

University of Groningen

Het Bildt is geen eiland

Kuiken, Cornelis Jan

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Publisher's PDF, also known as Version of record

Publication date:

2013

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Kuiken, C. J. (2013). *Het Bildt is geen eiland: Capita cultuurgeschiedenis van een vroegmoderne polder in Friesland*. [, Rijksuniversiteit Groningen]. [S.n.].

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Het Bildt is geen eiland

RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN

Het Bildt is geen eiland

Capita cultuurgeschiedenis van een
vroegmoderne polder in Friesland

Proefschrift

ter verkrijging van het doctoraat in de
Letteren
aan de Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de
Rector Magnificus, dr. E. Sterken,
in het openbaar te verdedigen
3 oktober 2013
om 15.00 uur

door

Cornelis Jan Kuiken

geboren op 11 oktober 1954
te Leeuwarden

Promotor:
prof. dr. M.G.J. Duijvendak

Beoordelingscommissie:
prof. dr. G.T. Jensma
prof. dr. P. Kooij
prof. dr. Y.B. Kuiper

Het Bildt is geen eiland

Capita cultuurgeschiedenis van een
vroegmoderne polder in Friesland

Kees Kuiken

Nederlands Agronomisch Historisch Instituut
Groningen/Wageningen 2013

Historia Agriculturae 45

Published by / uitgegeven door
Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (NAHI)

Oude Kijk in 't Jatstraat 26, 9712 EK Groningen
Hollandseweg 1, 6706 KN Wageningen

Internet: www.rug.nl/research/nederlands-agronomisch-historisch-instituut
E-mail: nahi@rug.nl

Deze uitgave werd mede mogelijk gemaakt door:
Boelstra-Olivier Stichting

Ottema-Kingma Stichting

Stichting Frisia

en een bijdrage voor buitenpromovendi vanwege de
Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen

ISBN 978-90-367-6352-3

© 2013 dr. C.J. Kuiken h/o Prosopo, Haren Gn

Niets in deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, of op enige andere manier zonder voorafgaande toestemming van de uitgever.

No part of this book may be stored in a computerized system or reproduced in any form, by print, photo print, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

Foto omslag: L.J. Waghenaer, *Spiegel der Zeevaerdt* (foto Zuiderzeemuseum)
Omslagontwerp: Frank de Wit
Druk: Grafisch Centrum Rijksuniversiteit Groningen

INHOUDSOPGAVE

Lijst van tabellen	x
Lijst van afbeeldingen	xi
Lijst van genealogische schema's	xii
Lijst van bijlagen	xiii
 Dank	 xv
 1. Translokaliteit, cultuurbegrip, historiografie, leemten en cesuren	 1
Een vroegmoderne polder in Friesland	1
Translokaliteit	4
Cultuurbegrip	9
Historiografie	13
Leemten	20
Cesuren	23
 2. Bezits- en rechtsverhoudingen tot 1506	 29
Inleiding	29
Geopolitiek	31
Kwelderkwesities	33
Dadingen	37
Opstrek	40
Besluit	44
 3. De inrichting van een vroegmoderne polder (1505-1555)	 45
Inleiding	45
Terminologie	46
'Renaissance' en modulariteit	48
Van Zuid-Holland naar Friesland	50
Een mathematisch opgezette infrastructuur	54
Ontfriesing	57
Contractmigratie	63
Kettingmigratie	66
Sacrale infrastructuur	68
Het Bildt als financiële onderneming	71
Emancipatie en elitevorming	73
Samenvatting en besluit	74

4. Groei en bloei van het Bildtse patriciaat (1550-1650)	77
Goud uit graan	77
De weg van het graan	78
Andere handel: laken, boter en bier	81
De as Amsterdam-Harlingen	85
Productiviteit, pacht, propijn	88
Van immigrantencultuur naar elitecultuur	90
Huwelijkscultuur en wooncultuur	94
Leescultuur en studiecultuur	98
Grafcultuur	100
Het sociale en sportieve kapitaal van Dirk Jans	102
Besluit: een 'fatsoenlijke' elite	105
5. Een aristocratische graanrepubliek (1650-1750)	107
Inleiding	107
De Van Harens: van ritmeesters tot regenten	108
Een adelpstempel in het middelpunt	115
De grietman en het Bildtse patriciaat	119
De buiteneigenaars in 1698	123
Buiteneigenaars en Bildtmeiers	126
De brede Bildtse bevolking: bronnen	136
De brede Bildtse bevolking: armoede	137
De brede bevolking: migratie binnen Friesland	140
De Bildtse trek naar de steden	144
Van plattelandspatronymici tot stadspatriciaers	167
Het einde van een recessie?	170
6. Bildts protoliberalisme en liberalisme (1750-1850)	173
Inleiding	173
Liberalisme in Nederland: historiografie en methodologie	175
Friesland en Groningen	180
Protoliberalen op de Friese klei	187
Van protoliberaal naar liberaal	194
7. Bildtse notabelen en notabelencultuur omstreeks 1900	197
Inleiding	197
Boerse en burgerlijke zelfbeelden	200
Het Bildt en zijn buiteneigenaars	207
Economisch overleven	215
Notabiliteit en memoriecultuur	224
De liberaal en de <i>bon-vivant</i>	229

8. Slotbeschouwing: migratie en memoriecultuur	233
Inleiding	233
Memoriecultuur: fasen en facetten	235
Translokale aartsvaders	238
Adelspretentie en <i>fama</i>	242
Translokale en lokale beelden	245
Van Steffen naar Rembrandt	248
Breuklijnen of elitewisseling?	249
De historische rol van het vergeetboek	253
Summary	255
Bildtse samenfatting	264
Genealogische schema's	265
Lijst van gebruikte afkortingen	275
Lijst van geraadpleegde archieven en collecties	277
Lijst van geraadpleegde literatuur	281
Over de auteur	309
Historia Agriculturae	310

Lijst van tabellen

Tabel 1.1	Dimensies van territoriale en translokale culturen volgens Nederveen Pieterse (1995)	12
Tabel 2.1	Bezit (in pondsmaten) van geestelijke stichtingen in drie randdorpen in 1505 en 1543	38
Tabel 3.1	Namen van aangeslagenen in de grondbelasting in Stiens in 1511 en 1540	59
Tabel 3.2	Ontfriesing van Het Bildt in de zestiende eeuw	61
Tabel 4.1	Pachten van Bildtse domeinlanden en twee gasthuisboerderijen per pondsmaat	89
Tabel 4.2	Bildtmeiers met ploeggang, harnas en ringkraag in 1552	91
Tabel 4.3	Personele impositie in Het Bildt (1578)	92
Tabel 4.4	Aangeslagenen voor <i>f</i> 6 in de personele impositie in Het Bildt (1578)	92
Tabel 4.5	Bekleders van ambten op dorps- of polderniveau en hun welstandsklasse in 1578	93
Tabel 4.6	Consanguïne huwelijken binnen vijf zestiende-eeuwse families	95
Tabel 5.1	Stembezit van de familie Van Haren in Friesland 1640-1728	110
Tabel 5.2	Bildtse stemgerechtigden en hun kerkelijke gezindte in 1655	115
Tabel 5.3	Bildtse landeigenaars met volledig stemrecht en hun woonplaats in 1655	121
Tabel 5.4	Van de Friese Staten gepachte oppervlakten en stemrechten in het Oud Bildt in 1738	127
Tabel 5.5	Bildtmeiers, tevens inwoners met >60 morgen gepacht land volgens het RLB (1738)	128
Tabel 5.6	Zeventiende- en achttiende-eeuwse zilveren siervoorwerpen in het Fries Museum	130
Tabel 5.7	Vier zeventiende- en achttiende-eeuwse bibliotheken van Bildtse notabelen	133
Tabel 5.8	Percentages bedeeden (1698-1796) in Het Bildt en elders in Friesland	138
Tabel 5.9	Binnenlandse Friese migratie (1750-1805) volgens McCants (1992)	140
Tabel 5.10	Verhuizingen van lidmaten tussen Het Bildt en het overige Friese platteland 1650-1750	141
Tabel 5.11	Burgers of poorters uit Het Bildt, ingeschreven 1650-1750	144
Tabel 5.12	Nieuwe brouwers en bakkers in de Friese burgerboeken 1650-1750	163

Tabel 5.13	De parenteel Wassenaar 1742-1749: woonplaatsen, beroepen en naamvoering	168
Tabel 7.1	Absenteïsme in Het Bildt en elders in Nederland volgens de <i>Statistiek</i> van 1880	208
Tabel 7.2	Absenteïsme in Het Bildt en elders in Nederland volgens Bergsma (1896)	209
Tabel 7.3	Armenzorg in Het Bildt, Leeuwarderadeel en Leeuwarden in 1891	212
Tabel 7.4	Biografisch dubbelportret van mr. Anne en Atze Wassenaar	229

Lijst van afbeeldingen

Afbeelding 1	Krukhuisen in De Zilk (1591)	27
Afbeelding 2	Het wantij bij Ameland (1864)	28
Afbeelding 3	Het eerste wegenplan voor Het Bildt (1505)	76
Afbeelding 4	Plattegrond van de Van Harenskerk (1682-1686)	106
Afbeelding 5	Akte van 20 november 1564 in het protocol van de Leeuwarder notaris Nikolaas Cleuting	145
Afbeelding 6	Martenahuis te Franeker	146
Afbeelding 7	Wapenglas Leidse Pieterskerk met wapens van de families Oom van Wijngaarden, Van Schoten en Van Boshuizen	147
Afbeelding 8	Reconstructie door Brouwer en Eekhoff (1834) van de grenzen van de Middellzee	148
Afbeelding 9	Opstreckende verkaveling langs de Dollard (1902)	149
Afbeelding 10	Nes en Buren op Ameland met opstrek van Zwartwoude (1832)	149
Afbeelding 11	De Oude Bildtdijk (1570)	150
Afbeelding 12	De Oude Bildtdijk (1994)	150
Afbeelding 13	Kopie van de Gabbemakaart (1584)	151
Afbeelding 14	Leven op een pachtboerderij in de zestiende eeuw	151
Afbeelding 15	Het Bildt omstreeks 1700	152
Afbeelding 16	Elitewooncultuur onmstreeks 1600: majolicategels	154
Afbeelding 17	Elitegrafcultuur: de oudste grafzerk (1541)	154
Afbeelding 18	Gevelsteen met huwelijks- of vruchtbaarheidssymbool (1574)	155
Afbeelding 19	Haardsteen (1561) uit Oudebildtzijl	155
Afbeelding 20	Brabantse boerenbruiloft omstreeks 1560	155
Afbeelding 21	Elitetrouwcultuur omstreeks 1600: wapenbeker	156
Afbeelding 22	Elitegrafcultuur omstreeks 1700: Van Harenskapel	157

Afbeelding 23-25	Elitecultuur van Bildtse migranten naar de steden omstreeks 1700: wapenboek (Dokkum) en wapenzerk (Amsterdam)	158
Afbeelding 26	Cultuurgrond in en om Het Bildt (1832)	159
Afbeelding 27	Winkelhaakboerderij aan de Oude Bildtdijk 435	159
Afbeelding 28	Stamboom in steen op dezelfde boerderij	160
Afbeelding 29	Wapens van dorpsnotabelen op de Van Harenskerk.	172
Afbeelding 30	Gerrit Wassenaar (1781-1854)	196
Afbeelding 31	Villa van Atze Wassenaar te Haren (1904)	232
Afbeelding 32	Hollandse wortels: huurboek uit Sassenheim (1530)	272

Genealogische schema's

Schema 1	Geneagram Bonteman-Kuik-Van Zoutelande-Van der Does-Van Viersen	265
Schema 2	Familierelaties Bildtse hoogstaangeslagenen in de personele impositie (1578)	266
Schema 3	Fragmentparenteel Van der Mey naar Schutte en Brouwers (2009)	267
Schema 4	Geneagram Fortuin-Bennema 1606-1698	267
Schema 5	Fragmentparenteel Van Viersen (met Van Haren) 1564-1728	268
Schema 6	Fragmentparenteel Altena (Harlingen, Franeker) <i>cum suis</i>	270
Schema 7	Fragmentparenteel Dirk Boiens (Het Bildt-Amsterdam) 1610-1710	270
Schema 8	Stamboomfragmenten Rienks 1749-1839	271
Schema 9	Geneagram Wassenaar-Van der Mey 1807-1908	272
Schema 10	Kopieergeschiedenis van de Sassenheimer akte van bekendheid uit 1566	273

Bijlagen (zie CD-ROM)

- Bijlage 1 Bildtse egodocumenten 1604-1995
- Bijlage 2 Monumenten en gevelstenen binnen de oude gemeentegrenzen (tot 1983)
- Bijlage 3 Verkaveling van Het Bildt onder de vier aannemers en hun consorten 1505-1526
- Bijlage 4 Alfabetische lijsten van gebruikers, Bildtmeiers en inwoners 1515-1570 (1578)
- Bijlage 5 Namen in de *Aanbreng* van Stiens in 1511 en 1540
- Bijlage 6 Begravenen in en om de Bildtse kerken tot 1650
- Bijlage 7 De '200 van Dirk Jans' in het *Aantekeningenboek* en de *Memorijen*
- Bijlage 8 De Bildtse stemkohieren uit 1640 (afgekeurd), 1655, 1698 en 1728.
- Bijlage 9 Bildtse studenten in Franeker (hogeschool/*athenaeum*) en elders tot 1914
- Bijlage 10 Drie Bildtse boekencollecties uit 1652, 1718 en 1787
- Bijlage 11 Geregistreerde verhuizingen van en naar Het Bildt 1650-1750
- Bijlage 12 Passanten en retourmigranten in de Friese lidmatenboeken 1650-1750
- Bijlage 13 Beroepen van Bildtse immigranten in Amsterdam 1650-1750
- Bijlage 14 Beroepen en woonplaatsen in de parenteel Wassenaar in 1749
- Bijlage 15 De Bildtse beroepsbevolking en zijn aanslagen in de *Quotisatie* van 1749
- Bijlage 16 Fries Genootschap: politieke oriëntatie van de oprichters en de eerste leden
- Bijlage 17 Leesgezelschap *Ledige uren*: Bildtse bestuursfuncties van leden 1795-1900
- Bijlage 18 Beroepen en woonplaatsen in de parenteel Wassenaar in 1928
- Bijlage 19 Absenteïsme in Het Bildt en noordelijk Leeuwarderadeel in 1832 (OAT)
- Bijlage 20 De 'Nannestak' en de 'Annestak' Wassenaar: rijksbelastingaanslagen
- Bijlage 21 Bildtse schuldenaars en schuldeisers omstreeks 1900

Dank

De auteur dankt in de eerste plaats zijn promotor prof. dr. Maarten Duijvendak, de leden van de beoordelingscommissie: prof. dr. Goffe Jensma, prof. em. dr. Pim Kooij en prof. dr. Yme Kuiper, de paranimfen drs. Piet Meijer en Lourens Oldersma, de uitgever dr. Erwin Karel en de sponsors van de gedrukte uitgave van dit proefschrift: de Boelstra-Olivier Stichting, de Ottema-Kingma Stichting, de Stichting Frisia en de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen. Zonder aarzeling heeft Maarten Duijvendak de begeleiding van dit postdoctorale onderzoek op zich genomen. In inspirerende *privatissima* heeft hij er een stevige sociaaleconomische bodem onder gelegd en het met zachte doch besliste hand door de onvermijdelijke impasses geleid.

Deelstudies die als bouwsteen voor dit proefschrift hebben gediend, mochten tussen 2001 en 2013 verschijnen in *De Nederlandsche Leeuw* (met Aleid van Poelgeest, ir. Mannis van Oven en ing. Arvin Ralf), *De Vrije Fries*, *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, *Alde Fryske Tsjerken*, *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis*, *Pro Memorie* en *Genealogie* en in de symposiumbundel *Graven spreken*. De auteur neemt de verschijning van dit proefschrift graag te baat om zijn mede-auteurs te danken alsmede de betrokken redacteurs: dr. Diederik Aten, dr. Paul Brood, drs. Louw Dijkstra, dr. Johan Frieswijk, dr. Conrad Gietman, prof. dr. Koen Goudriaan, prof. dr. Goffe Jensma, drs. Otto Knottnerus, dr. Justin Kroesen, drs. Hans Kuypers en dr. Regnerus Steensma †.

Oud-collega en -kamergenoot Yme Kuiper staat behalve als meezer nog in twee andere opzichten aan de wieg van dit proefschrift: met zijn raad om Maarten Duijvendak als promotor aan te zoeken (dit vond in 2010 plaats in het gewoel van de Dag van de Groninger Geschiedenis) en met zijn suggestie om het absentisme te overwegen als thema in het voorlaatste hoofdstuk. Prof. em. dr. Dick de Boer heeft meer voor dit proefschrift betekend dan hij voorzag toen hij de auteur in 2009 introduceerde bij dr. Truus van Bueren en haar landelijke *memoria*-overleg. Hoewel de bijeenkomsten van deze werkgroep vooral over middeleeuwse en kunsthistorische aspecten gaan, was er ruimte om vroegmoderne en zelfs moderne onderwerpen kritisch te bespreken.

As p  dwizers in de Bildtse bronnen ferdiane Aldert en Minke Cuperus, Leendert Ferwerda en argyvaris Douwe Zwart een eefol plak in deuze list fan danks  ggings. In L  wt/Ljouwert stienen de meiwurkers fan it Frysk Histoarysk en Letterkundich Sintrum Tresoar en it Histoarysk Sintrum Ljouwert ek altyd r   mei rie en byst  n. De tank fan de auteur jildt allyksa dr. Wiebe Bergsma en drs. Paul Noomen (Fryske Akademy), drs. Marlies Stoter (Frysk Museum) en dr. Oebele Vries (eartiids Ryksuniversityt Grins) foar

har ynspirearjend en freonlik kommentaar. Edward Kuiken te Beetsterzwaag, D.J. van der Meer † te Reduzum en drs. Hessel de Walle te Groningen hebben roy-aal foto's en gegevens ter beschikking gesteld. Drs. Harry Perton (Groninger Archieven) deelde de auteur een sleutelvondst mee over de zestiende-eeuwse contracthandel in Bildts graan. Harmen Snel (Stadsarchief Amsterdam) ontpopte zich als een onmisbare gids in de rijke historisch-demografische nalatenschap van dr. Simon Hart.

Mijn liefste levensgezellin Loes heeft in zoveel verschillende rollen bijgedragen aan het tot stand komen van dit proefschrift, dat een opdracht aan haar achteraf een karige wijze lijkt om mijn dank te betuigen. Ik doe het toch. We hebben Het Bildt doorkruist van de zeedijk bij Zwarte Haan, waar mijn *bes* is geboren, tot de Zuidhoek: Loes fotograferend, ik schapen verjagend. 'Bijna af?' werd een gevleugeld woord in ons huis. Ja, Loes, het is nu bijna af. Alleen nog wat stellingen.

Harena apud Groningam, idibus junii MMXIII.

1.

Translokaliteit, cultuurbegrip, historiografie, leemten en cesuren*All cultures are involved in one another*¹**Een vroegmoderne polder in Friesland**

Op 20 november 1564 verscheen voor de Leeuwarder notaris Nikolaas Cleuting (1518-1585) een zekere Gerrit Klases namens zichzelf, zijn broer Steffen Klases en zijn zuster Grietje Klases. Hun moeder Maria, weduwe van Klaas Willems, had in 1550 in Leiden een lijfrente gekocht. Dat gaf ook toen al veel gedoe, zeker als je ver uit de buurt woonde. Gerrit machtigde een *taelman* (een soort jurist) in Leiden om de uitkering voor hem te innen.² Hoewel deze akte niet de woonplaats van de comparant en zijn broer en zuster noemt, is die wel uit andere bron bekend: de in 1505 bedijkte polder Het Bildt ten noorden van Franeker. Dat ze iets met Leiden hadden, hoeft niet te verbazen. Klaas' vader Willem Steffens was van 1494 tot 1530 kloostermeier (pachtboer) in Sassenheim bij Leiden. Klaas, de eerste Friese generatie, was van 1527 tot 1547 pachter van ruim 36 morgen Bildts land.³ Dat deze percelen niet in Friese pondsmaten maar in Hollandse morgens werden gemeten, zegt iets over de *status aparte* van deze polder.⁴ In dezelfde rekening waarin Klaas voor het eerst als pachter is vermeld, staat dat Het Bildt behalve door Friezen werd bevolkt door immigranten uit Holland, Zeeland, Brabant *ende ander diversche nacien*.⁵ Deze bevolkingssamenstelling verschilde sterk van die elders op het laatmiddeleeuwse Friese platteland. De ontwikkeling ervan leek meer op die in de grotere Friese steden zoals Leeuwarden.⁶ Eerder dan van een 'Hollandse enclave in Friesland', zoals Het Bildt in de twintigste eeuw wel werd genoemd, kunnen we spreken van een vroegmoderne polder met sterke externe contacten.

¹ Said, *Culture* xxix.

² Zwart, *Cleuting* 181-182 regist nr. 336. Namen tot 1811 zijn gespeld volgens de namenthesaurus op www.tresoar.nl.

³ Vleer, *Wassenaars* 109-110 nr. III-6; Kuiken en Van Poelgeest, 'Bonteman' 666-667, 677, 679.

⁴ Volgens Knibbe, *Lokkich Fryslân* 64, was een Hollandse morgen 0,92 ha. Een Friese pondsmaat was 0,36 ha.

⁵ Tresoar/4/5b/f. 13v. In dit proefschrift worden archivalia aangeduid met de verkorte naam van de archiefbewaarplaats (hier: Leeuwarden, Fries Historisch en Letterkundig Centrum Tresoar), het toegangsnummer (hier: toeg. 4, rekeningen uit de Hollandse rekenkamer 1515-1575), het inventarisnummer (hier: 5b) en het folio- of paginanummer (hier: folio 13 verso). De afkortingen vindt u verderop in de 'Lijst van archieven en collecties'.

⁶ Vries, *Koestal* 112-113.

De notariële akte uit 1564 bevat in een notendop de voornaamste elementen van het nu voorliggende boek, dat in eerste aanleg voortbouwt op archiefonderzoek van de genealoge Aleid van Poelgeest. Uit de vele akten die zij uit Leidse en andere bronnen heeft getranscribeerd, blijkt dat Hollandse immigrantenfamilies in Het Bildt in de gehele zestiende eeuw economische contacten onderhielden met hun gewest van herkomst. Het betrof niet alleen land- en rentebezit, maar ook de overkomst van huwelijkspartners en soms retourmigratie naar Holland.⁷ Al deze gegevens zijn in termen van de hedendaagse migratiegeschiedenis te vatten onder het kernbegrip ‘translokale netwerken’. De akte uit 1564 laat beknopt zien hoe deze netwerken werkten.

Cleutings protocol over de jaren 1554–1585 is het enige bewaarde Friese notarisprotocol uit de zestiende eeuw. Van de 459 akten hebben zestien te maken met Het Bildt. Op 28 april 1571 kregen Joost Klases en zijn vrouw Trijntje te Vrouwenparochie van Hendrik Jarichs te Leeuwarden 200 gulden voor te leveren tarwe en gerst. Misschien valt het nu niet meer op dat een vrouw samen met haar man zaken doet, maar in de zestiende eeuw sprak dit niet vanzelf.⁸ Op 16 mei 1571 was het graan echter nog niet geleverd. Joost en Trijntje beloofden het voorschot met rente terug te betalen.⁹ Het Bildt was in de eerste eeuwen na de inpoldering volgens de literatuur de graanschuur van Friesland. In 1586 merkte de Spaanse veldheer Francisco Verdugo over Het Bildt op dat het met behulp van dijken op de zee was gewonnen: ‘en de mensen die daar wonen [zijn] erg rijk’.¹⁰ De humanist Kornelis Kempius schreef in 1588: ‘Al met al is Friesland [...] de vruchtbaarste streek van de hele wereld. Zo groot is de rijkdom van de bodem dat de aarde gemeenlijk tweehonderdvoudig en, waar hij extreem vruchtbaar is, driehonderdvoudig vrucht draagt’. De overlevering wil dat dit laatste cijfer op Het Bildt slaat.¹¹ Pierius Winsemius (1622) vond dat de Bildtgrond ‘allengs zo in vruchtbaarheid is toegenomen, dat het niet alleen de beste van Europa gelijkt, maar deze zelfs verre te boven gaat’. Hij gaf hierbij de oudste bekende afbeelding van het Bildtse wapen: drie ‘aren uit schelpen’. Ook Christiaan Schotanus (1664) prees Het Bildt als ‘dit vermaarde oord, vruchtbaar van gewas en graan’.¹²

De vraag is natuurlijk of deze beweringen meer zijn dan *topoi* of literaire clichés.¹³ Vast staat wel dat in 1515 op Bildtse hoeven tarwe, rogge, gerst en haver

⁷ Kuiken en Van Poelgeest, ‘Bonteman’; Kuiken, ‘Doopsgezinden’.

⁸ In de paragraaf ‘Huwelijks- en wooncultuur (hoofdstuk 4) gaan we hierop nader in.

⁹ Zwart ed., *Cleuting* 244 regist. nr. 448. Trijntje staat vermoedelijk als ‘Trijn te Hoorn’ op de Bildtse boerderijkaart die de koster Jan Jans in 1570 tekende (NA/4.VTH/3045; Coster, *Kaart*).

¹⁰ Verdugo, *Verslag* 39, met dank aan dr. W. Bergsma.

¹¹ Kempius, *De origine* 21–22 boek 1 *caput* 6 (*In summa Frisia regio est [...] totius mundi fertilissima, tantaque soli ubertas, ut ducentena vulgo, & ubi eximie ferax est, trecentena messe redundet tellus*); Ferwerda, *Uytland* 22.

¹² Winsemius, *Chronijck*; Schotanus, *Beschryvinge*.

¹³ Zo is Kempius’ lofprijzing van Friesland bij nader inzien ontleend aan de beschrijving van Babylon in Lorenzo Valla’s Latijnse Herodotusvertaling (Kuiken, ‘Twee Groninger humanisten’).

werd verbouwd. In 1522 klaagden diverse pachters dat hun huis en hun koren door Gelderse soldaten was verwoest.¹⁴ De akte uit 1571 is het eerste bewijs dat Bildts graan aan een Leeuwarder handelaar werd verkocht, en wel bij vooruitbetaling. Dit laatste was volgens het *Aantekeningenboek* van de Bildtboer Dirk Jans een gewone gang van zaken.¹⁵ Uit een analyse van dit *Aantekeningenboek* blijkt voorts dat in 1604 op 7/8 van Dirks land gerst en tarwe werd geteeld. In de jaren 1600-1621 was de graanopbrengst van zijn bedrijven zeer hoog in vergelijking met die van de beste kleigronden elders in Nederland.¹⁶ Het beeld van de 'graanshuur van Friesland' lijkt dus niet overdreven.

Zo mooi als de akte uit 1571 past in het klassieke beeld van Het Bildt als graanproducent, zo onverwacht is het optreden van een inwoner van Het Bildt in 1558. Op 24 juli verklaarde Siebren Siedses uit Vrouwenparochie dat hij en zijn zwager Klaas Tode een smal karveelschip hadden gekocht van de Harlinger Jurjen Adams. Tot zijn overlijden had Klaas op het schip gevaren. Voor notaris Cleuting en een Leeuwarder weesmeester, die de belangen van Klaas' weeskinderen bewaakte, verkocht Siebren het schip nu aan Hans Snitker te Leeuwarden. Snitker, afkomstig uit Bremen, had in 1554 bij Cleuting een platbodemschuit met een laadvermogen van vijf *brouwt*en bier verkocht aan zijn broer.¹⁷ Siebren komt in de domeinrekeningen van Het Bildt over 1536-1562 voor als pachter van 19 morgen land.¹⁸ Hij was blijkbaar niet alleen pachtboer ('Bildtmeier') maar daarnaast ook partenreder, zoals een aandeelhouder in een schip toen heette.

Uit deze voorbeelden blijkt dat het zeventiende-eeuwse beeld van Het Bildt als 'graanshuur van Friesland' bij nader inzien maar gedeeltelijk recht doet aan de gedifferentieerde economie van de Bildtse bevolking, althans van de bovenlaag die we uit het zestiende-eeuwse protocol van Cleuting kennen. Deze brede activiteit sluit wel aan bij de huidige opvatting dat het laatmiddeleeuwse en vroegmoderne Nederlandse platteland min of meer moderne bedrijvigheid kende.¹⁹ Die bedrijvigheid had vaak een translokaal karakter. In Het Bildt hadden niet alleen 'Hollanders' zoals de kinderen van Klaas Willems zulke translokale netwerken, maar ook Siebren Siedses, die blijkens zijn patroniem wel een Friese vader zal hebben gehad. Met zijn scheepspart nam Siebren deel in een netwerk waarin zowel de Friese havenstad Harlingen (toen al sterk gericht op Amsterdam) als de Duitse Hanzestad Bremen een rol speelde. Uit de akte van 1571 en uit het *Aantekeningenboek* blijkt duidelijk dat de erin optredende Bildtboeren geen *peasants* waren maar *market farmers*. Ook voor Dirk Jans gold dit.

¹⁴ Sannes, *Geschiedenis* I 35; Tresoar/4/1b/13 (vr. med. D.J. van der Meer †).

¹⁵ Jansz, *Aantekeningenboek* 25-26.

¹⁶ Jansz, *Aantekeningenboek* 23-26, 38-39.

¹⁷ Zwart ed., *Cleuting* 46 regist nr. 67, 123-124 regist nr. 225. Eén *brouwte* kon enkele tientallen vaten bier inhouden.

¹⁸ Tresoar/4/9b t/m 4/24b; zie ook Tresoar/14/16690/244.

¹⁹ Onder meer De Vries en Van der Woude, *Nederland*.

Translokaliteit

Het woord ‘translokaal’ is nu driemaal gevallen. In de sociale wetenschappen is deze term in de jaren 1960 ontstaan als tegenstelling tot het vertrouwde begrip ‘lokaal’. Zo beschrijven de sociologen Gale Martindale en Don Hanson (1969) een plattelandstadje in het Middenwesten van de Verenigde Staten als strijdtooneel van ‘lokale en translokale krachten’. Wat tot in de jaren 1950 een min of meer autonome plattelandsgemeenschap van 4000 zielen was geweest, werd in de jaren 1960 stap voor stap ingelijfd in de translokale belangenwereld van de nationale economie.²⁰

Liever dan over ‘krachten’ spreken menswetenschappers tegenwoordig in termen van sociale netwerken: het geheel van relaties en wisselwerkingen tussen een verzameling personen. Er zijn verschillende manieren om zulke netwerken kwalitatief of kwantitatief te beschrijven, bijvoorbeeld in termen van dichtheid, hechtheid of openheid.²¹ Ook in de migratiegeschiedenis wint de netwerkterminologie terrein. Tot voor kort werd migratie in de regel beschouwd als een soort mechanisch eenrichtingsverkeer. ‘Migratiestromen’ kwamen op gang door druk vanuit het land van vertrek (*push*) of juist door aantrekking van het land van bestemming (*pull*). De nieuwe migratiegeschiedenis kijkt naar de migranten zelf en hun netwerken. Hun passieve beschrijving als voorwerp van krachten of stromen maakt plaats voor een *actor’s point of view*. Migrant onderhouden bijvoorbeeld zelf nog vaak belangrijke banden met hun vertrekland.²² De antropoloog Arjun Appadurai (1996) noemt de werelden waarin zulke migranten leven *translocalities*. Het zijn *concrete local spaces characterised by a high density of global flows of things, money, information, people, and imaginations. Translocalities are thus spaces whose dimension of everyday life constantly refers and links to other more distant places.*²³ Zijn zulke migrantenmilieus wellicht nog te beschouwen als een sociaal randverschijnsel, de sociologen Paul Kennedy en Victor Roudometof (2002) draaien deze verhoudingen radicaal om. Niet gesloten samenlevingen horen het uitgangspunt te zijn van historische beschouwingen, maar de netwerken van translokale en transnationale verbindingen, culturen en gemeenschappen die de geschiedenis bepaalden in de eeuwen vóór de opkomst van de moderniserende natiestaat. De ‘vaderlandse’ geschiedschrijving die in het kielzog van deze ontwikkeling vorm kreeg, verhult in dit opzicht meer dan zij verheldert. De antropoloog Jan Nederveen Pieterse (1995) is nog stilliger: op de keper beschouwd ‘zijn we allemaal migranten’.²⁴

De keuze voor de term ‘translokaal’ of ‘transnationaal’ is in de praktijk een

²⁰ Martindale en Hanson, *Small Town*.

²¹ Halpern, *Social capital* 10–12.

²² Onder meer Harzig en Hoerder, *Migration History*; Lucassen en Lucassen, ed., *Migration*; Moch, *Moving Europeans*.

²³ Appadurai, *Modernity* 192.

²⁴ Kennedy en Roudometof, ‘Transnationalism’ 2–3; Pieterse, *Globalization* 34–41.

kwestie van schaal. Zo kon in de zestiende-eeuwse Nederlanden de term ‘natie’ slaan op een van de latere provincies van de Republiek.²⁵ Effecten van translokale verschijnselen of netwerken kunnen bovendien op lokale, regionale, nationale en internationale schaal zichtbaar zijn. De cultureel-geograaf Tom Oakes en de antropologe Louisa Schein (2006) menen zelfs dat schaalwisseling (*movement between scales*) kenmerkend is voor translokaliteit. Een bondige definitie van dit laatste begrip gaf de socioloog David Goodman tijdens een discussie in 2005: *translocality means being identified with more than one locality*. Deze meervoudige identificaties kunnen zijn gerelateerd aan sociale, politieke en economische banden.²⁶ Oakes en Schein vatten Goodmans definitie op als een *organising concept* waarmee gelijktijdig vormen van mobiliteit en lokaliteit in analytische zin kunnen worden belicht. Hierbij maken zij echter de volgende kanttekeningen:²⁷

1. Translokaliteit gaat niet alleen over mensen, maar ook over de omloop van kapitaal, ideeën en beelden, goederen en stijlen, diensten, ziekten enzovoorts.
2. Het begrip translokaliteit leidt tot beelden van verbondenheid, stromingen, netwerken, begrippennetwerken (‘rizomen’), *decenteredness* en deterritorialisering.
3. De overschrijding van ruimtelijke grenzen en schaalwisselingen zijn kenmerkend voor translokaliteit, maar leiden vaak juist *niet* tot vervaging van identiteiten.
4. Translokaliteit is in veel gevallen historisch geënt op eerdere translokale vormen en praktijken waarin bijvoorbeeld de markt en/of de staat een rol heeft gespeeld.

In de eerste kanttekening klinkt invloed door van Appadurai, in de tweede van postmoderne theoretici zoals Gilles Deleuze en Félix Guattari met hun ‘rizomen’ en Phillip Brian Harper met zijn *decenteredness*.²⁸ De term schaalwisseling is hierboven al toegelicht. Dat translokale processen ruimtelijke grenzen overschrijden, is een tautologie, maar van belang is dat uit het vervagen van het schaalverschil tussen lokaal, regionaal en nationaal in een translokale context niet *per se* volgt dat lokale, regionale of nationale identiteiten in zo’n context eveneens vervagen. Op de keper beschouwd is translokaliteit immers een analytisch begrip. De translokaliteit van zestiende-eeuwse Bildtbewoners kan achteraf worden afgeleid uit optredens bij de notaris en op de markt in Leeuwarden, als graanhandelaars en bierschippers, en niet in de laatste plaats als kettingmigranten.

²⁵ Als noot 5. Zie ook Groenveld, “‘Natie’” 80.

²⁶ Aangehaald in Oakes en Schein, *Translocal China* xiii.

²⁷ Oakes en Schein, *Translocal China* 1–2.

²⁸ Deleuze en Guattari, *Rhizome*; Harper, *Margins*.

Ulrike Freitag en Achim von Oppen (2010) definiëren het begrip translokali-teit tweeledig. In beschrijvende zin vatten zij dit op als *the sum of phenomena which result from a multitude of circulations and transfers*: het gevolg van concrete bewegin-gen van personen, goederen, ideeën en symbolen die ruimtelijke afstanden over-bruggen en geografische, culturele en/of politieke grenzen overschrijden. Als onderzoeksperspectief richt translokali-teit zich op het spanningsveld tussen mobi-liteit in brede zin en een verbeelde maatschappelijke orde. Het gaat hier om *imagined communities* in de allerbreedste zin, zoals Benedict Anderson (1983) deze beschrijft: *all communities larger than primordial villages of face-to-face contact (and per-haps even these)*. Het concept translokali-teit moet volgens Freitag en Von Oppen leiden tot *a more open and less linear view on the manifold ways in which the global world is constituted*. Daarbij mag het historische perspectief niet worden veron-achtzaamd.²⁹

Hoe een verbeelde gemeenschap als sociaal construct op streekniveau kan ontstaan en welke rol translokale beelden daarin spelen, is beschreven door de geograaf Anssi Paasi (1996). Hij ontleedt dit proces in vier fasen of facetten: de vorming van een territorium, symbolen en instituties en de erkenning van een regionale identiteit. Bij 'symbolen' gaat het om *local or translocal symbols legitimis-ing a particular notion of region and the values, standards, identities and roles that it im-plies*. Paasi, maar ook de historicus Antoon De Baets (1994), heeft de functie benadrukt van schoolboekjes en ander lesmateriaal bij de verbreiding van zulke lokale of translokale symbolen.³⁰ Een voorbeeld is het van 1953 tot 1979 meer-malen herdrukte leesboekje *Fan de Bildtse grônd* dat het historisch besef van hon-derden Bildtse lagerschoolkinderen heeft gevormd. Daarin worden de translokale beelden op het eerste gezicht bijna volledig overheerst door lokale symboliek. *Fan de Bildtse grônd* begint met 'vier Zuidhollandse heren' die in 1505 de eerste dijk lieten aanleggen door een legertje polderwerkers. Deze dijk is in het vlakke polderlandschap nog goed zichtbaar. Zoals de Chinese Muur vanaf de twintigste eeuw is gepropageerd als zinnebeeld van het Chinese volk en zijn lange geschiedenis, zo heet de Bildtdijk in een boekje uit 1993 een 'symbool van een eigenzinnig volk'.³¹ In dat boekje en ook in *Fan de Bildtse grônd* wemelt het van de lokale iconen: de kenmerkende boerderijen van het 'winkelhaaktype', het wapen met drie wolken en drie korenaren, en het huwelijk van de kunstschilder Rembrandt van Rijn met Saske van Uilenburg (Sint Annaparochie 1634). On-der de titel *Feest in St. Anne* wordt verhaald hoe Rembrandt 'vol bewondering was voor de prachtige velden met graan, koolzaad, erwten, bonen en andere vruchten'. Op zware werkpaarden 'kwamen Bildtse jongkerels de stoet tegemoet om het jonge paar in te halen'. De 'jongedochters' vlochten een 'maagdenpalm'

²⁹ Freitag en Von Oppen, 'Introduction' 1, 5-6, 8; Anderson, *Communities* 6.

³⁰ Paasi, *Territories*; Benedek, 'New Regions' 235; De Baets, *Figuranten*.

³¹ Buwalda, *Bildtse grônd*; Waldron, *Great Wall* 214-215; Cuperus e.a., *Symbolen*.

en een bruiloftskroon en op de bruiloft waren ‘heel Sint Annaparochie en het halve Bildt’ bij de kerk samengestroomd. De dorpelingen zouden vervolgens zijn onthaald in een herberg. Het boekje uit 1953 roemt onder ‘middelen van bestaan’ de Bildtse aardappelteelt omdat de gemeente Het Bildt in Nederland toen de grootste exporteur van pootaardappelen was. Het Bildts-Friese dialect wordt tenslotte verheven tot een icoon van de hierboven genoemde ‘eigenzinnigheid’:

*Zij spreke nog die ouwe tael,
De tael van Steven Hugen:
Dit is 'en taiken dat de loi
Daer benne fan die gekhait foi
Om rondom na te bugen.*³²

De filosofe Marjoleine de Vos (2000) vat dit type regionale beeldvorming krachtig samen als: ‘eigen taal, eigen vlag, eigen koffiemelk’. *Friesche Vlag* is sinds 1951 een bekend merk koffiemelk en De Vos doelt hier op de ‘Friese beweging’ voor emancipatie van taal en cultuur die, al dan niet toevallig, in hetzelfde jaar landelijk bekend werd door een gewelddadige taalrel in Leeuwarden. De antropologe Amarens Hibma (1985) signaleert omstreeks diezelfde tijd het ontstaan van een ‘Bildtse beweging’, waarvan het programma en de mentaliteit rechtstreeks is geënt op de Friese.³³

Onder het lokale vernis van bijna al deze Bildtse beelden gaan translokale netwerken schuil. De dijk werd niet aangelegd door de voorouders van een eigenzinnig ‘Bildts volk’ maar door een publiek-private *joint venture* van de Friese overheid met enkele tientallen Hollandse en Friese notabelen. Rembrandts huwelijk was geen Bruegeliaanse boerenbruiloft maar een Hollands-Friese notabelenaangelegenheid. De inzegening vond slechts plaats in Het Bildt omdat de toenmalige grietenijsecretaris de voogd was van de bruid. De lokale bevolking speelde hierbij voor zover bekend geen rol. De bruiloft komt zelfs niet voor in het dagboek en de memoires van Dirk Jans, destijds toch een vooraanstaand lid van de Bildtse boerenelite. Pas nadat Rembrandt omstreeks 1850 als vaderlandse icoon was herontdekt, kreeg men in Het Bildt belangstelling.³⁴

De winkelhaakboerderij geldt in Friesland als typisch Bildts. Het woonhuis staat haaks op de stal, die anders is ingedeeld dan stallen elders in de provincie. Toch is ook deze ‘lokale’ icoon bij nader inzien een voorbeeld van de translokale geschiedenis van Het Bildt. De oudste Friese afbeelding is een plattegrondje uit 1606 in het dagboek van Dirk Jans, maar vijf boerderijen van dit type zijn al herkenbaar op een kaart uit 1591 van de buurschap De Zilk bij Hillegom in

³² Zie ook hoofdstuk 8.

³³ De Vos, ‘Eigendunk’; Frieswijk, ‘Cultuur’ 324–327; Hibma, *Bildts aigene*.

³⁴ Kuiken, ‘Clangevoel’ 22–23; zie ook Colenbrander, ‘Drie aantekeningen’.

Zuid-Holland, in de streek waar ook Klaas Willems vandaan kwam. (afb. 1) Een van de Bildtse percelen die deze Klaas in 1527 pachtte, werd van 1505 tot 1526 geëxploiteerd door de Hollandse investeerder mr. Gerrit van der Laan. Diens nichtje Dieuwke bezat in 1591 een van de winkelhaakboerderijen ('krukhuisen') in De Zilk.³⁵ De kaart waarop deze staat, is het beeldende en sprekende bewijs dat dit type boerderij historisch gezien een translokaal verschijnsel is. Daarmee is niet gezegd dat het een Hollandse dan wel Bildtse uitvinding is, maar de verspreiding is zonder twijfel bevorderd door de translokale Hollands-Bildtse netwerken die omstreeks 1600 bloeiden.

De aardappelteelt is een verhaal apart. In 1981 bracht een kwekerij in Sint Annaparochie de succesvolle Bil(d)tstar op de markt. In 2008 hadden Bildtse kwekers 10% van de wereldmarkt voor pootgoed in handen.³⁶ Bij de verbreiding van deze exoot, die door de botanicus Clusius in 1588 voor het eerst in Wenen is geplant, speelden migratie en translokale netwerken alweer een hoofdrol. Clusius werd in 1594 hoogleraar in Leiden, waar hij de aardappel introduceerde. Vanaf 1702 zijn in Brugge aardappelen aan de bevolking uitgedeeld. In 1718 zouden vanwege de hoge graanprijs in Friesland al veel aardappelen zijn gegeten. Voor rekening van de armvoogden van Sint Annaparochie zijn vanaf 1762 aardappelen geleverd. In 1771 bracht een Franeker schipper voor het eerst Friese (Bildtse?) aardappelen naar Amsterdam.³⁷ Als volksvoedsel lijkt de aardappel in de achttiende eeuw hier echter nog geen grote rol te hebben gespeeld. Zo werd in 1772-1773 een Bildtse boerenknecht gedeeltelijk *in natura* uitbetaald: in erwten, gerst en rogge, maar niet in aardappelen. Pas een statistiek uit 1808 vermeldt de aardappelteelt in Het Bildt na die van koolzaad, rogge, tarwe en gerst, met de toevoeging dat aardappelen, cichorei en vlas 'met zeer goed succes' geteeld werden. In 1857 werd de aardappelteelt voor het eerst genoemd als hoofdbron van bestaan in Sint Jacobiparochie. Hoe intensief deze jonge bedrijfstak zich van translokale netwerken bediende, bleek bijvoorbeeld ook in 1915, toen de eerste landelijke telefoongids verscheen. Negen van de 18 Bildtse aansluitingen waren van aardappelhandelaars.³⁸

Van de vijf zojuist besproken iconen: de aardappel, de dijk, Rembrandt, het wapen en de boerderij, zou dus alleen het wapen als louter lokaal symbool kunnen gelden – ook al was de heraldische beeldtaal waarin het was vormgegeven geen lokaal maar een Europees fenomeen. In de overige gevallen gaan de translokale netwerken bij nadere beschouwing schuil onder lokaal getinte retoriek. Dit type retoriek is niet wezenlijk anders dan regionale en nationale retoriek. Alleen de schaalgrootte verschilt. Lokale, regionale en nationale retoriek

³⁵ *Aantekeningenboek* 132; Hulkenberg, *Hillegomse geschiedenissen* 48-51; Kuiken, 'Lucht' 30-32.

³⁶ Post en Spoelstra, *Beste aardappelen* 7.

³⁷ Post en Spoelstra, *Beste aardappelen* 9-10; Sannes, *Geschiedenis* II 193; vergelijk Ferwerda, *Uytland* 73.

³⁸ Ferwerda, *Uytland* 81, 100, 178; *Naamlijst* 142, 443, 540, 713.

kunnen daarom zonder veel bezwaar categorisch worden samengevat onder de noemer ‘territoriale retoriek’. Als analytisch en organiserend concept in de zin van Oakes en Schein kan ‘translokaliteit’ zo gezien in historiografisch opzicht worden gedefinieerd als een oppositie van territorialiteit.

De deconstructie van territoriale beelden en het analytisch blootleggen van de onderliggende translokale netwerken en betekenissen is werk voor een cultuur-historicus, maar kan niet zonder gedegen kennis van de methoden en paradigma’s van de regionale historiografie en de sociaaleconomische geschiedschrijving. Op deze grondslag worden hierna enige *capita* cultuurgeschiedenis gepresenteerd van Het Bildt, een *translocality* op het Friese platteland die vanaf het begin in een bijzondere verhouding tot zijn Friese omgeving heeft gestaan. Hoe translokaliteit hierin als *organising concept* dient, wordt in de nu volgende paragrafen toegelicht. Omdat een cultuurgeschiedenis wordt beoogd, volgt nu eerst een beschouwing over cultuurbegrippen en dan een overzicht van de historiografie van Het Bildt, waarbij onder meer de vraag aan de orde komt in hoeverre de Bildtse geschiedenis tot nu toe in zijn translokale context is beschreven. Vervolgens wordt gezien welke leemten in de wetenschappelijke geschiedschrijving van Het Bildt bestaan. Tot besluit wordt een periodisering van de Bildtse cultuurgeschiedenis voorgesteld.

Cultuurbegrip

Wat mag u, lezer, verwachten van een cultuurgeschiedenis van een vroegmoderne Friese polder? Voorop staat dat het begrip cultuur nooit kan worden gebruikt als constructie om historische feiten of processen *a priori* te ‘verklaren’. Zo is het aardig om Het Bildt ‘de eerste renaissancepolder van Nederland’ te noemen, maar dat verheldert de ontstaansgeschiedenis ervan nog niet. Bovendien: wat is een ‘renaissancepolder’? Van een polder is een harde definitie te geven, maar het begrip ‘renaissance’ is boterzacht.³⁹ Het begrip cultuurgeschiedenis is niettemin nuttig om af te grenzen wat we wel en niet willen behandelen. ‘Cultuur’ komt van het Latijnse *colère*: bebouwen, verzorgen, vereren. Het in cultuur brengen van land hoort in die zin thuis in een cultuurgeschiedenis, evenals de wijze waarop het wordt gecultiveerd. In deze zin is de Bildtstar een culturele icoon, maar niet iedereen zal het begrip cultuurgeschiedenis zo breed opvatten. De cultuurhistorici Douwe Fokkema en Frans Grijzenhout (2001) leggen de grens tussen een ‘breed’ en ‘smal’ cultuurbegrip als volgt:⁴⁰

Cultuur [...] heeft betrekking op de wereld van menselijke activiteiten, vooral in zoverre deze gecoördineerd zijn en herkenbare patronen vor-

³⁹ Kuiken, ‘Renaissancepolder’; vergelijk Schroor, *Friese landschap* 37 en dezelfde, *Middelzee* 56.

⁴⁰ Fokkema en Grijzenhout, ‘Inleiding’ 20; Said, *Culture* xii–xv.

men. Vanzelfsprekend denkt men hierbij aan de gemeenschappelijke strijd tegen [...] het water, [m]aar ook de architectuur [en] communicatie door middel van taal en andere symbolische systemen, zoals kunsten en wetenschappen, zijn uitingen van cultuur. [Het] brede, antropologische [...] cultuurbegrip [heeft] betrekking op alle vormen van aangeleerd gedrag, [het meer beperkte] cultuurbegrip [op] de beoefening van kunsten en wetenschappen. In [ons onderzoek] worden het economische leven, de rechtspleging en de politieke geschiedenis alleen belicht [als] achtergrond [waartegen] het culturele debat zich afspeelt.

Deze laatste definitie is bruikbaar, maar toch nog wat smal. Je hoeft geen marxist te zijn om in te zien dat een economische of politieke analyse niet alleen aardig kan zijn als achtergrondmuziek, maar ook nuttig om bepaalde culturele verschijnselen en vertogen te verklaren of te interpreteren. Als voorbeeld dienen weer de zestiende-eeuwse translokale netwerken rondom Het Bildt. Vanaf 1505 hadden Haarlemmer investeerders grote kavels Bildtland in exploitatie. Onder hen waren de eerder genoemde mr. Gerrit van der Laan en de edelman Gerrit van Schoten.⁴¹ De meergenoemde Bildtboer Klaas Willems pachtte in 1527 zowel land in *Gerijt van Scoetens cavel* als in *Gerijt Verlaens cavel*.⁴² Aannemelijk is dat een deel van het Bildtse graan dat in de zestiende eeuw werd geoogst door boeren zoals Klaas, via Leeuwarden zijn weg vond naar Haarlem. Het bier dat er daar van werd gebrouwen, werd voor een deel teruggeëxporteerd naar Leeuwarden. Dit translokale netwerk tussen Het Bildt, Leeuwarden en Haarlem kan echter hooguit tot omstreeks 1650 hebben gefunctioneerd. Toen wierp de stad Leeuwarden een tariefmuur op tegen het Hollandse bier. In de achttiende eeuw liep het bierverbruik verder terug door de popularisering van thee en koffie. Het beurtveer op Haarlem voer nog maar sporadisch.⁴³ Verderop zullen we nagaan of, en zo ja wanneer, deze teruggang heeft geleid tot een ‘krimpende horizon’ bij de Bildtse boerenelite.

Met dit voorbeeld is natuurlijk niet gezegd dat marxistische schema’s van ‘basis’ en ‘bovenbouw’ *per se* nodig zijn om translokale netwerken te identificeren, beschrijven of verklaren. Het veldbegrip van de socioloog Pierre Bourdieu biedt daarvoor eveneens mogelijkheden. Volgens Bourdieu schaken actoren in maatschappelijke netwerken op verschillende borden (‘velden’) tegelijk: economisch, sociaal en cultureel. Op ieder veld kan krediet en kapitaal worden verworven: economisch (bezit), sociaal (aanzien) en cultureel kapitaal (scholing en smaak). Al deze vormen kunnen worden omgezet in andere vormen: economisch kapitaal in sociaal (aanzien) of cultureel (opleiding, kunstcollecties), sociaal krediet (aan-

⁴¹ Kuiken, ‘Compagnons’ 100–101 nrs. P42, P44.

⁴² Sannes, *Geschiedenis* I 462.

⁴³ Nijboer, ‘Leeuwarden’ 127–130.

zien) in politieke invloed enzovoort. Dat Bourdieu's 'theorie van de praktijk', waarvan zijn veldbegrip een onderdeel is, het gedrag van deze 'actoren' in hun *lutte de classement* in tamelijk deterministische termen beschrijft (het zou vooral zijn bepaald door een in de vroege jeugd jaren gevormde 'habitus'), neemt niet weg dat zijn model, met alle gebreken die aan modellen kleven, bruikbaar is in de beschrijving van translokale netwerken.⁴⁴ We merken op dat Bourdieu's begrip 'cultureel kapitaal' aansluit bij de smalle definitie van het cultuurbegrip volgens Fokkema en Grijzenhout. De dynamiek van het brede cultuurbegrip laat zich daarentegen beschrijven in termen van het veldenmodel als geheel.

Er is niets op tegen om Bourdieu's kwalitatieve, zachte ideeën over elitevorming en de omzetting van kapitaal te toetsen aan hard kwantitatief onderzoek, bijvoorbeeld naar surplusextractie. Over dit laatste begrip: de afoming van economische meerwaarde als gevolg van ongelijke machtsverhoudingen, gaat een polemiek die in 1980 in het tijdschrift *Past and Present* is ontketend door de neomarxistische historicus Robert Brenner.⁴⁵ Dit 'Brennerdebat' is voor de Nederlanden toegespitst op de sociale eigendomsverhoudingen op het Hollandse platteland, waar stedelijke elitefamilies zoals de Van Schotens en de Van der Laans zich in de vijftiende eeuw ontwikkelden tot grootgrondbezitters.⁴⁶ De culturele en politieke implicaties van dit proces zijn vooral door stadshistorici onderzocht, de economische gevolgen door plattelandshistorici.⁴⁷ Peter Hoppenbrouwers (1992) heeft een even brede als grondige cultuurgeschiedenis van zo'n middeleeuwse plattelandssamenleving geschreven.⁴⁸ Een breed cultuurbegrip, met een scheut Hoppenbrouwers aan de harde kant en Bourdieu aan de zachte, lijkt voor ons onderzoek bruikbaar.

Is dit brede cultuurbegrip nu ook nader in te kaderen in termen van het in het begin van deze inleiding voorgestelde concept 'translokaliteit'? Pieterse onderscheidt een aantal dimensies waarin volgens hem 'translokale culturen' verschillen van 'territoriale culturen' (tabel 1.1). Dit schema wordt veel aangehaald in culturele studies. Een bezwaar is dat het geen empirisch vastgestelde dimensies ('factoren') opsomt maar representaties van subjectieve categorieën – een soort 'Stapelplaats van Welwillende Kennis', om met Jorge Luís Borges te spreken. De hamvraag bij zulke willekeurige indelingen is wat nu precies wordt ingedeeld. Pieterse ontwijkt deze vraag.⁴⁹ Maar moeten we het migratieproces wel opvatten als een categorie of 'dimensie' van translokaliteit? Is migratie niet beter te onderzoeken als een primair proces waarvan translokaliteit een ruimtelijke dimensie is?

⁴⁴ Bourdieu, *Opstellen*. Een goede kritische inleiding is Joas en Knöbl, 'Bourdieu'.

⁴⁵ Bloemlezing in Aston en Philpin, ed., *The Brenner Debate*.

⁴⁶ Hoppenbrouwers en Van Zanden, ed., *Peasants* en onder meer Dölleman en Schutte, 'Van der Laen'.

⁴⁷ Stabel, 'De stad' 71.

⁴⁸ Hoppenbrouwers, *Middeleeuwse samenleving*.

⁴⁹ Borges, 'John Wilkins' 122-123; Pieterse, *Globalization* 54.

Tabel 1.1. Dimensies van territoriale en translokale culturen volgens Jan Nederveen Pieterse (1995)⁵⁰

Territoriale culturen	Translokale culturen
Endogeen, orthogeen	exogeen, heterogeen
samenlevingen, naties, rijken	diaspora's, migraties
lokaal, regionaal	kruispunten, grenzen, tussenruimten
gemeenschap	netwerken, tussenpersonen, vreemdelingen
organisch, homogeen	diffuus, heterogeen
authenticiteit	vertaling
introvert	extravert
gemeenschapstaal	contacttalen
volbloed	halfbloed, mesties
etniciteit, identiteit	nieuwe etniciteit, identificatie

Daarvoor hoeven we niet terug naar het oude, mechanische migratieparadigma. In de nieuwe migratiegeschiedenis is translokaliteit een bruikbare dimensie om migratie- of migrantennetwerken in te beschrijven, zowel in een objectieve als in een subjectieve context. Bij het eerste valt te denken aan de attestaties voor kerkelijke lidmaten die van de ene gemeente naar de andere verhuisden, maar bijvoorbeeld ook aan de in sommige streken sterk wisselende keuze van trouwen dooplocaties. De in 1626 ingepolderde Wijdewormer bijvoorbeeld viel kerkelijk onder Purmerend, maar 's winters weken veel kerkgangers uit naar andere dorpen in de buurt wanneer die stad door regen- of sneeuwval onbereikbaar was. Bij de subjectieve context van migratie denken we aan de 'meervoudige identifi- caties' in Goodmans hierboven aangehaalde definitie van translokaliteit.

Het schema van Pieterse maakt ons weinig wijzer over de inhoudelijke verschillen tussen culturen, maar is bruikbaar om historische *beschrijvingen* van cultu- ren van elkaar te onderscheiden. Een territoriale cultuurgeschiedenis van het type 'eigen taal, eigen vlag, eigen koffiemelk' heeft vaak een voorkeur voor be- grippen uit het linker rijtje, een translokale cultuurgeschiedenis voor het rechter. Zo bedreef de Bildtse auteur die in 1946 de term '*echte*' *Bilkerts* in de mond nam, duidelijk territoriale geschiedschrijving. De socioloog Otto Knottnerus sloeg daarentegen in 2004 een translokale toon aan toen hij Dirk Jans duidde als lid van een 'nieuwe middenklasse met wijdvertakte relaties' en diens *Aantekeningen- boek* binnen de 'culturele praktijken' (een term van de cultuurhistoricus Peter Burke) van de Europese Renaissance.⁵¹

Uit onze keuze voor een translokale cultuurbeschrijving vloeien vragen voort zoals: hoe heeft de migratie van personen, zaken en ideeën in Het Bildt de ont- wikkeling van identiteiten beïnvloed? Wie migreerden eigenlijk? Hoe verliep de interculturele en geopolitieke uitwisseling? Hoe omvangrijk was de arbeidsmi-

⁵⁰ Pieterse, *Globalization* 185 (schema eerder gepubliceerd in *International Sociology* 9 (1995) 61).

⁵¹ Buwalda, *Woun* 28; Knottnerus, 'Renaissance' 69, 75.

gratie? Speelden schaalwisseling en/of schaalvergroting een rol bij de vorming van nieuwe identiteiten? Welke andere sociale parameters voor individuen of groepen zijn hierbij van belang? Verloopt de culturele integratie in Het Bildt nu anders dan in het verleden? Wat bepaalde of bepaalt het succes en de snelheid ervan? En wat vertellen deze processen in het verleden ons over de integratieprocessen van nu? Deze cultuurhistorische vragen vormen de leidraad voor wat u in de volgende hoofdstukken kunt verwachten.

Historiografie

Historiografisch gezien hadden de Bildtbewoners tot 1604 geen eigen stem. Die ging pas spreken toen de Bildtboer Dirk Jans twee handschriften produceerde: een half zakelijk, half persoonlijk *Aantekeningenboek* (1604-1636) en zijn *Memorijen* (1620-1632) over de plaatselijke politiek. Het *Aantekeningenboek* bevat ook autobiografische en bibliografische notities. De historische receptie begon nog drie eeuwen later, toen het Fries Genootschap dit handschrift verwierf. Aanvankelijk werd het vergeleken met het *Rekenboek en memoriael* (1569-1573), de boerenboekhouding van Rienk Hemmema uit Hitsum.⁵² Knottnerus (2004) wist het echter op zijn waarde te schatten binnen het omvangrijke *corpus* vroegmoderne egodocumenten van Noord-Europese boeren dat op een reeks internationale congressen is ontsloten door de Hamburgse archivaris Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt, de Deense etnoloog Bjørn Poulsen en anderen.⁵³ Dit genre, waartoe we ook de kroniek van de Groninger herenboer Abel Eppens (1534-1589) mogen rekenen, is niet alleen van belang voor de economische en landbouwgeschiedenis, maar ook voor mentaliteitshistorici.⁵⁴

Met het *Aantekeningenboek* eindigen de Bildtse pre- en protohistorie en begint de historiografische periode. Met de prehistorie zijn we snel klaar. In 1998 zijn bij opgravingen in het (sinds 1983 Bildtse) terpdorp Minnertsga bewoningssporen uit de Romeinse tijd gevonden.⁵⁵ Het in 1505 bedijkte gebied bestaat geheel uit aanslibbingen ('kwelders') die in de late Middeleeuwen zijn ontstaan aan weerszijden van de trechtermond van de rivier de Boorne. Deze vormde toen de scheiding tussen de Friese regio's Oostergo en Westergo en heette daarom omstreeks 1450 in een Sneker kroniek de 'Middelzee'.⁵⁶ Hoewel uit deze eeuwen geen betrouwbare kaarten van Noord-Europa zijn bewaard, staat deze zeearm afgebeeld op een Venetiaanse zeekaart ('portolaan') uit 1536.⁵⁷ Mogelijk gaat deze weergave terug op een verloren gegane oudere beschrijving (*periplus*) van Noordwest-Europa. De protohistorie vangt aan bij de eerste externe ver-

⁵² Jansz, *Aantekeningenboek*; Bergsma, 'Dirck Jansz'; Hemmema, *Rekenboek*.

⁵³ Lorenzen-Schmidt en Poulsen, ed., *Peasants*; Larsson en Myrdal, ed., *Diaries*; Knottnerus, 'Renaissance'.

⁵⁴ Bergsma, *Eppens*.

⁵⁵ De Langen, *Terpenreeks 14B*.

⁵⁶ Steensma, *Thabor* 92, 101.

⁵⁷ Schroor, *Kooper* 19.

melding als *Bil* in een Hollandse leenakte uit 1398, gedrukt in het Friese *Charterboek* van G.F. baron van Schwartzenberg en Hohenlansberg (1768). De politieke context van deze belening; de territoriale ambitie van de Hollandse graaf Albrecht van Beieren in Friesland, is beschreven en geanalyseerd door Eelco Verwijs (1869) en Antheun Janse (1994).⁵⁸ Hun analyse vormt het uitgangspunt voor het hierna volgende hoofdstuk 2 over de bezits- en rechtsverhoudingen in en om Het Bildt tot 1506, het jaar na het eerste bedijkingsjaar 1505.

Wat kunnen we nog zeggen over de kwelders die in 1398 voor het eerst zijn vermeld? Tot voor kort dachten archeologen dat het vroegste kweldergebruik vooral zomerbeweiding betrof. In het Groningse Middelstum is echter een volledig boerenbedrijf uit de zesde of zevende eeuw voor Christus gevonden. Dat is enkele eeuwen voordat de eerste terpen langs de kust ontstonden. Ook elders langs de Waddenkust zijn dergelijke prehistorische vlaknederzettingen gevonden. De Middelstumer *Gehöftsiedlung* toont aan dat permanente kwelderbewoning reeds vóór de terpertijd voorkwam.⁵⁹ Het is niet uitgesloten dat dit in 1398 ook voor Het Bildt gold. Uit geschreven bronnen blijkt dit echter niet. Geen van de 60 particuliere Bildtse kweldergebruikers die in 1506 door de Friese overheid werden uitgekocht, woonde in dat jaar aantoonbaar op deze kwelders.

De eerste auteur die de lotgevallen van Het Bildt vanaf 1498 heeft samengevat, is de Franeker jurist dr. Keimpe van Martena († 1538). Hij begon in 1528 aan een Fries bronnen- en regestenboek dat in 1772 eveneens in het *Charterboek* is gedrukt en dat een aantal belangrijke berichten over Het Bildt bevat. Martena's *Annael* diende zijn tijdgenoot, prior Worp van Thabor, mede als bron voor een kroniek over het eerste kwart van de zestiende eeuw. Die periode is eveneens beschreven door Worp's kloostergenoot Peter Jakobs. Ook in deze beide narratieve bronnen staan verschillende berichten over Het Bildt. Peter mat bovendien in 1526 de polder op voor de Friese overheid, zoals zijn eigen *Historie* en ook de eerste pachtersrekening meldt.⁶⁰ Deze reeks rekeningen is een rijke administratieve bron voor de Bildtse geschiedenis in de zestiende eeuw. In 1590 werd de kanunnik en humanist Suffridus Petrus (1527-1597) benoemd tot officieel Fries geschiedschrijver. Zijn archief bevat één afschrift van een tekst over Bildtse zaken uit 1531. Toen gaf Karel V schuldbrieven uit op de pacht van percelen Bildtland, de zogeheten Bildtrentes. Het advies dat de keizer hierover inwon bij Nederlandse rechtsgelerden, spreekt van *de districtu terra vel agro (den Bildt)* 'dat vroeger aan de doorluchtige Saksische vorsten toebehoorde'.⁶¹

Tussen 1636, toen de dagboekschrijver Dirk Jans zijn pen neerlegde, en 1749 zijn geen verdere historische geschriften van Bildtbewoners bekend. Het

⁵⁸ PCV-I 284; Janse, *Grenzen*. Over de naam *Bil*: Miedema, 'Het Bildt (of Bil)'.

⁵⁹ Groenendijk, *Groningen* 68-71.

⁶⁰ PCV-II 1-208; Steensma, *Thabor* 115-117, 189-199.

⁶¹ Engels, 'Werken' 242 nr. 12; Bergsma, 'Suffridus Petrus'.

Franeker proefschrift van Pibo Smit uit laatstgenoemd jaar is de eerste monografie over de (vooral in Romeinse zin opgevatte) rechtsgeschiedenis van de grietenij.⁶² In de volgende decennia produceerde de in 1769 in Franeker gepromoveerde Bildtse jurist Kornelis Wassenaar behalve wat antipatriotse pamfletten enige Bildtse genealogieën. Boeiender lectuur vormt zijn in 2000 door de Koninklijke Bibliotheek verworven vluchtdagboek uit 1794, waarbij ook een beschrijving van Sint Annaparochie is gevoegd.⁶³ Dit zijn de eerste bewaarde Bildtse egodocumenten sinds Dirk Jans. Ook van Wassenaaars zoon, de kastelein J.J. Wassenaar, is een dagboekje (1830–1831) bewaard.⁶⁴

Dominees en onderwijzers hebben in de eeuw die volgde de historiografie van Het Bildt stap voor stap verder ontwikkeld. In 1847 publiceerde ds. Arnoldus Wassenbergh, die sinds 1825 in Sint Annaparochie stond, in de *Friesche Volksalmanak* het eerste wetenschappelijke overzicht van de Bildtse geschiedenis. Wassenbergh haalt als bronnen kroniekschrijvers aan zoals Peter Jakobs, Ubbo Emmius en Pierius Winsemius, maar ook primaire bronnen zoals het *Annael*. In een noot verwijst hij naar de Franeker rechtsgeleerde C.H. Trotz, de promotor van Smit in 1749, en diens opvatting over eigendomsrechten. De rode draad in zijn betoog is het eindeloze krakeel tussen Bildtpachters en de Friese overheid, dat volgens hem na 1752 voorgoed was opgelost.⁶⁵ De vrome wens was hier de vader van de gedachte, want al vóór zijn dood vlamde weer een nieuwe ‘Bildtse kwestie’ op.

Naar het voorbeeld van Drenthe (1818–1820) en Groningen (1828) werd in 1857 ook in Friesland een provinciale historisch-topografische enquête gehouden. De hoofdonderwijzers van de drie toen bestaande Bildtse dorpen en een buurschap: Sint Jacobiparochie, Sint Annaparochie, Vrouwenparochie en Oudebildtzijl (inmiddels zijn er zeven dorpen) vielen voor hun geschiedenis terug op Wassenbergh en op een studie van Eckhoff (1834) over de voormalige Middelzee, maar gaven vooral een minutieus beeld van de ‘tegenwoordige staat’.⁶⁶ Vanaf 1869 beschikte het Bildtse lezerspubliek over een doorlopende gedrukte informatiebron voor plaatselijke zaken. Deze *Bildtsche Courant* (hierna: *BC*) zou tot in het oorlogsjaar 1942 blijven verschijnen. Van 1923 tot 1927 werd de wekelijkse historische rubriek op onnavolgbare wijze volgeschreven door de flamboyante predikant Gideon Boekennoogen (1858–1937). ‘Pastor Boek’ ging opmerkelijk vrij met de historische feiten om, maar wist veel belangstelling te kweken voor het Bildtse verleden.⁶⁷

⁶² Smit, *De agro*; kritische bespreking van Smits argumentatie in Winsemius, *Waterstaatsrecht in Friesland* 188–193.

⁶³ Kuiken, ‘Keesen’.

⁶⁴ Zie de lijst van Bildtse egodocumenten (1604–1958) in bijlage 1.

⁶⁵ Wassenbergh, ‘Bildt’.

⁶⁶ Ferwerda, *Uytland* 171–185.

⁶⁷ Beetstra, *Ywntarisaasje* 18–19; GAHB/HS/B54; Kuiken en Van Poelgeest, ‘Bonteman’ 669.

In 1913 had de jonge onderwijzer Hartman Sannes (1890-1956) ook al in de *BC* geschreven over 'Historische bijzonderheden van Het Bildt'. Vanaf 1927 zette hij Boekenoogens 'Bildtkroniek' voort. In 1928 brak hij door als serieus historicus met een opstel in *De Vrije Fries*, het wetenschappelijke tijdschrift van het Fries Genootschap. Deze deftige vereniging raakte in 1938 op afstand betrokken bij de oprichting van de *Fryske Akademy*, een werkgemeenschap van wetenschappers en amateurs op het gebied van geschiedenis en letteren. De in Duitsland ontstane *Heimatkunde* (hier omgedoopt tot *geakunde*) gold er naast Friese taal- en letterkunde als zwaartepunt van onderzoek. Studies op dit gebied verschenen vanaf 1941 ook in *Sibbe*, een onder naziregie opgezette concurrent voor het genealogische tijdschrift *De Nederlandsche Leeuw*. In augustus 1944 nam *Sibbe* in een themanummer over Friesland twee bijdragen op over Het Bildt.⁶⁸ In hetzelfde jaar begon de *Akademy* een reeks historisch-geografische studies van Friese gemeenten. De driedelige *Geschiedenis van Het Bildt* waaraan Sannes tot zijn dood in 1956 voor de *Akademy* werkte, was volgens hemzelf echter geen *geakunde* maar een poging om 'de gebeurtenissen op Het Bildt te zetten in het raam van de algemene geschiedenis van Friesland.' Deel III van Sannes' werk is in 1956 postuum bezorgd door *Akademy*-medewerker Hotze Buwalda (1916-1994). Hij had in 1946 een Friestalig boekje over Het Bildt gepubliceerd, was de auteur van het Bildtse schoolboekje uit 1953 en verzorgde een historische rubriek in de *Bildtse Post* (hierna: *BP*), de opvolger van de *BC*.⁶⁹

Sannes' grote liefde was de geschiedenis, die van Buwalda het Bildts-Friese dialect. De stichting van de *Akademy* bood beiden de kans van hun leven. Beider aanpak was in feite dezelfde. In *Woun op 'e weagen*, zijn boekje uit 1946, betoogde Buwalda voor een Friestalig lezerspubliek dat de '*Bildt-tael*' geen 'Hollands in Friese mond' was, zoals taalkundigen tot dan toe hadden gesteld, maar 'Hollands getint Fries'. Hij bepleitte een op het Fries geënte standaardspelling.⁷⁰ Buwalda's voorstel om het Bildts zo als variant van het Fries te bestuderen, opende de deuren (en beurzen) van de *Akademy* en mondde uit in een *Bildts Woordeboek*. Sannes' historiografische methode was het samenvatten van de stand van het onderzoek omtrent een bepaalde gebeurtenis of periode in de Friese geschiedenis, om deze vervolgens aan de hand van archiefonderzoek te vertalen naar de Bildtse situatie. Hij beschreef Het Bildt daarmee niet als 'Hollandse enclave' in Friesland maar als een Friese regio met hooguit enige Hollandse bagage.

Het is zestig jaar na dato niet moeilijk om zwakke plekken in Sannes' geschiedschrijving te vinden. Het is een uitvoerig geannoteerde stortvloed van namen en details, maar zonder veel kritische reflectie. De pretentie dat zakelijk wordt weergegeven *wie es eigentlich gewesen*, smelt weg naarmate Sannes zijn ei-

⁶⁸ Van der Molen, 'Bildt'; Theunisz, 'Kolonisatie'.

⁶⁹ Schroot, 'Geakunde'; Sannes, *Geschiedenis* I 5; Buwalda, *Woun*; Beetstra, *Ynwentarisasje* 18-19.

⁷⁰ Buwalda, *Woun* 33-36; vergelijk Koldijk, *Bildts*.

gen tijd nadert. Daarbij wordt wel duidelijk dat hij het hart links draagt. Des te ontluisterender is de omschrijving van een gastspreker op een Bildtse arbeidersbijeenkomst als ‘gladde jood’ – en dat elf jaar na de *sjoa*. De bezettingsjaren ’40-’45 worden in vijftien regels afgedaan. De periode na 1945 wordt iets uitvoeriger beschreven, maar wanneer het boek besluit dat ‘landbouwbedrijven [de] laatste jaren zeer sterk [werden] gerationaliseerd en gemechaniseerd[,] waardoor enerzijds verschillende problemen werden weggeruimd, maar anderzijds nieuwe (grotere!) werden opgeroepen’, dan lijkt de actuele sociale problematiek stiefmoederlijk behandeld. Een en ander komt wellicht voor rekening van bezorger Buwalda. Dit is vooral te betreuren omdat Sannes bij zijn behandeling van de voorgaande eeuwen de nodige analytische inzichten en vaardigheden had getoond. De opeenvolgende ‘Bildtse kwesties’ zijn in zijn uitvoerige reconstructies goed herkenbaar als fasen in een lange strijd tussen lokale en translokale ‘krachten’, zoals Martindale en Hanson die in 1969 in Amerika beschreven.⁷¹

Voor de *Akademy* betekende *Geschiedenis van Het Bildt* een grote stap vooruit van *geakunde* naar moderne geschiedschrijving. De voorlopige bekroning van die ontwikkeling was het in 1968 door een team specialisten voltooid handboek *Geschiedenis van Friesland*. Vier jaar later gaf de *Akademy* het door de *Annales*-school geïnspireerde Wageningse proefschrift van J.A. Faber uit. Zo kreeg ook de sociaaleconomische geschiedenis van Friesland een modern standaardwerk. Al in 1985 debatteerde de *Akademy* over een opvolger van het handboek, dat de geschiedenis van Friesland na 1750 volgens de laatste inzichten en methoden van de regionale historiografie moest behandelen. Nog verfrissender was de kort na dit nieuwe handboek verschenen bundel over de ontwikkeling van laatmiddeleeuwse vetemaatschappij tot centraal bestuurd gewest (1450–1650).⁷²

Voor een tweede Sannes was binnen deze agenda geen plaats. Inmiddels had een kring rondom Buwalda in 1980 de ‘Stichting Ons Bildt’ (SOB) opgericht. Zoals de *Fryske Akademy* sinds 1937 het voertuig was voor de wetenschappelijke ambities van de Friese beweging, wierp de SOB zich op als *hoeder en noeder* van de Bildtse taal en cultuur, vooral door de uitgave van boeken in het Bildts-Fries. Zo publiceerde Buwalda’s zoon Sytse in 1986 een *Geskiedenis fan de Bildtse Waddenfisserij*, Aldert Cuperus in 1998 de populair-historische opstellenbundel *Raizen deur de Bildtse geskiedenis* en Leendert Ferwerda in het jubileumjaar 2005 een fraai en rijk geïllustreerde bloemlezing uit Sannes, de *BC*, de *BP* en andere bronnen: een soort Bildtse versie van de *Stads- en dorpskroniek van Friesland* die G.A. Wumkes in de jaren 1930 samenstelde.⁷³ Na 2005 is een zekere stilstand opgetreden. De in 1994 door de SOB uitgegeven *Pâdwizer voor de Bildtse bronnen* is

⁷¹ Sannes, *Geschiedenis* III 232, 377–378, 479, 487; Duijvendak, *Wijde horizon* 20; Martindale en Hanson, *Small Town*.

⁷² Kalma e.a., ed., *Geschiedenis*; Faber, *Drie eeuwen*; Frieswijk e.a., ed., *Geschiedenis*; Frieswijk et al, ed., *Fryslân*.

⁷³ Buwalda, *Waddenfisserij*; Cuperus, *Raizen*; Ferwerda, *Uytland*; Wumkes, *Dorpskroniek*.

sterk verouderd, maar niet vervangen. Afgezien van deze Nederlandstalige onderzoekshandleiding en de lange reeks boerderij- en huisgeschiedenissen die de gemeentearchivaris Douwe Zwart sinds 2004 in de *BP* publiceert, klonk de stem van deze Bildtse geschiedschrijvers bovendien, net zoals die van Dirk Jans, vooral in dialect.⁷⁴ Daarmee werd de kring van (kritische) lezers en de mogelijkheid tot wetenschappelijke discussie sterk beperkt. Terwijl de Friese historiografie na 1956 met sprongen vooruitging, borduurde de Bildtse vooral voort op het stramien van Sannes.

Onderzoekers van buiten Het Bildt hebben na 1956 enige tientallen wetenschappelijke studies gepubliceerd over de geschiedenis van deze poldergemeente. De meeste zijn te vinden bij *Tresoar* in Leeuwarden, uit hoofde van zijn missie en collectievormingsprofiel thans de grootste wetenschappelijke bibliotheek in Nederland voor Friese cultuurgeschiedenis.⁷⁵ Uit de ruim 400 na 1956 verschenen gedrukte publicaties met het trefwoord 'Bildt' zijn in 2010 uit de catalogus van *Tresoar* 24 Nederlandstalige wetenschappelijke bijdragen geput die bronvermeldingen (noten) en daarnaast eventueel een literatuurlijst bevatten.⁷⁶ De lijst eindigt met het rapport dat de gemeente Het Bildt in 2010 liet opstellen als eerste aanzet voor een erfgoedbeleid. Dit rapport, in juni 2012 verspreid als bijlage bij de gemeentelijke *Structuurvisie Cultuurhistorie*, wordt hier besproken omdat het de eerste – en gezien de in 2012 aangekondigde herindeling waarschijnlijk ook laatste – door de gemeente Het Bildt geautoriseerde totaalvisie op de eigen cultuurgeschiedenis presenteert. Wat het rapport onder cultuurgeschiedenis verstaat, blijft in het vage. Er wordt verwezen naar de *Nota Belvedere* (1999), maar daarin ontbreekt eveneens een duidelijk historisch perspectief. Pim Kooij (2000) stelt terecht dat *Belvedere* meer over 'rurale archeologie' gaat dan over cultuurgeschiedenis.⁷⁷

Het doet symbolisch aan dat de titel van het Bildtse rapport: *Cultuurhistorische Hoofdstructuur* (hierna: *CHS*) is ontleend aan een project van de provincie Zuid-Holland, die van 1997 tot 2003 zijn cultuurhistorische waarden heeft beschreven en gekarteerd.⁷⁸ Het Bildtse erfgoedbeleid 'spitst zich toe op [drie] aspecten: archeologie, cultuurhistorische objecten en structuurbescherming'. De directe aanleiding is het in 2009 landelijk vastgestelde beleid 'modernisering monumentenzorg'. De *Structuurvisie* is een beleidsstuk: een 'afwegingskader voor concrete ruimtelijke beslissingen'.⁷⁹

De 'geografische (hoofd)structuur' van de gemeente is volgens de rapporteurs tweeledig: enerzijds het kleinschalige 'spontane' terpenlandschap rondom het in

⁷⁴ Meijer, ed., *Pâdwizer*; Zwart, 'Boerenplaatsen'.

⁷⁵ Van Sluis, 'Collectievorming'.

⁷⁶ In de bibliografie, hierna, zijn deze publicaties aangegeven met een sterretje* vóór de eerste auteursnaam.

⁷⁷ Brugman e.a., *CHS* 3–4; Kooij, 'Actualiteit' 16–20.

⁷⁸ Prins en Koenders, *Zuid-Holland*.

⁷⁹ *Structuurvisie* 1–3.

1983 ingelijfde Minnertsga, anderzijds de ‘poldermathematica’ van de in de zestiende eeuw ontwikkelde kwelders. Dit begrippenkader is ontleend aan de literatuur over de Noord-Hollandse droogmakerijen:⁸⁰

1. rationalisering van de topografie van het natuurlandschap in de geometrische grondvorm;
2. kartering van de landschappelijke context met de geomorfologie en de ontginningen;
3. identificatie van de technische bouwstenen voor de constructie van het polderlandschap.

De rapporteurs stellen zonder nadere toelichting dat de natuurlijke kenmerken van dit landschap ‘grotendeels zijn verdwenen door de inrichting van de polders volgens renaissance-inzichten’. Het Bildt zou zelfs een van de vroegste Nederlandse toepassingen van deze inzichten zijn.⁸¹ Wat deze ‘renaissance-inzichten’ precies inhouden, wordt niet toegelicht. In hoofdstuk 3, hierna, zal deze constructie kritisch worden onderzocht. Hier volstaan we met de vaststelling dat de *CHS* vooral een literatuurstudie is en nauwelijks eigen onderzoek bevat. De rapporteurs zijn hier en daar opvallend onkritisch te werk gegaan. Zo wordt klakkeloos de plaatselijke overlevering gevolgd dat de eerste Bildtse dorpen in 1505 zouden zijn ontstaan uit drie ‘werkkampen van Hollandse arbeiders’ en pas in 1570 hun huidige namen (Sint Jacobi-, Sint Anna- en Vrouwenparochie) kregen.⁸² Dat het in feite juist andersom is gegaan, zal eveneens in hoofdstuk 3 worden betoogd. Afgezien van een thematisering van ‘cultuurhistorische (vooral landschappelijke) essenties’ onder de trefwoorden ‘grondvorm’, ‘geometrie’, ‘afwatering’, ‘infrastructuur’, ‘verkavelingspatroon’, ‘nederzettingen’ en ‘bebouwing’, bevat het rapport een inventarisatie van het culturele erfgoed: 9 archeologische monumenten (8 terpen en één oud stinsterrein, alle in of bij Minnertsga), 61 rijksmonumenten, 150 beschreven objecten in het monumenteninventarisatieproject (MIP, 1986–1995), één beschermd dorpsgezicht (Oudebildtzijl) en aanvragen voor nog twee dorpsgezichten.⁸³ Bijlage 2, hierna, geeft een overzicht van dit erfgoed binnen de gemeentegrenzen tot 1983.⁸⁴

De zojuist besproken officiële, min of meer wetenschappelijk verantwoorde beschrijving en thematisering van cultureel erfgoed is uiteraard heel nuttig voor een gemeente die ruimtelijke beslissingen moet nemen, maar minder voor een

⁸⁰ Brugman e.a., *CHS* 5–6.

⁸¹ Brugman e.a., *CHS* 2.

⁸² Brugman e.a., *CHS* 20.

⁸³ Brugman e.a., *CHS* 12, 56.

⁸⁴ In bijlage 2 is voor de MIP-objecten gebruik gemaakt van de beschrijvingen in Stenvert e.a., *Fryslân*. De lijst is aangevuld met een eigen onderzoek naar opschriften op gevelstenen en enkele andere monumenten tot 1983.

onderzoeker die moet kiezen welke fasen en facetten van de Bildtse cultuurgeschiedenis allereerst voor onderzoek in aanmerking komen. In de volgende paragraaf wordt verantwoord welke keuze voor het voorliggende boek is gemaakt.

Leemten

In eerste aanleg is een chronologische lijst gemaakt van perioden die noch bij Sannes, noch in de na 1956 verschenen en in 2010 geïnventariseerde wetenschappelijke publicaties tot hun recht komen. Het grootste gat bleek bij deze leemtenanalyse te vallen in het tijdvak 1650–1750. Deze periode was niet alleen historiografisch maar ook sociaaleconomisch gezien een ‘magere eeuw’. Friesland leed in deze jaren mee onder een internationale economische recessie.⁸⁵ Het is bovendien de enige periode waarover voor Friesland nog geen algemene standaardgeschiedenis is geschreven. Ook bij Sannes komt deze eeuw slecht uit de verf. Hij beschrijft weliswaar *in extenso* de internationale gezantschappen van een Bildtse grietman in deze periode, maar bijvoorbeeld niet de plaats van Het Bildt als markteconomie in het stedensysteem van de Republiek en de rol van translokale en lokale migratie- en elitenetwerken daarin.⁸⁶ Ook de mentaliteitsgeschiedenis van deze periode is nog niet geschreven, al heeft het werk van S.J. Faber en van Hotso Spanninga (stedelijke elites) en van Cor Trompetter (regionale doopsgezinde elites) er raakvlakken mee.⁸⁷ Het hierna volgende hoofdstuk 5 beoogt voor Het Bildt deze historiografische lacune te vullen.

Voor de negentiende eeuw vertegenwoordigt de ontwikkeling van het liberalisme in Het Bildt een tweede historiografische leemte. De opkomst van de arbeiders- en kiesrechtbeweging omstreeks 1900 is door Sannes en latere auteurs uitgebreid beschreven. Beitsche Bruin-Bekius (1990) analyseert deze beweging als oppositie tegen het liberale, door werkgevers gedomineerde bewind na 1850, maar het ontstaan van de liberale beweging zelf komt slechts zijdelings ter sprake. Onduidelijk blijft hoe de partijnaam ‘liberalen’ in Het Bildt is ontstaan en gerecipieerd, hoe de ‘liberale’ beweging zich hier tot de patriotse verhield, of hier in de negentiende eeuw sprake was van een ‘liberale mentaliteit’ en zo ja, hoe die zich dan uitte.⁸⁸ Deze vragen worden in hoofdstuk 6 uitgewerkt met nadruk op de translokale (Fries-Groningse) protoliberale netwerken. Daarbij worden ook relevante historiografische en methodologische problemen besproken, zoals het debat over *Whig interpretations of history* en de identificatie en/of analyse van sociale netwerken.

Sannes’ beschrijving van het liberale tijdvak na 1850 wordt gedomineerd door een ‘Bildtse kwestie’. Deze draaide ditmaal om de rechtspositie van buiten-

⁸⁵ Frieswijk e.a., red., *Geschiedenis*; idem, *Fryslân*; De Vries en Van der Woude, *Nederland* 255–270.

⁸⁶ Sannes, *Geschiedenis* I 283–415; over het stedenstelsel tot 1800: Nijboer, ‘Leeuwarden’; dezelfde, ‘Gateway’.

⁸⁷ Faber, ‘Toegankelijkheid’; Spanninga, ‘Magistraatsbesteling’; Trompetter, *Eén grote familie*.

⁸⁸ Bruin-Bekius, *Pong*; Sannes, *Geschiedenis* III 216–284.

eigenaars, en daarmee om het probleem van het absenteïsme, maar raakte ook aan wat omstreeks 1900 de ‘sociale kwestie’ heette. Vooral de landbouwcrisis van 1879 had veel arbeiders in een onmogelijke positie gebracht. In een landelijk rapport uit 1890 wordt niet alleen het absenteïsme, maar ook de slechte toegang van boeren tot agrarische kredieten aangewezen als beletsel voor het herstel van de landbouwsector. Hoe de Bildtse boerenelite met deze vraagstukken omging, wordt in hoofdstuk 7 geanalyseerd aan de hand van de geschiedenis van twee verwante families waarvan de ene omstreeks 1860 een rol speelde in de kredietverlening aan boeren en middenstanders in en om Het Bildt en de andere omstreeks 1890 Het Bildt verliet en zich daarmee aansloot bij de grote groep *absentee landlords*. De eerste familie was actief in de graanhandel, de tweede in de modernisering, industrialisering en internationalisering van de veeteelt die in de ‘graanrepubliek’ Het Bildt steeds omvangrijker werd. Ook de levensstijl, het zelfbeeld en de memoriecultuur van deze elitefamilies zijn onderzocht.

De geschiedschrijving van de twintigste eeuw is in wetenschappelijke zin de laatste leemte. Van Buwalda’s *Woun op’e weagen* (1946) tot Ferwerda’s bloemlezing (2005) is hierover een stroom populaire producties verschenen, maar slechts een enkele wetenschappelijke. Van de populaire publicaties verdient een *oral history*-project vermelding dat in 1995 als radioserie en publieksboek is gepresenteerd en waarin herinneringen uit de jaren 1940–1945 zijn veiliggesteld.⁸⁹ Daarmee is de eerste aanzet gegeven om een pijnlijke omissie in het werk van Sannes, althans in het postuum onder zijn naam verschenen derde deel ervan, goed te maken. Dat de Bildtse boerenelite voor en tijdens de bezetting was oververtegenwoordigd in de nationaalsocialistische beweging, staat in publicaties van Johan van der Wal (2007) en Jacob Stelwagen (2008).⁹⁰ Uit dagbladadvertenties blijkt een hoge betrokkenheid bij het Friese Boerenfront. In 2010 kwam dit punt ter sprake in een opstel over 500 jaar memoriecultuur in Het Bildt, van het ontstaan van de ‘stammythe’ van de oudste kolonistenfamilies in 1566 tot de viering van het Rembrandtjaar in de kerk van Sint Annaparochie in 2006.⁹¹ Deze beschouwing dient als uitgangspunt voor hoofdstuk 8, hierna.

Hiermee zijn de mogelijke cultuurhistorische onderwerpen in verband met Het Bildt niet uitgeput. In het hoofdstuk over twee negentiende-eeuwse families Wassenaar komt bijvoorbeeld de spanning aan de orde tussen beelden en zelfbeelden. Soms botst in de cultuurgeschiedenis het wij-perspectief met het zijperspectief. De romantische *invention of tradition*, waarvan de in het slothoofdstuk beschreven negentiende-eeuwse verering van een zekere Steffen Huigs als stamvader van alle ‘echte *Bilkerts*’ een schoolvoorbeeld is, staat soms op gespannen voet met de zakelijke feiten, maar kan anderzijds veel onthullen over de manie-

⁸⁹ Bosma en Dijkstra, *Net ferjitte*.

⁹⁰ Van der Wal, *Terschelling* 138–139; Stelwagen, *Bommen* 64.

⁹¹ LC/6-11-1940; Kuiken, ‘Clangevoel’.

ren waarop ‘verbeelde gemeenschappen’ (Anderson) worden geconstrueerd. In hun bundel *Identiteitspolitiek* beschouwen Marcel Broersma en Joop Koopmans hierbij vooral de rol van de pers en andere massamedia:⁹²

Media zijn [het] voertuig van de verbeelding[, maar] de aard en de eigenschappen van het medium [bepalen] de vormgeving van identiteit [en] de machtsprocessen die daarachter schuilgaan[.] Door dit proces van representatie nauwgezet te onderzoeken, wordt het inzicht in de formatie van verbeelde gemeenschappen vergroot en verdiept.

In de loop van de twintigste eeuw vond in Het Bildt niet alleen een politieke elitewisseling plaats, maar ook een verandering van het medialandschap. In het slothoofdstuk wordt beschreven hoe het politieke gezag van het negentiende-eeuwse ‘boerenpatriciaat’ en het geestelijke en culturele gezag van plaatselijke predikanten na 1945 definitief verdampte. Tegelijkertijd werd de rol van de in 1945 verboden *BC*, de gezaghebbende en tot 1935 enige gedrukte plaatselijke nieuwsbron, na de oorlog overgenomen door de voormalige concurrent, de *BP*.⁹³ Na 1945 is bovendien een symbolen- en paradigmawisseling in de Bildtse identiteitsvorming waarneembaar. Een nadere analyse van deze processen in hun onderlinge samenhang is een afzonderlijke monografie waard.

Over vier andere aspecten van de Bildtse cultuurgeschiedenis tot 1650 hebben we eerder wetenschappelijke opstellen gepubliceerd: over het ontwerp van de polder, over de aannemers en aandeelhouders van de bedijking en de polder (1505-1555), over de verwevenheid van Bildtse en Harlinger doopsgezinden omstreeks 1600 en over elitegrafcultuur tussen 1540 en 1640.⁹⁴ Het leek wenselijk om de gegevens uit deze vier publicaties te combineren tot twee hoofdstukken, met inbedding van de culturele aspecten in het hierboven beschreven sociaaleconomische kader. Zo bestrijkt hoofdstuk 3 de periode 1505-1555 en hoofdstuk 4 de daarop volgende eeuw. In beginsel kwamen nog drie andere opstellen van onze hand in aanmerking voor opname in dit boek: een studie van de bezits- en rechtsverhoudingen rondom Het Bildt tot de eerste bedijking en twee biografieën van een prominente Bildtse patriot en een ‘prinsman’ omstreeks 1790.⁹⁵ Omdat deze biografieën nagenoeg op zichzelf staan, terwijl het rechtshistorische opstel nauw aansluit op in de hoofdstukken 3 en 4 behandelde toestanden, is alleen deze laatstgenoemde studie opgenomen. In combinatie met beide elders gepubliceerde biografieën is het nu voorliggende boek niettemin te lezen als een vrijwel aaneengesloten reeks studies over vijf eeuwen Bildtse cultuurgeschiedenis.

⁹² Broersma en Koopmans, ‘Media en identiteitspolitiek’.

⁹³ Beetsma, *Ynventarisasje* 18-19.

⁹⁴ Kuiken, ‘Renaissancepolder’; idem, ‘Compagnons’; idem, ‘Doopsgezinden’; idem, ‘Denkend aan Holland’.

⁹⁵ Kuiken, ‘Opstrek’; idem, ‘Bildtboer’; idem, ‘Keesen’.

Cesuren

De nieuwe standaardgeschiedenis van Friesland begint zoals gezegd omstreeks 1750. Dit jaartal ligt tevens op de mediaan van ruim vijf eeuwen Bildtse proto-historie en historiografie, vanaf de schenking van Het Bildt als domein aan hertog Albrecht van Saksen in 1498 tot heden. Het jaar 1750 is echter onder historici enigszins beladen sinds W.W. Rostow in 1960 zijn *take-off model* van de economische geschiedenis lanceerde. Rostow voerde de industriële revolutie in Europa omstreeks 1750 op als *booster* van de modernisering.⁹⁶ De beeldspraak van het ruimtevaarttijdperk deed hiermee zijn intree in de geschiedschrijving. Zowel de inhoud als de chronologie van het begrip modernisering heeft echter in de afgelopen decennia ter discussie gestaan. Inhoudelijk heeft bijvoorbeeld de landbouwhistoricus Anton Schuurman (1989) dit begrip ontleed in sociale, economische en culturele componenten: niet toevallig de drie klassieke ‘velden’ van Bourdieu.⁹⁷ De chronologie van de modernisering volgens Rostow is voor de Nederlandse economie in zijn geheel verworpen door Jan de Vries en Ad van der Woude (1995). Als ‘eerste ronde van moderne economische groei’ stelden zij niet de periode na 1750 voor, maar het gehele tijdvak 1500–1815.⁹⁸

De opvatting van De Vries en Van der Woude heeft op zijn beurt de nodige kritiek uitgelokt.⁹⁹ We voegen hier een paar punten aan die discussie toe. Het categorische beroep op de klassieke ‘wet van de remmende voorsprong’ overtuigt bijvoorbeeld niet als verklaring van de paradox dat de Nederlandse economie al vroeg modern was, maar pas laat industrialiseerde.¹⁰⁰ Het gaat ook te ver om de economische diversificatie, die als indicator van vroege moderniteit wordt opgevoerd, af te doen als een reactie op de landbouwcrisis van de vijftiende eeuw.¹⁰¹ De enige Hollandse bron waarnaar De Vries en Van der Woude verwijzen, de *Informacie* van 1514, is geen wetenschappelijke statistiek maar een niet volstrekt objectieve belastingaangifte. Hun Friese bron, de *Aanbreng* van 1511, bevat vooral gegevens over grondbezit en grondgebruik. De ‘crisis’ in Holland was in eerste aanleg een ecologische crisis. Met intensieve turfwinning was roofbouw gepleegd op de veenweidegebieden. Dit leidde tot structurele werkloosheid, maar Van Dam (2001) laat zien dat het arbeidsoverschot zijn weg vond in nieuwe soorten bedrijvigheid.¹⁰² In hoofdstuk 3 zullen we zien dat de term ‘modernisering’ in dit specifieke geval op zijn plaats is, maar het Hollandse ecodrama werkte ook migratie van boeren naar andere landbouwgebieden in de hand.

⁹⁶ Rostow, *Economic Growth*.

⁹⁷ Schuurman, *Materiële cultuur*; zie ook de eerdere kritiek op Rostow in De Jonge, *Industrialisatie*.

⁹⁸ De Vries en Van der Woude, *Nederland*.

⁹⁹ In eerste aanleg vooral in *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 112 (1997) afl. 1.

¹⁰⁰ De Vries en Van der Woude, *Nederland* 236–238.

¹⁰¹ De Vries en Van der Woude, *Nederland* 822–823; over deze discussie ook: Blaas, *Geschiedenis en nostalgie* 203–204.

¹⁰² Van Dam ‘Digging’.

Niet toevallig kwamen veel vroege Bildtpachters uit de Hollandse veenweidestreek.¹⁰³ De Vries en Van der Woude grasduinen in weerwil van de ‘harde’ aanpak van hun onderzoek toch ook gretig in de cultuurgeschiedenis, maar hun kijk daarop is hier en daar gedateerd. Zo was hun stelling dat de Friese adel vanouds geen geboorteadel is, al niet meer houdbaar toen hun studie in 1995 verscheen.¹⁰⁴ De grote lijn van *Nederland 1500-1815* blijft in het debat onder historici niettemin overeind: moderniteit was in Nederland al lang vóór 1750 te vinden. Zelfs Jan Luiten van Zanden, een van de felste critici van het eerste uur, heeft zich hiertoe nu bekend.¹⁰⁵

Nu heeft de redactie van de jongste Friese standaardgeschiedenis niet uitsluitend op sociaaleconomische maar ook op andere gronden gekozen voor het jaartal 1750. Hun brede cultuurgeschiedenis van de ‘modernisering’ in Friesland bestrijkt vier velden: demografie, sociaaleconomische ontwikkeling, politiek/bestuur en cultuur.¹⁰⁶ Op ieder van deze vier gebieden zijn in Friesland omstreeks 1750 belangrijke ijkpunten aanwijsbaar. Demografisch werd Friesland voor het eerst volledig beschreven in de volkstellingen van 1744-1749. Sociaaleconomisch viel rondom 1750 het einde van de magere eeuw. De buitenlandse vraag naar landbouwproducten trok aan, de akkerbouw profiteerde van de klaver- en aardappelrevolutie en de veeteelt werd geïntensiveerd. Bestuurlijk vormde het *Reglement Reformatoir* in 1748 een schuchter begin van vernieuwing. De burgercultuur kreeg in 1752 een impuls met de oprichting van de invloedrijke *Leeuwarder Courant*. Achteraf hebben de Friezen met hun keuze voor 1750 een gelukkige greep gedaan, al wordt de ingebouwde suggestie dat de modernisering ‘dus’ pas na 1750 begon, onvoldoende weersproken.

Wat voor Friesland als geheel in demografisch opzicht gold, geldt *a fortiori* voor Het Bildt. Niet alleen is het Bildtse censuskohier van 1749 uitzonderlijk volledig in zijn weergave van de beroepsbevolking, van de grietenij is bovendien een kaart van bijna kadastrale kwaliteit bewaard uit 1739, een van de laatste jaren waarin de Friese Staten hier nog de voornaamste grondbezitter waren.¹⁰⁷ Kort na 1750 voltrok zich vervolgens een ingrijpende institutionele verandering. De privatisering van de laatste domeinlanden in 1752-1757 betekende het einde van de *status aparte* van Het Bildt als Statendomein. Het was voortaan een gewone grietenij (na 1851: gemeente). Deze transformatie had gevolgen voor het politieke landschap. De boeren hadden sinds 1601 de rijen gesloten tegen de geldhonger van de provincie, die zowel hun landsheer als hun grondheer was. Na 1750 raakten ze politiek even verdeeld als elites en subelites elders in de Republiek. De privatisering zelf was eveneens omstreden. De rechtenstudent Pibo Smit

¹⁰³ Zie bijvoorbeeld Kuiken en Van Poelgeest, ‘Bonteman’ 680.

¹⁰⁴ Noomen, *Stinzen*; vergelijk De Vries en Van der Woude, *Nederland* 586.

¹⁰⁵ Van Zanden, *Long Road*.

¹⁰⁶ Frieswijk e.a., ed., *Geschiedenis*.

¹⁰⁷ Gedrukt in Ferwerda, *Uytland* 399-428.

leverde in 1749 in zijn Franeker *Dissertatio de agro Biltano* forse kritiek op het plan. Smit trok zijn proefschrift terug, maar dit was wel de eerste maal dat een Bildtse kwestie (bijna) tot een academische publicatie leidde.

Het sociaaleconomisch belang van het jaar 1750 voor Het Bildt moet echter niet worden overdreven. De in de voorgaande paragraaf opgesomde veranderingen waren in eerste aanleg formeel-juridisch. In de praktijk was het effect ervan beperkt. De privatiseringsgolf van 1752-1757 betekende bijvoorbeeld geen fundamentele wijziging van de eigendomsverhoudingen. Enerzijds waren al vanaf 1638 kleinere stukken Bildt, te beginnen met het in 1600 bedijkte Nieuw Bildt, door de permanent armlastige Staten verkocht aan particulieren. De magere eeuw (1650-1750) was in dit opzicht in Het Bildt vooral een overgangstijd. Anderzijds bleven na 1757 de meeste boeren pachters, nu echter niet van de Friese Staten maar van particuliere buiteneigenaars. Ook de aardappelrevolutie lijkt zich in Het Bildt min of meer geleidelijk te hebben voltrokken.

Een tweede voorbehoud heeft rechtstreeks te maken met het moderniseringsdebat. Volgens Jan de Vries, een van de auteurs van de vroege moderniseringstheorie, werd Friesland in de periode 1450-1650 'één van de grote *success stories* van het vroegmoderne Europa' door de naar verhouding snelle reactie van Friese boeren op marktontwikkelingen. Friese boeren investeerden, specialiseerden en moderniseerden volop.¹⁰⁸ Translokale netwerken, zoals het vroegmoderne *gateway system* rondom de Zuiderzee, speelden daarbij een belangrijke rol. De havenstad Harlingen trok omstreeks 1600 een breed gedifferentieerde bedrijvigheid aan, niet alleen uit de zuidelijke Nederlanden, maar bijvoorbeeld ook uit Het Bildt.¹⁰⁹ Wanneer we specialisering en diversifiëring opvatten als tekenen van een moderniseringsproces in economische zin, dan waren de Bildtse bakkers, brouwers en reders die omstreeks 1600 in Harlingen actief waren, dragers van dat proces. Ook de Bildtse optredens in het *Protocol Cleuting* getuigen van modern aandoende veelzijdigheid.

Het vervolg van dit boek is daarom niet opgebouwd rondom de 'breuklijn' 1750, maar chronologisch verdeeld in zes hoofdstukken. De tijd vóór de inpoldering wordt behandeld in hoofdstuk 2, de halve eeuw waarin de polder werd ingericht en bevolkt in hoofdstuk 3. De Gouden Eeuw van de Bildtse 'graanrepubliek' en de daarop volgende 'magere eeuw' worden beschreven in de hoofdstukken 4 en 5. In hoofdstuk 4 ligt de nadruk nog op de elitecultuur, in hoofdstuk 5 komt ook de cultuur van de Bildtse bevolking in bredere zin aan de orde. Voor de periode rondom 1800 wordt verwezen naar de elders verschenen biografieën van Wassenaar en Kuiken. De hoofdstukken 6 en 7 beschrijven de opkomst en bloei van de liberale cultuur vóór en na 1850. Hoofdstuk 8 beoogt een

¹⁰⁸ De Vries, 'Ontwikkeling'.

¹⁰⁹ De Vries, 'Ontwikkeling'; Nijboer, 'Gateway'; Kuiken, 'Doopsgezinden'.

synthese van vijfhonderd jaar Bildtse cultuurgeschiedenis aan de hand van twee aspecten: de continuïteit en discontinuïteit in de migratie- en memoriecultuur.

In ruimtelijke zin is ons onderzoek in eerste aanleg breed opgezet. De erin beschreven translokale netwerken reiken van Vlaanderen in het zuidwesten tot Danzig in het oosten. Ons onderzoek naar Het Bildt zelf blijft daarentegen beperkt tot het Oud en Nieuw Bildt met de Bildtpollen, ofwel het domein binnen de limietpalen van het in 1750 ingestelde stadhouderlijke jachtgebied. Daarmee blijft één gebied van de huidige gemeente buiten beeld: het in 1983 bij de opheffing van de buurgemeente Barradeel ingelijfde terpdorp Minnertsga. De thans in geheel Nederland nagestreefde bestuurlijke schaalvergroting, waardoor Barradeel in 1983 verdween, is in Friesland tijdens het werk aan dit proefschrift een nieuwe fase ingegaan. Tot 2011 werkte de gemeente Het Bildt bestuurlijk nauw samen met de drie aangrenzende ‘Middelzeegemeenten’ Ferwerderadiel, Leeuwarderadeel en Menameradiel. In oktober 2011 trok Ferwerderadiel zich terug. Dit leidde in mei 2012 tot een beleidsplan van de provincie Fryslân om Het Bildt met Franekeradeel, Harlingen, Menameradiel en aanvankelijk ook het ten zuiden van Menameradiel gelegen Littenseradiel samen te voegen tot een nieuwe gemeente Noordwest Friesland.¹¹⁰ Kort tevoren was besloten dat de min of meer afgelegen Friese Waddeneilanden wel zelfstandige gemeenten zouden blijven. De door drie Bildtse *bloggers* beheerde website *Rêd 't Bildt!* pleitte naar aanleiding hiervan dat ook Het Bildt ‘door zijn unieke geschiedenis, taal en cultuur als een soort eiland beschouwd [kan] worden.’¹¹¹ Zoals de titel van dit proefschrift aangeeft, wordt deze stelling hier niet gevolgd. Nog afgezien van de voorgenomen bestuurlijke herindeling was Het Bildt al vóór de bedijking van 1505 allesbehalve een eiland. In de volgende *capita* wordt daarom een beeld geschetst van de verknoottheid van deze vroegmoderne polder met uiteenlopende translokale netwerken door de eeuwen heen: een lokale geschiedenis in translokale contexten.

Met dit onderzoek naar een vroegmoderne polder wordt tevens een bijdrage geleverd aan wat tegenwoordig ‘nieuwe rurale geschiedenis’ heet, door de Nederlands-Amerikaanse historicus Robert Swierenga (1981) gedefinieerd als *the systematic study of human behavior over time in the rural environment*.¹¹² In deze aanpak, die schatplichtig is aan de *Annales*-school, ligt de nadruk minder op economische aspecten zoals de ontwikkeling van agrarische bedrijvigheid en productiviteit en meer op sociale en culturele perspectieven: sociale dynamiek en sociale verhoudingen op diverse schaalniveau's, maar bijvoorbeeld ook de culturele en politieke representatie in en van het gebied.¹¹³ Nederlandse landbouwhistorici

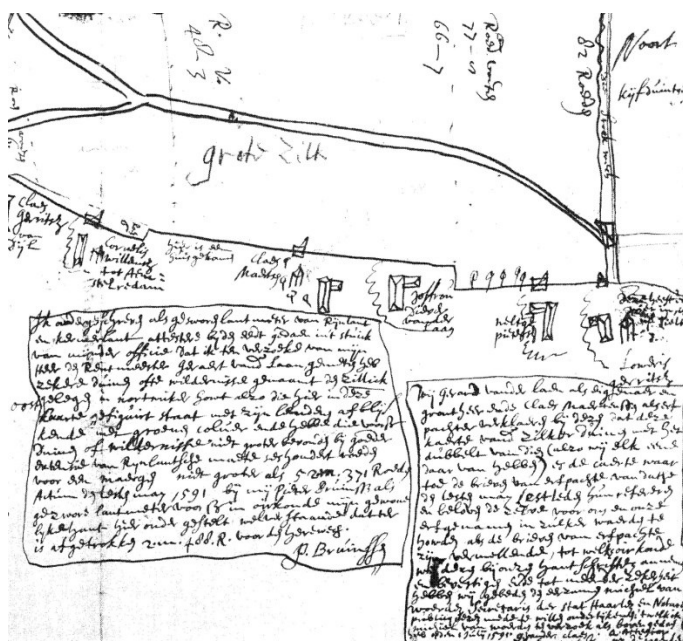
¹¹⁰ Namen van Friese gemeenten, dorpen en voormalige grietenijen zijn gespeld volgens de huidige officiële norm.

¹¹¹ Sjouke Feenstra op 8 mei 2012 op <http://redhetbildt.nl>.

¹¹² Swierenga, ‘New rural history’ 212.

¹¹³ Burchardt, ‘Agricultural history’.

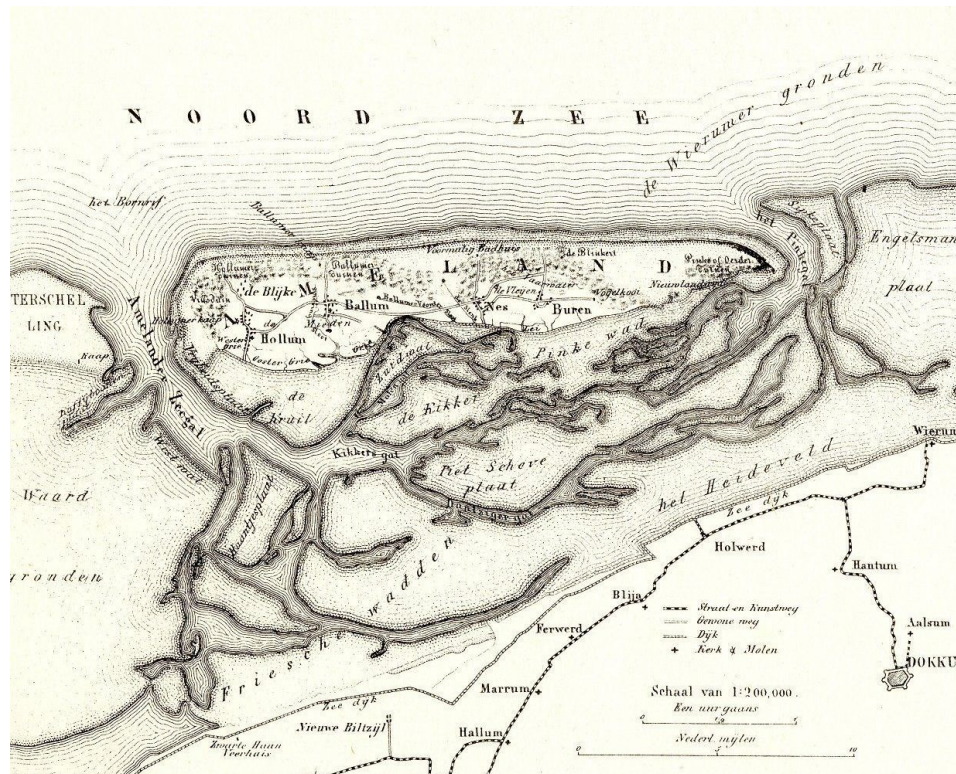
hadden al vanaf de jaren 1950 oog voor de sociale en culturele contexten van hun onderwerp. In het ‘concentrische model’ dat vooral in Wageningen opgeld deed, werd het onderzoek naar het agrarische bedrijf ingebed in onderzoek naar markten en samenlevingen. In de jaren 1990 is het boerenbedrijf zijn centrale plaats in dat onderzoek kwijtgeraakt. Het wordt nu veeleer beschouwd als een enkele schakel in een keten van economische, sociale en culturele processen.¹¹⁴ De translokale dimensies van deze processen door de eeuwen heen laten zich bijzonder goed illustreren aan de hand van Bildtse voorbeelden. De Bildtse samenleving is in de loop der jaren niet alleen gevormd door migratieketens en handelsnetwerken, maar bijvoorbeeld ook door een lange traditie van *absentee landownership*. Het belang van dergelijke lange ontwikkelingslijnen voor het onderzoek van de plattelandsgeschiedenis is in 2000 nog eens benadrukt door Pim Kooij.¹¹⁵ De nu voorliggende studie is niet alleen een brede cultuurgeschiedenis van een vroegmoderne polder, maar ook een bijdrage aan deze nieuwe rurale geschiedenis, zowel in translokaal als in diachroon perspectief.

Afbeelding 1.
Krukhuiizen in De Zilk (1591).
Kaart door Pieter Bruins (Gemeente-archief Hillegom)

¹¹⁴ Kooij, 'Actualiteit' 2-3.

¹¹⁵ Kooij, 'Actualiteit' 14-16.

Afbeelding 2. Het wantij bij Ameland. Kaart uit de gemeenteatlas van Suringar (Leeuwarden 1864)

2.

Bezits- en rechtsverhoudingen tot 1506¹**Inleiding**

Het oudste historische gegeven over de in 1505 bedijkte polder Het Bildt is dat hij in 1398 door de Hollandse grafelijkheid tegelijk en samen met het Waddeneiland Ameland in leen is uitgegeven.² In laatstgenoemd jaar staat hij te boek als ‘uitland’. Tegenwoordig heet in het Waddengebied zo’n buitendijkse landaanwas, die bij gemiddeld hoogwater niet onderloopt, een ‘kwelder’. Hebben Ameland en Het Bildt wellicht al eerder een geografische, economische of juridische eenheid gevormd, of is het bezit van het Waddeneiland pas in 1398 om de een of andere reden gekoppeld aan dat van de tegenoverliggende kwelder? Vast staat dat Ameland (*insula Ambla*) al in de achtste eeuw een eiland was. Het Luxemburgse klooster Echternach bezat er een kerk.³ Als het Waddeneiland *Amlon* komt het in 1297 voor in stukken van het Gotlandverbond, een voorloper van de Duitse Hanze. Vanaf 1466 oefende het klooster Foswerd rechten op de Amelandse kerken uit. Foswerd bezat tot 1580 bovendien land in Nes op Ameland en een beheerscentrum voor dit kloosterland (een bemeierde boerderij, meestal ‘uithof’ of *grangia* geheten) in Ballum.⁴

Er waren in de late Middeleeuwen meer Friese kloosters die op vergelijkbare wijze land uitbaatten aan weerszijden van de huidige Waddenzee, dus zowel op de ‘vaste wal’ als op de eilanden. Ludingakerke (bij Harlingen) bezat in de veertiende eeuw overzeese uithoven op Texel.⁵ Foswerd (bij Ferwert) was gegoed op Ameland. Schiermonnikoog dankt zijn huidige naam aan de ‘grijze monniken’ (cisterciënzers) van de abdij Klaarkamp bij Dokkum, die hier waarschijnlijk al in 1300 een uithof bezaten en in de vijftiende eeuw de volle eigendom van het eiland genoten.⁶ De abdij Rottum op het Groninger Hogeland was op dezelfde voet eigenaar van Rottumeroog (in 1297: *Langhenaeghe*, in 1400: *Moenkelanghenoe*). Op de verdwenen Waddeneilanden Bosch (in 1297: *Basseaeghe*), Korenzand en Heffezand deden twee Groninger kloosters eveneens rechten gelden.⁷

¹ Een eerdere versie van dit hoofdstuk verscheen als Kuiken, ‘Opstrek’.

² PCVI-284.

³ Künzel e.a., *Lexicon* 65; Noomen, ‘Echternach’ 13–14.

⁴ Knol, *Kustlanden* 27; Noomen, ‘Echternach’ 15–16.

⁵ Onder meer Schoorl, ‘Ludingakerke’.

⁶ Van der Ven, *Schiermonnikoog* 1–4.

⁷ Knol, *Kustlanden* 27; Buma, ‘Schiermonnikoog’; Mol, ‘Bezitsverwerving’ 188–189.

Onlangs vroeg de mediëvist Hans Mol zich af of kloosters zoals Klaarkamp en Rottum hun overzeese bezit, dat bij laagwater te voet over het ‘wantij’ bereikbaar was, konden claimen op grond van een ‘recht van opstrek’.⁸ Een veel aangehaalde definitie van dit recht is die van de socioloog E.W. Hofstee uit 1937: ‘het eigendomsrecht dat een grondbezitter heeft op de vóór en achter zijn in cultuur gebrachte gronden gelegen onontgonnen gronden (eventueel aanwassen), voor zover ze liggen binnen de verlengden van zijn zwetsloten (grenssloten) en binnen de grenzen van zijn dorp’. Hofstee brengt zo het historische recht van aanwas (*ius alluvionis*) in verband met ontginning door het graven van afwateringssloten. Ook Flach bracht in 2004 beide rechten onder één noemer. Hij omschreef het ‘recht van opstrek of aanwas’ als: ‘het recht van de oevereigenaar om het land dat aan zijn deel van de oever aanslibt of aanspoelt in eigendom te krijgen’.⁹ Bestond vóór of in 1398 soms zo’n juridische relatie tussen Ameland en Het Bildt? En stelde deze op het recht van opstrek, het recht van aanwas of op een combinatie van beide?

De aanwas (*alluvio*) van een stuk land is de natuurlijke vermeerdering ervan. In het Romeinse recht gold het als een vorm van *accessio* (natrekking).¹⁰ Langs rivieroeveren en aan de kust kan aanwas op natuurlijke wijze ontstaan door opslijking of aanslibbing. Hierin onderscheidt aanwas zich mijns inziens van een ‘opstrek’ die door kunstmatige vermeerdering (‘ontginning’) van cultuurland tot stand komt. Aanwas werd nader onderscheiden in aanwassen langs de waterkant (*alluviones continuae*) en gronden die als eilanden in het water waren opgekomen (*insulae in flumine natae*). Deze laatste, aangeduid als *alluviones discretas* ofwel ‘opwas’, behoorden in de Middeleeuwen aan de Duitse koning of keizer op grond van het stroomregaal.¹¹ Dit recht is met andere vorstelijke voorrechten (*regalia*) in 1158 vastgesteld op de Rijksdag te Roncaglia. Het gold vooral op grote scheepvaartwegen (*flumina navigabilia*) en de bevaarbare delta’s of estuaria daarvan.¹²

Het recht van aanwas zou in beginsel ook uit dit stroomregaal kunnen worden afgeleid. In de praktijk werd dit recht lang niet altijd uitgeoefend, en vrijwel nooit op secundaire vaarwegen en andere rivieren en beken van louter plaatselijk belang, al dan niet bevaarbaar. Zulke buurschapswateren werden toegerekend aan de eigenaars van de oevers: hetzij particulieren, hetzij een dorpsgemeenschap. Op de door Kronenberg puntig samengevatte hoofdregel: ‘eilanden voor de heer, aanwas voor de aangelanden’ bestonden wel uitzonderingen. De bekendste was Holland, waar aanwassen door de grafelijkheid werden opgeëist.

⁸ Mol, ‘Bezitsverwerving’ 189. Een wantij is het gebied tussen een Waddeneiland en de kust, dat bij vloed als laatste wordt overspoeld door het Noordzeewater dat via zeegaten aan weerszijden van het eiland de Waddenzee instroomt.

⁹ Hofstee, *Oldambt* 204–205, o.m. aangehaald in Winsemius, *Waterstaatsrecht* 122; Flach, ‘Kwelderkwesie’ 104.

¹⁰ *Praeterea quod per alluvionem agro tuo flumen adiecit, iure gentium tibi acquiritur* (*Institutiones* 2, 1, 20); Lokin, *Prota* 107.

¹¹ Onder meer Dekker, *Zuid-Beveland* 219; Van Winter, *Ministerialiteit* 129.

¹² De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen* 144–145; Kroeschell, *Rechtsgeschiede* 191–192.

Kronenberg noemt dit recht het ‘buitendijksregaal’ van de Hollandse graven, hoewel het niet uit de *regalia* van 1158 afleidbaar is.¹³

De geograaf Meindert Schroor (2000) beschrijft de bedijking van Het Bildt als sluitstuk van de reclamatie van de Middellzee, een verlande middeleeuwse zee-arm in Friesland. (afb. 8) Het Hollands-Friese consortium dat Het Bildt in 1505 bedijkte, is elders uitvoerig beschreven.¹⁴ De rechtsgeschiedenis van Het Bildt komt bij Sannes terloops aan de orde. Zijn aandacht gaat daarbij vooral uit naar de zogeheten ‘Bildtse kwestie’: het voortdurende getouwtrek over de rechtspositie van de Hollandse en Friese pachtboeren die hier vanaf 1527 te boek staan. Al in het eerste jaar na de bedijking speelde echter een andere juridische kwestie: de aanspraak op de aanwas van de voormalige Bildtkwelders door de omwonenden.¹⁵ De publiek-private geschillen die hieruit voortkwamen, zijn in 1506 op een enkel geval na geschikt in de vorm van een reeks dadingen.¹⁶ Deze zullen hierna worden geanalyseerd. Vervolgens wordt nagegaan of eilanden zoals Ameland werkelijk door een recht van opstrek verbonden zijn geweest met de vaste wal. Voor de helderheid beginnen we echter met de dubbelbelening uit 1398 en de historische context ervan.

Geopolitiek

De dubbele belening uit 1398 diende een militair belang. Hij past in een reeks beleningen in het kader van de Friese ambities van de leenheer, de Hollandse graaf Albrecht van Beieren (r. 1358–1404). Nadat Albrecht in 1398 het Friese Staveren had veroverd, richtte hij hier en op nog negen andere plaatsen militaire steunpunten in. In de hierna volgende Friese opstand werden de grafelijke troepen teruggeworpen op Staveren, dat in 1411 eveneens in Friese handen viel. Voorlopig was de befaamde ‘Friese vrijheid’ hiermee gered. Het *échec* van Albrechts acties was vooral te wijten aan het beperkte mandaat dat hij hiervoor in Holland genoot. Omdat hij geen staand leger had, moest hij een beroep doen op manschappen uit de Hollandse steden en uit het gevolg van adellijke leenmannen zoals heer Jan van Arkel, heer Arend van Egmond en heer Filippus van Wassenaar. Zo’n oproep tot ‘heervart’ gold echter hooguit voor enkele weken – te kort om een effectieve bezettingsmacht te vestigen. Het was dus van belang om op strategische punten in en om Friesland vazallen in het zadel te helpen. Hollandsgezinde Friese edelen zoals Gerrolt Cammingha werden beleend met kernposities zoals de heerlijke rechten in Leeuwarden en de Hollander Filippus Van Wassenaar werd heer van Heeg, IJlst en Hommerts (bij Sneek).¹⁷

¹³ De Monté ver Loren en Spruit, *Hooflijnen* 155–156; Kronenberg, *Aanwas* 9, 15–22.

¹⁴ Schroor, *Middellzee*; Kuiken, ‘Compagnons’.

¹⁵ Sannes, *Geschiedenis* I; Kronenberg, *Aanwas* 59–63.

¹⁶ Dading: in het oude *Burgerlijk Wetboek* een bindende schriftelijke schikking (Algra en Gokkel, *Woordenboek* 122).

¹⁷ Janse, *Grenzen*; Noomen, *Stinzen* 118–121.

Albrechts dubbelbeleningen van Jan van Arkel met de Waddeneilanden Terschelling en Griend en van Arend van Egmond met Ameland en Het Bildt pasten in deze strategie.¹⁸ Alle Hollandse heervaarren in Friesland hadden tot dan toe de Friese westkust tussen Harlingen en Kuinre als aangrijpingspunt gehad. Met een reeks steunpunten langs de Friese Waddenzee tussen Harlingen en Borkum werden militaire acties vanuit het noorden mogelijk en konden de grafelijke steunpunten in Harlingen en Dokkum vanuit zee worden versterkt en bevoorrad. Op zee schakelde Albrecht ook kapers in. Een van hen, Herman Howenpe, werd in 1400 beleend met de rechtspraak op Rottumeroog en Borkum en met een stadskasteel in Dokkum.¹⁹ Op andere strategische plaatsen langs de Waddenkust stelde Albrecht Hollandse vertrouwelingen aan. Dat niet alleen Howenpe maar ook Van Arkel zich kort na de belening tegen hem keerde, doet daaraan niet af. Hun lenen vervielen. Dat van Howenpe is niet opnieuw uitgegeven, maar in 1411 werd Terschelling verkocht aan de grafelijke raad Gerrit van Heemskerk met het beding dat deze op het eiland een permanente vesting ('open huis') voor de grafelijkheid zou bouwen. De Heemskerks en hun nazaten hebben Terschelling op afstand 'bestuurd'. De plaatselijke schouten en grietmannen uit de Friese adellijke familie Popma waren er in feite heer en meester.²⁰

Een soortgelijke ontwikkeling vond plaats op Ameland. De Egmonds schitterden hier door absentisme. Nu was er al in 1396 contact geweest tussen de graaf en een groep Amelander notabelen over de status van het eiland. Ameland mocht neutraal blijven in de strijd tussen Friesland en Holland, maar zou Albrecht als heer huldigen zodra deze zijn gezag in Friesland had gevestigd. Voor de grafelijke bescherming (*bescut*) waarop Ameland en Terschelling krachtens deze overeenkomst recht hadden, betaalden de eilanders vanaf 1428 jaarlijks 'huisgeld' aan de grafelijkheid.²¹ Omdat deze bescherming voornamelijk fictief was, is deze belasting *de facto* op te vatten als erkenning van het landsheerlijke gezag. De maagschap Jelmera-Eminga-Cammingha heerste op Ameland zoals de Popma's op Terschelling. Namens het eiland trad in 1429 Ritske Jelmera op als militair en politiek leider ('hoofdeling'). In 1445 werd de *status aparte* van Ameland vastgelegd ten opzichte van het Friese vasteland, in het bijzonder van de grietenij Ferwerderadeel.

Het 'uitland' geheten Bil, aangeworpen buitendijks tussen Minnertsga en Mariëngaarde', zoals Het Bildt in 1398 heette, leverde bij een inval vanuit Ameland een voortreffelijke landingsplaats op. Dit doet denken aan het klassieke spionageverhaal *The Riddle of the Sands*, maar dan in omgekeerde zin.²² Waar de Duitse

¹⁸ Kort, 'Friesland' 517-520; aanvullingen op de leenreeks van Het Bildt in Kuiken, 'Compagnons' 97-90.

¹⁹ Buma, 'Schiermonnikoog'; Janse, *Grenzen* 213-214.

²⁰ Kort, 'Friesland' 519-520 nr. 8; Noomen, *Stinzen* 118, 120. Een grietman was het Friese equivalent van een schout.

²¹ Van der Ven, 'Ameland'; Bos-Rops, *Graven* 190.

²² Childers, *Riddle*.

keizer in de roman een invasie in Engeland voorbereidt vanuit zeven sluizen aan de Wadden, in het Engels met een knipoog naar de apocalyps *The Seven Siels* geheten, wilde Albrecht vanuit de eilanden de kust beheersen. Noch het een noch het ander is uitgevoerd. Het Bildt heeft geen rol meer gespeeld bij pogingen om Friesland in de tang te nemen.

Aan de hier beschreven dubbellenen kwam een einde toen keizer Maximiliaan op 22 juli 1498 alle betroffen goederen in eigendom schonk aan zijn veldheer hertog Albrecht van Saksen, die hij zojuist tot 'erfgouverneur en potestaat' van Friesland had benoemd: de eilanden De Werf, Terschelling en Ameland en het 'nieuwe, door opslijking aangewassen wei- of bouwland' dat nu 'Groot en Klein Bildt' heette. Met deze schenking passeerde de keizer de Hollandse grafe-lijkheid en daarmee zijn zoon, die dit gravenambt sinds zijn meerderjarigheid in 1494 bekleedde.²³ In dat jaar had de keizer de *status aparte* van Ameland bevestigd. Het overheidsgezag op het eiland was nu uitdrukkelijk toegekend aan de nazaten van Ritske Jelmera.²⁴ De nieuwe erfgouverneur en potestaat kreeg dus in 1498 van de keizer drie Waddeneilanden en twee stukken kwelder ten geschenke, maar op Ameland had hij niets te vertellen. Ook op Terschelling, waar de Popma's heer en meester waren, bleef de 'Friese vrijheid' in feite voortbestaan. Van 'De Werf', waarmee gezien de eerdere belening Griend is bedoeld, was door afkalving nog maar een fractie over.²⁵

Het Groot en Klein Bildt, de kwelders op de wester- en oosteroever van de vrijwel dichtgeslibde monding van de Boorne, waren ook niet onbezwaard. In 1494 had de keizer laten onderzoeken wie hier rechten kon doen gelden. Behalve de Egmonds waren dat twaalf geestelijke instellingen (waaronder het klooster Mariëngaarde bij Hallum, met kwelders op de oostwal) en 62 particulieren.²⁶ In de giftbrief van 1498 werd een en ander echter verzwegen. De rechtstitel van deze gebruikers was het recht van aanwas. In de volgende paragraaf gaan we hierop nader in.

Kwelderkwesties

We kunnen ons afvragen of ook de Waddeneilanden als opwassen zijn op te vatten. In de negentiende eeuw is wel gesteld dat de Waddenzee geen echte volle zee was, maar de buitendijkse voortzetting van rivieren zoals de Lauwers, de Hunze en de Eems.²⁷ Op een enkele uitzondering na (de vóór 1564 ontstane

²³ Sannes, *Geschiedenis* I 10.

²⁴ Van der Ven, 'Ameland' 58-59.

²⁵ Schroor, *Middelzee* 53 komt op naamkundige gronden tot dezelfde conclusie. 'De Werf' is dus niet Schiermonnikoog, dat volgens Lombarts ed., *Memorialen* 282 nr. 416, in 1400 *Werverooge* heette, maar in 1297 *Wervneraeghe* (Knol, *Kustlanden* 27); in het *Seebuch* van de Hanze (ed. Koppmann, 48-49) *Werneroghe*; en volgens Feenstra (aangehaald in Dussel, 'Engelsmanplaat') *Wernerrooghe* (naar het tegenovergelegen Wierum, zoals ook Rottumeroog naar Rottum).

²⁶ Sannes, *Geschiedenis* I 9-10.

²⁷ Westerhoff, *Kwelder-kwestie*.

Engelsmanplaat in het zeegat tussen Schiermonnikoog en Ameland) zijn deze eilanden echter niet middenin een stroming gevormd maar tussen twee zeegaten in.²⁸ Wel zagen we dat de Hollandse grafelijkheid in 1398-1400 vijf van deze eilanden (Terschelling, Griend, Ameland, Rottumeroog en Borkum) in leen heeft uitgegeven. Dit volgt de vuistregel 'eilanden voor de heer, aanwas voor de aangelanden'. De uitzondering was Schiermonnikoog, waarvan de volle eigendom in de vijftiende eeuw zelfs nog door een Hollandse graaf is bevestigd.

De aanwas langs de Waddenkust was in de negentiende en twintigste eeuw het voorwerp van de beruchte 'kwelderkwestie'. Het recht van de aangelanden op de aanwas was vastgelegd in het *Ommelander Landrecht* van 1601. 'De aanspoeling komt ten voordele van de eigenaars van de oevers', stelde ook het *Burgerlijk Wetboek* van 1838. In de negentiende eeuw verdedigden Groninger kwelderboeren met succes hun rechten tegen de Staat der Nederlanden, die hierop ten onrechte aanspraak maakte. De aanwasrechten van de Staat en de eigenaren werden in dadingen afgegrensd. De Staat rook een nieuwe kans toen de Duitse bezetter in 1942-1944 buitendijks land bij Uithuizen onteigende en bedijkte. In 1952 werd ook deze onteigening onrechtmatig bevonden. Opnieuw werden in dadingen de aanwasrechten van Staat en boeren bepaald. Aardig is dat het oudste bekende Groninger vonnis in deze kwestie (1492) ook over de Uithuizer kwelders ging.²⁹

Zo'n kwelderkwestie heeft eveneens in Het Bildt gespeeld. Hij begon in 1501, toen de stad Franeker van de Saksische hertogen 200 morgen Bildtland in eigendom kreeg. In 1601, het jaar waarin het recht van aanwas in het *Ommelander Landrecht* werd vastgelegd, maakten de Franekers aanspraak op recent ingedijkte aangrenzende kwelders. Mogelijk heeft de vestiging van een hogeschool in 1585 een rol gespeeld in het nieuwe rechtsbewustzijn van de stad.³⁰ Het stadsbestuur stelde althans dat zijn voorganger in 1501 onbekend was met het *ius alluvionis*. Ook in deze kwestie kwam het tot een dading. De Friese overheid was en bleef eigenaar van de 'Franeker' aanwas. Ze stelde de stad niettemin schadeloos met een jaarlijkse afkoopsom.³¹

Maar waren de Franekers in 1501 werkelijk onwetend van het recht van aanwas? Het feit dat dit recht reeds in 1492 werd gehanteerd door de *Gemeene Landswarf* als hoogste Ommelander rechtscollege geeft aan dat het toen stevig was verankerd in de Fries-Groningse rechtspraktijk. De *Landswarf* diende van 1428 tot 1601 als rechtseenheidskamer voor Stad en Lande, waar toen nog per kwartier verschillende rechten en keuren golden. Veel van deze traditionele

²⁸ Knol, *Kustlanden* 27-28; De Haan e.a., *Engelsmanplaat* 20-31. Was Griend ook zo'n opwas?

²⁹ Vos, 'Kwelderkwestie'; Flach, 'Kwelderkwestie'; zie ook Van der Ven, *Schiermonnikoog* 119, 129-132.

³⁰ Het onderwijs aan de Franeker rechtenfaculteit was overigens gebaseerd op het Romeinse recht. Wel neigde de Franeker hoogleraar U. Huber (1634-1694) meer naar de Friese opvatting (Winsemius, *Waterstaatsrecht* 118-119, 188).

³¹ Sannes, *Geschiedenis* I 151-154.

wetgeving was op Friese leest geschoeid. Dat neemt niet weg dat het recht op de aanwas langs de Friese kust in 1399 door een handvol Friese edelen was afgestaan aan de Hollandse graaf Albrecht: dezelfde die in 1398 Van Egmond beleende met Ameland en Het Bildt.³² Albrecht had zich dit recht dus een jaar vóór de overeenkomst toegeëigend, kennelijk volgens Hollands gewoonterecht.

De Friezen die het recht van aanwas in 1399 afstonden, waren niet representatief voor de Friese adel als geheel. Ze vormden een Hollandsgezinde ('Vetkoperse') minderheid die door de anti-Hollandse partij (de 'Schieringers') als collaborateurs werden beschouwd. Het waren Vetkopers zoals Cammingha die zich als leenman onder de Hollandse graaf stelden. Na de val van Staveren in 1411 was het echter gedaan met de Hollandse invloed in Friesland. De positie van het Friese recht, dat een eeuwenlange geschreven traditie kende, werd versterkt door de instelling van een rechtseenheidskamer in de trant van de Groninger *Gemeene Landswarf*. Als *riucht ende reed* van Oostergo en Westergo ontwikkelde deze zich tot beroepsinstantie in civiele zaken. Waarschijnlijk trad hij tevens op als *forum privilegiatum* voor de Friese adel.³³ Omstreeks 1485 is het Oudfries recht bovendien in gedrukte vorm verspreid. In deze 'oude druk' wordt het in een internationale context geplaatst. Het boek bevat zowel verwijzingen naar het Romeinse *corpus iuris civilis* als statuten van het gemeenschappelijke 'parlement' van de Friese landen.³⁴ Anders dan in de zeventiende eeuw wel is beweerd, was het Oudfries recht tegen 1500 nog springlevend.³⁵

Hoe de aanwas in het Oudfries recht was geregeld, staat niet in de 'oude druk' of andere wetsteksten.³⁶ Mol vond een spoor in een dertiende-eeuws levensbericht van abt Jelger van Mariëngaarde. Omstreeks 1250 betwistten de abten van Mariëngaarde en Klaarkamp elkaar de rechten op een veenplas. De abt van Klaarkamp was er aanvankelijk niet zeker van aan wie de meeroevers toevielen, want deze lagen volgens hem 'zowel in de nabijheid van onze grenzen als van die van jullie'.³⁷ Volgens de biograaf zag de oostoever uit op een uithof van een dochterklooster van Mariëngaarde en grensde de westoever aan een uithof van Mariëngaarde zelf. Mol wist deze twee uithoven te lokaliseren aan weerszijden van de plas. Niet alleen de aanspraken van de abt van Mariëngaarde, maar bij nader inzien ook die van de abt van Klaarkamp bleken juridisch herleidbaar tot het recht van aanwas van de beide naastgelegen grootgrondbezitters.³⁸

³² PCV 290-295.

³³ Vries, 'Voorloper'; Vries e.a., ed., *Heeren* 42-46.

³⁴ Johnston, 'Old Frisian Law'. De drukplaats zou Berltsum in Friesland zijn.

³⁵ Lokin, 'Friezen' 77.

³⁶ Een Oudfries equivalent voor 'aanwas' is onbekend. De Friese jurist K. van Martena noemt in 1528-1530 Het Bildt *corts angheslaeghen* ('pas aangeslibd'; PCV II 8).

³⁷ *Incertum de quibus est cum sint tam nostris quam vestris terminis vicinae* (Lambooy en Mol, ed. en vert., *Vitae* 430).

³⁸ *Que videlicet terre ex una parte orientali scilicet spectabant ad grangiam memoratam; ex alie grangie que habetur in Herum attinebant, parte scilicet occidentali* (Lambooy en Mol, ed. en vert., *Vitae* 428); de bezitsanalyse van Mol aldaar 100-106.

Het recht van de aangelanden op de aanwas is hier dus al ver vóór 1500 erkend. Ook de Franeker magistraat zal er in 1501 dus wel van hebben geweten. Voor de Saksische hertogen lag de zaak echter anders. Albrecht van Saksen had zijn Nederlandse ervaring vooral opgedaan in Holland, waar hij als stadhouder-generaal van Maximiliaan in 1492 het kaas- en broodoproer had neergeslagen. In 1494 trad Maximiliaans zoon Filippus (I) aan als graaf. In hetzelfde jaar liet hij de status van alle slikken, gorzen, schorren en andere aanwassen in Holland en Zeeland nagaan. Wie geen leen- of koopbrief kon tonen, zag zijn buitendijkse bezit vervallen aan de grafelijkheid.

De graaf liet de uitvoering over aan zijn stadhouder-generaal. In 1499 zette Albrecht, inmiddels gouverneur van Friesland, dit onderzoek voort in zijn pas-verworven domein Het Bildt. Volgens een Friese kroniek liet hij dit land meten en taxeren. Het meeste werd in gemeenschap gebruikt door aangelanden, al waren ook enkele percelen in gebruik bij particulieren en kerken.³⁹ Dit belette zijn zonen Hendrik en Jurjen niet om in 1501 aan de stad Franeker de eerdere genoemde 200 morgen in eigendom te geven als beloning voor de trouw van de stad aan hun in 1500 gestorven vader. De Franeker edelman Hessel Martena, sinds 1499 raad van de hertogen, kreeg eveneens een stuk Bildt in eigendom. Hij werd in 1504 beleend met een tweede perceel. In 1502 was ook de grietman van Barradeel, de edelman Doeke Hettes uit Berltsum, met een lap Bildtland beleend.⁴⁰ De hertogen beschikten kennelijk naar Hollands recht over deze aanwassen.

We zagen al dat het Groot en Klein Bildt bestond uit aanwas langs de monding van de Boorne. Deze rivier had in de volle Middeleeuwen de omvang van een flinke zeearm gekregen, maar was vóór 1300 alweer zover dichtgeslibd dat tussen Bitgum en Britsum een afsluitdijk kon worden aangelegd. Ten zuiden daarvan was de aanwas als 'nieuwland' (*nova terra*) in cultuur gebracht. In gekanaliseerde vorm werd de Boorne nu de grens ('zwette') tussen de nieuwlanden aan weerszijden.⁴¹ In 1504 besloot Jurjen van Saksen, zoon en opvolger van hertog Albrecht, om ook de aanwas ten noorden van de afsluitdijk in te polderen. Namens hem onderhandelden zijn regenten met een consortium onder leiding van de Dordtse patriciër Tomas Beukelaar, wat in 1505 tot een bedijkingscontract leidde. Nog in hetzelfde jaar werd de Bildtdijk voltooid. De bedijkers brachten daartoe een leger van 1500 arbeiders uit Holland en Friesland op de been.⁴²

Opmerkelijk is dat de overeenkomst alleen spreekt van de bedijking van het Groot Bildt, de kwelders op de westoever. Het Klein Bildt op de oostoever was al langere tijd in gebruik bij de Hallumer abdij Mariëngaarde. Toch lijdt het

³⁹ [...] meeten tzelve landt, in corts angheslaeghen ende ghemeen onder die naeste bysitters, behalven dat summyghe particulier Persoenen ende van Kercken eiyghen Pondsmaeten daerop hadden (Martena, *Annael* 8).

⁴⁰ Sannes, *Geschiedenis* I 151-154.

⁴¹ Deze Zwettevaart bestaat nog en is sinds jaar en dag het startpunt van de Friese Elfstedentocht op de schaats.

⁴² Knol, *Kustlanden* 34-35; Schroor, *Middelzee* 44-49, 55; Sannes, *Geschiedenis* I 11-15.

geen twijfel dat ook het Klein Bildt in 1505 is bedijkt. De Mariëngaarder monniken hebben hun rechten op dit ‘Monnikenbildt’ fel verdedigd. Toen in 1506 aan alle rechthebbenden een afkoopsom werd aangeboden, ging de abdij hierin niet mee. In de volgende paragraaf bezien we de bij deze dading betrokken partijen en rechten nader.

Dadingen

De dadingen uit 1506 zijn een geslaagde poging om publiek- en privaatrechtelijke belangen te verzoenen: het belang van de Saskisch-Friese landheer om zijn belofte aan de bedijkers van zijn domein te kunnen nakomen, en dat van de oud-gebruikers van de kwelder bij compensatie. De dadinglijst bevindt zich in het *Sächsisches Hauptstaatsarchiv* te Dresden, waar hij in 1889 is ontdekt en getranscribeerd door de Friese rijksarchivaris J.L. Berns.⁴³ Het bestaan ervan was al eerder bekend uit het *Annael of lantboek* dat Keimpe van Martena in 1528-1530 samenstelde.⁴⁴ De rechtshistoricus J.P. Winsemius, die in 1947 promoveerde op het Friese waterstaatsrecht, ging af op Martena’s samenvattingen zonder de transcripties van Berns te raadplegen. Zo ontging het hem dat hierbij niet alleen geestelijke instellingen partij waren maar ook particulieren. In 1951 gaf Sannes als eerste een samenvatting van Berns’ transcripties. Daarin noemde hij de volgende institutionele gebruikers van de Bildtkwelders als deelnemers aan de dadingen van 1506:⁴⁵

- a. de kerk te Minnertsga;
- b. de kerk, de pastorie en de prebende te Wier;
- c. de pastorie, de prebende, de vicarie, het Sacramentsgilde en het klooster Anjum te Berltsum;
- d. de kerk en de pastorie te Bitgum.

De landbouwhistoricus Obe Postma meende enkele van deze voormalige geestelijke goederen te herkennen in de Berltsumer en Bitgumer *burefennen* (‘buurweiden’) in de Zuidhoek van Het Bildt. Sannes vond hier ook nog een Wierster buurweide en identificeerde een *Leyster buyreweyde* in Postma’s studie als een perceel van 17 morgen Monnikenbildtland in het oosten van de polder. De term *burefennen* wordt door Postma en Sannes verklaard uit de verpachting van dergelijke geestelijke eigendommen aan arme dorpsgenoten. Mariëngaarde deed hieraan kennelijk mee. Een aanwijzing dat elders juist de aanwas van geestelijke goederen zo’n sociale bestemming kreeg, is Postma’s voorbeeld van een *buireweide* (in 1543: pastorieland) op het nieuwland van Stiens.⁴⁶

⁴³ Baks e.a., *Hertogen* 22-23; Tresoar/348/6008, Berns nrs. 437-438.

⁴⁴ Martena, *Annael* 67.

⁴⁵ Winsemius, *Waterstaatsrecht* 188; Sannes *Geschiedenis* I 20-21; Tresoar/348/6008 (Berns nrs. 437, 439);

⁴⁶ Postma, *Kleihoeve* 119-125; Sannes, *Geschiedenis* I 241-244; Van der Meer, e.a., ed., *Boamen* 48 nr. 126.

Hoewel in 1506 op het eerste gezicht twaalf verschillende geestelijke rechtspersonen aanspraak maakten op Het Bildt, was het klooster Ludingakerke bij Harlingen in feite de grootste institutionele gebruiker op de westoever. Zowel de kerk te Minnertsga als het klooster Anjum onder Berltsum waren namelijk dochterstichtingen van Ludingakerke en de pastorie van Wier was waarschijnlijk in handen van het klooster Anjum. In Wier lag onder meer een uithof van het klooster Anjum. Deze uithof vormde volgens een reconstructie van Mol één geheel met het pastorieland.⁴⁷ Voor drie dorpen kan worden geschat hoe de geclaimde aanwas zich verhiel tot het overige geestelijke bezit. Tabel 2.1 vergelijkt de oppervlakken in de dadingen van 1506 met die van de geestelijke goederen volgens het *Beneficiaalboek* uit 1543 (tussen haakjes). De oppervlakten zijn hier niet in morgens maar in ponsmaten (1 morgen was 2½ ponsmaat).⁴⁸

Tabel 2.1. Bezit (in ponsmaten) van geestelijke stichtingen in drie randdorpen in 1505 en 1543

Parochie	Kerk	Pastorie	Kapelanie	Overige stichtingen
Wier	6 (22½)	17½ (23)	5 (20)	
Berltsum	(151½)	13½ (56)	5 (8)	(31) (44)
Bitgum	16 (4)	10 (34½)	(45½)	

Het verlies van de aangewassen landen in 1506 betekende dus hier en daar een flinke aderlating. Mariëngaarde nam geen deel aan de dading. De abt maakte aanspraak op ruim 500 morgen (ca. 400 ha) maar zou uiteindelijk in 1540 worden schadeloos gesteld voor 116 morgen (ca. 100 ha).⁴⁹

De helft van de 62 particuliere eigenaars die in 1506 hun rechten op de aanwas afkochten, is nader te identificeren aan de hand van vijf gedrukte bronnen: de *Aanbreng* (1511-1514), een lijst van Leeuwarder burgers uit 1494 en een vonnisboek (1502-1504) uit die stad, de *Oudfriesche Oorkonden* en Paul Noomens catalogus van Friese adellijke steenhuisen en hun bewoners.⁵⁰ Van achttien personen is zo de woonplaats gevonden. De meesten woonden in Menameradiel (9), Leeuwarden (6) of Barradeel (4). Foekje, de weduwe van de Leeuwarder olieslager Gerrit, woonde in 1511 in Berltsum. Een buitenbeentje was Hielke Harkema uit Kollumerland, die twee percelen Bildtland afstond. Hij woonde in Augsbuurt. Het afgestane grondbezit varieerde van één ponsmaat en negen ons (Rienk Roorda) tot 13 ponsmaat (Nanne Eintes). Samen stonden deze particulieren 289 ponsmaat Bildtland af: 1½ maal zoveel als de gezamenlijke geestelijke

⁴⁷ Mol, 'Kleaster Anjum'.

⁴⁸ Oldenhof, 'Tsjerke' 28-30.

⁴⁹ Sannes, *Geschiedenis* I 21, 41-42.

⁵⁰ Buma en Telting, ed., *Aanbreng*; Noomen, *Inventarisatie*; Schroor, ed., 'Leeuwarder burgers'; *OFO*; Tjessinga, ed., *Vijf Deelen*; Vries en Oosterhout, ed., *Stedstiele*.

instellingen (Mariëngaarde niet meegerekend). Beide groepen stonden bij elkaar 476 pondsmaat land af; ongeveer 1/8 van de in 1505 bedijkte en in 1509 opgemeten oppervlakte van Het Bildt. Omdat dit aanwas van het aangrenzende ‘oude land’ betrof, moet al dit land in het uiterste zuiden van de polder hebben gelegen, de *Súdhoek* ten zuiden van de huidige Súdhoekstermiddelweg of *Dievedyk*. Deze bijnaam wijst erop dat deze weg tot 1505 als zomerdijk of kadijk heeft gediend.⁵¹

Het Bildt was zoals gezegd vanaf 1498 het privédomain van de erfgoeverneur. Van 1505 tot 1526 werd het volgens de bedijkingsovereenkomst geëxploiteerd door de bedijkers en hun consorten, die hun kavels onderverhuurden aan Friese en Hollandse pachtboeren. Vanaf 1527 zijn volledige lijsten van deze Bildtpachters bewaard. In twee gevallen was het bij de dading van 1506 afgestane land in 1527 in gebruik bij een zoon van de gebruiker uit 1506. Bij Sikke Geeles (7 pondsmaat in 1506) en Geele Sikkes (3 morgen in 1527) gaat het vrijwel zeker om hetzelfde perceel.⁵² Sikke was in 1511-1514 samen met Godschalk Iemes en de edelman Sierk Keimpes (Donia) eigenaar van land in Menaam. Sierk stond in 1506 zes pondsmaat Bildtland af. Zijn zoon Keimpe Sierks Donia was van 1527 tot 1547 pachter van tien morgen Bildtland.⁵³ Een mogelijk derde geval is Eerstje, de vrouw van Anne Manga, die in 1506 twee pondsmaat afstond. In 1522 en 1523 meldde een Eerstje Jans dat ze in 1515 pachter was van 27 morgen Bildtland.⁵⁴ Op deze drie gevallen na zijn hier geen overgangen gevonden van eigendom van aanwas naar pacht. Er is wel verondersteld dat de eigendom van de aanwassen in 1506 is afgekocht met een zakelijk gebruiksrecht.⁵⁵ Die stelling vindt onvoldoende steun in deze gegevens.

Overigens vormen deze prosopografische gegevens geen volledig groepsportret. De in contemporaine bronnen teruggevonden deelnemers aan de dadingen kunnen wel worden beschouwd als de spraakmakende en notabele bovenlaag van deze groep. Te verwachten is dat deze bovenlaag ook de meeste contacten met regionale en bovenregionale elites heeft gehad. Dit geldt zeker voor het Menamer netwerk rondom Sierk Keimpes. Via de Hemmema's (de familie van Doeke Hettes) waren ze verzwaagd met de Terschellinger Popma's. Sierks zoon Keimpe Sierks Donia trouwde tweemaal binnen de maagschap Eminga-Cammingha. Vader Sierk Keimpes werd daardoor een naaste ‘maag’ (aanverwant) van de Jelmera's van Ameland. De grote afwezigheid in dit Friese nota-

⁵¹ Sannes, *Geschiedenis* I 8. De oudste bekende oorkondelijke vermelding van een ‘diefdijk’ betreft een in 1284 opgehoogde achterkade tussen de Betuwe en de Alblasterwaard (Van Bavel, *Mariënuweerd* 142).

⁵² Ervan uitgaande dat een Bildtse morgen (in 1812 gelijkgesteld aan 0,91 ha.) ongeveer 2½ pondsmaat was.

⁵³ Noomen, *Inventarisatie* 303-304; Kuiken, ‘Compagnons’ 102. Keimpes zoon Sierk Donia was in 1564 Bildtpachter.

⁵⁴ Tresoor/4/1b/13 en bijlage. 2 aldaar (de over 1515-1518 ontvangen pachten; zie Sannes, *Geschiedenis* I 43-44).

⁵⁵ Smit, *Dissertatio*; Winsemius, *Waterstaatsrecht* 190, 193.

belennetwerk waren de Egmonds, die in de zestiende eeuw hun Ameland en Bildtse rechten nog bij de grafelijke leenkamer in Holland lieten verheffen. Al hun zakelijke rechten op Het Bildt werden echter omstreeks 1506 door Jurjen van Saksen in een afzonderlijke dading afgekocht voor een levenslang jaargeld aan Jan en Frederik van Egmond.⁵⁶

Los van deze dadingen is nog één andere Van Egmond bij de bedijking en exploitatie van Het Bildt betrokken geweest. Otto van Egmond-Merenstein († 1510), uit een jongere Delftse tak van de familie, sloot zich in 1505 aan bij het consortium van Beukelaar *cum suis* en kreeg in dat jaar een kavel van 402 morgen 'goed Bildtland' ter exploitatie op zijn naam. Formeel was hij daarmee pachter geworden van een deel van het domeinland van de hertog. In 1509 deelde hij dit land onder meer met Rienk van Cambuur, een zwager van de Jelmera's.⁵⁷ Dit was voor zover bekend de enige maal dat de Egmonds en de Jelmera's samenwerkten – al was het via zijtakken.

We krijgen zo enigszins een beeld van het functioneren van het recht van aanwas aan de Friese kust omstreeks 1505, toen Het Bildt werd bedijkt. Hoewel de giftbrief van Het Bildt in 1498 geen melding maakte van rechten van derden, heeft Albrecht van Saksen hiernaar in 1499 zelfstandig een onderzoek ingesteld, zoals dit in de voorgaande jaren in Holland was gedaan. Na Albrechts dood hebben zijn beide zonen deze rechten genegeerd toen zij gedeelten van Het Bildt wegschonken en in leen uitgaven. Dit paste in de Hollandse opvatting van het recht van aanwas. De ontvangers van deze schenkingen en lenen waren trouwe Friese vazallen van de hertogen, net zoals de eerste leenman van het 'uitland' geheten Bil' in 1398 een trouwe grafelijke vazal was. Met de ambtsaanvaarding van Jurjen van Saksen in 1504 ging in Friesland een nieuwe wind waaien. Niet de bevoordeling van strategische partners maar een civiele schikking met een brede groep onderdanen was het oogmerk van de dadingen in 1506. Dit was een opmerkelijke stap vooruit in de transformatie van Friesland van een laatmiddeleeuwse vetesamenleving naar het poldermodel.

Opstrek

Tot zover het recht van aanwas, dat niet moet worden verward met het recht van opstrek zoals Hofstee dit in 1937 definieerde. De verwarring gaat terug op de gewoonte in het Dollardgebied om de aanwas van vanouds in opstrekkende verkeveling ontgonnen landbouwgronden eveneens te verdelen in 'opstrekkende heerden'. G.A. Stratingh en G.A. Venema (1855) schrijven hierover: 'de aanwas [...] behoort altijd aan de eigenaar van de oever, [...] en waar de aanwas in opstrekkende heerden [...] gescheiden is, wordt de aanwas verdeeld door de zwetten in de polder tot in de aanwas en de slijkgronden te verlengen'. Met 'heerd'

⁵⁶ Sannes, *Geschiedenis* I 22; Noomen, *Inventarisatie*, *passim*.

⁵⁷ Kuiken, 'Compagnons' 97 nr. P21 noemt hem abusievelijk 'heer van Ameland'.

wordt in Groningen traditioneel een hoeve of kavel aangeduid. De ‘zwetten’ zijn kavelsloten tussen deze hoeven. Met ‘polder’ zijn de in de Middeleeuwen ontgonnen, vervolgens door bodemdaling en vernatting overstroomde en tenslotte in de Nieuwe Tijd door inpoldering herwonnen landbouwgronden bedoeld.⁵⁸ Dat Stratingh en Venema de aanwassen in het Dollardgebied aan de eigenaar van de oever toerekenden, is overeenkomstig de toen geldende regels uit het *Burgerlijk Wetboek* van 1838.(afb. 9)

Hofstee maakte honderd jaar later echter een rechtshistorische reuzensprong toen hij het recht van aanwas met zoveel woorden afleidde uit het recht van opstrek dat in het Oldambt en in de ‘Friese koloniën in de Wolden’ zou hebben bestaan. Winsemius noemde dit standpunt in 1947 ‘opmerkelijk en veelszins aantrekkelijk’, maar waarschuwde dat Hofstee ‘voor de kleistreek (lees: de Waddenkust) meer betoogt dan bewijst’ en dat de bezitsverhoudingen in oude veenontginningen niet zonder meer kunnen worden geëxtrapoleerd naar de kwelders langs de kust.⁵⁹ Over Friesland schreef Hofstee: ‘Sinds de elfde eeuw ontbrak hier een landsheerlijk bestuur en lange tijd wist het recht van opstrek zich dan ook onverkort te handhaven. In Friesland werd voor het eerst door de Saksische hertogen het recht op de aanwas en op de woeste gronden opgeëist’. Dit laatste is slechts gedeeltelijk juist. Hofstee’s ‘woeste gronden’ waren vernatte venen ten oosten van de lijn Wartena-Grouw-Oldeboorn. De Saksische overheid wilde deze in 1506 bedijken en droogmalen.⁶⁰ Voor zover bekend zijn deze nooit ont-eigend zoals de Bildtkwelders in 1506. Ook na 1506 heeft de Friese overheid een duidelijk onderscheid gemaakt tussen natuurlijke aanwassen en door menselijk ingrijpen verkregen landaanwinningen. In 1633 stonden in Friesland drie droogmakerijen op stapel. Op 18 juli regelden de Staten de rechten van droogmakers en omwonenden. Laatstgenoemden konden geen beroep doen op visrechten en evenmin op het recht van aanwas in de droogmakerijen. Volgens de Staten was het eerste een onvervreemdbaar soeverein recht (lees: een *regale*) en zag het tweede uitsluitend op de natuurlijke aanwas, niet op drooggemalen land.⁶¹ Hofstee’s afleiding van het recht van aanwas uit het veronderstelde ‘recht van opstrek’ vindt hoe dan ook geen grond in de Friese rechtsgeschiedenis.⁶²

⁵⁸ Stratingh en Venema, *Dollard* 177-178. Over de oude veenkolonisatie langs de Dollard: Groenendijk en Schwartz, ‘Mittelalterliche Besiedlung’.

⁵⁹ Hofstee, *Oldambt* 149-154; Winsemius, *Waterstaatsrecht* 122-123.

⁶⁰ Hofstee, *Oldambt* 157; Martena, *Annael* 67.

⁶¹ Louman, *Waterstaatsbestuur* 307.

⁶² De door Hofstee gegeven Duitse bron voor het *Aufstreckungsrecht* (Lüpkes, *Ostfriesische Volkskunde* 20) gaat terug op het Pruisische *Urbarmachungsedikt* van 1765 – volgens mij de vroegste vermelding van dit recht. Het Oudfriese werkwoord *upstrekka* (‘zich uitstrekken’) komt met betrekking tot landerijen voor in oorkonden uit 1478 (Oosthem), 1479 (Dantumadeel) en 1530 (Langweer; *OFO-II* nrs. 86, 89, 353; vr. med. dr. O. Vries). Vergelijk Wassermann, ‘Siedlungsgeschichte’ 100, die de paragrafen over verdeling van de ‘hemrik’ in het Oudere Schoutenrecht ten onrechte interpreteert als verdeling van de ‘opstrek’. Hierover ten rechte: Postma, *Veld, huis en bedrijf* 92-115, 323-337.

Het recht van opstrek was inderdaad geen gecodificeerd recht zoals de *regalia* uit 1158, maar een gewoonterecht dat kon ontstaan waar de vorst geen gebruik maakte van zijn voorrecht om woeste gronden op te eisen. Dit voorrecht werd door juristen in de Middeleeuwen afgeleid van het *regale* op ‘vacante goederen’ (*bona vacantia*). In strikte zin zag dit alleen op niet-aanvaarde of opengevallen nalatenschappen. Op dezelfde voet werden in de Middeleeuwen echter ook de niet in cultuur gebrachte gebieden buiten de gemene gronden van de buurschappen beschouwd als vorstelijke domeinen.⁶³ Het betrof doorgaans veenmoerassen waar het bebouwbare land door kunstmatige ontwatering (‘ontginning’) kon worden uitgebreid. Wanneer aan de lengte van de ontwateringssloten geen limiet was gesteld, heette het dat werd ontgonnen in ‘vrije opstrek’ of, zoals een Hollandse bron het in 1281 noemde: *also verre alse die vene gaet* – of zolang de vorst zich niet deed gelden. In dat geval werden de grenzen naderhand vastgelegd in dadingen (*copen*).⁶⁴ De middeleeuwse Friese plaatsnaam Oldeberkoop wijst erop dat *copen* ook in Friesland voorkwamen. Waar zo’n dading niet tot stand kwam, kon de grens van een veenopstrek heel lang in het vage blijven. Zo is pas in 1813 de scheiding van de middeleeuwse veenontginningen tussen Haren (Gn) en Paterswolde vastgelegd. De ontginning vanuit Haren was toen al bijna acht eeuwen oud.⁶⁵

Zijn in dit verband de rechten van de monniken van Klaarkamp op hun overzeese bezit op Schiermonnikoog nu ook af te leiden uit een recht van opstrek, zoals Mol heeft voorgesteld? En is een soortgelijke relatie tussen Ameland en Het Bildt afleidbaar uit de beleningen van 1398? Wat Schier betreft, staat vast dat Klaarkamp dit eiland in de vijftiende eeuw (en waarschijnlijk al in 1300) in eigendom bezat. De rechtshistorica Foskea van der Ven stelt dat dit recht mogelijk is gevestigd toen de monniken het eiland hebben bezet omdat het niemandsland was. Mol houdt eveneens een slag om de arm wanneer hij beschrijft hoe de monniken ‘via het wantij rechtstreeks de eilanden aan de overkant van het water konden bereiken. Zij konden ze *als het ware* ook claimen *bij wijze van opstrek*’.⁶⁶ Mol voert de ‘opstrek’ hiermee op als een soort juridische fictie.⁶⁷

Er zijn redenen om hier niet uit te gaan van een al dan niet fictief recht van opstrek maar van de jurisprudentie over het recht van aanwas. Op Voorne-Putten gold in de vroege zestiende eeuw het recht van aanwas langs de oever van een rivier zover als de eigenaar van de oever met zijn zwaard omgord het water in kon lopen. Voor het visrecht gold een soortgelijke beperking. In Gelderland gold voor de bepaling van het recht van aanwas dan wel opwas een bij-

⁶³ De Monté ver Loren en Spruit, *Hoofdlijnen* 152-155.

⁶⁴ Muller, ‘Oude Register’ 198.

⁶⁵ Kuiken, ‘Krakers’; Van Rij, vert., *Verhaal* 60-61, 90-91; Kuiken, ‘Niemandland’.

⁶⁶ Van der Ven, *Schiermonnikoog* 5-6; Mol, ‘Bezitsverwerving’ 189 (mijn cursivering).

⁶⁷ Ook in ‘Deichbau’ is Mol terughoudend. Op p. 55 schrijft hij over kloostergoed omstreeks 1500: “*Möglicherweise* hatten die Mönche hier ein Aufstreckungsrecht erworben” (mijn cursivering).

zondere procedure. Een volgeladen mestkar reed van de oever de rivier in naar een aangewassen dan wel opgewassen eiland. De voerlui lunchten op het eiland met brood en wijn en reden te paard terug. De kar bleef op het eiland achter, waar hij zes weken moest blijven staan. Daarna, en ook wanneer het eiland droogvoets bereikbaar was, gold het als aanwas en anders als opwas. Kronenberg neemt aan dat deze praktijken teruggaan op het middeleeuwse recht *ius alluvionis*.⁶⁸ Dat de Klaarkampers omstreeks 1250 met dit recht vertrouwd waren, is hierboven besproken.⁶⁹

Wadlopers weten het: Ameland en Schier zijn bij laag water niet met droge voeten, maar doorgaans zonder kleerscheuren vanaf de vaste wal te belopen. Omstreeks 1300 kon de tocht naar Schier in beginsel tweemaal daags worden gemaakt, *dan in de see der was nenen water*. Gezien de jurisprudentie elders in Nederland is het denkbaar dat ‘het eiland’ (zoals het heet in de oudste bewaarde bron uit 1323, evenals in de hedendaagse Groninger volksmond) na verloop van tijd zo niet rechtens, dan toch feitelijk gold als ‘aanwas’ van de kloostergoederen op de vaste wal.⁷⁰

Die goederen lagen als een snoer langs de rivier de Paesens, van de corpuslanden van Klaarkamp bij Rinsumageest tot een uithof (‘monnikhuis’) aan de mond van de Paesens bij Nes (Dongeradeel). Ook buiten de zeedijk bij Holwerd bezat Klaarkamp zo’n uithof. Merkwaardig genoeg heette deze niet ‘Schiermonnikhuis’ maar *Swart Munckehuijs*.⁷¹ Nu bezaten de ‘zwarte monniken’ (benedictijnen) van Echternach in de elfde eeuw niet alleen een kerk op Ameland (vermoedelijk in Hollum), maar ook de kerk van Holwerd op de vaste wal. De naam *Swart Munckehuijs* doet vermoeden dat ook deze uithof oorspronkelijk Echternachs bezit was. In de late Middeleeuwen lag ten zuidoosten van Buren op Ameland het gehucht Zwartwoude. In 1558 woonden hier zeventien weerbare mannen.⁷² De oudste kadastrale kaart uit 1832 vertoont ter plaatse een strokenverkaveling zoals we die van veel middeleeuwse veenontginningen kennen.⁷³ Het gehucht zelf, waarvan de naam op ‘-woude’ typisch is voor zulke ontginningen, is kort na 1558 in zee verdwenen. Op de kaart uit 1832 is te zien dat de kavelsloten rooien op de kerk van Holwerd. (afb. 10) Zwartwoude was in 1483 eigendom van de Jelmera’s. Op 21 februari van dat jaar kreeg Haie Heringa, een kleinzoon van Ritske Jelmera, het recht van overpad vanuit Zwartwoude via Nes naar Ballum, wanneer hij daar zijn intrek nam (*als hiae kommed offte wānied op Aemland*).⁷⁴

⁶⁸ Kronenberg, *Aanwas* 50-52.

⁶⁹ Mol gebruikt hiervoor naast elkaar de termen ‘aanwas’ en ‘opstrek’ (Lambooy en Mol, ed. en vert., *Vitae* 101).

⁷⁰ De Haan e.a., *Engelsmanplaat* 6; Van der Ven, *Schiermonnikoog* 2.

⁷¹ Mol, ‘Besitzerwerbungen’ 75.

⁷² Noomen, ‘Echternach’ 16-17; Buma, ‘Schiermonnikoog’ 410; Houwink, *Ameland* 48-49.

⁷³ Raadpleegbaar in het Historisch Geografisch Informatiesysteem van de *Fryske Akademy* (www.hisgis.nl).

⁷⁴ NA/1.08.11/1807, gedrukt in *OFO-I* nr. 326; met dank aan dr. H. Nijdam.

Is Zwartwoude het restant van een oude veenopstrek tussen Ameland en Holwerd? Vast staat wel dat vóór het begin van onze jaartelling Vlieland en Westergo door zo'n veenmoeras waren verbonden. In de negende eeuw was die verbinding echter al doorbroken door de vorming van de latere Zuiderzee. Dat ook Ameland omstreeks die tijd een eiland (*insula*) was, blijkt uit een contemporaine bron.⁷⁵ De huidige Waddenzee is overigens erg ongeschikt voor onderzoek naar veenresten. Hoe grillig de aanwas en afslag van eilanden, zandbanken en kwelders in de loop der eeuwen is geweest, blijkt niet alleen uit de talloze historische bronnen die Henk Schoorl heeft geanalyseerd, maar bijvoorbeeld ook uit de recente computersimulaties van Albert Oost (1995).⁷⁶ Dat in dit voortdurend veranderende getijdenlandschap nog een spoor van de verdronken ontginning Zwartwoude zichtbaar is, is tamelijk uitzonderlijk. Willen we daaruit toch een relatie met de vaste wal afleiden, dan wijst dit spoor in de richting van Holwerd, niet naar Het Bildt.

Besluit

De aanspraken van de aangelanden van Het Bildt op de pas bedijkte kwelders in 1506 kunnen met zekerheid (en de rechten van kloosters aan de vaste wal op hun 'overzeese' bezittingen op eilanden zoals Schiermonnikoog met enige waarschijnlijkheid) worden herleid tot het *ius alluvionis*: het historische recht op de aanwas. Voor het een noch het ander behoeven we een beroep te doen op de juridische fictie van het 'recht van opstrek' zoals in 1937 door Hofstee voorgesteld.

Er is geen aanwijzing gevonden dat de dubbele belening van Arend van Egmond met Ameland en Het Bildt in 1398 een historisch of juridisch precedent had. Het betrof kennelijk een gelegenheidscombinatie. Meer nauwkeurig gezegd vormden de militair-strategische belangen van de Hollandse graaf niet alleen de voornaamste maar ook de enige reden voor deze belening.

We merkten al op dat de 'Bildtse kwestie', de moeizame verhouding tussen de Bildtse boerenbevolking en de centrale (Saksische, Friese en later Haagse) overheid, als een rode draad door Sannes' verouderde maar voortreffelijk gedocumenteerde *Geschiedenis van Het Bildt* loopt. In dit licht kan tot slot worden gesteld dat het 'uitland geheten Bil' in 1398 zijn entree in de geschiedschrijving niet onder een erg gelukkig gesternte maakte. Het was nog niet eens bedijkt toen het al het voorwerp werd van een vanuit Den Haag gedicteerde bestuurlijke herindeling.

⁷⁵ Bremer, 'Waddengebied' 91-103; Künzel e.a., *Lexicon* 65.

⁷⁶ Oost, *Dynamics*; overzicht van het werk van Schoorl in Bremer, 'Waddengebied'.

3.

De inrichting van een vroegmoderne polder (1505-1555)¹**Inleiding**

In het vorige hoofdstuk is beschreven hoe de eigendomsverhoudingen in Het Bildt zijn geregeld nadat in 1505 in recordtijd de veertien kilometer lange afsluitdijk (de huidige Oude Bildtdijk) was aangelegd. Een plaatselijke overlevering wil dat de huidige bewoners van deze ‘Hollandse enclave’ in Friesland afstammen van het legertje dijkwerkers dat in 1505 door vier ‘Hollandse edelen’ (lees: Tomas Beukelaar *cum suis*) was ingehuurd.² Meindert Schroor (1993) prijst de polder om de ‘fraaie, blokvormige renaissanceverkaveling’. Het precedent ziet hij in vijftiende-eeuwse blokverkavelingen in Zuid-Holland. Het Bildt zou zelf als ‘oudste moderne zeepolder van Nederland’ model hebben gestaan voor het ‘vroege rationele patroon’ van de Noord-Hollandse droogmakerijen, te beginnen met de Zijperpolder (1597).³ Schroors lofzang kwam niet uit de lucht vallen. Noord-Holland had in de jaren 1990 de Beemster uit 1612 voorgedragen voor de UNESCO-werelderfgoedlijst als schoolvoorbeeld van een Hollandse renaissancepolder.⁴ Dat deze voordracht in 1999 werd gehonoreerd en dat de Beemster is opgenomen in de canon van de Nederlandse geschiedenis, is hier en daar in Friesland beleefd als een gemiste kans voor Het Bildt. Latere pogingen om Het Bildt alsnog op de UNESCO-lijst te krijgen, zijn gestrand.⁵

De door Schroor bedoelde blokverkaveling is voor het eerst te zien op de kaart die de Friese Staten in 1738 van Het Bildt lieten tekenen. Het is een momentopname. De kleine, min of meer blokvormige percelen zijn het resultaat van een langdurig proces van versnippering. Het eerste begin daarvan is zichtbaar op de zogeheten Gabbemakaart uit 1584.⁶ Deze verkaveling moet niet worden verward met de infrastructuur van de polder: het wegen- en waterwegenstelsel en de daarop geënte woonkernen. In dit wegenplan valt wel degelijk een mathematisch aandoend *grand design* te herkennen. Het lijkt daarom zinvol om deze afzonderlijk te analyseren. Zijn de *verkaveling* en de *infrastructuur* in één ontwerp-

¹ Dit hoofdstuk is niet eerder in druk verschenen.

² Onder meer Ferwerda, *Uytland* 18.

³ Schroor, *Friese landschap* 37; dezelfde, *Middelzee* 56.

⁴ De Jong, *Beemster*.

⁵ In juni 2009 besloot UNESCO om wel de Waddenzee zelf op de erfgoedlijst te plaatsen.

⁶ Kuiken, ‘Compagnons’ 90-92; dezelfde, ‘Renaissancepolder’ 14; de kaart uit 1732 in Ferwerda, *Uytland* 399-428; UBL/BN/43/164.

proces of los van elkaar ontwikkeld, en door wie? Welke rol speelden oudere inpolderingen in dit proces of deze processen? Wijst de strakke opzet van de infrastructuur op centrale sturing? Ontbrak die dan wellicht bij het verkavelingsproces?

Ook de *kolonisatiegeschiedenis* van Het Bildt verdient een afzonderlijke bespreking. Het populaire verhaal over de dijkgravers roept het beeld op van een soort invasie in het bedijkingsjaar 1505. Hieruit zou moeten volgen dat in 1505 het percentage Friese Bildtbewoners het kleinst was en daarna geleidelijk toenam doordat de 'blijvers' onder de dijkgravers zich vermengden met Friese omwoners. Dit blijkt echter andersom te zijn. In 2011 bleek uit een verkenning van Friese en andere namen van Bildtpachters en inwoners in zestiende-eeuwse administratieve bronnen dat het Friese aandeel in die jaren juist terugliep: van bijna 90% in 1506 tot 27% in 1557.⁷ Voor dit hoofdstuk zijn deze bronnen meer stelselmatig onderzocht. De uitkomsten worden besproken in de paragraaf 'Ontfriesing'. De indruk blijft bestaan dat niet contractmigratie (een 'invasie' van dijkgravers) maar kettingmigratie de doorslag heeft gegeven.

Als vierde komt de ontwikkeling van een *sacrale infrastructuur* ter sprake. Hiermee bedoelen we lokale faciliteiten zoals kerken en kerkhoven voor de distributie van geestelijke diensten in Het Bildt, maar ook het bovenlokale apparaat (het dekenaat) dat een en ander controleerde. Net zoals bij de bespreking van de algemene infrastructuur komt ook hier de vraag naar een centrale sturing aan de orde. Zijn de drie Bildtse parochiekerken gesticht van onderop, dus door de eerste exploitanten en hun pachters, of lag hieraan toch een programma van hogerhand ten grondslag? En hoe waren deze parochies ingebed in de kerkelijke organisatie van het omringende platteland? Als laatste onderwerp wordt de ontwikkeling van Het Bildt als *financiële onderneming* besproken.

Terminologie

Zojuist noemden we in één adem twee belangrijke groepen actoren uit de eerste jaren van de polder Het Bildt: exploitanten en hun pachters. In de literatuur is soms niet op het eerste gezicht duidelijk wie met 'pachters' of 'pachters' worden bedoeld. Deze verwarring betreft vooral de Saksische tijd, die eindigt met de verkoop van Friesland (en Het Bildt) aan Karel V in 1515. De in 1505 met de Dordtse ondernemers afgesloten exploitatiecontracten voor het Bildtse domeinland liepen toen nog en werden in 1516 met tien jaar verlengd. Vanaf 1527 nam de rentmeester van de Friese domeinen zelf de exploitatie ter hand. Tot 1526 was sprake van de volgende groepen:

- a. de vier aannemers, bedijkers of compagnons die in 1505 het bedijkingscontract tekenden;

⁷ Kuiken 'Denkend aan Holland' 215.

- b. hun negen consorten die, eveneens in 1505, mede-investeerder en mede-exploitant werden;
- c. later (vóór 1509) geworven leden van de in totaal 13 consortia die Bildtkavels exploiteerden.

In bijlage 3 worden deze drie groepen belanghebbenden in hun onderlinge samenhang getoond. Vanuit Saksisch standpunt waren al deze actoren pachters ('pachtenaars') van Bildts domeinland. In hun eigen ogen waren zij, rechtstreeks of indirect, aandeelhouder in de exploitatie. Mogelijk hadden ze lokale bedrijfsleiders ('zetboeren') in dienst, maar vanaf 1515 gaat het vooral over:

- a. gebruikers of onderpachters van Bildtland die pacht betaalden aan één of meer consorten.

Na afloop van het verlengde contract in 1526 heeft de Friese rentmeester nog éénmaal nieuwe 'pachters' (opvolgers van groep *a*, hierboven) geworven. Na een reeks conflicten met de zittende onderpachters (groep *d*) werd in hetzelfde jaar besloten dat de rentmeester rechtstreeks zaken zou doen met de gebruikers van domeinland, die nu als 'pachters' of 'Bildtmeiers' te boek stonden. In de domeinrekeningen vanaf 1527 worden 33 kavels domeinland aangeduid met een nummer (geteld van west naar oost) en met de naam van de laatst bekende consort (*b*) of subconsort (*c*) die deze kavel tot 1526 exploiteerde. Na 1526 zijn de kavels verpacht in grote of kleine percelen. We zullen in het vervolg de pachters van deze percelen domeinland aanduiden als Bildtmeiers.

In de cultuurtechnische en landmeetkundige literatuur is niet altijd duidelijk wat wordt bedoeld met een 'kavel' of 'perceel'.⁸ Schroor (1993) spreekt van een 'renaissanceverkaveling' zonder toe te lichten hoe hij het begrip 'verkaveling' hier opvat. Voor Het Bildt zullen we in de nu volgende paragrafen en hoofdstukken de volgende werkdefinities van deze begrippen hanteren:

<i>Kavel:</i>	een aaneengesloten stuk land, in 1505 door de Friese overheid in pacht uitgegeven aan een bij de bedijking betrokken consort of consortium.
<i>Perceel:</i>	een aaneengesloten stuk land, na 1505 door een consort of consortium en na 1526 door de Friese overheid verpacht aan een of meer Bildtmeiers.
<i>Verkaveling:</i>	de uitgifte van Het Bildt in pacht in verschillende kavels en/of percelen. ⁹

⁸ Van Renes, *Op zoek* 85.

⁹ In dit verband wordt dus geen onderscheid gemaakt met 'percelering' (vgl. Van Renes, *Op zoek* 85).

<i>Blokverkaveling:</i>	verkaveling in min of meer vierkante stukken grond; wanneer de oppervlakken min of meer gelijk zijn, spreken we van een regelmatige (en waar toepasselijk kleinschalige of grootschalige) blokverkaveling.
<i>Strokenverkaveling:</i>	verkaveling door middel van parallel getrokken kavel- of perceelsgrenzen; wanneer de afstanden hiertussen min of meer gelijk zijn, spreken we van een regelmatige (en waar toepasselijk brede of smalle) strokenverkaveling.

Willen we nagaan of op de Gabbemakaart uit 1584 inderdaad een ‘renaissanceverkaveling’ is te zien, dan moeten we eerst nog vaststellen wat we onder ‘renaissance’ mogen verstaan. Onze in 2009 gemaakte overwegingen in deze kwestie worden hieronder licht verkort weergegeven.¹⁰

‘Renaissance’ en modulariteit

In de Nederlandse bouwgeschiedenis (waaronder tegenwoordig ook de ruimtelijke ordening in bredere zin wordt begrepen) wordt al lang getwist over het belang van *grand designs* voor grote historische bouwprojecten. Is de stad Utrecht in de elfde eeuw werkelijk met voorbedachten rade opgezet in de vorm van een kerkenkruis?¹¹ Vanaf 1081 zijn in Utrecht en Holland veel stukken veen ontgonnen in stroken van strak afgemeten breedte en diepte. Zijn deze ‘copeontginningen’ het resultaat van een soort deltaplan voor de bisschoppelijke en grafelijke veenwildernis?¹² En was er een *masterplan* voor de zestiende- en zeventiende-eeuwse uitbreidingen van Amsterdam (de ‘grachtengordel’)? De architect H.P. Berlage geloofde sterk in dit laatste, maar de bouwhistoricus Ed Taverne kwam in 1978 tot een andere slotsom. Hij had meer dan Berlage oog voor de rol van toeval en particulier initiatief, maar ook voor de tekenen van de renaissancecultuur die omstreeks 1600 het denken en bouwen in de Nederlandse Republiek beïnvloedde. Inspiratie door de klassieke oudheid, wiskundige planning en Vitruviaanse verhoudingen waren voor Taverne sleutelwoorden.¹³ De ideeën van de Romeinse wiskundige Vitruvius waren in de zestiende eeuw in heel Europa bekend. Het draaide hierin om menselijke maat en rationele compositie. Deze laatste vereiste ‘symmetrie en proportie, [ofwel] een exacte berekening van

¹⁰ Kuiken, ‘Renaissancepolder’.

¹¹ Ja: Mekking, ‘Keizerlijke kerkbouw’; nee: Broer, *Kerkenkruis*.

¹² Een *cope* was in de twaalfde en dertiende eeuw een dading tussen een landsheer en een of meer zelfstandig optredende ontginners (‘*copers*’), waarbij de landsheer een min of meer regelmatig verdeeld en afgemeten gebied (in ‘voorlingen’) aan de ontginners afstond in ruil voor hun erkenning van het landsheerlijk gezag (Kuiken, ‘Krakers’).

¹³ Taverne, *Land van belofte*. Zie voor verdere nuancering van beide opvattingen vooral Abrahamse, *De grote uitleg*.

de geledingen zoals bij een welgeschapen mens'.¹⁴ De basis van het begrip proportie is de standaardmaat (*modulus*) die in veelvoud in het ontwerp terugkeert. Een Vitruviaans ontwerp was dus gebaseerd op modulaire compositie. Verkaveling vooraf van een polder in vierkante eenheden ('blokverkaveling') mag zo bezien Vitruviaans heten.¹⁵ Maar ontstaat daarmee per definitie een 'renaissance-polder'?

Als paradigma voor de *grand designs* van de 'Hollandse renaissance' geldt het plan voor de ideale stad van Stevin (1548-1620). Een soortgelijk ontwerp van de hand van Dürer (1471-1528) werd al vanaf 1527 verspreid als gravure.¹⁶ Waarschijnlijk heeft de grafische revolutie de renaissance in Holland zo nog meer geïnspireerd dan de Italiaanse reizen van kunstenaars zoals Jan van Scorel (1495-1562). Dürer en Stevin bouwden hun ideale stad op modulaire grondslag. Ook Van Scorel hield zich bezig met ruimtelijke ordening. Zijn *masterplan* voor de Zijperpolder wordt verderop besproken. Van Scorel was bevriend met Dürer en staat zelf eveneens als renaissancekunstenaar te boek, maar in zijn polderontwerp is modulariteit ver te zoeken.

Overigens is sinds Tavernes studie het begrip renaissance ietwat omstreden geworden.¹⁷ In de standaardgeschiedenis *Bouwen in Nederland* (2007) is het zelfs helemaal geen thema meer. De periode 1500-1800 wordt daarin behandeld onder 'classicisme' en 'mathematische ordening van stad en land', waarin ook de 'stedelijke' inrichting van droogmakerijen aan bod komt. Er wordt gewaarschuwd dat 'de nadrukkelijke aanwezigheid van een geometrische vorm niet per definitie een mathematische ordening betekent'.¹⁸ Zulke geometrische vormen (blokken, vijfhoeken) zijn bijvoorbeeld herkenbaar in enige oude turfconcessies in Zeeuws-Vlaanderen.¹⁹ De vormen van de ontginningsblokken lijken daar bepaald door natuurlijke omstandigheden of door een *cope*-achtig compromis tussen een landsheer en ontginners. Van een regelmatigte of modulaire vooropzet of een *masterplan* is bij deze strooksgewijs uitgebate concessies geen sprake.

Het vroegste Nederlandse voorbeeld van een modulaire verkaveling ligt niet in Friesland of Zuid-Holland maar in Overijssel: de in 1364 door de Utrechtse bisschop Jan van Arkel bedijkte polder Mastenbroek in de IJsseldelta, tussen Kampen, Zwolle en Hasselt. Volgens de waterstaatshistorici Van de Pas en Zeiler is het 'een veenontginning die oogt als een droogmakerij: [d]e hoofdindeling in rechthoeken is uitzonderlijk. Waarom deze [in] 1364 is toegepast, onttrekt zich aan onze waarneming. Zij komt in een zo vroeg stadium en op zulk een schaal –

¹⁴ Vitruvius, *On architecture* 3-1-1.

¹⁵ Gottschalk, *Vier Ambachten*.

¹⁶ Dürer, *Etliche Unterricht*, fol. diiii.

¹⁷ Onder meer Janssens e.a., *Renaissance*; Belozerskaya, *Rethinking*; Brotton, *Renaissance*.

¹⁸ Ottenheim, 'Opdrachtgevers'; Van den Heuvel, 'Mathematische ordening'; aanhaling uit Van den Heuvel, 285.

¹⁹ Gottschalk, *Vier Ambachten* 126-127, 279-283.

voor zover bekend – nergens anders in ontginningsgebieden voor.²⁰ Het oorspronkelijke moeras Mastenbroek werd begrensd door de IJssel, de Zuiderzee en het Zwartewater. Aan de rand lag een krans van drassige hooilanden die al lang vóór de inpoldering door de omliggende steden en dorpen werden gebruikt. De verkaveling van deze ‘oudhoevige maden’ is onregelmatig. Het land binnen de madenring is echter verkaveld in vier vrijwel even grote blokken of kwadranten die ieder in vier kleine kwadranten (‘slagen’) waren verdeeld. Deze werden strooksgewijs in pacht uitgegeven.

Een Vitruviaans polderontwerp in 1364? Volgens de bouwhistoricus Ad Mekking kwam het idee hiervoor niet uit de lucht vallen. Al in de elfde eeuw werd in de omgeving van de Utrechtse bisschop in Vitruviaanse termen gedacht. Dit blijkt uit een brief aan bisschop Adelbold, de bouwheer van de romaanse voorganger van de Utrechtse Domkerk. Mekking veronderstelt zelfs dat de bisschoppelijke bibliotheek een handschrift van Vitruvius bezat.²¹ Het ontwerp van de polder Mastenbroek uit 1364 had behalve een modulair karakter nog een opmerkelijk sacraal trekje. De veertiende-eeuwse verkaveling lijkt op een Jeruzalemkruis: een kruis met tussen de armen vier kleinere kruisen dat verwijst naar de plattegrond van de ‘hemelse stad’ Jeruzalem.²² Op het kruispunt van de hoofdwaterwegen in het middengebied kwam in 1408 een parochiekerk. Met dit architectonische kristallisatiepunt in het hart van de polder accentueerde de bisschop de kerkelijke eenheid van het gebied en de centrale rol die hij hierin zelf wilde spelen. In 1364 waren hiertoe de rechten van de omringende steden en andere ‘markegenoten’ afgekocht. Deze overeenkomst lijkt sterk op de in hoofdstuk 2 beschreven dadingen met 62 Bildtgebruikers uit 1506.

Van Zuid-Holland naar Friesland

Kort na de bouw van de Mastenbroekse kerk ging een reeks bedijkingen op de Zuid-Hollandse eilanden van start. Tot 1505, het bedijkingsjaar van Het Bildt, ontstond daar een twintigtal nieuwe polders.²³ De schaarse zestiende-eeuwse kaarten geven geen informatie over de inrichting van deze projecten. Pas op jongere kaarten zoals die van Delfland, Schieland en de ‘tegenoverliggende eilanden’ (Blauw, 1645) zien we de betreffende eilanden overdekt met geometrische netwerken van polderwegen en –vaarten. Deze lijken te wijzen op regelmatige blokverkavelingen.²⁴ Dirksland op Overflakkee, de oudste van deze polders, was binnen een halve eeuw na de bedijking in gelijke blokken verkaveld. Dit blijkt uit een leenbrief uit 1461 voor ‘50 gemeten vrijland in Dirksland, te weten

²⁰ Van de Pas en Zeiler, ‘Vorming’ 57, 59.

²¹ Mekking, ‘Keizerlijke kerkbouw’.

²² En misschien ook naar het *masterplan* van de bisschopsstad Utrecht: het kerkenkruis – althans volgens Mekking.

²³ Lijst in Kuiken, ‘Renaissancepolder’ 12.

²⁴ Blauw en Blauw, ‘Delflandia’.

het derde blok van de zeedijk in, groot 22 gemet[,] het vierde blok over de weg, groot 20 gemet [en] 8 gemeten in het vijfde blok van de Zuidweg in tot de Scheidelf.²⁵ Een blok was dus ongeveer 20 gemeten groot. Minder regelmatig was de verkaveling van de jongste polder, eveneens op Overflakkee: Klinkerland, in 1505 bedijkt door de Dordtse regent Jakob van Wijngaarden. Zijn familie verwierf in 1505 tevens het contract voor Het Bildt in Friesland.²⁶ Daarom wordt de bedijking en verkaveling van Klinkerland hier nader beschreven.

Vrijwel geheel Overflakkee was omstreeks 1400 door intensieve zoutwinning verwaterd tot gorzen en slikken. Omdat hierop door herhaalde stormvloed en een laag vruchtbare zeeklei was afgezet ('opgebild', het proces waaraan ook Het Bildt in Friesland zijn naam ontleent), werd het aantrekkelijk om het na bedijking geschikt te maken voor graanbouw. Dit graan was vooral bestemd voor de stedelijke markten, evenals de turf die door stedelijke ondernemers op minder vruchtbare kavels werd gewonnen. Deze ontwikkeling komt overeen met die van Mastenbroek. Evenmin als daar waren op Overflakkee vóór de bedijking bewoningskernen. De ontsluiting en inrichting van de nieuwe polders kon daarom volgens een tamelijk rechtlijnig plan plaatsvinden.

De bedijkingsoctrooien volgden grotendeels het model van de publiek-private *joint venture* dat al in 1331 door de grafelijke raad Willem van Duivenvoorde voor de Zwijndrechtse Waard was opgesteld.²⁷ In de polders ontstonden op kruisingen van kreken en dijken nederzettingen van het zogeheten Flakkeese type: een voorstraat die loodrecht van de dijk naar de vierkante kerkkring liep met aan weerszijden een achterstraat. Dirksland werd in 1415 gegund aan een consortium onder leiding van Pieter Klases. Het kreeg voor en in het te bedijken land zeven jaar belastingvrijstelling alsmede de lagere rechtspraak. Voor Grijsoord werd in 1455 'octrooi' verleend aan Godschalk Oom van Wijngaarden, de grootvader van Jakob. Hij was hier al in 1437 beleend met een deel van de gorzen, landen en slikken. Ook hierbij was de lage rechtspraak inbegrepen. Godschalk en zijn erfgenamen mochten zich derhalve 'heer van Grijsoord' noemen. In 1504 was de heerlijkheid in handen van een broer, neef en zwager van Jakob Oom van Wijngaarden.²⁸ In november gaven deze drie heren Jakob octrooi om met Arjen Kornelis van Kleiburg het schor Klinkerland te bedijken 'tot een nieuw korenland'. Dit octrooi werd mee ondertekend door twee kloosters met rechten in het gebied. In 1505 legde Arjen in twee fasen een afsluitdijk van Battenoord naar Herkingen (7 km) en van Herkingen langs het gors dat toen 'Bestewaard' heette (3 km). De bewoners van de nieuwe polder zouden kerke-

²⁵ Kort, 'Voorne' 271.

²⁶ De contractanten in 1505 waren Jakob, zijn broers Dirk en Floris en hun zwager Tomas Beukelaar (Kuiken, 'Compagnons' nrs. P2-P5).

²⁷ Kuiken, 'Compagnons' 80.

²⁸ Kort, 'Voorne' 279-284.

lijk (en later ook wereldlijk) onder Herkingen vallen. Bij dijkdoorbraak stonden de bedijkers borg voor herdijking binnen zes weken. Een kaartboek van Voorne uit 1695 toont de verkaveling in vier blokken.²⁹

De verkaveling van Klinkerland volgens het kaartboek van 1695 ziet eruit als een onregelmatige blokverkaveling. Die in het ten westen van Klinkerland gelegen en in 1419 bedijkte (Oud-)Herkingen was daarentegen een smalle strokenverkaveling zoals deze ook in de *cope*-ontginningen en in de Zwijndrechtse Waard bestond. Net zoals in de Zwijndrechtse Waard werd in Klinkerland onderscheid gemaakt tussen 'hoofd- en volgerlanden': kapitale percelen voor de graanteelt en secundaire percelen voor de turfwinning. Op de kaart van Blaeu uit 1645 is van deze verkaveling overigens niets te zien. Alleen de dijk en een kreek zijn ingetekend. De terminologie sluit aan bij de verschillende inrichtingsvormen. In Oud-Herkingen is sprake van kavels, in Dirksland zijn de in de brief van 1461 genoemde 'blokken' onderverdeeld in 'kavels'.³⁰

Na Klinkerland was het volgende bedijkingsproject van de Wijngaardens Het Bildt in Friesland. Het octrooi van de Friese landsheer werd op 22 februari 1505 binnengehaald door Tomas Beukelaar, een zwager van Jakob van Wijngaarden. Jakobs broers Dirk en Floris waren medevennoot. Het bestek voor de dijk werd opgemaakt door de Voornse baljuw Arjen Kornelis, dezelfde die in 1504 met Jakob Oom van Wijngaarden het bedijkingsoctrooi voor Klinkerland had verkregen.³¹ Deze Arjen Kornelis was verzwagerd met de Dordtse families Oom en Van den Steenhuizen, die in 1437 waren beleend met de gorzen, slikken en lage heerlijkheid van Grijsoord *cum annexis*. Zo blijkt achter de Klinkerlandse en Bildtse projecten een Dordts familienetwerk schuil te gaan dat in 1505 al tientallen jaren ervaring met het bedijken van kwelders in huis had.

Beukelaar was duidelijk de spil van het Bildtse project, maar hij was tegelijk ook een *homo novus* in het aristocratische netwerk van de Wijngaardens. Hij klom tussen 1477 en 1498 in Hollandse grafelijke dienst op van rentmeester van Zuid-Holland tot rentmeester-generaal. Omstreeks 1500, toen hij schout van Dordrecht, raadsheer in het Hof van Holland en baljuw, dijkgraaf en schout van Strijen was, huwde hij een dochter van zijn mederaadsheer Floris Oom van Wijngaarden. Over Beukelaars afkomst is weinig bekend, maar de Ooms, die sinds 1432 de heerlijkheid Wijngaarden bezaten, waren de rijkste en voornaamste familie van Dordrecht. Na 1450 maakten ze carrière aan het gravenhof en drongen ze door tot de Hollandse ridderschap.³² Beukelaars financiële talent was zeker een welkome aanwinst voor deze ondernemende familie.

Welke inrichting kwam nu in 1505 uit de bus in het Friese project? Een re-

²⁹ Kuiken, 'Renaissancepolder' 13 tabel 1.

³⁰ Van Dyck, 'Dircklandt'.

³¹ Sannes, *Geschiedenis* I 16, 20-22.

³² Kuiken, 'Compagnons' nrs. P2, P4; Van Kan, 'Dordrecht' 265-269; Van Gelder, 'Wendelnesse'.

gelmatige blokverkaveling zoals in Dirksland? Een onregelmatige blokverkaveling zoals in Klinkerland? Of een regelmatige strokenverkaveling zoals in Oud-Herkingen? De eerste aanwijzing is dat in de eerste meetbrieven van Het Bildt uit 1505 en 1509 geen sprake is van 'blokken', maar consequent van 'kavels'. De onderverdeling van de oorspronkelijke dertien kavels in 'goede' en 'boze' percelen komt overeen met die in hoofd- en volgerlanden. Het sterkste bewijs dat we eerder aan een stroken- dan aan een blokverkaveling moeten denken, is de Gabbemakaart uit 1584.³³ Dit is de enige zestiende-eeuwse kaart waarop de oorspronkelijke verkaveling van een deel van het 'Oud Bildt' (ten zuiden van de Bildtdijk van 1505) is ingetekend. (afb. 13) Op de oudste Bildtkaarten van Jakob Heres (vanaf 1545) staat alleen de strokenverkaveling van het toen nog buitendijkse 'Nieuw Bildt' aangegeven. De Gabbemakaart toont in het uiterste westen en oosten van de polder twee kavels die waren toegewezen aan de stad Franeker en de abdij Mariëngaarde. Daartussen was het Oud Bildt verdeeld in dertien brede stroken. De eerste drie staan op naam van de drie broers Van Wijngaarden die het octrooi in 1505 verwierven. De twee volgende zijn doorsneden, waardoor vier kwadranten zichtbaar zijn. Het noordwestelijke kwadrant staat op naam van Jan Pieters. Hij was in 1505 consort in de kavel van de edelman Joost van Mijnden.³⁴ Van meet af hebben de vier Dordtenaren namelijk zelf nieuwe consorten geworven. Deze nieuwe consorten vormden op hun beurt eigen consortia: na het afsluiten van het bedijkingscontract werd het investeringsrisico onder steeds meer partners gespreid. Ditzelfde getrapte investeringsmodel is na 1550 onder meer in Friesland toegepast bij de grootschalige verveningen in Schoterland (Dekema, Cuyck & Foeys Veencompagnie, hierna: DCF) en in Holland bij de afzanding van het Keukenduyn bij Lisse. Bij DCF vormden de drie compagnons (een Friese edelman en twee Utrechtse patriciërs die eerder in de Gelderse Vallei actief waren geweest) ieder een eigen consortium. Hun consorten namen elk een kavel veenland in exploitatie. De drie compagnons traden naar buiten toe namens hen op.³⁵

Zo bezien mogen we de Bildtse onderneming uit 1505 wel een pre- of protocompagnie noemen. De meetbrieven van 1505 en 1509 geven inzicht in de ontwikkeling van de consortia.³⁶ Zoals blijkt uit bijlage 3, hadden de oorspronkelijke vier compagnons eind 1505 nog zes van de inmiddels gevormde dertien consortia op hun naam. In 1509 waren deze consortia al ontbonden, want de meetbrief uit dat jaar geeft één enkele lijst met 45 personen, van wie de meesten al in 1505 als consort te boek staan. Buitenbeentjes op deze lijst zijn de heren Grumbach, Hemmema en Martena, die niet in (directe of indirecte) pachtver-

³³ UBL/BN/43/164, zie hierna p.151.

³⁴ Kuiken, 'Compagnons' nr. P41.

³⁵ Faber, *Drie eeuwen* 295-296; Kuiken, 'Compagnons' 85-86.

³⁶ Bijlage 3, hierna.

houding met de landheer stonden, maar hun Bildtse landerijen van hem in leen hadden ontvangen.³⁷ Ook de in de lijst van 1509 genoemde stad Franeker was geen pachter, maar sinds 1501 eigenaar van 200 morgen Bildtland. De consortia zijn vermoedelijk ontbonden in 1508, toen het laatste werk aan de infrastructuur van de polder was voltooid. Voor de verpachting van het land, waarvoor de consorten een octrooi van elf jaar hadden, was de getrapte structuur onnodig. Het octrooi is zoals gezegd in 1516 verlengd.

In 1526–1527 kreeg de Friese rentmeester het beheer over Het Bildt. De polder werd nu verdeeld in 33 kavels die goeddeels samenvielen met die van de consorten in de brief van 1509. Van Mijndens kavel uit 1505 was in 1509 opgedeeld onder vier consorten: Jan Pieters, Antonius van Nyevelt, Gerrit van Schotten en mr. Gerrit van der Laan. Ook het leen van de Hemmema's (50 morgen tussen Berltsum en Sint Jacobiparochie) lag in deze kavel. De versnippering ging na 1527 door. De Bildtrekening over 1527 telt zeven afzonderlijke pachters, die over 1557 al elf. De fijnmazige blokverkaveling die op de in 1738 vervaardigde protokadastrale kaart van Het Bildt is te zien, is niet de verkaveling uit 1505 maar een momentopname van de versnippering.³⁸ De historische verkaveling was een brede strokenverkaveling zoals in Oud-Herkingen op Overflakkee. Hoewel in het Bildtse polderlandschap geometrische vormen aanwijsbaar zijn, is geen sprake van een modulaire verkaveling. We zullen in de volgende paragraaf nagaan of deze Vitruviaanse kwalificatie wellicht beter past bij de infrastructuur van deze vroegmoderne polder.

Een mathematisch opgezette infrastructuur

Het oudste bekende gegeven over de infrastructuur van Het Bildt is een schetsje met de titel *Bill wegen* uit het bedijkingsjaar 1505. (afb. 3) Dit schetsje is mathematisch opgezet. Met wat goede wil is zelfs een Vitruviaanse *modulus* herkenbaar. De in acht gelijke vakken verdeelde afsluitdijk is tweemaal zo breed als de grootste diepte van het te bedijken land. Ook wanneer we op een met moderne middelen uitgemeten kaart (bijvoorbeeld die van Halma uit 1718) een loodlijn trekken van het midden van de dijk naar de zuidgrens van de polder, blijkt deze vrijwel even lang als de halve dijk. Zowel op papier als in werkelijkheid lijkt de plaats van de eerste Bildtdijk dus zo gekozen dat een polder met een vrijwel Vitruviaanse maatvoering kon ontstaan. De *modulus* is hier een vierkant dat langs de dijk achtmaal wordt herhaald. Er zijn wel enkele verschillen tussen het schetsje uit 1505 en de zeventiende-eeuwse praktijk. De afsluitdijk blijkt in 1718 niet zo kaarsrecht uitgevallen als hij in 1505 is geschetst. Ook de noord-zuidwegen (vijf, geen zeven) liepen in 1718 anders.³⁹

³⁷ Kuiken, 'Compagnons' nrs. P15, P16, P17.

³⁸ Gedrukt in Ferwerda, *Uytland* 399–428.

³⁹ Holsbrink, 'Schetskaart'.

Het was waarschijnlijk geen Hollander maar een Saksische militair die in 1505 dit ontwerp voor de inrichting van de polder op papier krabbelde. Vitus von Drachsdorf, opperbevelhebber van het Saksisch-Friese leger, lag in 1505 voor de stad Groningen. Die verzette zich toen tegen inlijving bij Saksisch Friesland.⁴⁰ Achterop een situatietekening van de stad, met daaromheen Saksische blokhuizen en andere sterktes, schetste hij of een medewerker de wegen of waterwegen voor Het Bildt: haaks op elkaar, alsof het een Romeins legerkamp was. Dat Drachsdorf zelf de tekenaar was, is niet onwaarschijnlijk, want hij was in 1505 deelnemer in het Bildtse project.⁴¹

De vondst van dit summiere wegenplan in 1998 was voor Schroor aanleiding om zijn theorie over Het Bildt als 'renaissancepolder' nieuw leven in te blazen. In 2000 schreef hij: 'de basis voor de inrichting [was] een centrale as, de tien kilometer lange Middelweg. [Haaks hierop] werd een vijftal noord-zuidwegen aangelegd[.] Op een drietal kruisingen ontstonden even zovele dorpen. Zo kreeg het (Oude) Bildt zijn [...] regelmatige landschappelijke inrichting[.] Weldra zou de in Het Bildt toegepaste verkaveling gemeengoed worden.' Een aardig detail daarbij is dat de Saksische hertog Jurjen (1471-1539), de opdrachtgever van de bedijking, in meer dan één opzicht voldeed aan het inmiddels klassieke beeld van een 'renaissancevorst'. Deze hertog, die in 1504 het bestuur als *gubernator et potestas* van Friesland overnam van zijn krijgshaftige jongere broer Hendrik (1473-1514), was niet alleen afgestudeerd als jurist (in Leipzig), maar ook actief als dichter en mecenas. Hij correspondeerde uitvoerig en in het Latijn met Erasmus en andere humanisten.⁴²

Onder het paraplubegrip 'regelmatige landschappelijke inrichting' vangt Schroor niet alleen de in 1505 geschetste infrastructuur maar ook de in 1993 beschreven 'blokvormige renaissanceverkaveling'. Maar uit het kaartje blijkt veeleer dat er twee afzonderlijke ontwerpstromen waren: een met militaire rechtlijnigheid opgezette infrastructuur los van de verkaveling, die vooral de in de loop der tijden gegroeide machts- en bezitsverhoudingen weerspiegelde. Drachsdorfs betrokkenheid bij deze eerste stroom is niet uitzonderlijk. Ook bij de *grand designs* die vanaf de regering van de Hollandse stadhouder Maurits van Nassau (1584-1625) in de Nederlanden zijn gerealiseerd, hebben militaire ontwikkelingen een rol gespeeld. Vestingbouwers en cartografen drukten herhaaldelijk hun stempel op de ruimtelijke vormgeving van stad en landschap. Zo schreef Stevin in 1617 een verhandeling over de inrichting van legerkampen naar Romeins model, die onder meer ten grondslag ligt aan de verkaveling van Nieuw-Amsterdam (het huidige Manhattan). Juist waar stedelijke ondernemers de toon zetten, drong deze 'Mauritiaanse renaissance' ook op het platteland door, van

⁴⁰ Kuiken, 'Compagnons' nr. P35.

⁴¹ P. Baks e.a., *Hertogen* 23, 432-433; Baks en Van der Werff, *Saksers* 45-47 nr. 37; Kuiken, 'Compagnons' nr. P6.

⁴² Schroor, *Middelzee* 58-59; Baks en Van der Werff, *Saksers* 37.

Amsterdamse droogmakerijen zoals de Beemster (1612) tot de Groninger Veenkoloniën (Jan Sems, 1615).⁴³ De in 1572 in Franeker geboren landmeter Sems moet als kind Het Bildt goed hebben gekend. Zijn familie was er grootgrondgebruiker.⁴⁴

Het ontbreken van woonkernen op het schetsje uit 1505 wijst erop dat in de oorspronkelijke inrichting van Het Bildt geen dorpen waren voorzien. Een andere aanwijzing daarvoor is dat zes van de zeven noord-zuidwegen op het schetsje rooien op kerkdorpen op het ‘oude land’: Firdgum, Minnertsma, Wier, Berltsum, Bitgum en Britsum. Omdat Britsum niet ten zuiden maar ten oosten van Het Bildt ligt, moet het schetsje op dit punt overigens niet heel letterlijk worden genomen. In hoofdstuk 2 zagen we dat in 1506 veel Bildtgebruikers in Friese randdorpen woonden. Kennelijk was het uitgangspunt dat ook de nieuwe gebruikers (de onderpachters van de consorten) in het oude land zouden kerken, precies zoals de Klinkerlanders in Herkingen. De meetbrieven van 1505 en 1509 maken dan ook geen melding van kerkland. Officieel was hiervoor wel een reservering gemaakt. In juni 1506 bepaalde de hertog namelijk, in aanvulling op het octrooi van 1505, dat de ‘Bildtlieden’ (de consorten?) op eigen kosten drie kerkjes zouden bouwen, waaraan de hertog in totaal drie morgen land schonk. Dat was zo weinig dat het bisdom Utrecht in 1511 weigerde deze ‘schamele kerkjes’ te wijden. Dit gebeurde pas tussen 1524 en 1527.⁴⁵ De vertraging vloeide mogelijk voort uit het misverstand dat de Wijngaardens in 1505 om wille van hun prestige of zielenheil voor de kerkbouw zouden willen opdraaien. Wie het octrooi voor Klinkerland kende, had beter kunnen weten. De Wijngaardens, die daar zelf de voornaamste grondbezitters waren, lieten hun pachters liever kerken in Herkingen. Ook in Het Bildt betaalden uiteindelijk niet de hertog en de Bildtconsorten maar de Bildtmeiers zelf voor hun kerken.

De enige woonkern die al vanaf 1505–1506 in de Bildtrekeningen voorkomt, is een schutsluis met bijbehorende ambtswoning; het huidige Oudebildtzijl. De locatie op de kruising van de Bildtdijk en de Leije komt overeen met die van Flakkeese nederzettingen zoals Dirksland. De inrichting wijkt echter af: geen voor- en achterstraten, geen kerk, maar alleen een ‘zijl’ met een ‘zijlhuis’ waar passerende schippers hun invoerrechten afdroegen. Ook dit onderdeel van de Bildtse infrastructuur ontbreekt op het *masterplan* van 1505 – terwijl de hertog volgens het octrooi de sluizen in de Bildtdijk zou laten bouwen. Twee zijlen moesten de bestaande vaarroutes vanuit Berltsum en over de Leije open houden. Het hiervoor begrote geld ging in 1505 echter op aan soldij voor Drachsdorf en zijn troepen.⁴⁶ Dit kan het ontbreken van sluizen op Drachsdorfs schetsje verkla-

⁴³ Van den Heuvel, ‘Stad en land’ 274–275, 294–295; Westra, *Sems*.

⁴⁴ Kuiken, ‘Compagnons’ nr. P48; Sannes, *Geschiedenis* I 460.

⁴⁵ Sannes, *Geschiedenis* I 22, 28.

⁴⁶ Sannes, *Geschiedenis* I 15–18.

ren. In nog een ander opzicht week de na 1505 gerealiseerde infrastructuur af van de in 1505 geschetste. Op de zeventiende-eeuwse kaarten ontbreken de noord-zuidwegen naar Firdgum, Wier en Britsum. Die naar Bitgum, Berltsum en Minnertsga rooien niet op de kerken maar op de omgrachte huizen van drie voorname Friese Bildtgebruikers: de Hermana's bij Minnertsga, de Hemmema's bij Berltsum en de Grumbachs bij Bitgum. Ook in deze 'modelpolder' bepaalden lokale machtsverhoudingen in laatste aanleg hoe de *Bill wegen* liepen.

Ontfriesing

In de inleiding van dit hoofdstuk is de kolonisatiegeschiedenis van Het Bildt in verband gebracht met de ontfriesing van namen in zestiende-eeuwse administratieve bronnen. De term 'ontfriesing' is door de dialectologen Klaas Heeroma en Jan Naarding bedacht voor een proces dat al door Johan Huizinga (1914) is opgemerkt: hoe in de vijftiende en zestiende eeuw het Fries op het Groninger platteland als spreektaal plaats maakte voor Nedersaksisch. Dit zou vooral komen door de import van vreemdelingen.⁴⁷ In een reactie merkte Obe Postma op dat ook mode hierbij een rol kon spelen. In 1550 gaven bijvoorbeeld tweemaal zoveel Groninger vaders met een 'Friese' naam hun zoon een 'niet-Friese' naam als omgekeerd.⁴⁸ Oebele Vries (1993) heeft de ontfriesing in Westerlauwers Friesland (de huidige provincie Fryslân minus de eilanden) onderzocht. Het Fries verdween hier in de zestiende eeuw als schrijftaal, maar bleef buiten de steden in zwang als spreektaal. In deze steden, waar veel import woonde, vernederlandste de taal tot 'Stadsfries'.⁴⁹ De ontfriesing van Het Bildt, die we bij gebrek aan meer bronnen afleiden uit het naamgebruik, was blijkbaar geen uniek proces. Ook taalkundig was Het Bildt geen eiland.

Het idee om de Friesheid van Het Bildt af te leiden uit de frequenties van eigennamen, is van de dialectgeograaf G.G. Kloeke. In 1927 vergeleek hij de 'Friese' en andere namen in twee lijsten met Bildtmeiers: een volledige lijst uit 1527 en een vroeg zeventiende-eeuwse lijst. In 1527 vond Kloeke 90 'gewone Friese eigennamen, zoals ze [thans nog in] Friesland gebruikt worden'. Volgens hem vormden deze 'positieve Friezen' ruim 40% van het pachtersbestand. In het onvoltooide proefschrift van Jan Dirk Koldijk (2004) is Kloekes onderzoek herhaald, nu voor de jaren 1527 en 1537. Koldijk telde beide lijsten op en vond zo opnieuw '± 40% "zekere" Friezen'.⁵⁰ De autoriteit waarop hun uitspraken teruggrijpen, is de *Friesche naamlijst* van Winkler (1898).⁵¹ Op dit *corpus* is op zijn

⁴⁷ Huizinga, *Ommelanden*; Heeroma en Naarding, *Ontfriesing*.

⁴⁸ Huizinga, *Ommelanden* 57; O. Postma aan J.J. Huizinga, 8 juni 1914, gedrukt in Bergsma, *Fryske skiednis* 58.

⁴⁹ Vries, *Koestal* 122-123.

⁵⁰ Kloeke, *Expansie* 65-68; Koldijk, *Bildts* 26-45.

⁵¹ Winkler, *Naamlijst*. Koldijk verwijst daarnaast naar de *List fan Fryske foarnammen* die de *Fryske Akademy* voor het eerst in 1951 publiceerde en naar een lijst van E. Wassenbergh uit 1806.

minst detailkritiek mogelijk. Wie namen van Bildtmeiers zoals ‘Waling Siemens’ en ‘Willem Bouwens’ als ‘zeker Fries’ betitelt, heeft iets uit te leggen. Siemen (hoe dan ook gespeld) is een algemene Bijbelse naam en Willem een tweestammige naam die in de late Middeleeuwen in vrijwel alle Germaanse talen gangbaar was. Bouwen, een samentrekking van de tweestammige naam Boudewijn, komt vóór 1505 veelvuldig voor in niet-Friese bronnen zoals Hollandse leenregisters en moet niet worden verward met ‘Bouwe’, de moderne spelling van het middeleeuws Friese Buwe/Buwa.⁵² Waling is een geval apart. Sinds Winkler staat deze naam te boek als ‘Fries’ (Winkler was medewerker van de bekende Friese taalkundige Waling Dykstra), maar in Friese bronnen komt hij vóór 1505 alleen in de stad Sneek voor en na 1505 vooral in Het Bildt. In Sneek woonde een bierbrouwer Jan Walings uit Haarlem die in 1479 voor zijn brouwerij een water van de stad in erfpacht kreeg.⁵³ Daarentegen wemelt het vóór 1505 van de Walings en de Waligs in Hollandse en Nederstichtse leenregisters en andere bronnen. Dit hoeft een Friese oorsprong van deze naam overigens niet uit te sluiten. Holland en Utrecht werden in de vroege Middeleeuwen tot *Frisia* gerekend en de taalkundige ontfriesing van Holland is goed beschreven. Tot kort vóór 1500 zijn daar Friese taalrelicten (*stienbreg*, *tioch*, *twisken*) aanwijsbaar.⁵⁴ In theorie kan Wali(n)g worden afgeleid van de Friese naam ‘Walle’, zoals ‘Tjalling’ van ‘Tjalle’. De hedendaagse voornamendatabank van het Meertens Instituut noemt als grondvorm van Walig en Waling daarentegen de negende-eeuwse Frankische heiligennaam ‘Wala’. Rolf Bremmer (1997) dateert het begin van de taalkundige ‘frankisering’ van (Zuid-)Holland omstreeks deze zelfde tijd.⁵⁵ De taalkundige discussie lijkt dus nog niet beslist, maar los daarvan mogen we aannemen dat de naam Wali(n)g niet lang vóór 1500 in Friesland is geïmporteerd.⁵⁶

Dit neemt niet weg dat de talrijke Tjallings, Tjebbes, Wiebes en Wietes op de lijsten van Kloeke en Koldijk voor taalkundigen probleemloos herkenbaar zijn als Fries. De enkele malen voorkomende naam Rienk geldt als kenmerkend voor het Westerlauwers-Friese taalgebied.⁵⁷ In ons onderzoek naar de ontfriesing van Het Bildt zijn in het *corpus* Winkler daarom slechts geringe nuanceringen aangebracht. Zo is van de Germaanse namen of heiligennamen waarvan naast een algemene variant een kenmerkend Friese verkorting, bijvoorbeeld van twee- naar eenstammig voorkomt (Abe naast Albert, Gabe naast Gerbrand, Goffe

⁵² De Hollandse leenrepertoria zijn digitaal doorzoekbaar op CD-ROMs van het genealogische blad *Ons Voorgeslacht*.

⁵³ Oosterhout, ed., *Recesboeken* nrs. 3484, 3486-3487, 4132, 4413; *OFO*-III nr. 11 (d.d. 20-12-1479).

⁵⁴ Bremmer, ‘Ontstaan’ 72.

⁵⁵ Winkler, *Naamlijst* 423; www.meertens.knaw.nl/nvb/verklaring/naam/Wale; Bremmer, ‘Ontstaan’ 73.

⁵⁶ Zo ook het patroniem Hoppers, omstreeks 1500 voorkomend in Staveren, maar al omstreeks 1400 in Delfland (Zuid-Holland). In 1398 werd daar de vrouw van mr. Klaas van Delft beleend, in 1410 hun zoon Dirk Klaas Hoppers (*Ons Voorgeslacht* 35 (1980) 602 nr. 20B). De erven van Sjoerd Hoppers waren in 1547 Bildtmeier (bijlage 4).

⁵⁷ Timmermann, ‘*Rinke, Rink*’.

naast Govert, Pier naast Pieter, Siebe naast Siebren of Wiebe naast Wiebren) alleen deze verkorte vorm als ‘Friese’ naam meegeteld. Als ‘herkenbare Friezen’ tellen we alle personen in onze bronnen met één of meer als Fries getelde namen: hetzij een voornaam, hetzij een patroniem, hetzij een toenaam. Frisisten die deze telling met een andere definitie willen herhalen, vinden de genormaliseerde naamlijsten, voor zover niet elders gedrukt, in bijlage 4, hierna. Daarin zijn alle door ons als Fries getelde namen *gecursiveerd*.

Kloekes aanpak is op nog twee andere punten verfijnd. Allereerst zijn alle demografische bronnen uit de jaren 1506-1578 afzonderlijk geteld. Vier zijn elders gepubliceerd: de in hoofdstuk 2 besproken dadingenlijst uit 1506, de Bildtrekening over 1527 en 1537 en een kohier van de weeldebelasting uit 1578. Voor de Bildtrekeningen over 1515-1574 is in eerste aanleg een ongepubliceerd repertorium van de hand van D.J. van der Meer (1917-2002) bewerkt.⁵⁸ In aansluiting op de door Van der Meer meegedeelde gegevens uit 1515-1518 en de gedrukte rekeningen uit 1527 en 1537 zijn de Bildtrekeningen over 1547 en 1557 en een lijst van weerbare gezinshoofden uit 1552 bewerkt tot alfabetische naamlijsten in standaardspelling. De naamlijsten volgens de Bildtrekeningen vanaf 1527 zijn volledig, de lijsten uit 1515-1518 niet. Deze laatste zijn samengesteld uit een verzoek uit 1522 van 28 gebruikers om schadevergoeding en uit een onderzoek van de Rekenkamer uit 1523, waarbij nog 15 gebruikers uit 1515-1518 zijn ondervraagd. De oppervlakte van hun gepachte landen bedraagt minder dan 20% van het gehele Bildt. Bildtmeiers die meer dan eens in dezelfde Bildtrekening staan, zijn in onze lijsten éénmaal geteld.

Tabel 3.1. Namen van aangeslagenen in de grondbelasting in Stiens in 1511 en 1540

Jaar	Niet herkenbaar Friese namen	Percentage	Totaal	Fries	% Fries
1511	23 (meervoudige vermeldingen enkel geteld)	19%	119	96	81%
1540	29 (meervoudige vermeldingen enkel geteld)	21%	137	108	79%

De tweede verfijning ten opzichte van het onderzoek van Kloeke betreft een vergelijking van de Friesnamigheid in Het Bildt en op het omringende platteland. Van de aangrenzende grietenijen Barradeel, Menameradiel, Ferwerderadiel en Leeuwarderadeel hebben we geen doorlopende lijsten van zestiende-eeuwse inwoners en/of grondgebruikers zoals de Bildtrekeningen uit 1527-1574. Van Ferwerderadiel en Leeuwarderadeel zijn echter kohieren van de grondbelasting (*Aanbreng*) uit 1511 en 1540 bewaard.⁵⁹ De namen van verreweg de meeste aan-

⁵⁸ Van de samensteller kregen wij een kopie van dit repertorium. Zijn collectie (Tresoar) is nog niet ontsloten.

⁵⁹ Ferwerderadeel: Buma en Telting, ed., *Register* III 1-117; Leeuwarderadeel: Mol, ed., *Aanbreng*.

geslagenen in de 29 dorpen in deze grietenijen zijn volgens onze werkdefinitie ‘herkenbaar Fries’. In bijlage 5, hierna, geven we als voorbeeld de aangeslagenen in 1511 en 1540 in Stiens. In dit dorp in Leeuwarderadeel bleef het aandeel Friese namen tussen 1511 en 1540 bijna constant (tabel 3.1). Het ‘modeverschijnsel’ dat Postma in Groningen meende te zien, speelde hier niet.

In Stiens groeide het aantal verschillende gebruikers van grond tussen 1511 en 1540 met 15%. Het aantal Bildtmeiers nam tussen 1527 en 1547 toe met 50% (tabel 3.2). De rekensom voor Het Bildt lijkt snel gemaakt: bevolkingsgroei + ontfriesing = immigratie van buiten Friesland. Het lastige is alleen dat de voor deze peiljaren beschikbare Stiensers en Bildtse bronnen grondgebruik weergeven, geen inwonertallen. In het voorgaande hoofdstuk bleek dat minstens de helft van de Bildtgebruikers in 1506 in omringende dorpen of zelfs in de stad Leeuwarden woonde. Ook in latere jaren is deze vorm van absenteïsme in Het Bildt aanwijsbaar. Lieuwe Juckema, die in 1515-1518 Bildtland pachtte van de consorten Siemen Klases en Ijsbrand Sems, bewoonde volgens de *Aanbrengh* van 1511 en 1540 een kasteeltje te Stiens.⁶⁰ Ook Piebe Botes, vanaf 1527 Bildtmeier bij Vrouwenparochie, was zo’n ‘buitenpachter’. In 1540 woonde hij eveneens te Stiens (zie bijlage 4 en 5). Piebe was daar behalve eigenaar en verpachter van eigen land tevens meier van een Friese abdij. In het nabije dorp Koarnjum bezat ‘Piebe Botes te Stiens’ eveneens eigen land. Zijn buurman daar was ‘Jasper aan de Bildtdijk’, die in 1540 een huis bouwde op land dat hij pachtte van de herenboer Bouwe Wiebrens te Bitgum. Vermoedelijk was deze Jasper dezelfde als de Jasper Siedses die in 1527-1562 Bildtmeier was op 17 morgen land bij Vrouwenparochie.⁶¹

Dit vroegmoderne netwerk van translokale eigendoms- en pachtverhoudingen kon ontstaan dankzij de liberalisering en monetarisering van de Friese grondmarkt. Deze kreeg vanaf 1500 onder Saksische regie vorm in wetgeving en jurisprudentie die de macht van de adellijke *landlords* beknotte. Kapitaalkrachtige *commoners* zoals Piebe Botes konden na 1500 hun bedrijf vrij eenvoudig uitbreiden met koop- en/of pachtgrond elders. Het vruchtbare Bildt, dat na 1526 iedere tien jaar door de rentmeester van de Friese domeinen bij inschrijving werd verpacht, was voor zulke agrarische ondernemers aantrekkelijk, te meer omdat in de eerste decennia na de bedijking de pachten lager waren dan elders in Friesland – en in het overbevolkte Holland.⁶²

Door deze betrekkelijk vrije grondmarkt was er op het zestiende-eeuwse Friese platteland nauwelijks een rem op mobiliteit. Hiermee zijn mogelijk de bevolkingsfluctuaties verklaarbaar die Faber (1973) in enige grietenijen meende te zien. Binnen de Friese kleibouwstreek, de landbouweconomische regio waar-

⁶⁰ Bijlage 4a en Noomen, *Inventaris* 170-172.

⁶¹ Bijlage 4b en Mol, ed., *Aenbrengh* 153, 171, 179, 184, 187-188.

⁶² Knibbe, *Lokkich Fryslân* 40-68 en 118.

in Het Bildt ligt, waren de verschillen tussen 1511 en 1552 aanzienlijk. In Leeuwarderadeel bleef de bevolking bijna gelijk, Barradeel kromp met 20% en in Ferwerderadeel schatte Faber de bevolkingstoename op 50%, evenveel als op het eerste gezicht in Het Bildt.⁶³ Bij nader inzien vergelijkt Faber echter appels met peren: grondbezitters (inclusief pachters) in 1511 met inwoners (gezinshoofden) in 1552. Met absentisme is geen rekening gehouden. Voor Het Bildt zou je deze factor omstreeks 1550 kunnen berekenen wanneer je behalve de lijst met weerbare gezinshoofden uit 1552 (de monsterrol) ook een lijst Bildtmeiers uit dat jaar zou hebben, maar de Bildtrekeningen over de jaren 1547-1554 zijn niet bewaard. In 1552 zijn 179 inwoners gemonsterd die in 1547 geen Bildtmeier waren. Van hen had 26% een Friese naam. Het aandeel Friese namen onder de 132 Bildtmeiers uit 1547 die in 1552 niet zijn gemonsterd, was 1½ maal zo hoog (38%). Een van hen was Piebe Botes, die in 1540 in Stiens woonde. Een onbekend aantal Bildtmeiers ontbreekt op de monsterrol omdat ze tussen 1547 en 1552 zijn overleden. Hoeveel buitenpachters de ‘groep van 132’ telde, is dus niet te zeggen.

Tabel 3.2. Ontfriesing van Het Bildt in de zestiende eeuw

	Totaal	Fries	% Fries
In 1506 afgekochte gebruikers van Bildts kwelderland ⁶⁴	64	57	89%
Bekende gebruikers (‘onderpachters’) in 1515-1518 ⁶⁵	42	18	43%
Bildtmeiers in de Bildtrekening over 1527 ⁶⁶	182	61	34%
Bildtmeiers in de Bildtrekening over 1537 ⁶⁷	252	87	35%
Bildtmeiers in de Bildtrekening over 1547 ⁶⁸	296	89	30%
Weerbare gezinshoofden in Het Bildt in 1552 ⁶⁹	337	85	25%
Bildtmeiers in de Bildtrekening over 1557 ⁷⁰	275	75	27%
Namen bij boerderijen in Het Bildt op de kaart uit 1570 ⁷¹	181	48	26%
Bildtse aangeslagenen in de weeldebelasting in 1578 ⁷²	168	43	26%

Uit tabel 3.2 blijkt dat de ontfriesing in Het Bildt omstreeks 1550 tot staan kwam. In de monsterrol van 1552, de Bildtrekening over 1557, de unieke boerderijenkaart uit 1570 en het kohier van de weeldebelasting uit 1578, schommelt het percentage herkenbaar Friese namen rond de 26%. Op de monsterrol geldt

⁶³ Faber, *Twee eeuwen* 403 tabel II.1.

⁶⁴ Lijst dadingen met particulieren, gedrukt in Kuiken, ‘Opstrek’ 52-54 (zie verder hoofdstuk 2).

⁶⁵ Bijlage 4a.

⁶⁶ Gedrukt in Sannes, *Geschiedenis* I 460-468; de genormaliseerde namen in bijlage 4b.

⁶⁷ Gedrukt in Sannes, *Geschiedenis* I 460-468; de genormaliseerde namen in bijlage 4c.

⁶⁸ Bijlage 4d.

⁶⁹ Bijlage 4e.

⁷⁰ Bijlage 4f.

⁷¹ Bijlage 4g, naar NA/4.VTH/3045.

⁷² Kohier van de personele impositie, gedrukt in Van der Meer e.a., *Boamen* 269-271 (zie ook hoofdstuk 4, hierna).

dit zowel voor de 77% volwaardige boeren als voor de 23% overige inwoners, waaronder keuterboeren zonder ‘ploeggang’ en ambachtslieden. Na 1550 is kennelijk een soort evenwicht ontstaan tussen Friese en niet-Friese inwoners. Hoe dit precies ging, onttrekt zich aan onze waarneming. Mogelijk speelt afnemende immigratie hierin een rol. In ieder geval stabiliseerde ook het aantal Bildtmeiers in de Friese domeinrekeningen zich na 1557.

In de volgende paragrafen komt de migratie naar Het Bildt nader aan de orde: niet alleen de eerder genoemde kettingmigratie, maar ook wat tegenwoordig ‘contractmigratie’ heet, al dan niet in verband met de in de inleiding genoemde invasietheorie. Met ‘contractmigratie’ wordt bijvoorbeeld ook de werving aangeduid van gastarbeiders uit het Middellandsezegebied in de jaren 1960. Een variant hierop was de kolonisatie van de Noordoostpolder in 1947. Wie zich daar blijvend wilde vestigen, of hij nu boer, middenstander of arbeider was, moest een vergunning hebben. Volgens één (Bildtse) immigrant uit die tijd kwam de landdrost soms in eigen persoon op huisbezoek om aspirant-polderbewoners te keuren.⁷³ Toen in 1957 en 1968 de beide Flevopolders gereed kwamen, ging het daar heel anders toe. Van ballotage was geen sprake meer. Almere en Lelystad dienden als overloopgebied voor de overvolle Randstad. Is een dergelijke ‘overloophmigratie’ vanuit de omringende Friese dorpen en steden naar Het Bildt in de zestiende eeuw wellicht ook aantoonbaar? Het beantwoorden van deze vraag vereist een uiterst tijdrovende vergelijking van de *Aanbreng* van 1511 en 1540 uit Leeuwarderadeel, Ferwerderadiel en Harlingen met de monsterrollen uit 1552.⁷⁴ Als overloophmigranten zouden dan personen kunnen gelden die in 1540 in Leeuwarderadeel, Ferwerderadiel of Harlingen woonden en in 1552 in Het Bildt. Hoewel voor Het Bildt als landsheerlijk domein in de hier beschreven periode geen kohieren van de *Aanbreng* zijn opge maakt, is het grondgebruik hier vanaf 1527 wel af te leiden uit de Friese domeinrekeningen. De woonplaatsen volgen uit de monsterrollen van 1552 en gedeeltelijk uit de *Aanbreng*: impliciet wanneer de aangeslagene woonde in het dorp of de stad waar het belaste goed lag, of expliciet wanneer hij elders woonde (bijvoorbeeld ‘Piebe Botes te Stiens’, in 1540 aangeslagen te Koarnjum).⁷⁵ Uiteindelijk kan zo het grondgebruik in een deel van het zestiende-eeuwse Friesland worden gekoppeld aan de woonplaats en de mobiliteit van de gebruikers. In het kader van ons huidige onderzoek ontbreken hiervoor de tijd en de middelen. In de volgende paragrafen wordt daarom alleen het belang van contract- en kettingmigratie voor de Bildtse *casus* besproken.

⁷³ Gort en Van Oostrom, *Uitverkoren*; Kuiken, *Een eeuw* 31; Vriend, *Nieuwe land*.

⁷⁴ Buma en Telting, ed., *Register* III 1-117; Mol, ed., *Aenbreng*; Heeringa en Mol, ed., ‘Oanbringregisters’. Hans Mol van de *Fryske Akademy* doet momenteel nader onderzoek naar de Friese monsterrollen (vr. med. Paul Noomen).

⁷⁵ Mol, ed., *Aenbreng* 153. Zie over de geldigheid van dit type identificaties: Hoppenbrouwers, *Heusden* 139-145.

Contractmigratie

Contractmigratie veronderstelt een goed functionerende arbeidsmarkt. Jan Lucassen (1984) heeft dit verband in de vroegmoderne Nederlanden aangetoond. Van Zanden (1993) heeft Lucassens gegevens over trekarbeid verwerkt in een model van een protokapitalistische arbeidsmarkt.⁷⁶ De werving van eerst 600 en daarna nog eens 900 arbeiders voor de bedijking van Het Bildt in 1505 past volledig in de ontwikkeling van een vroegmoderne arbeidsmarkt. De gevolgen van dit proces waren merkbaar in verschillende sectoren, van landbouw en waterstaat tot het krijgsbedrijf. Zo werden omstreeks 1500 gewapende conflicten steeds minder vaak beslist door samenraapsels van privélegertjes en steeds meer door goed gedrilde beroepstroepen. Het neerslaan van de opstand van het 'kaas- en broodvolk' in Holland in 1492 is een goed voorbeeld. De bevelhebber van de grafelijke troepen in dat jaar was dezelfde Saksische hertog die in 1498 heer van Friesland werd.⁷⁷ In de waterstaat zien we een soortgelijke professionalisering en schaalvergroting. In Holland was het onderhoud van kunstwerken zoals dijken en sluizen vanouds verdeeld ('verhoefslaagd') over alle belanghebbende ingelanden of, bij zeer grote projecten zoals de Spaarndammerdijk, over alle erdoor beschermde dorpen en steden. Vanaf omstreeks 1500 besteedden grote waterschappen zoals het hoogheemraadschap van Rijnland dit werk uit aan beroepsaannemers. De bijdrage *in natura* van de afzonderlijke dorpen en steden kreeg nu de vorm van een waterschapsbelasting. Anders gezegd: de verhoefslaagde dijk werd gemeengemaakt en voortaan als één geheel beheerd.

Deze modernisering was mogelijk door een structureel arbeidsoverschot in het Hollandse veenweidegebied. Dit overschot was voornamelijk veroorzaakt door de vernatting en uiteindelijke afslag van land als gevolg van jarenlange agressieve turfwinning.⁷⁸ Hoe snel en efficiënt dit arbeidsoverschot kon worden ingezet bij grote waterstaatsprojecten, blijkt uit de rekeningen van het herstel van het 'Grote Gat', een doorbraak in de Spaarndammerdijk in 1510. In Amsterdam werden hiervoor honderden koppels gravers en kruiers geworven. Dat het werk op militaire leest was geschoeid, blijkt wel uit het woordgebruik in de rekeningen. De koppels kregen 'soldij' en werden ingedeeld in 'rotten' onder leiding van een meewerkend voorman of rotmeester. Als opzichters over de rotmeesters fungeerden tien 'homans' (kapiteins). Van deze paramilitaire organisatievorm zijn ook in de latere waterstaatsgeschiedenis sporen gevonden. Zo was de Zuiderzeedijk bij Schellinkhout vanouds verhoefslaagd, maar een bron uit 1707 bezigt de term 'homanschappen' voor groepjes ingelanden die samen een dijkvak moesten onderhouden.⁷⁹

⁷⁶ Samenvatting en literatuur in Van Dam, 'Digging' 221-222.

⁷⁷ Mol, 'Hoofdelingen'; Van Gent, *Pertijelike saken* 390.

⁷⁸ Van Dam, 'Digging'; Zeischka, *Minerva*.

⁷⁹ Postma, *Veld* 279-280.

In totaal zijn in 1510 voor het herstel van het Grote Gat ruim duizend ‘polderjongens’ geworven: gemiddeld honderd per homanschap. De meesten kwamen uit veendorpen aan weerszijden van het IJ. Vijf van de tien in 1510 aangestelde homans kwamen eveneens uit de directe omgeving. Het waren dorpsnotabelen uit Sloten, Sloterdijk en Osdorp.⁸⁰ Uit Medemblik waren technisch specialisten ingehuurd die kistdammen en andere moderne kunstwerken konden installeren.⁸¹ De in 1510 geworven dijkgravers waren flexibele uitzendkrachten die van project naar project trokken. De aanleg van de Klinkerlandse dijk en de Bildtdijk, die beide binnen een jaar voltooid waren, was zonder zo’n ‘leger’ van seizoengebonden trekarbeiders ondenkbaar. Concrete voorbeelden van polderjongens die in een door henzelf bedijkte polder bleven hangen, zijn niet bekend. Intendeel: soms drosten hele groepen nog voordat het werk was voltooid.⁸²

Voor Het Bildt ontbreken contemporaine berichten over permanente vestiging of juist voortijdig vertrek van dijkarbeiders. Uit de bewaard gebleven rekeningen blijkt dat hier na de voltooiing van de dijk nog voor enige jaren werk was aan sluizen en zijlen en aan het graven van ontwateringssloten. In 1505-1506 besteedden de consorten Beukelaar en Martena (deze laatste woonde te Franeker) samen de aanleg aan van bijna acht kilometer sloten. In 1507-1508 volgden de aanleg van een vaart dwars door de polder en herstelwerk aan de ‘sluis bij de Leye’, in het huidige Oudebildtzijl. Inmiddels had Beukelaar een nieuwe opdracht: de vernieuwing van de zeedijk bij Harlingen. In februari 1507 won hij technisch advies in te Medemblik, waar moderne specialisten beschikbaar waren.⁸³ In oktober 1507 wierf de Bildtconsort Filippus van der Does uit Dordrecht slootgravers in Het Bildt, vermoedelijk eveneens voor het Harlinger project. Enkelen van hen zijn mogelijk ingezet bij het Grote Gat. Een rekening uit 1510 noemt daar twee arbeiders uit Friesland en één uit ‘De Leye’, waarmee volgens ons Oudebildtzijl is bedoeld.⁸⁴

Maar waar werden de 1500 arbeiders voor de Bildtdijk geworven en hoe zijn ze ingezet? Gezien de gegevens uit 1510 ligt het voor de hand dat ze vooral uit de buurt kwamen, maar over een bloeiende Friese uitzendmarkt zoals die in Amsterdam bestond, zijn geen berichten bekend. Brouwer en Eekhoff (1834) noemen onder de vroegste Bildtse kolonisten (helaas zonder bronvermelding) ‘een aantal huisgezinnen uit Noord-Holland, met name bewesten Medemblik’.⁸⁵ Deze overlevering grijpt vermoedelijk terug op de inzet van Medemblikse technici in 1505, maar zegt nog niets over de herkomst van de honderden in dat jaar geworven polderjongens. Op grond van hun aantallen en de verdeling van de

⁸⁰ Van Dam, ‘Digging’ 229-230; Van Amstel-Horák en Lombarts, *Regestenboek* nr. 63.

⁸¹ Sannes, *Geschiedenis* I 18-19.

⁸² Zeischka, *Minerva* 271.

⁸³ Tresoar/1/790; Van Dam, ‘Digging’ 235.

⁸⁴ Tresoar/348/6007 (Berns nr. 335); Van Dam, ‘Digging’ 247.

⁸⁵ Brouwer en Eekhoff, *Middelzee* 93.

polder in vier respectievelijk dertien kavels is hierover wel een hypothese op te stellen.⁸⁶ De vier oorspronkelijke aannemers brachten begin 1505 samen 600 man op de been. Eind 1505 was de polder verkaveld onder 13 consortia, waarvan zes op naam van de eerste aannemers, en waren nog eens 900 man geworden. Er waren dus negen consortia bijgekomen en gemiddeld honderd man (één homanschap) per consortium. De totaal aan te leggen dijklenkte bedroeg 14 kilometer, ofwel ruim één km per homanschap. Dat was binnen de overeengekomen *deadline* van december 1505 vrijwel zeker haalbaar. Ook de tien kilometer lange Klinkerlandse dijk werd immers binnen een jaar voltooid. Beukelaar en de Van Wijngaardens hebben hun contract dus hoogstwaarschijnlijk binnengehaald omdat ze niet alleen ervaring hadden met dijkbouw, maar ook met de snelle en grootschalige inzet van werkkrachten. Daarvoor konden ze terugvallen op de goed georganiseerde arbeidsmarkt in Holland – en in tweede aanleg op een netwerk van geïnteresseerde en kapitaalkrachtige mede-investeerders. In dit verband is het veelzeggend dat één van de eind 1505 toetgetreden consorten de Amsterdamse burgemeester Siemen Klases van Hoorn was. Als toezichthouder op de stedelijke ‘zeegaande nering’ kon hij een logistieke sleutelrol spelen in het vervoer van de dijkgravers naar Friesland.⁸⁷

Hoe werden deze mannen na aankomst in Friesland ingezet? Volgens de in het begin van dit hoofdstuk aangehaalde plaatselijke traditie zijn ze in 1505 gehuisvest in drie werkkampen die naar de Zuid-Hollandse dorpen Wijngaarden, Altena en Kijfhoek zouden zijn vernoemd en later de heiligennamen van de apostel Jacobus, Sint Anna en O.L. Vrouwe kregen. Afgaande op de vanaf 1505 bewaarde kaarten en vanaf 1527 bewaarde volledige pachtersrekeningen is het precies andersom gegaan. Vanaf 1527 zijn de drie patrocinia onafgebroken gebezigd. De drie alternatieve ‘Hollandse’ namen staan voor het eerst op een kaart uit 1570 en zijn dus blijkbaar ontstaan tijdens de Hervorming.⁸⁸ Dat de indeling van de polder in 13 (later: 33) kavels ouder is dan die in drie parochies, blijkt ten overvloede uit de pachtersrekening van 1527. Daarin valt de helft van de tiende kavel (vanuit het westen geteld) onder Sint Jacobiparochie en de andere helft onder Sint Annaparochie.⁸⁹ Het aantal werkkampen heeft vermoedelijk eveneens 13 bedragen: één per kavel, homanschap of dijkvak, aangenomen dat de aanleg in 1505 was verdeeld over de 13 consortia. Het dijkonderhoud werd echter wel-

⁸⁶ Bijlage 3.

⁸⁷ Kuiken, ‘Compagnons’ nr. P47; Posthumus, *Uitvoer* 20.

⁸⁸ In 1592 noemt een Bildtse rechtsbron voor het laatst een predikant ‘te Wijngaarden’ (Sannes, *Geschiedenis* I 28).

Bijkomend bewijs voor het zojuist gestelde vormen de gegevens over ‘Dirk Steffens van Het Bildt uit Friesland’ die in 1539 Leids poorter werd. In 1546 heet hij ‘wijlen Dirk Steffens, drapenier’ en wonen zijn executeurs-testamentair in ‘Sint Jacobiparochie in Friesland’. Zijn vrouw heet in 1573-1579 weduwe van ‘Dirk Steffens genaamd van Wijngaarden’ en hun dochter in 1591 ‘Adriana Dirks van Wijngaarden’ (Kuiken en Van Poelgeest, ‘Bonteman’ 676-677).

⁸⁹ Sannes, *Geschiedenis* I 462 nrs. 10-10a.

dra ‘gemeengemaakt’, zoals dit in Holland heette, en in 1515 is voor het eerst sprake van een Bildtse dijkgraaf: de Friese raadsheer dr. Tjeerd Burmania.⁹⁰

De verslaglegging van de bedijking zelf en de vervolgwerkzaamheden eindigt in 1508. De polderjongens zijn toen vermoedelijk verder getrokken, eerst naar Harlingen en later wellicht ook naar Holland. Niet uitgesloten is dat enkele dijkgravers zich na 1507-1508 in Het Bildt hebben verhuurd als boerenknecht. Merijn Knibbe (2006) vond dat loonarbeid op grote Friese landbouwbedrijven toen heel gewoon was. Juist in Het Bildt was al vroeg sprake van grote bedrijven. Zo beschreef Bildtconsort Hessel Martena uit Franeker in 1515 zijn aan enige meiers verpachte Bildtse gemengde bedrijf van in totaal 98 morgen met twee ‘schone hoeven’ en 145 stuks vee.⁹¹ Martena’s meiers hebben hier ongetwijfeld knechten aan het werk gehad – al kunnen dit evengoed autochtone Friezen zijn geweest als achtergebleven (Hollandse?) dijkgravers. We merken hierbij op dat de meer genoemde monsterrol uit 1552 geen zicht biedt op de namen en woonplaatsen van arbeiders. De gemonsterde ‘arbeidslieden en anderen die geen ploeggangen gebruiken’, waren vooral middenstanders zoals bakkers, schoenmakers, smeden en wevers.

Kettingmigratie

Zo onzichtbaar als de brede onderlaag van de Bildtse bevolking in zestiende-eeuwse bronnen is, zo rijk is de overlevering over de herkomst van enige families uit de bovenlaag: de grote Bildtmeiers die vanaf 1527 op de lijsten staan en vanaf 1531 regelmatig ambten bekleedden. In dit opzicht is de familie van de vier gebroeders Willems uit Holland het best gedocumenteerd. Volgens een achttiende-eeuwse genealogie zou een zoon van een van hen tweemaal een bruid uit Holland hebben gehaald. De derde poging strandde omdat de Zuiderzee bevroren was.⁹² Een mooier voorbeeld van kettingmigratie is bijna niet denkbaar. Archiefonderzoek heeft bevestigd dat deze Hollandse familie, die onder meer de toenamen Bonteman en Wassenaar voerde, gedurende de gehele zestiende eeuw heeft gediend als bruggenhoofd van een migratieketen.⁹³

Maar waar begonnen deze migratieketens? Vóór 1527 hebben de toenmalige consorten mogelijk als bruggenhoofd gediend. Uit een rapport van de Haagse Rekenkamer uit 1523 zijn vijftien onderpachters bekend van vier Bildtconsorten uit 1515-1518: de Friese jonkers Tjeerd en Douwe Burmania en de patriciërs Sem Ijsbrands uit Franeker en Siemen Klases (van Hoorn) uit Amsterdam.⁹⁴ Een verzoek om vergoeding van oorlogsschade uit 1522 is ondertekend door nog

⁹⁰ Kuiken, ‘Compagnons’ nr. P8.

⁹¹ Knibbe, *Lokkich Fryslân* 101; Sannes, *Geschiedenis* I 35.

⁹² GAHB/W/2, aangehaald in Vleer, *Wassenaars* nr. IV-13.

⁹³ Kuiken en Van Poelgeest, ‘Bonteman’; Kuiken, ‘Compagnons’ nr. P44; Kuiken, ‘Doopsgezinden’.

⁹⁴ Kuiken, ‘Compagnons’ nr. P8.

eens 19 onderpachters.⁹⁵ Van deze namen is 43% (18/42) herkenbaar Fries. Bij de afwikkeling van de oorlogsschade, veroorzaakt door soldaten van hertog Karel van Gelre, die tussen 1515 en 1523 de heerschappij over Friesland opeiste, is voorts sprake van Bildtse boerderijen in handen van 'Haarlemmers': hoogstwaarschijnlijk de Bildtconsorten Van Mijnden, Van Schoten en Van der Laan. In 1517 werd Gijsbert van Schoten voor de schade aan zijn Friese bezit gecompenseerd met het grietmanschap van Doniawerstal. In 1522, hetzelfde jaar waarin ook de getroffen onderpachters schadevergoeding eisten, vielen Gelderse troepen vanuit Dokkum opnieuw Het Bildt binnen. Douwe Burmania en de Hollandse veldheer Jan van Wassenaar wisten deze aanval af te slaan, maar Van Wassenaar sneuvelde eind 1523 bij het beleg van het Friese stadje Sloten. Bij zijn staatsbegrafenis in de Haagse Kloosterkerk droeg Gijsbert van Schoten zijn vaandel.⁹⁶

De meeste Hollandse Bildtconsorten kwamen niet uit Haarlem maar uit Dordrecht. Van de consorten uit 1509 behoorden tien tot het familienetwerk van de heren van Wijngaarden. De vraag of zij wellicht Bildtse onderpachters hebben geworven onder hun cliëntèle in Holland, is onderzocht aan de hand van een bestand van Zuid-Hollandse boeren die in de perioden 1429-1490 en 1521-1527 minstens tien morgen land pachtten van één of meer Dordtse patriciërs en op grond hiervan in de stad Dordrecht als 'landpoorter' bepaalde voorrechten genoten.⁹⁷ Veel levert dit bestand echter niet op. In 1525 was een Arjen Louws landpoorter in IJsselmonde. Wellicht is zijn zoon de Louw Arjens die in 1540-1545 Bildtmeier was in Vrouwenparochie en daar in 1547 is begraven als Louw Arjens *van Heintzisnoerd ut Suid Hollant*. Demografische bronnen over Heinenoord en IJsselmonde zijn schaars, maar volgens de plaatselijke schouten nam hier tussen 1504 en 1514 het inwoneraantal af: in IJsselmonde vooral het aantal draagkrachtigen.⁹⁸ Dat Louw Arjens van Heinenoord tot deze categorie behoorde, blijkt uit zijn monumentale grafsteen. De vergelijking van de lijsten met landpoorters en Bildtmeiers levert geen hardere treffers op.

De rol van de consorten bij de verpachting van het Bildt eindigde met de ontbinding van de *joint venture* in 1526, maar hun namen bleven nog tot 1574 verbonden aan de kavels die zij tot 1526 exploiteerden. Drie van de vier bovengenoemde broers Willems uit Holland pachtten in 1527 Bildtland in de voormalige kavel van de 'Haarlemmer' mr. Gerrit van der Laan. Deze Van der Laan was een onroerendgoedmagnaat. Hij bezat niet alleen zelf tientallen percelen en huizen tussen Haarlem en Leiden, maar was ook rentmeester voor de abdij Leeu-

⁹⁵ Sannes, *Geschiedenis* I 43-44.

⁹⁶ Kuiken, 'Compagnons' nrs. P40, P42, P44; PCV/II/344; Van Gent en Janse, 'Ridders' 63-65.

⁹⁷ Kuiken, 'Compagnons' nrs. P2-P5, P24, P29-P30, P45-P46; Verbeek, 'Landpoorters'; Sigmond, 'Landpoorters'.

⁹⁸ Sigmond, 'Landpoorters' 219; Sannes, *Grafschriften* nr. G77 (grafsteen met huismerk); Fruin, *Informacie* 583, 596.

wenhorst, een van de voornaamste grootgrondbezitters in deze streek. In deze laatste hoedanigheid had hij geregeld contact met kloostermeiers en andere plaatselijke boeren – en met kandidaatpachters zoals misschien de gebroeders Willems, al staat niet vast dat zij al vóór 1527 in Het Bildt boerden. We zagen al dat na 1526 Bildtmeiers zoals dit viertal geen zaken meer deden met de oorspronkelijke aannemers en hun consorten, maar rechtstreeks met de rentmeester van de Friese domeinen.

Dat in de zestiende eeuw sprake was van kettingmigratie van Holland naar Het Bildt, staat niettemin vast. De bovenbeschreven ontfriesing van de Bildtse demografische bronnen tussen 1506 en 1578 lijkt hiermee verklaarbaar. Hoe deze migratieketens zijn begonnen en welke rol de consorten en hun netwerken hierin aanvankelijk hebben gespeeld, kan slechts bij benadering worden beredeneerd. Ook de precieze motieven van de eerste generaties kettingmigranten blijven onduidelijk. Knibbe heeft berekend dat de pacht prijzen van de abdij Rijsburg in Holland tussen 1530 en 1550 bijna zijn verdubbeld. De vader van de broers Willems was tot 1530 kloostermeier van deze abdij en zijn zoon Kornelis na hem. (afb. 32) Deze Kornelis Willems staat vanaf 1527 tevens te boek als pachter in Het Bildt.⁹⁹ Maar terwijl de Rijsburgse pacht prijzen tussen 1510 en 1530 stabiel bleven, stegen die in Het Bildt: volgens Knibbe een inhaalslag na de moeilijke eerste jaren, waarin nog veel moest worden geïnvesteerd en er bovendien herhaaldelijk oorlogsschade was.¹⁰⁰ Zodra de eerste generatie Hollandse Bildtpachters zijn zaken op orde had en niet meer afhankelijk was van de oude consorten, trad de bovenlaag onder hen zelf op als bruggenhoofd.

Sacrale infrastructuur

Kort na de bedijking van Het Bildt in 1505 dienden twee priesters in Bitgum en Stiens hun rekeningen in voor verleende zielzorg aan de dijarbeiders. Dit lijkt op de gang van zaken in 1510 bij het Grote Gat, waar Spaarndam als gastparochie optrad.¹⁰¹ Bij gebrek aan fondsen voor het onderhoud van gebouwen en priesters moest Het Bildt het nog tenminste tot in 1524 zonder kerken stellen. In laatstgenoemd jaar kreeg de pasgekozen Utrechtse bisschop Hendrik namelijk een kaart waarop alle parochiekerken van zijn bisdom waren afgebeeld. Op het Friese blad van deze kerkenkaart staat *die bilt*. De polder oogt woest, leeg en geheel zonder kerken.¹⁰² Eveneens in 1524 liet Karel V, sinds 1515 landsheer in Friesland en heer van Het Bildt, zijn stadhouder in Friesland advies inwinnen over het beheer van Het Bildt. De vermoedelijke aanleiding was een verzoek dat de consorten hadden ingediend om de zielzorg in hun polder beter te regelen. Dit verzoek leidde ertoe dat Het Bildt drie pastoors kreeg, voor wie de keizer

⁹⁹ Kuiken, 'Compagnons' nr. P58.

¹⁰⁰ Knibbe, *Lokkich Fryslân* 118–119.

¹⁰¹ Van Dam, 'Digging' 231.

¹⁰² Afb. onder meer in in Kuiken, 'Opstrek' 43.

vanaf 1526 ‘alimentatie’ betaalde. Inmiddels stonden in de polder drie houten noodkerkjes. In 1528 was de inrichting van een stenen kerk in Sint Annaparochie al zover voltooid dat deze kon worden geïnspecteerd.¹⁰³

De katholieke kerk was als rechtspersoon dus vanaf de bedijking actief in Het Bildt, maar een tastbare sacrale infrastructuur is pas aantoonbaar vanaf de jaren 1520. Hoe de drie Bildtse kerken als organisatie waren ingevoegd in die van de kerk als geheel, blijft onduidelijk. Sinds 1337 was het Utrechtse Sint Janskapittel verantwoordelijk voor de kerkelijke rechtspraak in Westergo. In 1519 en 1524 belastte de proost van Sint Jan een Friese pastoor met de kerkelijke rechtspraak in Westergo en *die Bille*.¹⁰⁴ Kennelijk genoten de Bildtse kerkjes toen een soort *status aparte*. Uit niets blijkt dat ze samen een afzonderlijk ‘dekenschap’ vormden, zoals kerkhistoricus H.F. van Heussen in 1723 beweerde. Het bericht over dit dekenaat, dat niet in contemporaine bronnen is teruggevonden, is in de negentiende eeuw een eigen leven gaan leiden.¹⁰⁵ Voor de in 1926 door de de rechtshistoricus S. Muller geuite veronderstelling dat Het Bildt omstreeks 1550 kerkrechtelijk onder het dekenaat Menaam zou hebben geressorteed, bestaat overigens evenmin bewijs.¹⁰⁶

Dat Karel V in 1526 de bekostiging van de drie Bildtse kerken en hun pastoors op zich nam, lijkt een aanwijzing dat hij deze als eigenkerken wenste te beschouwen. De *status aparte* van de Bildtse kerken bleek opnieuw in 1534, toen de keizer de helft opeiste van alle inkomsten uit geestelijke goederen in zijn Friese ‘patrimoniale landen’ – uitgezonderd Het Bildt. Ook in de in 1541–1543 met dezelfde bedoeling opgestelde *Beneficialboeken* ontbreken de Bildtse kerken. Zo’n vrijstelling past bij de immuniteit die vorstelijke eigenkerken traditioneel genoten – maar het zou ook kunnen betekenen dat bij de vanouds karig begiftigde Bildtse kerken niets te halen viel. Een verklaring van twee raadsheren in het Hof van Friesland uit 1550 bevestigt niettemin dat de keizer zich uitdrukkelijk het benoemingsrecht voorbehield van priesters in de kerken *opt Bilt*.¹⁰⁷ De keizerlijke ‘alimentatie’ voor de Bildtse pastoors werd in 1532 voor het laatst uitgekeerd. In 1526 had de keizer al bepaald dat deze uitkering zou gelden voor zes jaar of tot wederopzegging. In 1535 tekende de kerkmeester van Sint Annaparochie een kwitantie voor de laatste termijn.¹⁰⁸

De oudste betrouwbare afbeelding van de drie stenen kerken staat op een kaart van Jakob van Deventer uit 1545, die in 1559 te Antwerpen is gedrukt: in

¹⁰³ Tresoar/348/6012; Sannes, *Geschiedenis* I 52–53.

¹⁰⁴ HUA/222/1165. Deze pastoor Robert van Staveren stond in 1519 te Idskenhuisen en in 1524 te Minnertsga.

¹⁰⁵ VHVR, *Gestichten* I 253; Ypey en Dermoût, *Geschiedenis* I 22; Royaards, *Geschiedenis* I 89; Hettema, *Westergoo* 54; Hettema, ‘Plaatsnamen’ 25; Sannes, *Geschiedenis* I 28.

¹⁰⁶ Muller, *Geschiedkundige atlas* I 31–35, 562.

¹⁰⁷ Van Leeuwen, ed., *Beneficialboeken*; Tresoar/14/87; Theissen, *Centraal gezag* 136, 275.

¹⁰⁸ Sannes, *Geschiedenis* I 52–53; Tresoar/4/8 (regist 63 in de gedrukte inventaris).

s. iacob en *s. anna* zaalkerkjes met lage, vrijstaande klokkentorens en in *onser vrouwe* een zaalkerkje met een aangebouwde toren.¹⁰⁹ Op twee Waddenkaarten die Van Deventers tijdgenoot, de Leeuwarder landmeter Jakob Heres, omstreeks 1555 tekende, is te zien hoe deze kerkenfamilie in de omgeving is ingepast.¹¹⁰ De drie kerken staan bij kruispunten van de oost-west-verkeersas met de wegen naar de huizen Hermana (Minnertsgea), Hemmema (Berltsum) en Grumbach (Bitgummole).¹¹¹ De vorm van de torens van de drie ‘parochies’ is op deze en latere kaarten niet consistent afgebeeld: nu eens als spitsen, dan weer als uivormige bekroningen (in modern Bildts-Fries: *sipels*). Op de Bildtse boerderijenkaart uit 1570 heeft alleen de toren van Sint Jacobiparochie een spits. Die van Sint Annaparochie en Vrouwenparochie lijken bekroond met een soort lantaarn – of is hier toch een *sipel* bedoeld? (afb. 11)

Zoals deze sacrale infrastructuur overduidelijk als één geheel is ontworpen, zo lijkt ook bij de keuze van de patrocinia sprake te zijn geweest van één sacraal programma: de verering van de nakomelingschap van Sint Anna, ofwel de ‘Heilige Maagschap’. Maria (‘Onze Lieve Vrouwe’) was Anna’s dochter en de in Sint Jacobiparochie vereerde apostel Jacobus was haar kleinzoon. In de bouwtijd van de Bildtse kerken was de Heilige Maagschap een geliefd thema voor altaarstukken. Zo maakte Jan van Scorel in 1520 in Oostenrijk een drieluik met de Heilige Maagschap voor de grafelijke familie Frangipani.¹¹² De traditie wil dat deze familie zelf model stond voor dit portret.

Het Bildt was niet de enige vroegmoderne Nederlandse polder met een sacraal thema. Zo kregen twee polders bij Kollum en Breda de naam ‘Kruisland’. De Bredase polder is in 1487-1488 bedijkt door graaf Engelbert II van Nassau. Zijn vader was in 1442 gestorven op de dag van de Heilige Kruisvinding en de familiegrafkapel in Breda was daarom gewijd aan het Heilig Kruis. Graaf Engelbert was heer van Breda en heeft vermoedelijk de polder zijn naam gegeven.¹¹³ Het Kruisland bij Kollum is omstreeks 1420 bedijkt door cisterciënser monniken en in 1453 herdijkt. Tussen 1529 en 1540 werden de kwelders ten noordoosten van deze dijk als ‘Nieuw-Kruisland’ ingepolderd. Dit ging in vergelijking met Het Bildt dus op zijn elfendertigst. Er lijkt geen modern projectmanagement in het spel te zijn geweest. Vermoedelijk leidden de monniken zelf het werk, zoals ook de norbertijnen van Mariëngaarde dit in het ‘Monnikenbildt’ hadden gedaan. Al in 1540 werd voor Nieuw-Kruisland een kohier voor de *Aanbreng* sa-

¹⁰⁹ Afb. in Ferwerda, *Uytland* 30; over de betrouwbaarheid van de kerkafbeeldingen: Versfelt, ‘Kerken’.

¹¹⁰ NA/4.VTH/3043-3044, afb. in Ferwerda, *Uytland* 27-29. Donkersloot-De Vrij, *Repertorium* 86, dateert deze kaarten op 1548-1558 en 1556. Jakob He(e)res was een zoon van de Leeuwarder landmeter Here Teekes Bobbinga.

¹¹¹ Van deze drie huizen is alleen Hemmema op één van deze kaarten met name genoemd (Ferwerda, *Uytland* 27). Uit de kaart van Schotanus uit 1664 blijkt echter duidelijk dat de twee andere wegen rooiden op Hermana en Grumbach.

¹¹² Esser, *Heilige Sippe* 169-170.

¹¹³ www.meertens.knaw.nl/bedevaart, in voce ‘Breda, Heilig Kruis’ en ‘Kruisland, H. Laurentius’.

mengesteld. Fiscaal had deze nieuwe polder dus geen *status aparte* zoals Het Bildt, maar tot 1578 is hij wel afzonderlijk bestuurd.¹¹⁴

Het meest ambitieuze sacrale programma voor een vroegmoderne Nederlandse polder was het project *Nova Roma* dat Jan van Scorel omstreeks 1550 tekende voor de Zijperpolder.¹¹⁵ Het plan omvatte zeven parochiekerken, genoemd naar de zeven hoofdbasilieken in Rome. In Van Scorels tijd was een bedevaart langs deze zeven basilieken goed voor een volle afluut. Minder kapitaalcrachtige of reislustige pelgrims konden desnoods volstaan met een tocht langs zeven kerken in eigen land en de uitgespaarde kosten aan de betreffende kerken schenken. Van Scorels *Nova Roma* was zonder twijfel gericht op deze markt, maar het idee is nooit uitgevoerd. In 1554 tekende de landmeter Siemen Meeuwis een technisch beter onderbouwd plan voor de polder, waarin hij slechts één kerk voorzag. Daarna heeft Van Scorel zich uit het project teruggetrokken. Het is niet onaannemelijk dat *Nova Roma* voortbouwde op het Bildtse kerkenconcept. Van Scorel portretteerde omstreeks 1529 de Haarlemse Jeruzalembroederschap, waarvan hij ook zelf lid was. Minstens één en mogelijk drie andere leden waren als consort betrokken bij Het Bildt. Van de op het portret postuum vermelde Jeruzalembroeder Joost van Mijnden staat dit in ieder geval vast.¹¹⁶ Tijdens de broederschapsmaaltijden in Haarlem zal Het Bildt ook wel eens over tafel zijn gegaan.

Het Bildt als financiële onderneming

Hoe was nu precies de positie van consorten zoals Joost van Mijnden in de vroegmoderne publiek-private *joint venture* die Het Bildt was? De *venture* was in 1505 in beginsel aangegaan voor tien jaar. Van 1506 tot 1516 moesten de vennoten de dijk onderhouden en pacht betalen. De eindgebruikers van het Bildtland waren de eerste vijf jaar vrijgesteld van Friese belastingen. Na de overdracht van het domein aan Karel V in 1515 werd de *venture* met tien jaar verlengd en de pacht verhoogd. De vennoten betaalden deze verhoogde Bildtpacht in één bedrag aan de rentmeester van de Friese domeinen, die daarvan jaarlijks rekening aflegde aan de Rekenkamer in Den Haag. Hoeveel iedere vennoot of consort bijdroeg, is niet bekend. Met het aflopen van de verlengde *venture* in 1525 verdwenen de Van Wijngaardens *cum suis* uit de Bildtse geschiedenis. Na een korte mislukte proef met nieuwe vennoten nam de rijksoverheid in 1527 zelf de verpachting ter hand. In 1531 werd Karels zuster Maria van Hongarije gouvernante van de Nederlanden. Voor haar Brusselse hofhouding kreeg zij een jaargeld van £ 36.000 uit de Nederlandse domeinen.¹¹⁷ Hoewel alleen al Het Bildt vanaf

¹¹⁴ Schroot, *Friese landschap* 99–100; Telting, ed., *Register* IV 183–185.

¹¹⁵ Kuiken, 'Renaissancepolder' 18–19.

¹¹⁶ Kuiken, 'Compagnons' nrs. P33, P40, P41.

¹¹⁷ ARAB/CB/d.d. 29-08-1531.

1527 jaarlijks ruim £ 20.000 pacht in kas bracht, kwam de gouvernante voortdurend geld te kort. Ook de door haar broer bij Antwerpse geldschietters opgebouwde oorlogsschuld drukte op haar begroting. Fiscalisering van de schuld zou een aanzienlijke en mogelijk oninbare lastenverzwaring betekenen. De pachten die de Bildtmeiers afdroegen, konden niet onbeperkt worden verhoogd. Deze *struggle between taxes and rents*, zoals Eric Jones (1988) dit dilemma samenvat, werd opgelost door private financiering: de uitgifte van obligaties, het begin van wat Gerhard Oestreich (1969) de vroegmoderne *Finanzstaat* noemt.¹¹⁸ Al in 1531 werd gepoogd achterstallige soldij af te kopen met obligaties tegen een rente van 5% en met een perceel Bildtland als onderpand. Toen in 1536 de rente werd verhoogd tot 6,25%, hapte de Bildtmeier Piebe Sjoerds als eerste toe. Hiermee kocht hij in feite zijn eigen pacht af. Andere Bildtmeiers volgden: Keimpe Donia (1538), Kornelis Willems (1544), Jan Gerrits Kuik (1544), Kornelis Kuik en diens zoon Freerk (1544), de kinderen van Arjen Kuik (1544), de weduwe van Joost Jans (1544) en Frans van der Mey (1544). In 1539 waren ook al 'Bildtrentes' verkocht aan particuliere en institutionele beleggers, vooral aan kerken en kloosters. Zelfs een Habsburgse schuld aan het handels- en bankiershuis Fugger, een der voornaamste geldschietters van de keizer, werd zo voldaan. Hoewel de oorlogsschuld zo grotendeels werd afgelost, was de gouvernante hiermee niet onverdeeld gelukkig, want Het Bildt bracht haar hierdoor 20% minder pacht op.¹¹⁹

De rentmeester van de domeinen talmde echter met de uitkering van de rentes. Hij inde de pachten van een hele reeks met een rente bezwaarde percelen, maar hield dit geld in eigen zak. Tegelijkertijd werden vooral Amsterdamse beleggers gelokt met steeds hogere rentepercentages. Dat deze *Bildt bond bubble* in 1555 bij de troonsafstand van Karel V nog niet was gebarsten, was voor een deel te danken aan de vrije verhandelbaarheid van de rentebrieven. Veel teleurgestelde beleggers verkochten deze terug aan de rentmeestersfamilie Van Loo en hun clientèle. Omstreeks 1575 waren de meeste Bildtrentes in hun bezit. Wanneer we Het Bildt beschouwen als een financiële onderneming, dan waren de Van Loo's president-directeur-grootaandeelhouder. Gedurende het gehele bewind van Maria van Hongarije waren zij niet alleen rentmeester van al haar Friese domeinen, maar tevens grietman en dijkgraaf van Het Bildt. Een zwager van de Van Loo's was de Friese edelman Pieter Dekema, die in 1551 met twee Utrechtse burgers de meergenoemde DCF oprichtte om in Schoterland op grote schaal turf te winnen. De Dekema's bezaten Bildtrentes en de Van Loo's namen deel in DCF. Ook als financieel project was Het Bildt dus omstreeks 1550 geen eiland. De pachtinkomsten vloeiden grotendeels naar Brussel, maar een deel circuleerde als obligaties binnen een rijk en machtig translokaal beleggersnetwerk dat met

¹¹⁸ Beiden aangehaald in Schulze, 'Emergence'.

¹¹⁹ Kuiken, 'Compagnons' 84-87; Tresoar/2/155/380; Sannes, 'Bildtrenten' 96.

projecten zoals DCF een van de voornaamste aanjagers was van de vroegmoderne Friese economie. Het vruchtbare Bildt paste zeer goed in hun beleggingsportefeuille.

Emancipatie en elitevorming

We zagen al dat Karel V in 1536 de Bildtse kerksubsidies staakte. Was dit uit geldnood, of mogen we hieruit afleiden dat de Bildtse parochies toen financieel op eigen benen konden staan? Een samenloop van sociaaleconomische omstandigheden levert waarschijnlijk de beste verklaring. Door internationale misoogsten waren de graanprijzen omstreeks 1530 sterk gestegen. De Bildtse pachten waren echter voor tien jaar bevroren op het peil van 1525. De graanboeren in Het Bildt, volgens een tijdgenoot het fraaiste van de Friese domeinen, profiteerden optimaal van de stijging. Een aanwijzing voor de toenemende welvaart is het ontstaan van een rijke grafcultuur, die vanaf 1541 in de Bildtse kerken aantoonbaar is.¹²⁰ Zo werd Jan Gerrits Kuik, de kerkmeester uit 1535, in 1551 begraven onder een fraaie wapenzerk in de kerk van Sint Annaparochie. Kuik, die zelf Bildtmeier was, trad in 1541 op als bijzitter in het Bildtse gerecht en kocht in 1544 een Bildtrente, evenals bijvoorbeeld Kornelis Willems (bijzitter 1541-1554, kerkvoogd 1554-1555) en Frans van der Mey (bijzitter 1548-1571, kerkvoogd 1554).¹²¹ Met hun Bildtrentes wapenden deze nieuwe dorpsnotabelen zich niet alleen tegen toekomstige pachtverhogingen. Ze onderscheidden zich hiermee tevens van de 'gewone' Bildtmeiers. Het was duidelijk voor een deel een investering in symbolisch kapitaal, net zoals de kostbare wapenzerken in de Bildtse kerken dat waren.

De verdere loop van deze Bildtse elitevorming na de troonsafstand van Karel V in 1555 wordt beschreven in het volgende hoofdstuk. Vermoedelijk heeft de welvaartsstijging onder de Bildtmeiers een stroom kettingmigranten aangejaagd die in het tweede kwart van de zestiende eeuw naar Het Bildt verhuisden. Vooral de familie van Kornelis Willems is in dit verband met succes opgetreden als bruggenhoofd. Deze kettingmigratie werkte niet alleen ontfriesing van Het Bildt in de hand, maar ook de steeds verder gaande versnippering van het domeinland. De ontfriesing stopte na 1550, maar de versnippering nam bij iedere tienjaarlijkse verpachting toe. De groeiende welvaart van de Bildtmeiers leidde in de zestiende eeuw tot nieuwe investeringen in Holland. Zo kocht een broer van Kornelis Willems nog in 1530 land in 't Woudt bij Delft. Voor de tweede generatie was zulk *Frembesitz* minder interessant. Het land bij Delft werd in 1567 door de kinderen van de koper terugverkocht aan de zoon van de oorspronkelijke verkoper.¹²²

¹²⁰ Hierover meer in hoofdstuk 4 en bijlage 6, hierna.

¹²¹ Kuiken, 'Compagnons' nrs. P58, P60, P61.

¹²² Schutte en Brouwers, 'Van der Mey' 266.

De elitevorming en emancipatie van de rijke Bildtmeiers uitte zich ook op godsdienstig gebied. In 1526-1532 heeft Karel V de financiële grondslag gelegd voor een sacrale infrastructuur. Hierbij heeft zeker de wens meegespeeld om Het Bildt niet voor de katholieke kerk verloren te laten gaan, maar al in 1535 was sprake van wederdopers in het Bildt en in 1554-1555 werden de kerkvoogden Kornelis Willems en Frans van der Mey aangeschreven wegens ketterij. Onder het betrekkelijk milde bewind van Maria van Hongarije heeft dit niet tot veroordelingen geleid. Ook de Bildtse doopsgezinde elite leefde niet op een eiland. Ze raakte na 1555 door zakelijke en huwelijksbanden verbonden met de eveneens grotendeels doopsgezinde 'Harlinger rijkdom'.¹²³

Samenvatting en besluit

Het voorgaande hoofdstuk bevat een aantal belangrijke aanvullingen en correcties op het officiële verhaal van de bedijking en inrichting van Het Bildt, zoals dit onder meer in 2010 is vastgelegd.¹²⁴ Tussen 1505 en 1555 werd de aanwas langs de trechtermond van de Boorne bedijkt, ingericht, bevolkt en voorzien van kerken. De *bedijking* van Het Bildt, zoals deze aanwas toen ook al heette, werd in 1505 aangenomen door een kapitaalkrachtig Hollands familienetwerk met ruime ervaring in zulke grootschalige waterstaatswerken. Om de Bildtdijk binnen een jaar te kunnen voltooiën, werd het project door de aannemers in financieel opzicht 'verhoefslaagd' over een consortium met 13 leden, die waarschijnlijk ieder een kilometer dijk hebben aangelegd. Per consort waren in 1505 gemiddeld ruim honderd dijkarbeiders (één 'homanschap') aan het werk. Ook de nieuwe consorten hebben op hun beurt mede-investeerd aangeetrokken. In 1509 was al sprake van 33 consorten die elk een kavel van een paar honderd morgen Bildtland in exploitatie hadden.

Bij de *inrichting* van de jonge polder zijn twee processtromen te onderscheiden. De verkaveling in brede stroken is waarschijnlijk tot stand gekomen onder regie van hoofdaannemer Beukelaar, die zelf in 1509 vier van de 33 kavels exploiteerde. De oorspronkelijke 13 kavels waren ongeveer een kilometer breed en komen overeen met de veronderstelde 13 dijkvakken in 1505. Los van deze verkaveling is in 1505 een land- en waterwegenplan voor Het Bildt geschetst. De landwegen vielen niet samen met de kavelscheidingen en rooiden op bestaande kerkdorpen aan de rand van de polder. Nederzettingen maakten geen deel uit van dit plan. In tegenstelling tot de verkaveling vertoont deze in 1505 geschetste infrastructuur een klassieke Vitruviaans-modulaire opzet. Hoewel deze infrastructuur dus duidelijk centraal is ontworpen, was de verkaveling in brede stroken het gevolg van de verhoudingen tussen het groeiende aantal aandeelhouders. Het Bildt onderscheidt zich hiermee van de oudere polder Mastenbroek

¹²³ Kuiken, 'Doopsgezinden'.

¹²⁴ Brugman e.a., *CHS*.

(1369), waarvan zowel de verkaveling als de infrastructuur modulair is ontworpen, en van van klassieke zeventiende-eeuwse droogmakerijen zoals de Beemster (1612), waarin eveneens één enkel *grand design* herkenbaar is.

In de *bewoningsgeschiedenis* van Het Bildt lijken de honderden in 1505 geworven dijkgravers geen rol van betekenis te hebben gespeeld. Uit onderzoek in Holland blijkt dat daar een goed georganiseerde markt voor trekarbeid bestond. Waarschijnlijk hebben Hollandse Bildtconsorten geput uit het daar bestaande, zeer ruime aanbod van trekarbeiders. Niets wijst erop dat deze contactmigranten zich blijvend in Het Bildt hebben gevestigd. Daarentegen is in de loop van de zestiende eeuw wel kettingmigratie aangetoond, met name uit de omgeving van Leiden. Deze meer geleidelijke migratiestroom kan tevens de terugloop verklaren van het percentage herkenbaar Friese namen in Bildtse demografische bronnen tussen 1506 (89%) en 1557 (27%). In hoeverre daarnaast overloophmigratie uit omringende dorpen naar Het Bildt heeft plaatsgevonden, kan pas worden vastgesteld wanneer alle Friese (fiscale) bronnen met de Bildtse zijn vergeleken.

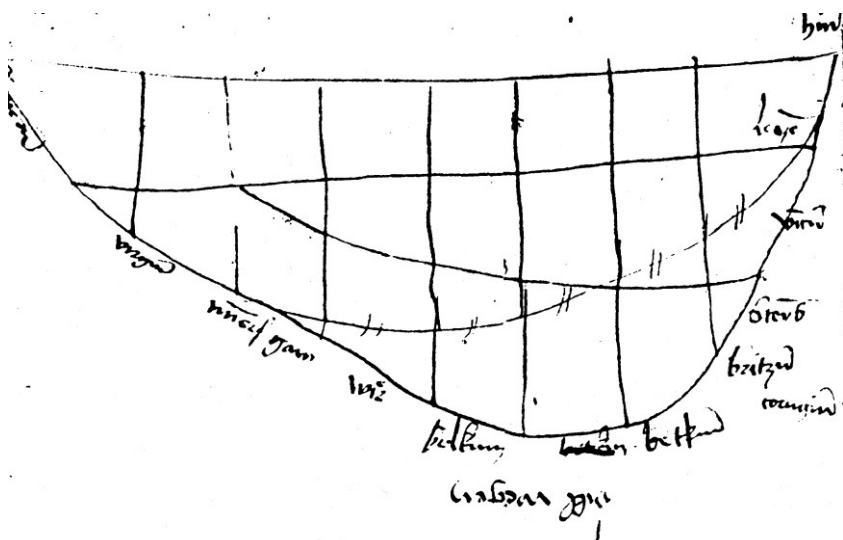
In de ontwikkeling van de *sacrale infrastructuur* is de sturende hand van keizer Karel V goed zichtbaar. Tussen 1526 en 1532 betaalde hij niet alleen het onderhoud van kerken en pastoors (die hij zelf benoemde), maar bepaalde hij vermoedelijk tevens de patrocinia van de drie kerken. Tot Karels troonsafstand in 1555 genoten de drie Bildtse kerken bovendien fiscale immuniteit. Karel heeft deze kerken, die op zijn Friese domein stonden, kennelijk behandeld als eigenkerken.

Vooraf nadat de banden met externe exploitanten in 1526 waren verbroken, werd Het Bildt als *financiële onderneming* een belangrijke bron van inkomsten voor de keizerlijke overheid. Vanaf 1531 is de hofhouding van de gouvernante Maria van Hongarije voor een fors deel betaald uit de pachtopbrengst. Gepoogd is voorts deze inkomsten nog te verhogen met de uitgifte van obligaties op de opbrengst van een perceel Bildtland. Ook zittende Bildtmeiers behoorden tot de kopers. Met de verwerving van een Bildtrente kochten ze in beginsel de pacht van hun land af. In de praktijk was zo'n rente echter meer waard als statussymbool dan als winstgevende belegging. Dat er toch Bildtmeiers bereid waren hierin te investeren, is een eerste teken van hun emancipatie en de *elitevorming* onder deze groep, die zich vanaf 1540 onder meer uitte in een rijke grafcultuur.

Het economische fundament onder deze elitecultuur was grootschalige graanteelt. Het Bildt was een domein waarvan de exploitatie van 1505 tot tot 1526 was gegund aan externe investeerders, die het land pachtten van de grondheer en vervolgens onderverpachtten. De vraag is of de oorspronkelijke grondheer, die zelf in Saksen resideerde, ooit heeft gedacht aan een alternatief voor deze getrapte verpachting. In de landen ten oosten van Saksen werd namelijk zeer goedkoop graan verbouwd door horige boeren op uitgestrekte grondheerlijkheden. De Saksische hertogen experimenteerden in Friesland onder meer met

de invoering van een leenkamer.¹²⁵ Lag een proef met een zuiver grondheerlijke exploitatie van Het Bildt dan ook niet voor de hand?

11 Juist het falen van het hertogelijke streven om de gehele Friese adel leenroerig te maken, was vermoedelijk van invloed op de keuze voor een minder ingrijpende pachtconstructie. De *joint venture*-vorm wentelde bovendien het exploitatierisico gedurende de eerste tien jaar af op de bedijkers en hun consorten. Dat deze vorm na tien jaar nog voldeed, blijkt uit de verlengingen in 1516 en 1525, beide malen niet meer door de Saksische hertog maar door zijn rechtsvolger Karel V. De tweede *venture* is niettemin, zoals we hierboven kort aanstipten, al in 1526 ontbonden. Voortaan werd het keizerlijke domein Het Bildt rechtstreeks door de Friese rentmeester verpacht.¹²⁶ Het lijkt geen toeval dat Karel V zich kort hierna ontfermde over de Bildtse kerken. Voortaan waren de Bildtpachters (na 1526: Bildtmeiers) een politieke factor om rekening mee te houden, maar ook de Saksische hertog had in 1506 de omwonende voormalige gebruikers van de kwelders met fluwelen handschoenen aangepakt. De hertog wist het al: Het Bildt is geen eiland.

Afbeelding 3. Het eerste wegenplan voor Het Bildt (1505) (Sächsisches Hauptstaatsarchiv, Dresden)

¹²⁵ Van Tielhof, *Baltic grain trade*; Baks, 'Saksische heerschappij' 101.

¹²⁶ Sannes, *Geschiedenis* I 46-51.

4.

Groei en bloei van het Bildtse patriciaat (1550-1650)¹**Goud uit graan**

De Nederlandse graanproductie was door het grote ecodrama van de vijftiende eeuw: de teloorgang van akkerland door klink en vernatting, nog verergerd door agressieve turfwinning, vooral in het dichtbevolkte Holland, zo teruggelopen dat nieuwe bronnen nodig waren.² We zagen in het voorgaande hoofdstuk hoe in de tweede helft van de vijftiende eeuw ‘nieuw korenland’ werd gecreëerd in een reeks inpolderingen op de Zuidhollandse eilanden. De moderne technieken en organisatievormen die daar werden ontwikkeld, zijn na 1500 geëxporteerd naar Friesland, waar in 1505 de vruchtbare Bildtkwelders als nieuw landsheerlijk domein zijn bedijkt. Internationaal gezien waren deze projecten lapwerk. De bulk van het brood- en brouwgraan voor de Hollandse steden kwam in steeds grotere hoeveelheden uit lagelonenlanden aan de Oostzee. Door deze ‘Oosterse handel’ kon de stad Amsterdam tussen 1550 en 1650, tegen de verdrukking van de Tachtigjarige Oorlog in, toch uitgroeien tot de economische draaischijf van Europa.

Dat daarnaast op de bloeiende Amsterdamse korenmarkt al omstreeks 1550 Bildts graan werd verhandeld, blijkt onder meer uit een Gronings vonnis uit 1556. Een Groninger koopman had van een Fries in Amsterdam een scheepslanding Bildtse gerst gekocht. Deze liet hij in zijn eigen stad ontkiemen om ze als mout in Amsterdam te verkopen. Omdat dit ‘buitenlandse’ graan ‘over zee en zand’ was aangevoerd, mocht het volgen dit vonnis vrij van rechten uit Groningen worden uitgevoerd. In hoofdstuk 1 zagen we hoe in 1571 Bildtse tarwe en gerst in Friesland werden verhandeld. In dat jaar kocht een Leeuwarder koopman te velde staand gewas van een Bildts boerenechtpaar.³ De kans is groot dat dit Bildtse graan evenals de gerst in 1556 bestemd was voor de brouwerij. Leeuwarden was al vóór 1500 een knooppunt in de handel met Haarlem, een van de grootste biersteden in Holland. In 1495 werd vanuit Leeuwarden brouwgraan naar Haarlem uitgevoerd. De stad werd in 1542 een officieel Fries verdeelpunt voor Haarlems bier.⁴

De Tachtigjarige Oorlog veroorzaakte een hiaat in deze handel over de Zui-

¹ Dit hoofdstuk is niet eerder in druk verschenen. De titel van de beginparagraaf is ontleend aan Daalder, *Goud*.

² Van Tielhof, *Baltic grain trade*.

³ Formsma en Van Roijen, ed., *Diarium* 51-52 (vr. med. drs. H. Pertou); Zwart, *Cleuting* 244 regist. nr. 448.

⁴ Nijboer, ‘Leeuwarden’ 127-128; Kuiken, ‘Doopsgezinden’ 16.

derzee, maar schiep ook een onverwachte kans voor de brouwnijverheid in Friesland. Toen de uitvoer van Haarlems bier stilviel tijdens het beleg in 1573, sprongen lokale brouwers in het gat. Zo begon in Harlingen een groep Vlaamse doopsgezinde immigranten omstreeks 1577 een brouwerij met mouterij aan de Zoutsloot. Hun hop haalden ze aanvankelijk via Antwerpen uit Vlaanderen.⁵ Tijdens het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) herstelde de Haarlemse brouwnijverheid zich. In Leeuwarden werd de 'Hollandse Bierkade' (nu de Kelders) vlakbij de Korenmarkt het nieuwe verdeelcentrum van Haarlems bier. Welke rol Het Bildt in deze ontwikkelingen speelde als graanleverancier, is een van de vragen die hierna worden besproken. Daarbij komt niet alleen de relatie van de polder met Leeuwarden aan de orde, maar ook die met twee steden op de as van de Hollands-Friese handel over de Zuiderzee: Amsterdam en Harlingen. De relaties tussen Harlinger en Bildtse netwerken omstreeks 1600, vooral in de doopsgezinde sfeer, zijn elders beschreven.⁶ Een analyse van de gevolgen van de bloei van de graan- en bierhandel in deze periode voor de ontwikkeling van een Bildtse lokale elitecultuur vormt het sluitstuk van deze beschouwing.

De weg van het graan

Bij de bedijking van Het Bildt in 1505 waren twee zeesluizen of zijlen voorzien: een oostelijke in de monding van het riviertje de Leije, op de grens met het Monnikenbildt, en een westelijke in de monding van het riviertje de Holle Rij, de westgrens van de Franeker Bildtlanden. Vanaf een veerhuis aan de Leije vertrokken al in 1477 boten naar Ameland. In 1528 was dit veer verplaatst naar de nieuwe oostelijke sluis, in het huidige dorp Oudebildtzijl.⁷ Hier stond sinds 1527 ook de ambtswoning van een accijnsmeester die invoerrecht hief op bier, wijn en laken. Een haardsteen uit dit in 1561 herbouwde huis met dit jaartal en gekroonde beelden van Karel V en Filips II is onlangs teruggevonden.⁸ (afb. 19) In de loop van de zestiende eeuw slonken de douane-inkomsten door de verzanding van de vaargeul over de Waddenzee, een onbedoeld gevolg van de aanleg van de Bildtdijk in 1505. Door ditzelfde proces is de westelijke sluis nooit gerealiseerd. Voor het vervoer van landbouwproducten is in plaats daarvan in 1507-1508 een vaart door de polder gegraven van de Leije in het oosten naar het riviertje de Ried in het westen.⁹ Langs deze weg kon het Bildtse graan nu de regionale markten in Leeuwarden en Franeker bereiken. Het belang van Franeker voor de Bildtse graandistributie blijkt uit een plakkaat van de Friese stadhouder Caspar di Robles uit 1572. Het door 'vijanden en rebellen' van het Spaanse gezag bezette Franeker moest worden geïsoleerd. Robles, die wist dat in die stad

⁵ Kuiken, 'Doopsgezinden' 16-17.

⁶ Kuiken, 'Doopsgezinden'.

⁷ Nijboer, 'Leeuwarden' 50.

⁸ Zwart, '451 Jaar' en bijlage 2, hierna.

⁹ Sannes, *Geschiedenis* I 26. Deze Blikvaart is sinds 1909 onderdeel van de route van de Friese Elfstedentocht.

dagelijks ladingen Bildts graan werden aangeboden, liet bekendmaken dat al dit graan op straffe van brandschatting en verbeurdverklaring van lijf en goed voortaan in de regeringsgetrouwe stad Leeuwarden moest worden verhandeld.¹⁰

De aanleg van de vaart door Het Bildt in 1507-1508 stond niet op zichzelf. Tezelfdertijd werd de eerste waterweg van Leeuwarden via Franeker naar de zeehaven Harlingen gegraven. Vrijwel vanaf het eerste begin was daarmee het vervoer van Bildts graan overzee naar Hollandse steden aantrekkelijk. Via Amsterdam was ook de bierstad Haarlem goed bereikbaar. Haarlemmer en Amsterdammer investeerders waren vanaf 1505 als consorten betrokken bij de exploitatie van Het Bildt. Het Franeker belang in de polder was nog ouder. Sinds 1501 bezat de stad ruim 200 morgen eigen (dus niet gepacht) Bildtland ten oosten van de Holle Rij. Ten westen ervan beheerde de Franeker regent Sem Ijsbrands in 1515-1518 mede namens de meergenoemde Amsterdamse Bildtconsort Siemen Klases van Hoorn een gepachte kavel van bijna 180 morgen. Door versnippering ('piramideverkaveling') was dit Bildtland in 1573 geslonken tot 31 morgen op naam van Jakob Sixma, een koopman uit het familienetwerk van Sem Ijsbrands. Sixma handelde in dat jaar vanuit Franeker (waar zijn broer burgemeester was) in rogge, tarwe en laken. Als Hollandse 'poot' van deze maagschap beschouwen we Sixma's schoonzuster Baartje Jans. Zij woonde in 1559 in de Amsterdamse Warmoesstraat als weduwe van de partenreder Jan Jans van Hoorn. Haar zuster Berber was eerst gehuwd met Sem Ijsbrands en daarna met Sixma. Berbers schoonzoon, de Franeker edelman Tjalling Andringa, tekende in 1573 als Sixma's zakenpartner.¹¹

Dit voorbeeld laat zien hoe een translokaal familienetwerk in de loop van de zestiende eeuw profiteerde van de ontsluiting van het in 1505 bedijkte 'nieuwe korenland' Het Bildt. Van de rol die Amsterdam in die tijd speelde bij de distributie van het Bildtse graan, krijgen we een indruk uit het hierboven genoemde Groninger vonnis uit 1556. De Groninger magistraat merkte hierin op dat de Bildtse gerst wel in Amsterdam was gekocht, maar daar toen niet aanwezig was. Dit kan een aanwijzing zijn dat de Amsterdamse graanhandel al voor een deel monsterhandel was, maar het kan ook gaan om de aankoop van nog niet geoogst graan, zoals in 1571 in Leeuwarden gebeurde. Deze laatste praktijk was ietwat riskant, maar spaarde wel vervoerskosten uit. Mede hierdoor kon de koper soepel inspelen op gewijzigde marktomstandigheden. De over het Wad uit Friesland ingevoerde gerst bijvoorbeeld bleek in Groningen onverkoopbaar, maar in Holland was de vraag naar mout blijkaar zo groot dat doorvoer naar Amsterdam loonde.

In de sociaaleconomische geschiedschrijving zijn in de afgelopen eeuw enkele

¹⁰ PCV/III/900, aangehaald in Sannes, *Geschiedenis* I 96.

¹¹ Brouwers, *Andringa* 29 nr. 632; Kam, 'Warmoesstraat' 78; Dölleman, 'Van Soutelande' 148.

modellen ontwikkeld om historische handelsnetwerken te beschrijven. T.P. van der Kooy schetste in 1931 een beeld van Amsterdam als 'stapelmarkt' van de Nederlandse (en op den duur Europese en globale) economie. Omdat hier grote overschotten van regionale en lokale markten werden verzameld, kreeg de stad een hoofdrol in de prijsvorming en herdistributie van veel goederen.¹² Het Groninger voorbeeld uit 1556 laat zien dat dit niet altijd inhield dat deze goederen er ook waren 'opgestapeld'. De stapelmarkt functioneerde gedeeltelijk virtueel. Volgens Clé Lesger (1999) dankte Amsterdam zijn opkomst als draaischijf van de Nederlandse en internationale handel zelfs vooral aan zulke virtuele transacties, mogelijk gemaakt door de relatief onbelemmerde samenkomst van stromen mensen, goederen en informatie. De stad was in deze visie niet zozeer een superpakhuis als wel een zenuwknooppunt.¹³ De parapluterm 'stapelmarkt' (*entrepot*) bleef niettemin gangbaar voor Amsterdam als handelsknooppunt met een sterke informatiefunctie. Wat die informatiefunctie precies inhield, moet in verder onderzoek en debat duidelijk worden.¹⁴

Naast dit stapelmarktmodel is voor ons het *mercantile model* van James Vance (1970) van belang. Ook hierin speelt scheepvaart een hoofdrol. 'Juist in kustgebieden', zo vat Wim Blockmans (2011) samen, 'vormde die maritieme activiteit de sleutel tot de economische ontwikkeling en de commercialisatie die diep in het achterland doordrong.' Vance's model draait grotendeels om zogeheten *gateways*: zeehavens die verbonden zijn met andere maritieme netwerken en die het concentratiepunt vormen voor de in- en uitvoer van een achterland, maar ook zelf voor de markt produceren.¹⁵ Nemen we hierbij Amsterdam weer als uitgangspunt, dan kunnen we een perifere haven zoals Harlingen zien als concentratiepunt van één of meer handelsstromen dat op zijn beurt kon uitgroeien tot een min of meer volwaardig logistiek knooppunt met een eigen achterland dat grondstoffen produceerde waaraan het achterland van de oorspronkelijke *gateway* (Amsterdam) behoefte had. Om de goederenstromen naar dit concentratiepunt te faciliteren, waren in het achterland binnenlandse verzamelplaatsen nodig: markten zoals Franeker en Leeuwarden. De aansluiting van Het Bildt op dit systeem ontstond tussen 1505, toen de relatief grootschalige graanteelt in de polder begon, en 1507-1508, toen de polder door moderne waterwegen werd verbonden met de Franeker en Leeuwarder markten en indirect met Harlingen. Maar succesvolle *gateways* zoals Harlingen en Amsterdam waren behalve knooppunten van goederenstromen ook plaatsen waar mensen en informatie samenkamen. Zo had de stad Leeuwarden vanaf 1638 een vaste correspondent in Amsterdam, die wekelijks de graanprijzen moest doorgeven. Virtuele transacties

¹² Van der Kooy, *Stapelmarkt*.

¹³ Lesger, 'Mythe'.

¹⁴ Zie bijvoorbeeld Kleins recensie van Van Tielhof, *Baltic grain trade*, 365-366. Nijboer, *Fatsoenering* 84 stelt dat juist de acceptatie van girale betalingen de groei van Amsterdam als handelsknooppunt mogelijk maakte.

¹⁵ Vance, *Merchant's World*; Blockmans, 'Zeehavens' 303.

zoals de verkoop van Bildtse gerst in 1556 zijn een voorbeeld van wat Lesger ‘driehoekshandel’ noemt.¹⁶ Deze gerst werd in Amsterdam verkocht, maar vanuit Het Bildt direct naar Groningen verscheept. Veel van zulke transacties zijn niet gedocumenteerd. Alleen in complexe of omstreden gevallen zijn akten opge maakt. Zo leidde een geschil over belastbaarheid in 1556 tot een Groninger vonnis en passeerde de Leeuwarder notaris Cleuting in 1571 een akte over wanprestatie van twee Bildtse graanleveranciers. Ook de rogge-, tarwe- en lakenhandel van Andringa en Sixma zou onder de radar van de onderzoekers zijn gebleven wanneer hierover in 1573 geen rechtsgeschil was ontstaan.¹⁷

Al deze transacties vallen onder wat Lesger ‘verzorgende handel’ noemt. De voornaamste bestemming van de in Amsterdam verhandelde goederen was niet het verre buitenland maar de Republiek zelf, door Lesger gekenschetst als ‘een omvangrijk en hoogontwikkeld achterland’, zowel voor grondstoffen (graan) als voor halffabrikaten (mout) en eindproducten (bier).¹⁸ In deze zin viel de ‘Friese graanrepubliek’ Het Bildt binnen het Amsterdamse verzorgingsgebied. Een extra aanwijzing daarvoor is te lezen in het *Aantekeningenboek* (1604–1636) van de voorname Bildtmeier Dirk Jans, een aangetrouwde achterneef van koopman Jakob Sixma. In de winter van 1623–1624 schrijft Dirk over ‘grote duurte’: ‘het liep hand over hand op, zodat op 14 november 1623 het schrijven uit Holland kwam dat de tarwe per last *f* 220 [opbracht]. Vermoedelijk was er toen geen rogge uit Danzig voorhanden’.¹⁹ Amsterdam mag dan in fysieke zin geen stapelmarkt voor graan zijn geweest, dankzij efficiënte informatiekkanalen reikte de virtuele invloed van dit Hollandse zenuwcentrum tot ver in de graanrepubliek. Bijzondere aandacht verdient hier Dirks vermelding van Danzig als bron van rogge, een goedkopere vervanging van de schaarse tarwe. Als we afgaan op zijn *Aantekeningenboek*, lag zijn fysieke actieradius niet ver buiten Friesland. Dirk reisde een enkele maal met vrienden naar Deventer en voor politieke zaken naar Den Haag. Zijn zakelijke horizon reikte echter tot in het Balticum, toen de grootste graanexporteur van Europa.

Andere handel: laken, boter en bier

In de vorige paragraaf was tweemaal sprake van laken in verband met Het Bildt. Van de vóór 1550 genoemde heffingen op laken in Oudebildtzijl is daarna geen sprake meer. Dit kan verband houden met de dichtslibbing van de toegang naar Oudebildtzijl en de opkomst van de handelshaven Harlingen. De eerder genoemde Sixma en Andringa handelden in 1573 behalve in graan ook in laken.

¹⁶ Lesger, *Handel* 182.

¹⁷ Ovr dit bronnenprobleem ook Nijboer, *Fatsoenering* 79–81.

¹⁸ Lesger, *Handel* 200–201, 254; Nijboer, ‘Leeuwarden’ 121–122.

¹⁹ Jansz, *Aantekeningenboek* 39, 122–123. Dirks grootmoeder Maria Jans Kuik, gehuwd met de Bildtmeier Gabe Dirks, was een zuster van Baartje en Berber Jans. Dirk meldt het overlijden van Maria en Berber in 1609 (Jansz, *Aantekeningenboek* 6, 141, en schema 1, hierna).

In 1578 werden beide vennoten voor de weeldebelasting aangeslagen in Sint Jacobiparochie: Sixma op de voet van zeer rijk burger (*f* 6), Andringa als edelman (*f* 12). Over de zestiende- en zeventiende-eeuwse textielnijverheid in Friesland is weinig bekend. Pas na 1700 ontstaat een duidelijk beeld van de verwerking van linnen en katoen, vooral in Harlingen. Ook van de Friese wolnijverheid ontstaat pas tegen 1750 een gedeeltelijk overzicht.²⁰ De vroege vermelding van twee Bildtbewoners als handelaars in laken is alleen al om die reden waardevol.

Omdat de Friese lakenhandel nauw was verweven met de productie in Hollandse steden zoals Leiden, zijn hierover in Hollandse bronnen wel gegevens te vinden.²¹ Zo is in een Leids schepenvonnis uit 1564 sprake van rode lakens en enige waardepapieren die in 1542 door bemiddeling van een Bildtse vrouw in onderpand waren gegeven voor vier halve vaten boter. De Bildtse tussenpersoon was de weduwe van de Bildtboer Steffen Willems, die zelf uit de omgeving van Leiden kwam.²² Haar in Het Bildt geboren zoon Dirk Steffens was sinds 1539 poorter in die stad. Hij was gehuwd met de dochter van een Leidse drapenier en stond ook zelf bij zijn dood in 1546 te boek als drapenier.²³ Het Leidse vonnis uit 1564 suggereert dat Het Bildt niet alleen graan voortbracht maar ook zuivel. Dat hier, zoals in alle vroegmoderne akkerbouwgebieden, mest- en trekvee werd gehouden, staat buiten kijf, maar verdere berichten over handel in Bildtse boter in de zestiende en zeventiende eeuw zijn niet gevonden. Het *Aantekeningenboek* meldt wel dat in januari 1617 in het 'oudland' rondom Het Bildt boter werd verkocht die in mei zou worden geleverd. De boterprijzen die deze bron tussen 1600 en 1620 noemt, variëren tussen de *f* 20 en *f* 28 per vierendeel: ongeveer evenveel als de boter toen in Utrecht en Leiden kostte.²⁴

Van meer belang dan de laken- en zuivelhandel lijkt de ontwikkeling van de biermarkt na de val van Haarlem in 1573. De groei van een lokale Friese brouw-industrie was mede mogelijk door het ruime aanbod aan goedkope turf. Vóór 1573 was de brouwerij op het Friese platteland nog voornamelijk huisnijverheid. Op een enkele boerderij kwam een beroepsbrouwer aan huis. Hamburgs of Bremer luxebier was te koop in Franeker.²⁵ Volgens de kohieren van de weeldebelasting uit 1578 waren in Friesland toen brouwers actief in Dokkum (2), Ferwert (4) en Harlingen (2). Voor Leeuwarden is zo'n kohier niet bewaard, maar

²⁰ Van der Meer e.a., ed., *Boamen* 269 nrs. 5289, 5297; Faber, *Drie eeuwen* 224–243.

²¹ Zie bijvoorbeeld Nijboer, 'Leeuwarden' noot 381.

²² RAL/Kenningen/N/194v (vr. med. mw. A.A. van Poelgeest).

²³ Kuiken en Van Poelgeest, 'Bonteman' 677.

²⁴ Jansz, *Aantekeningenboek* 41, 111; Faber, *Drie eeuwen* 572 grafiek IV.3b. De boterlevering in 1542 omvatte omgerekend acht vierendelen (640 pond). Hiervoor werd in 1564 een betaling van *f* 44 geëist, ofwel bijna *f* 6 per vierendeel. Dit komt overeen met de prijs van een vierendeel boter in Utrecht in laatstgenoemd jaar (Faber, t.a.p.).

²⁵ Hemmema, *Rekenboek* XLVIII, 3, 37, 40. Zie over het vervoer van Bremer bier hoofdstuk 1, hierboven.

daar woonden vergelijkbare aantallen brouwers.²⁶ Van een brouwerij in Het Bildt is voor het eerst sprake in 1612. Toen erfde Knierke Bonteman van haar vader, de dorpsnotabele Jan Bonteman, een boerderij met brouwhuis in Sint Annaparochie. Het is denkbaar dat deze brouwerij evenals die van de eerder genoemde Vlaamse menisten in Harlingen is opgezet nadat de invoer van Haarlems bier in 1573 was opgedroogd. In ieder geval ging het Knierke en haar man niet erg goed nadat deze invoer tussen 1609 en 1621 was hervat. In 1621 verpachtten ze hun huis en brouwerij en in 1625 gingen ze failliet. Na de verkoop van hun bedrijf in Sint Annaparochie begonnen ze een herberg in Nieuwebildt-zijl.²⁷

Jan Daams van der Mey had het beter voor elkaar. Deze zoon van een vooraanstaande Bildtse graanboer uit Sint Annaparochie dreef in Leeuwarden een goed beklant logement. De dagboekschrijver Dirk Jans en andere Bildtse boeren verbleven er wanneer ze voor zaken in de stad waren. Dat de zaak van Jan Daams goed liep, blijkt uit de grote hoeveelheid Hollandse bieren die hij in 1621 kocht van de Leeuwarder handelaar ('biersteker') Jouke Pieters. De rekening bedroeg *f* 177, bijna het dubbele van de kredietlimiet die andere bierstekers haalde. Zo leverde Amerens Willems van der Mey, een nicht van Jan Daams, vanaf 1627 samen met haar man Haarlems bier aan Leeuwarder herbergiers. Het gemiddelde factuurbedrag was *f* 100.²⁸

Amerens en haar man Arjen Dirks van Wijngaarden (géén familie van de beeldjkers uit 1505) waren van huis uit graanboeren. In 1609 verkochten ze voor *f* 800 graan aan de Leeuwarder koopman Jan Gerrits van Burum, maar verzuimden te leveren. De weduwe Van Burum spande in 1625 een proces aan. In 1629 werd de schuld afgelost aan Van Burums zoon. Daarvoor was een ingewikkelde constructie bedacht. In 1627 had het echtpaar het gebruiksrecht (ook bekend als de 'bruikma') van zijn van de rentmeester gepachte boerderij aan de Oude Bildtdijk voor *f* 6000 verkocht. In hetzelfde jaar werd Van Wijngaarden burger van Leeuwarden. In 1629 waren de kopers van de bruikma het echtpaar nog *f* 3600 schuldig. Daarvan cedeerden ze *f* 2400 aan hun bierleverancier in Haarlem en *f* 1200 aan Van Burum jr.²⁹ De Haarlemmer biermagnaat Pieter Olycan, zoon van een Amsterdamse olie- en graankoopman en eigenaar van drie brouwerijen aan het Spaarne, leverde de Van Wijngaardens in 1629 voor *f* 3055 aan bier.³⁰ Of de kopers van de bruikma hun schuld aan Olycan hebben afgelost in de vorm van graan, is onbekend.

²⁶ Van der Meer e.a., ed., *Boamen*; Schroor e.a., ed., *Fontes*; over Harlingen vóór 1538 Vries, *Koestal* 104-105.

²⁷ Sannes, *Geschiedenis* I 278-280; Vleer, *Wassenaars* VI-118.

²⁸ Schema 3; Jansz, *Aantekeningenboek* 125; Schutte en Brouwers, 'Van der Mey' 156-157, 162; Woudstra, *Siderius* 36.

²⁹ Schutte en Brouwers, 'Van der Mey' 157-158; HCL/K25, *in voce* Van der Mey.

³⁰ Elias, *Vroedschap* 170; Kistemaker en Van Vilsteren, ed., *Beer!* 47, 128; HCL/K25, *in voce* Van der Mey.

Financiële constructies zoals hierboven beschreven waren, wanneer we op Harm Nijboer (2007) mogen afgaan, in het vroeg zeventiende-eeuwse Leeuwarden schering en inslag.³¹ Jammer genoeg levert Nijboer hierbij slechts anekdotische gegevens, maar het zou de moeite waard zijn om de frequentie, omvang en ontwikkeling van deze transacties kwantitatief te analyseren. In ons Bildtse voorbeeld valt hoe dan ook het uitgesproken translokale karakter op. De indruk beklijft voorts dat de overgang van de Van Wijngaardens naar de bierhandel steunde op hun contacten in de graanwereld, zowel in Leeuwarden als in Amsterdam. De Van Burums en hun vrienden en magen, die omstreeks 1625 de machtigste factie in de Leeuwarder stadspolitiek werden, hebben ongetwijfeld als bruggenhoofd gediend bij hun inburgering.³² Maar het echtpaar had tevens zakelijke banden met de gebroeders Popta, doopsgezinde handelaars in graan en verzekeringen te Harlingen en Amsterdam. De Van Wijngaardens waren eveneens doopsgezind.³³ In 1615 leenden ze van de Harlinger koopman Sjoerd Popta f 200, die ze in 1622 aflosten. Sjoerds broer Jakob Popta had in 1614 twee percelen Nieuw Bildtland op zijn naam en ontving in 1623 uit handen van de Van Wijngaardens een bedrag inzake een weesrekening.³⁴ Translokale familiebedrijven zoals dat van de gebroeders Popta waren belangrijke knooppunten van goederen- en informatiestromen aan weerszijden van de Zuiderzee. Gijsbert Tjebbes Popta, de Amsterdamse broer van Jakob en Sjoerd, heeft misschien het contact met de Olycans gelegd.

Tot de Harlinger doopsgezinde elite (de 'Harlinger rijkdom') behoorde ook de brouwer en predikant Ieme de Ring. Hij verkocht in 1626 zijn brouwerij, mouterij en stokerij aan de Zoutsloot aan de Bildtmeier Jakob Steffens, vermoedelijk een van zijn graanleveranciers. Als bedrijfsleider had Jakob waarschijnlijk een oomzegger in dienst. Deze Klaas Klases staat in 1644 in Harlingen te boek als meesterbrouwer en kocht in 1647 een perceel Nieuw Bildtland. Jakob wilde kennelijk kosten besparen door de productie en verwerking van zijn graan in één hand te concentreren. Deze opzet lijkt te zijn mislukt. Mogelijk heeft de Hollandse import hem, evenals de Bontemans, uit de markt gedrukt. Geen van zijn drie zoons heeft het Harlinger bedrijf voortgezet. Ze staan in 1655 in Het Bildt te boek als landbouwer, evenals Klaas Klases.³⁵ Nijboer (1995) leidt de groei van de bierimport in deze jaren af uit berichten over een rechtstreekse veerdienst tussen Leeuwarden en Haarlem in 1646. Weldra wierp de stad Leeuwarden een tariefmuur tegen Hollands bier op. Dit kwam de lokale brouwnijverheid zeer ten goede. In 1691 verkochten Leeuwarder koffiehuizen alleen nog 'ingebrouwen'

³¹ Nijboer, *Fatsoenering* 81-84.

³² Boomsma, 'Factiestrijd' 16-17; HCL/K25.

³³ Arjen was menist in 1619, Amerens legde in 1629 de gelofte af (Schutte en Brouwers, 'Van der Mey' 160, 162).

³⁴ Tresoar/13-07/90/319; Elias, *Vroedschap* 312.

³⁵ Kuiken, 'Doopsgezinden' 17-18; Vleer, *Wassenaars* nrs. V-60, VI-127, VI-146, VI-147, VI-148.

bier.³⁶ Welke gevolgen dit had voor de handel en wandel van de Bildtse graanboeren, komt in hoofdstuk 5 aan de orde.

De as Amsterdam-Harlingen

Vrij verkeer van personen, goederen, diensten en kapitaal – en van informatie. Dit moderne ideaal bouwt voort op de grondslag waarop de Nederlandse economie is opgebloeid tijdens de Tachtigjarige Oorlog: volgens Jonathan Israel (1995) de *Early Golden Age* van de *Dutch Republic*.³⁷ Mede dankzij de vrije vestiging van kooplieden en vervoerders kon Amsterdam zich snel ontwikkelen tot het voornaamste knooppunt van de verzorgende handel in de noordelijke Nederlanden. Zoals Amsterdam na 1550 de andere Hollandse handelssteden aan de Zuiderzee overvleugelde, groeide Harlingen uit tot een Fries knooppunt van personen-, goederen-, diensten-, kapitaal- en informatiestromen. Symbolisch voor deze ontwikkeling waren de stadsuitbreidingen in 1543–1597 en de afbraak van de oude keizerlijke dwangburcht in 1580. De nieuwe stadswijken namen kapitaalkrachtige en ondernemende immigranten op, onder wie veel doopsgezinden uit Brabant en Vlaanderen.³⁸ Harlingen werd zo een ‘klein Amsterdam’ in Friesland.

Al vóór 1500 werd bericht over Harlinger importen vanuit Hoorn (laken) en Haarlem (bier). Omstreeks 1470 overleed in Amsterdam een uit Harlingen afkomstige scheepseigenaar.³⁹ In 1543, het jaar van de eerste Harlinger stadsuitbreiding, werd de scheepvaart op Amsterdam daar georganiseerd in de vorm van een karveelvoerders- of veerschippersgilde. In 1544 voeren de Harlinger gildeschipper Reinke Paulus (28x), Jakob Haies (16x) en Arjen Keukenmeester (14x) regelmatig naar en van Amsterdam. In 1551 procedeerden zij met hun gildegenoten ‘dikke’ Pieter Klases, Floris Willems, Klaas van Medemblik, Luitjen Piers, Siebren Douwes en Reiner Donker voor het Hof van Friesland.⁴⁰ De Harlinger Jurjen Adams verkocht omstreeks 1555 zijn ‘smal karveelschip’ aan de in hoofdstuk 1 genoemde graanboer Siebren Siedses uit Vrouwenparochie. Siebrens zwager, de schipper Klaas Tode, werd vennoot. Na Klaas’ overlijden in 1558 verkocht Siebren het nog niet afbetaalde schip aan de Bremer bierschipper Hans Snitker.⁴¹ Een smalschip was in beginsel zeewaardig, maar kon ook door sluisjes zoals dat tussen de Bildtse Blikvaart en de Ried, die via Franeker toegang gaf tot

³⁶ Nijboer, ‘Leeuwarden’ 92–93, 128–129.

³⁷ Israel, *Republic* 231; zie nu vooral ook Prak, *Gouden Eeuw* 103–172.

³⁸ Huizinga, ‘Harlingen’ 19–21; Kuiken, ‘Doopsgezinden’; Nijboer, ‘Harlingen’.

³⁹ Berkenvelder, ‘Frieslands handel’ 182; Ketner, *Handel* 147, 203.

⁴⁰ Nijboer, ‘Leeuwarden’ 66; Tresoar/14/16690; Tresoar/344/927; Posthumus, *Uitvoer* 158, 163–164.

⁴¹ Zwart, *Cleuting* 123–124 regest nr. 225. Jurjen Adams staat in 1552 in Harlingen op de monsterrol met een spies. Hans Snitker is vermoedelijk de ‘Hans Nitschers’ die in 1555 vijf ton Hamburgs bier verkocht aan het Zoete Naam Jezusgilde te Leeuwarden (HCL/119B/bijlage 2). Van een andere biersteker is toen een ton Haarlems *woijt* gekocht.

Harlingen. Met de koop van dit schip nam Siebren als eerste bekende Bildtboer een aandeel in het vervoer langs deze levensader van de Bildtse economie. Zijn eerste streekgenoot die zelf als schipper in Harlingen te boek staat, was de boerenzoon Gabe Dirks uit Vrouwenparochie, een oom van de dagboekschijver Dirk Jans. Gabe werd de stamvader van een familie van Harlinger scheepsbouwers, grootschippers en regenten.⁴² Een indruk van een zakennetwerk in dit milieu geeft de inventaris van zijn zoon, de grootschipper en vroedsman Michiel Gabes (1594–1640). Hij had aandelen in zes schepen, waarvan hij één samen met zijn broer Arjen bezat en de overige met doopsgezinde Harlingers en Dokkumers.⁴³ Michiel was dus partenreder, maar uit de inventaris blijkt niet op welke havens zijn schepen voeren. Dat hij volop meedraaide in de door Nijboer geschetste kredieteconomie, blijkt wel uit zijn nagelaten waardepapieren. Het zou misschien een goed idee zijn om zulke historische boedelgegevens op te nemen in een relationele databank, zodat dit hele netwerk zichtbaar wordt.

Langs de as Amsterdam–Harlingen vond ook uitwisseling plaats van diensten en kapitaal. Zoals uitheemse ondernemers zich in de zestiende eeuw vestigden aan de rand van Harlingen, zo was het ‘Emderhoekje’ bij de Haarlemmerpoort toen de Friese buurt van Amsterdam. Hier woonde de doopsgezinde assuradeur Gijsbert Popta, die met zijn broers in Harlingen tevens in graan handelde.⁴⁴ Ze bezaten onder meer land in Het Bildt en leenden soms geld aan Bildtse graanboeren. Van Bildtse families die kapitaal in Amsterdam belegden, is uit deze periode niets bekend. Wel kocht een Bildtse weduwe in 1550 een lijfrente in Leiden en machtigde een andere Bildtse weduwe in 1567 een Haarlemmer om de belangen van haar kinderen in die stad waar te nemen.⁴⁵ Andersom belegden nogal wat Amsterdammers in de Bildtse economie. Aanvankelijk ging het om de in hoofdstuk 3 beschreven Bildtrentes, ofwel obligaties op de pacht van een stuk Bildtland. Omstreeks 1560 bezaten veertien Amsterdamse particulieren en één klooster (de Kartuziers) een Bildtrente. Een van de particulieren was de meerge-noemde Baartje Jans in de Warmoesstraat. Zij en haar zusters Berber (gehuwd met Jakob Sixma), Ludou (gehuwd met een Bonteman) en Maria (de grootmoeder van Dirk Jans) hadden een Bildtrente geërfd van hun vader Jan Gerrits Kuik.⁴⁶ Het twijfelachtige betalingsgedrag van de rentmeester van de Friese domeinen is waarschijnlijk voor deze vier zusters aanleiding geweest om hun rente in 1569 te verkopen. De meeste Amsterdamse bezitters van Bildtrentes waren

⁴² Vleer, *Wassenaars* V-32. Gabe was een broer van Dirk Jans’ moeder Trijntje Dirks (zie Jansz, *Aantekeningenboek* 6).

⁴³ Tresoar/13-16/195/55-59; schepen op naam van Arjen Gabes en Kornelis Paulus (hierin 1/32); Klaas (onleesbaar), ¼; Binke Jelles (schipper, tr. Harlingen (gerecht) 1642) en Salomon Hessels (tr. Harlingen (gerecht) 1634) ¼; Salomon Hessels, ¼; Hessel Haantjes (onbekend), 1/3; Wieger Eilerts (tr. Dokkum (gerecht) 1624), 1/3.

⁴⁴ Elias, *Vroedschap* 312–313, 474–475; SAA/1389/43. Gijsbert Popta trouwde (2^e) Amsterdam 1606 Maria Blaeu.

⁴⁵ Zwart, *Cleuting* 181–182; NHA/SH/47/1; vergelijk Schutte en Brouwers, ‘Van der Mey’ 248.

⁴⁶ Kuiken, ‘Compagnons’ nr. P60.

kooplieden. De Friese Staten hebben vanaf 1580 gestreefd naar liquidatie van deze rentes. De laatste zijn in 1657 afgelost.⁴⁷

In 1638 boden de Friese Staten nieuwe investeringsmogelijkheden in Het Bildt. Om de oorlogskas te vullen, werd het in 1600 bedijkte en verpachte Nieuw Bildt geveild in 53 ongeveer even grote kavels. Tevens werden zestien boerderijen langs de Oude Bildtdijk geprivatiseerd alsmede veertien bedrijven ten oosten van Vrouwenparochie in het zogeheten Monnikenbildt. Bijna de helft van deze veilingkavels werd aangekocht door de zittende pachters. Er waren twee Amsterdamse kopers: de notaris Frederik van Banchem (1 kavel) en Paulus Jaspers (2 kavels).⁴⁸ De Leeuwarder brouwerszoon Paulus Jaspers woonde in 1640 te Amsterdam, maar zijn broer Jelle was in 1631–1634 burgemeester van Harlingen. Paulus was in 1631 in Menaam voor het gerecht getrouwd met een dochter van de Bildtse doopsgezinde voorganger Hendrik Klases en staat in 1655 in het Bildtse stemkohier als menist. We zullen in het volgende hoofdstuk zien dat deze aantekening was bedoeld om zijn stemrechten als landeigenaar te beperken. Alleen leden van de publieke kerk hadden volledig stemrecht. Het Bildtse land van Paulus Jaspers lag vlakbij Oudebildtzijl, waar ook het vermaanhuis van zijn schoonvader stond. Dirk Jans noemde diens volgelingen in 1605 de *gement van de dick*.⁴⁹ Via Hendrik Klases was Paulus verzwagerd met de lokale Bildtse elite. De brouwer Jakob Steffens was bijvoorbeeld een oom van Hendrik Klases.⁵⁰

Een Amsterdams bruggenhoofd van dit doopsgezinde Harlings-Bildts-Leeuwarder elitenetwerk was de familie Fortuin.⁵¹ De koopman/dichter Siemen Fortuin, zoon van de in 1606 in de Oude Kerk onder een zerk met vrouwe Fortuna begraven schipper Jan Jakobs Fortuin, was in 1586 te Leeuwarden gehuwd met een tante van Paulus Jaspers. ‘Meniste vrijages’ eindigden vaak in endogame huwelijken. Menisten noemden dit ‘binnentrouw’. Zo gaf in 1661 in Leeuwarden een kleindochter van Siemen Fortuin haar jawoord aan haar achterneef Jelger Bennema, een zoon van Jelle Jaspers. Het land bij Oudebildtzijl vererfde in 1668 op een kleinzoon van Siemen.⁵² We merken op dat in de boedel van de in 1640 overleden grootschipper Michiel Gabes een zegelring is beschreven ‘waar de Fortuin in staat’. De herkomst is onbekend.

Translokale elitefamilienetwerken zoals die van de Kuiks en Fortuins waren bij uitstek een medium voor de uitwisseling van personen, goederen, diensten, kapitaal en informatie. In het netwerk van de Kuiks, zorgvuldig opgebouwd

⁴⁷ Sannes, ‘Bildtrenten’.

⁴⁸ Sannes, *Geschiedenis* I 231–244 en bijlage III; Elias, *Vroedschap* 698.

⁴⁹ Jansz, *Aantekeningenboek* 93; Kuiken, ‘Doopsgezinden’ 26–27.

⁵⁰ Van der Meer, *Grafschriften* nr. G27. Over de gemeente van Hendrik Klases: Kuiken, ‘Doopsgezinden’ 26–30.

⁵¹ Zie het geneagram Fortuin–Bennema in schema 4.

⁵² Grafzerken in de Oude Kerk te Amsterdam nrs. G64, G65 en G73 (www.gravenopinternet.nl, *in voce* ‘Fortuyn’).

rondom de huwelijken van vier dochters met voorname Bildtse boeren en met stadsnotabelen in Franeker en Amsterdam, was Franeker als Friese *gateway* aanvankelijk belangrijker dan Harlingen of Leeuwarden. Hoewel de Kuiks *cum suis* voor zover bekend niet doopsgezind waren, vertoonde ook hun netwerk endogame trekken. Zo trouwden bijvoorbeeld twee dochters van de Amsterdamse Baartje Jans twee kleinzons van de Franeker Sem Ijsbrands, de eerste man van Berber. De bedrijfseconomische term ‘consolidatie’ lijkt hier op zijn plaats: het bijeenhouden van het financiële kapitaal, maar zeker ook versterking van het sociale kapitaal van de families. Juist voor de uitwisseling van vertrouwelijke handelsinformatie bewezen zulke netwerken hun nut. Halpern (2005) noemt netwerken dan ook terecht als eerste van de drie bestanddelen van sociaal kapitaal, nog vóór normen, waarden en sancties.⁵³

Franeker was in het netwerk van de Kuiks *cum suis* nog een belangrijk knooppunt. Binnen het Friese *gateway system* is deze stad echter omstreeks 1600 overvleugeld door Harlingen in het westen en Leeuwarden in het oosten. Vooral de doopsgezinde Harlinger elite had in Amsterdam toegang tot een rijk netwerk van informanten. De Fortuins en de Popta’s maakten zich daar verdienstelijk als informatiemakelaars. We vermeldde al dat de stad Leeuwarden in 1638 een Amsterdamse correspondent in de arm nam. De goed ingevoerde Bildtboer Dirk Jans had er eveneens één in 1623–1624, toen de marktprijzen eerst in Holland en daarna in Franeker, Leeuwarden en Harlingen sterk stegen. Het *Aantekeningenboek* verzwijgt de naam van Dirks informant, maar noemt wel de datum van diens ‘schrijven uit Holland’ (14 november). Er bestond toen kennelijk al een postverbinding tussen Holland en Het Bildt, waarschijnlijk verzorgd door een beurtschipper of een koopmansbode. Ook diens naam is niet bekend. Afgezien van Dirks eerder genoemde missie naar Den Haag (om er de rechten van de Bildtpachters te bepleiten) zijn van hem geen Hollandse zakenreizen bekend zoals zijn ‘neven’, de Bontemans, die in de tweede helft van de zestiende eeuw veelvuldig maakten. In Dirks tijd konden echter ook via correspondenten en agenten inlichtingen worden ingewonnen en transacties afgesloten. Dit verklaart wellicht dat Dirks actieradius, zoals we die uit zijn geschriften kennen, zich uiteindelijk beperkte tot Friesland. Mogelijk speelt ook mee dat zijn wortels, in tegenstelling tot die van de Bontemans, vooral in het ‘oude land’ rondom Het Bildt lagen. We gaan nu eerst in op de aanleiding voor Dirks enige bekende Hollandse reis: de propijnkwestie.

Productiviteit, pacht, propijn

Het Bildt was in de vroege Gouden Eeuw voor de Friese Staten wat het Groninger aardgas sinds 1963 voor Den Haag is: een welkome geldbron om begrotingsgaten mee te dichten. In hoofdstuk 1 zagen we hoe zeventiende-

⁵³ Halpern, *Social capital* 10–12.

eeuwse geschiedschrijvers zoals Winsemius woorden te kort kwamen om de productiviteit van de polder te prijzen, en ook dat deze lof door nuchtere cijfers wordt bevestigd. Faber (1993) heeft aan de hand van gegevens uit het *Aantekeningenboek* berekend dat op de beide Bildtse boerenbedrijven van Dirk Jans in de jaren 1600-1621 de graanopbrengst per hectare zeer hoog was in vergelijking met die van de beste kleigronden elders in Nederland.⁵⁴

Kwam dit ook tot uiting in de pacht prijzen? Merijn Knibbe (2006) heeft de loop van de Bildtse pachten (1505-1752) vergeleken met de pachten die drie Friese gasthuizen kregen voor hun land op de Friese klei. Van deze drie zijn voor onze vraagstelling alleen de pachtrekeningen van het Leeuwarder Ritske Boelema Gasthuis (1579-1784) van belang omdat die van de beide andere veel later beginnen. Knibbes analyse maakt verschil tussen de kale pachtsommen per morgen (in Het Bildt) of pondsmaat (elders in Friesland) en de brutopachten, inclusief belasting ('floeren') en incidentele toeslagen ('propijnen'). Rekenen we de pachten per pondsmaat om in pachten per morgen (waarbij we één morgen stellen op 2½ pondsmaat), dan betaalde op het eerste gezicht een Bildtpachter in Dirk Jans' tijd inclusief propijn maar exclusief floeren ongeveer hetzelfde als een gemiddelde pachter van het Ritske Boelema Gasthuis (tabel 4.1).⁵⁵

Tabel 4.1. Pachten van Bildts domeinland en twee gasthuisboerderijen 1542-1642 (naar Knibbe)

	1542	1562	1582	1602	1622	1642
Bildts domeinland per morgen netto ⁵⁶	f 4,00	f 7,50	f 7,50	f 7,50	f 7,50	f 7,50
Bildts domeinland per morgen bruto ⁵⁷	f 4,00	f 7,50	f 9,00	f 12,00	f 12,00	f 12,00
Gasthuisboerderijen per morgen netto ⁵⁸	-	-	f 3,00	f 7,50	f 7,50	f 7,50
Gasthuisboerderijen per morgen bruto ⁵⁹	-	-	f 4,75	f 9,00	f 10,50	f 11,25

Gezien de flexibiliteit en efficiëntie van de vroegmoderne Friese grondmarkt valt ook nauwelijks anders te verwachten. De kale pacht van Bildts domeinland steeg tot 1562 sterk, maar daarna niet meer.⁶⁰

De steen des aanstoots voor de boze Bildtmeiers die in 1632 naar Den Haag

⁵⁴ Jansz, *Aantekeningenboek* 23-26, 38-39.

⁵⁵ Knibbe, *Lokkich Fryslân* 89-93.

⁵⁶ Pachten bij benadering, inclusief propijn, exclusief floerenbelasting (Knibbe, *Lokkich Fryslân* 90, grafiek 5.1).

⁵⁷ Inclusief propijn en floerenbelasting (Knibbe, *Lokkich Fryslân* 90, grafiek 5.1).

⁵⁸ Pachten van twee boerderijen van het Ritske Boelema Gasthuis in de Friese kleibouwstreek bij benadering, inclusief propijn, exclusief floerenbelasting (Knibbe, *Lokkich Fryslân* 91, grafiek 5.2).

⁵⁹ Twee boerderijen als boven, inclusief propijn en floerenbelasting (Knibbe, *Lokkich Fryslân* 91, grafiek 5.2).

⁶⁰ Knibbe, *Lokkich Fryslân* 40-68, 88-90, 118.

reisden, was dan ook niet de pacht prijs maar de extra heffing die de Friese Staten vanaf 1601 opeisten. Sinds 1580 verpachtten de Staten de geconfisqueerde kloosterlanden, waaronder ook het stuk Bildtland dat vroeger van de Hallumer abdij Mariëngaarde was geweest.⁶¹ De ‘kloostermeiers’ betaalden bij de hernieuwing van hun pachtcontract vanouds een jaar pacht extra als propijn. In 1601 besloten de in voortdurende geldnood verkerende Staten deze heffing in de rest van Het Bildt in te voeren.

Deze fiscale gelijkshakeling betekende een verslechtering van de onderhandelingspositie van de Bildtmeiers. Van een *status aparte* was geen sprake meer: evenals de kloostermeiers golden ze nu als ‘blote pachters’. In gewesten zoals Groningen en Holland genoten deze weliswaar een soort aanvullende rechtsbescherming, maar de Staten wezen dit bij voorbaar af. Het argument dat de Bildtmeiers al sinds 1505 erfpachters naar Hollands voorbeeld zouden zijn, vond geen gehoor. Van erfelijke huurbescherming naar Gronings model (‘beklemrecht’) is blijkbaar evenmin sprake geweest. De Bildtmeiers waren daarmee mogelijk wel bekend, want de vader van gerechtsbijzitter Bonteman had omstreeks 1550 zelf als pachter op het Groningse platteland gewoond.⁶²

De propijnkwestie leidde tot een ‘dertigjarige oorlog’ tussen de Staten en de Bildtmeiers. Tot tweemaal toe werd in Het Bildt een Staatse bezettingsmacht gelegerd, er kwamen rechtszaken voor het Hof van Friesland, en in 1631 werden Dirk Jans en andere activisten van hun land gezet. Bij Leidse juristen ingewonnen advies en de Haagse reis hielpen niet. De zaak kwam in 1634 weer voor het Hof van Friesland, dat de Staten op bijna alle punten gelijk gaf. Van erfpacht was nooit sprake geweest en de Staten mochten propijnen opleggen.⁶³ Vooral de bepaling tegen de erfpacht verzwakte de positie van de Bildtmeiers bij nieuwe verpachtingsrondes. Dirk Jans overleefde dit *débâcle* slechts kort. Al in 1636 noteerde zijn weduwe zijn overlijden in zijn *Aantekeningenboek*.⁶⁴

Van immigrantencultuur naar elitecultuur

De Bildtmeiers hadden blijkens het voorgaande omstreeks 1600 de middelen om zich te organiseren tot een zelfbewuste plaatselijke elite. De opzet van Het Bildt tot 1527: een door consorten van een publiek-private *joint venture* geëxploiteerd landsheerlijk domein waar boeren onderpachters waren van een of meer consorten, liet weinig ruimte voor het ontstaan van zo’n bovenlaag. Pas toen de Bildtmeiers vanaf 1527 rechtstreeks zaken deden met de rentmeester van de Friese domeinen en er drie permanente woonkernen ontstonden met eigen dorps- en kerkbesturen, staken enigen van hen hun hoofd boven het maaiveld

⁶¹ Van der Meer e.a., ed., *Boarnen* 47–49. Van deze pachten werden drie Bildtse predikanten betaald (aldaar, 103).

⁶² Kuiken, ‘Doopsgezinden’ 24; over het beklemrecht vooral Formsma, *Beklemrecht en landbouw*.

⁶³ Hierover uitvoerig: Sannes, *Geschiedenis* I 156–226.

⁶⁴ Jansz, *Aantekeningenboek* 152.

uit als dorps- of poldernotabele. Sannes noemt als eersten Heiman Schijf (schout in 1523, Bildtmeier in 1527-1536), Jan Jakobs (Bildtmeier 1515-1528, dorpsvolmacht van Vrouwenparochie in 1527) en Jan Gerrits Kuik (Bildtmeier 1527-1551, kerkmeester van Sint Annaparochie in 1535, begraven aldaar 1551). Jakob van Haarlem was tot zijn dood in 1540 schout en accijnsmeester te Oudebildtziel. In 1541 is voor het eerst sprake van vijf gerechtsbijzitters, onder wie Jan Gerrits Kuik.⁶⁵

Zoals we in hoofdstuk 3 zagen, zijn in 1552 alle weerbare gezinshoofden in Het Bildt gemonsterd.⁶⁶ De meerderheid (254 namen ofwel 77%) betrof Bildtmeiers met een volwaardig boerenbedrijf (een 'ploeggang'): vermoedelijk tevens de boeren met stemrecht voor plaatselijke ambten. Van deze groep werden 22 (bijna 9%) 'gesteld bij harnas en ringkraag'. Geen van de 23% 'arbeidslieden en anderen die geen land gebruiken' staat in 1552 met deze toevoeging te boek:

Tabel 4.2. Bildtmeiers met ploeggang, harnas en ringkraag in 1552

Andries Andries	SJP	Jan Jakobs	SJP
<i>Arjen Heimans Schijf</i>	SAP	Jan Pieter Luitjens	LVP
Arjen Leenderts	SAP	Jasper Jans	SJP
Bauke Broers	SAP	Jelger Lammerts	SAP
Daam Kornelis	SJP	Klaas Bartelds	SJP
Dirk Lourens	SJP	Klaas van Weidum	LVP
Dominicus Hillebrands	SJP	<i>Kornelis Gerrits Kuik</i>	SAP
Filippus Jakobs Buurtje	SAP	Kornelis Jakobs van Finkum	LVP
Filippus Willems	SJP	Kornelis Willems	SAP
Frans Jans van der Mey	SAP	Teunis Ewouts	LVP
Jan Goverts, weduwe van	SJP	Willem Steffens	SJP

Wie met een harnas werd gemonsterd, werd geacht te paard te strijden. De bijbehorende ringkraag (ook gorgerijn genoemd) was een extra statussymbool. Nog in 1599 was dit in het Staatse leger een verplicht onderdeel van de wapenrusting van ruiters, kurassiers, luitenants en kornetten. Omstreeks 1629 schilderde Rembrandt zichzelf met zo'n ijzeren ringkraag.⁶⁷ Maar hoewel een ringkraag statusverhogend werkte, blijkt uit tabel 4.2 dat het bezit hiervan in 1552 slechts in vijf bekende gevallen (in de tabel **vet** gezet) gepaard ging met het bekleden van een of meer ambten. In twee gevallen (in de tabel *cursief* gedrukt) waren de bezitters een zoon (Arjen Heimans Schijf) of een broer (Kornelis Gerrits Kuik)

⁶⁵ Sannes, *Geschiedenis* I 46. Jan Jakobs staat in 1527-1528 in Vrouwenparochie te boek als 'Jan Jakobs Stekepaard'.

⁶⁶ Tresoar/348/6025.

⁶⁷ De Winkel, 'Rembrandt's clothes' IV 49-50.

van een Bildtse ambtsbekleder.⁶⁸ Minder dan één op de drie harnas- en ringkraagbezitters is dus herkenbaar als ambtsbekleder of als naaste verwant van een ambtsbekleder. Omdat vóór 1600 lang niet alle ambtsbekleders bekend zijn, kunnen uit deze cijfers geen harde conclusies worden getrokken. Overigens hadden slechts drie Bildtse ringkraagbezitters in 1552 een herkenbaar Friese naam.⁶⁹ Van vier anderen staat vast dat ze Hollandse wortels hadden. Een van hen kwam uit een *quasi*-adellijke ('welgeboren') familie.⁷⁰

De monsterrol uit 1552 heeft geen vervolg gekregen. Wel is een fiscale bron uit 1578 bewaard die de toenmalige welgestelde Bildtbewoners indeelt in welstandsklassen.⁷¹ In de 12-guldenklasse werden in 1578 uitsluitend ongetitelde edellieden aangeslagen (tabel 4.3).

Tabel 4.3. Personele impositie in Het Bildt (1578):

	SJP	SAP	LVP	Bildt
Aangeslagen voor f 12:	2	–	–	1%
Aangeslagen voor f 6:	15	7	1	14%
Aangeslagen voor f 3–4:	35	24	30	53%
Aangeslagen voor minder dan f 3:	8	16	29	32%
Totaal aantal aangeslagen gezinshoofden in 1578:	59	48	60	167

Twee van hen woonden in Het Bildt: Sikke van Hemmema (geen pachter, maar leenman van de Staten) en de meergenoemde *gentleman trader* Tjalling Andringa, verzwagerd met de Bildtse familie Kuik.

Tabel 4.4. Aangeslagenen voor f 6 in de personele impositie in Het Bildt (1578):

Jakob Sixma	Steffen Klases	Jelle Tjeerds
Michiel Kornelis	weduwe van <i>Filippus Willems</i>	Frans van der Mey
Waling Walings	Willem Steffens	Klaas Hendriks
Neeltje Daams	weduwe van <i>Filippus Jakobs</i>	Jan Tjerks
weduwe van Jan Piers	Klaas Bartelds	Arjen Leenderts
Kornelis Daams	<i>Jan Franses van der Mey</i>	Leendert Jakobs
Lourens Dirks	<i>Barteld Bartelds</i>	Arjen Joosts, sr.
Maria Bartelds	<i>Pieter Kornelis Bonte</i>	

De bovenlaag van de niet-adellijke inwoners, de 6-guldenklasse, was met 23 gezinnen vrijwel even talrijk als de Bildtbewoners die in 1552 werden 'gesteld bij harnas en ringkraag'. Daarom is de continuïteit onderzocht tussen de militaire

⁶⁸ Sannes, *Geschiedenis* I 46, 68.

⁶⁹ Jelger Lammerts, Klaas van Weidum, Kornelis Jakobs van Finkum.

⁷⁰ Dirk Lourens, Klaas Bartelds, Kornelis Willems en Willem Steffens (Schutte en Brouwers, 'Van der Mey' 250, 267; Vleer, *Wassenaars* nrs. III-6, IV-7, IV-10). Dirk Lourens stamde uit de welgeboren familie Van Koudekerk.

⁷¹ Gedrukt in Van der Meer e.a., ed., *Boamen* 269-271.

elite in 1552 en de financiële elite in 1578. In tabel 4.4 zijn de namen van de in 1578 voor *f* 6 aangeslagenen die in 1552 een harnas en ringkraag hadden **vet** gezet en die van hun zoons, broers, schoonzons, of weduwen in deze welstandsklasse *cursief*.

Iets meer dan de helft van deze financiële elite behoorde in 1552 tot de plaatselijke militaire elite. Voor zover bekend hebben 22 Bildtse aangeslagenen uit 1578 een of meer lokale en/of regionale ambten bekleed. In tabel 4.5 zijn hun gegevens uitgesplitst naar ambt en welstandsklasse:

Tabel 4.5. Bekleders van ambten op dorps- of polderniveau (1575-1600) en hun welstandsklasse in 1578:

Ambt	<i>f</i> 12	<i>f</i> 6	<i>f</i> 3-4	<<i>f</i> 3
Dorpsontvangers	0	0	1	0
Dorpsrechters	0	0	0	1
Dorpsvolmachten	0	9	4	1
Kerk- en/of armvoogden	0	2	3	1
Gerechtsbijzitters	0	2	0	1
Statenlid ('volmacht ter landdag')	0	2	1	1
<i>Totaal beklede ambten</i>	<i>0</i>	<i>15</i>	<i>9</i>	<i>5</i>

Hoe vanzelfsprekend het achteraf lijkt dat welstand samenging met het bekleden van ambten, op zeker drie punten moet hierbij een voorbehoud worden gemaakt. Zoals gezegd zijn de lijsten met Bildtse (en Friese) ambtsbekleders voor deze periode onvolledig. Onduidelijk is bovendien van welke ambten doopsgezinden in deze jaren al waren uitgesloten, zoals in de zeventiende eeuw onder de streng calvinistische grietman Van Haren de regel werd.⁷² Ten tweede zijn uitwonende ambtsbekleders zoals de in 1578 in Leeuwarden residerende Bildtse grietman hier niet meegeteld. Tenslotte past een vraagteken bij de indeling in welstandsklassen onder de *f* 12. Vermoedelijk heeft de omvang van het gepachte land hierbij het zwaarst gewogen, maar duidelijk is dit niet.⁷³ Ook het aantal en het aanzien van de beklede ambten kan de aanslagen mee hebben bepaald.

Met horten en stoten is in het bovenstaande een min of meer samenhangend kwantitatief beeld geschetst van de weerbare en welgestelde Bildtse lokale bovenlaag tussen 1550 en 1600. Uit genealogisch onderzoek blijkt dat deze groep een hecht *connubium* vormde. In 1552 was bijna de helft van de 22 harnas- en ringkraagbezitters verwant of verzwagerd. In 1578 gold dit voor 18 van de 25 hoogstaangeslagenen.⁷⁴ De inheemse Friese adel was in deze groep vrijwel afwezig, maar speelde op afstand een bestuurlijke hoofdrol. In 1557-1580 en 1587-

⁷² Zie voor het 'beschavingsoffensief' van Van Haren hoofdstuk 5, hierna.

⁷³ Discussie in Van der Meer *e.a.*, ed., *Boarnen* 155-168.

⁷⁴ Schema 2, hierna.

1639 was steeds een Friese jonker grietman van Het Bildt.⁷⁵ De hechte verstrengeling van deze groep leidde behalve tot een concentratie van welstand tot het ontstaan van een ‘baantjescircuit’. Knottnerus (2004) spreekt van ‘een nieuwe middenklasse’, maar de term ‘patriciaat’ lijkt ons hier evenzeer op zijn plaats.⁷⁶

Binnen de cultuur van deze Bildtse bovenlaag, waarvan we de oudste generaties dus vinden onder de 22 harnas- en ringkraagbezitters in 1552 en de 25 hoogstaangeslagenen in 1578, onderscheidt Knottnerus vijf deelaspecten: huwelijks-, woon-, lees-, studie- en grafcultuur. We zullen deze aspecten hierna afzonderlijk bespreken, maar wijden eerst enkele woorden aan de kerkelijke cultuur. Blijkens een rekening uit 1606-1607 werden de predikantstractementen van de drie calvinistische gemeenten in Het Bildt betaald uit de pachtopbrengst van het in 1580 door de Staten geconfisqueerde kloostergoed van de abdij Mariengaarde.⁷⁷ Daarnaast bloeide hier minstens één doopsgezinde gemeente, door Dirk Jans aangeduid als ‘de gemeente van de dijk’ en vermoedelijk gehuisvest in Oudebildtziel. De nazit van zo’n doopsgezinde dienst werd in 1605 een van de kerkgangers fataal. Waling Walings kon nog juist van de kroeg naar het huis van zijn schoonzoon waggelen. Daar stierf hij voor de haard aan een beroerte of hartaanval. Zijn laatste woorden waren: *Mij woert so wee*.⁷⁸ Er was ook nog een katholieke kapel of schuilkerk ten huize van de Hemmema’s. In 1648 werd deze bezocht door niemand minder dan stadhouder Willem Frederik, de hoogste vertegenwoordiger van het centrale gezag en zelf overtuigd calvinist.⁷⁹ De door A.Th. van Deursen gemunte term ‘omgangsoecumene’ lijkt hierop even toepasselijk als op de nog tot ver in de zeventiende eeuw voortdurende uitwisseling van bestuursleden tussen de publieke kerk en de doopsgezinde gemeenten. Maar daarover is elders uitvoeriger geschreven.⁸⁰ In hoofdstuk 5, hierna, komt onder meer aan de orde hoe de positie van de calvinistische of *Groate Kerk* na 1650 werd versterkt door een stelselmatig ‘beschavingsoffensief’ van een grietman.

Huweljkscultuur en woencultuur

Hierboven zijn de termen ‘binnentrouw’ en *connubium* gevallen. Om na te gaan hoe endogaam het huwelijkspatroon van het Bildtse patriciaat was, en hoe dit was in vergelijkbare milieus elders in en buiten Friesland, zijn vijf vroegmoderne parentelen doorgelicht op consanguïne huwelijken:⁸¹

⁷⁵ Sannes, *Geschiedenis* I 474.

⁷⁶ Knottnerus, ‘Renaissance’ 69, 72.

⁷⁷ Van der Meer e.a., ed., *Boamen* 103.

⁷⁸ Jansz, *Aantekeningenboek* 93; Kuiken, ‘Doopsgezinden’ 26-27; Schutte en Brouwers, ‘Van der Mey’ 220-221.

⁷⁹ Bergsma, ‘Een dorp’ 160, 168.

⁸⁰ Onder meer Sannes, *Geschiedenis* I 133-136; Bergsma, ‘Een dorp’; Kuiken, ‘Doopsgezinden’.

⁸¹ Een parenteel is een lijst van alle mannelijke en vrouwelijke nakomelingen van een echtpaar. Een consanguïen huwelijk is een huwelijk tussen personen met gemeenschappelijke voorouders (Kuiken, ‘Neef en nicht’).

- a. nakomelingen van de vier gebroeders Willems uit Sassenheim, Bildtmeiers vanaf 1527;⁸²
- b. nakomelingen van Jan van der Mey, Bildtmeier in Sint Annaparochie vanaf 1527;⁸³
- c. nakomelingen van Sjoerd Piers, in 1511 boer te Easterein in de Friese kleiweidestreek;⁸⁴
- d. nakomelingen van Doen Beyens, in 1513 stichter van een altaar in Poortugaal bij Rotterdam;⁸⁵
- e. nakomelingen van de Amsterdamse schepen Klaas Hein ‘aan de Plaats’ († 1483).⁸⁶

Van deze stamvaders zijn vijf generaties nakomelingen in mannelijke en vrouwelijk lijn geteld. Vanaf de vijfde generatie kon binnen een parenteel worden getrouwd zonder dat dit viel onder de verboden verwantschapsgraden.⁸⁷ In bijna alle getelde parentelen kwam dit omstreeks 1600 veel voor, behalve in de Amsterdamse, waarin slechts één consanguïen huwelijk bekend is (tabel 4.6).

Tabel 4.6. Consanguïne huwelijken binnen vijf zestiende-eeuwse families

Generatie:	~1500	~1525	~1550	~1575	~1600	~1625
Aantal gehuwden:						
gebroeders Willems c.s.:	1	4	15	36	70	
Jan van der Mey c.s.:	–	1	2	6	13	19
Sjoerd Piers c.s.:	1	3	8	27	50	
Doen Beyens c.s.:	1	8	34	64	135	
Klaas Hein c.s.:	3	13	22	40	135	
Waarvan consanguïen gehuwd:						
gebroeders Willems c.s.:		0%	0%	17%	26%	
Jan van der Mey c.s.:	–	0%	0%	0%	8%	26%
Sjoerd Piers c.s.:	0%	0%	0%	0%	10%	
Doen Beyens c.s.:	0%	0%	0%	3%	18%	
Klaas Hein c.s.:	0%	0%	0%	0%	<1%	

In deze steekproef spannen de Bildtmeiersfamilies de kroon. In beide families, die omstreeks 1600 veel doopsgezinden telden en ook onderling verzwagerd

⁸² Vleer, *Wassenaars*.

⁸³ Schutte en Brouwers, ‘Van der Mey’.

⁸⁴ De Vries e.a., ‘Hoitesfolk’.

⁸⁵ Vervloet e.a., *Beyens*.

⁸⁶ Van Heel, *Amsterdamse burgers* nr. IIIa.

⁸⁷ Haks, *Huwelijk* 35–46.

waren, werd 1 op de 4 huwelijken gesloten tussen parenteelgenoten.⁸⁸ Voor de familie uit Easterein was dit veel minder (1 op de 10), maar de familie uit Pootugaal kwam dicht in de buurt (1 op de 5). Het huwelijkspatroon van de Amsterdamse nakomelingen van Klaas Hein was omstreeks 1600 bijna uitsluitend exogaam.

De extreem hoge endogamie onder de Bildtse families trad pas op toen zij al een prominente plaats binnen het Bildtse patriciaat hadden. Naast religieuze overwegingen kan ook verdichting van netwerken en consolidatie van bezit een rol hebben gespeeld. Andersom ligt exogamie meer voor de hand voor families die hun translokale contacten wilden verbreden. Een goed voorbeeld zijn de vier dochters van de in 1551 gestorven Jan Gerrits Kuik. Baartje Jans huwde eerst een Amsterdamse scheepsbevrachter en daarna een Haarlemse regentenzoon.⁸⁹ Berber Jans huwde een zoon van een Franeker schepen en daarna de koopman Jakob Sixma, wiens broer burgemeester van Franeker was. Ludou Jans trouwde met de boer en bestuurder Pieter Bonte(man), wiens vader Kornelis Willems in 1541 samen met vader Kuik in het Bildtse gerecht had gezeten. Maria Jans tenslotte trouwde met de Bildtmeier Gabe Dirks (post. verm. 1583). Ze was ook de grootmoeder van de dagboekschrijver Dirk Jans.

Hoe was het binnen dit elitenetwerk gesteld met de *girlpower*, zoals Jan Luiten van Zanden en Tine de Moor (2009) de plaats van de vrouw in de vroegmoderne Nederlanden aanduiden?⁹⁰ In hoofdstuk 1 zagen we dat een Bildtse boerin in de zestiende eeuw samen met haar man een contract kon afsluiten en op eigen naam bijvoorbeeld een lijfrente kon kopen. We zagen vanaf 1610 in Leeuwarden Amerens van der Mey en haar man samen in bier handelen. Van Zanden en De Moor zien als grondslag van deze (in de praktijk veelal beperkte) handelingsbekwaamheid de huwelijkscultuur of althans het huwelijkspatroon in de toenmalige Nederlanden. Omdat voor een huwelijk de vrijwillig gegeven toestemming van beide partners vereist was, had de gehuwde vrouw volgens deze auteurs in de zestiende eeuw een min of meer gelijkberechtigde positie. In de loop van de zeventiende eeuw zou de samenleving patriarchaler zijn geworden. Echte Kennau's zijn in zestiende-eeuwse Bildtse bronnen niet gevonden, wel weerbare vrouwen. In 1552 meldden zich 22 gewapende weduwen: bijna 7% van alle gemonsterde gezinshoofden. Een van hen was Knierke, weduwe van de één jaar eerder gestorven Jan Gerrits Kuik. Op de Bildtse boerderijenkaart die de koster Jan Jans in 1570 tekende, staat het huis van deze matriarche op naam van 'Kunnemoer'. De kaart vermeldt ook een 'Jannemoer' en een 'Nellemoer'. Uit het *Aantekeningenboek* van Dirk Jans blijkt dat 'moer' in zijn milieu stond voor een

⁸⁸ Kuiken, 'Doopsgezinden' 9-10. De endogaam gehuwden volgens Vleer, *Wassenaars*, zijn in generatie V nrs. 26, 35, 36, 38, 42, 52, en in generatie VI nrs. 69, 72, 73, 74, 75-76, 82, 94, 98, 99, 100, 102, 110, 122, 128, 136, 139, 149.

⁸⁹ Dölleman, 'Van Soutelande' 148; Kuiken en Van Poelgeest, 'Bonteman' 677.

⁹⁰ In Van Zanden, *Long Road* 101-141 (Nederlandstalige bewerking: De Moor en Van Zanden, *Vrouwen*).

aanzienlijke boerin. *Moer is doedt*, schreide de meid toen Dirks eerste echtgenote was gestorven.⁹¹ De positie van zo'n vrouw in het vroegmoderne Bildse boerenhuishouden is kort en goed te omschrijven: *moerpower*.

Binnen het Bildtse boerenpatriciaat was zilverwerk een geliefd medium om huwelijken luister bij te zetten.⁹² Een mooi voorbeeld is de vroeg zeventiende-eeuwse beker met de wapens van Karstje Arjens Schijf, vermoedelijk een kleindochter van de schout uit 1523, en haar man Jakob Steffens, de Bildtboer die in 1626 bierbrouwer in Harlingen werd. (afb. 21) De beker, blijkens het meesterteken (monogram HS of SH) van de hand van de Harlinger zilversmid Haie Siemens of zijn stadgenoot Sierk Harmens, is in 1927 door een doopsgezinde dame uit de 'Harlinger rijkdom' ingezonden voor een tentoonstelling in Leeuwarden. De huidige verblijfplaats is onbekend.⁹³

Van de wooncultuur van het Bildtse patriciaat omstreeks 1600 is verder weinig bewaard. Bij een noodopgraving in Westhoek (1998) kwam een tegelvloer van zestiende-eeuwse majolica aan het licht. (afb. 16) Uit een primitieve plattegrond in het *Aantekeningenboek* blijkt dat de in hoofdstuk 1 beschreven winkelhaakboerderij ('krukhuis') in Het Bildt al kort na 1600 voorkwam. De eerste bekende afbeeldingen van dit type boerderij staan zoals gezegd op een kaart uit 1591 van De Zilk, een buurschap bij Hillegom, niet ver van het Hollandse stam-dorp van de Bontemans *cum suis*.⁹⁴ (afb. 1) Het oudste thans nog bestaande gebouw in Het Bildt zou een winkelhaakboerderij in Sint Jacobiparochie zijn. Hiervan is het voorhuis erkend als rijksmonument met het bouwjaar 1649.⁹⁵ De oudste bewaarde gevelsteen (1574) zit in een negentiende-eeuwse boerderij aan de Koudeweg, halverwege Sint Jacobiparochie en Sint Annaparochie. (afb. 18) Het ornament op deze steen is lastig te duiden. De plaatselijke overlevering ziet er een walviskaak in, maar het zou ook een korenschoof (of twee samengebonden korenschoven) kunnen zijn die aan een ring is (of zijn) opgehangen. Dit oude vruchtbaarheidssymbool is omstreeks 1565 door Pieter Bruegel de Oude afgebeeld op zijn schilderij van een Brabantse boerenbruiloft.⁹⁶ (afb. 20) Alle Bildtse gevelstenen staan in bijlage 2, hierna. De in 2012 teruggevonden zestiende-eeuwse haardsteen uit Oudebildtzijl kwam hierboven al ter sprake. (afb. 19) In Zuid-Holland zijn meer exemplaren van dit 'Antwerpse type' haardsteen bewaard.⁹⁷

⁹¹ Jansz, *Aantekeningenboek* 136.

⁹² Kuiken, 'Doopsgezinden' 29.

⁹³ Wassenbergh, *Tentoonstelling* nr. 50 (mw. A.C.S. Land-Fontein); Ter Avest, *Harlinger zilver*; Stoter, *Zilveren eeuw*. De beker dateert van vóór 1603 of uit 1618 of 1641. Onder Karstjes vrouwenwapen staat een inscriptie: P.J. 1732 J.C.

⁹⁴ Jansz, *Aantekeningenboek* 132; Kuiken, 'Doopsgezinden' 32; Hulkenberg, *Hillegomse geschiedenissen* 48-51.

⁹⁵ Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, monumentnummer 9505: 'voorhuis van boerderij van het hoekplaatstype'.

⁹⁶ Vleer, *Wassenaars* nr. 10; P. Bruegel de Oude, *Boerenbruiloft*, Wenen, Kunsthistorisches Museum inv. nr. 1027.

⁹⁷ Onder meer uit de schouw van de ridderhofstad Dever te Lisse (afb. in Hulkenberg, *Dever*, plaat 26).

Leescultuur en studiecultuur

Het *Aantekeningenboek* bevat een ongewoon volledige beschrijving van het boekenbezit van een Bildtse particulier uit 1609: de auteur Dirk Jans zelf. Knottnerus (2004) betoogt overtuigend dat het *Aantekeningenboek* als egodocument van een vroegmoderne boer uit het Noordzeegebied niet uniek is, maar de erin opgenomen lijst van 44 boeken is dat als momentopname van leescultuur op het Friese platteland wel. In Het Bildt is pas in 1787 weer zo'n grote collectie beschreven: die van de in 1767 te Franeker gepromoveerde jurist Kornelis Wasse-naar uit Sint Annaparochie, onder meer notaris en rentmeester van de toenmalige Bildtse grietman.⁹⁸ Uit de lijst van Dirk Jans mag echter niet worden afgeleid dat het hele Bildtse patriciaat er in zijn tijd een even brede leescultuur op na hield. Toen zijn neef, de grootschipper Michiel Gabes, in 1640 in zijn huis aan het Noordijs te Harlingen overleed, liet hij behalve f 3083 aan scheepsparten en andere roerende en onroerend goederen slechts acht boeken na, waaronder een kroniek (wellicht de Friese van Winsemius), een bijbel, een 'Duits' en een 'Frans' Nieuw Testament en een kerkboek. Misschien was Dirk Jans binnen zijn familie toch een buitenbeentje.⁹⁹ Knottnerus ontwaart in zijn werk proeven van rederijkersrijm, maar die opvatting is (nog) geen gemeengoed. De indruk overheerst dat Dirk zich door zijn lectuur vooral kon ontwikkelen tot een vroegmoderne *armchair traveller*.

Een minder omvangrijke, maar eveneens belangwekkende Bildtse boekenverzameling is het achttiental banden dat in 1652 is nagelaten door Here Arjens IJsselmonde. Hij was vanaf 1610 voor het grietenijgerecht opgetreden als rechtskundig adviseur ('procureur-postulant'). De toenaam (Van) IJsselmonde komt al vanaf 1523 voor in Sint Jacobiparochie.¹⁰⁰ De postulant bezat in 1652 onder meer een lijvig stichtelijk werk van de Leeuwarder predikant Adrianus Hasius (1601-1650). Hasius had in 1648 persoonlijk een exemplaar van dit *Geestelyken alarm* aangeboden aan stadhouder Willem Frederik, met wie hij enige jaren regelmatig omging. Ph.H. Breuker (2001) beschouwt Hasius als een woordvoerder van het 'gereformeerd piëtisme'. *Den geestelyken alarm* gaat, om het wat anachronistisch te zeggen, over de drie-eenheid God, Nederland en Oranje (of Nassau). De Republiek wordt erin geprezen als een 'tweede land Kanaän', een 'aards paradijs', een 'herberg voor Gods kerk' en een 'baarmoeder van grote verstanden'.¹⁰¹ Dat IJsselmonde dit boek in de kast had, betekent niet *per se* dat hij zelf piëtist was of de zogeheten 'nadere reformatie' aanhing. De regionale faam van de hofpredikant Hasius en de politieke correctheid van diens opvattingen kunnen evengoed redenen zijn geweest om het boek te kopen (en zo nodig te tonen).

⁹⁸ Knottnerus, 'Renaissance'; Kuiken, 'Keesen' 214-218 en bijlage 10, hierna.

⁹⁹ Vergelijk voor het boekenbezit van Leeuwarder bakkers en advocaten tot 1650: Nijboer, *Fatsoenering* 50-53.

¹⁰⁰ Obreen, *Franeker* nr. 54: Klaas Jans van IJsselmonde als bewoner van de 'Franeker landen' bij Sint Jacobiparochie.

¹⁰¹ Breuker, 'Nadere Reformatie' 27-28; Bergsma, 'Kerk en staat' 167; IJsselmondes boekenlijst in bijlage 10.

Ijsselmonde liet vier grote rechtsgeleerde werken na: een Latijnse bundel *Decisiones* van het Hof van Friesland, in 1639 bezorgd door de Franeker hoogleraar Johannes van den Sande (1586-1638), een in 1645 te Leeuwarden uitgegeven praktijkhandboek van Bernard van Zutphen en twee verzamelingen niet-Friese wetten: een boek met 'keizerlijke statuten' en een handboek over Hollands procesrecht van de Leidse hoogleraar Paulus Merula (1558-1607). Merula's boek is mogelijk aangeschaft in verband met het beroep dat de Bildtmeiers in 1632 bij de Staten-Generaal instelden in de propijnkwestie. In 1628 had Ijsselmondes collega Harrent Hendriks Vogel hiertoe in Leiden en Groningen advies ingewonnen, maar het is niet uitgesloten dat hijzelf in 1632 als adviseur met Dirk Jans naar Den Haag is gereisd.¹⁰² Curieus is tenslotte nog de vermelding van een zogeheten *Beeldenaer*, een gedrukte geïllustreerde lijst van binnen- en buitenlandse munten.

Hoewel de postulant Ijsselmonde blijkbaar Latijn las (hij liet behalve de *Decisiones* ook een *Dictionarium* na), is hij niet terug te vinden in het *corpus* Friese studenten vóór 1650. Toch ging in zijn tijd in de Republiek elitevorming steeds meer gepaard met een academische vorming. Het nieuwe bewind had grote behoefte aan hoogopgeleide protestantse bestuurders, die onder meer werden klaargestoomd in Leiden (vanaf 1575) en Franeker (vanaf 1585). Maar al in 1564 liet *Christianus Bonteman Leovardiensis* zich als student inschrijven in het toen ook al protestantse Heidelberg. *Leovardiensis* betekent waarschijnlijk dat hij in Leeuwarden de Latijnse school had gevolgd, want zijn vader was de Bildtmeier Pieter Kornelis Bonte. In 1567-1572 was Christiaan secretaris van Leeuwarderadeel. Een neef en naamgenoot ging in 1611 in Franeker studeren.¹⁰³ De eerste Bildtse boerenzoon die zich daar inschreef, was Andries Iepes (1601). Zijn vader Iepe Andries was vanaf 1574 Bildtmeier in Vrouwenparochie, waar hij in 1578 is aangeslagen voor f 2. Hij hoorde dus niet bij de hoogstaangeslagen, maar maakte vanaf 1591 carrière als Bildts gerechtsbijzitter, Fries Statenlid en Gedeputeerde. Zijn zoon werd in 1611 advocaat in Leeuwarden en is in 1631 als *dr Andries Yppes Aesgama* begraven in Bitgum, aan de rand van Het Bildt. Hij liet boerderijen en na in Ingelum en Bitgummole.¹⁰⁴ De toenaam Aesgama lijkt te wijzen op een adellijke Friese afkomst, maar een genealogisch verband met een oudere familie Aesgama is niet aangetoond. Vermoedelijk is deze deftige naam pas in 1603 aangenomen. In 1601 noemde Andries zich in Franeker *Andreas Epeus Billandinus*, in 1603 bij zijn inschrijving aan de universiteit te Marburg *Andreas Epeus Aesgama* en in 1608 in Genève *Andreas Epeus Frisius*. Zijn academische vorming heeft blijkbaar niet alleen zijn horizon verruimd, maar ook zijn statusbesef gevoed. Deze brede opleiding, compleet met *peregrinatio*, leidde echter niet naar de top van het provinciebestuur: Gedeputeerde Staten of het Hof van Friesland. Het

¹⁰² Bergsma, 'Dirck Jansz' 68.

¹⁰³ Bijlage 9, hierna; Knottnerus, 'Renaissance' 67; Vleer, *Wassenaars* nr. V-53.

¹⁰⁴ Bouma, *Folkert Mourins*; Van der Meer e.a., *Boarnen* 271 nr. 5455; De Walle, *Friezen* nr. 276.

window of opportunity in de beginjaren van de Republiek, waarvan zijn vader nog had geprofiteerd, was al voorbij toen Andries in *patria* terugkeerde. De inmiddels geconsolideerde bestuurselites sloten zich weer voor nieuwkomers.

Bleef het rendement van de academische investering van Andries Iepes dus beneden verwachting, de universitaire ambitie van een zoon van IJsbrand Sems en de Bildtse Berber Jans (Kuik) eindigde ronduit tragisch. *Sempronius Isbrandi* studeerde in 1567 in Leuven en schreef zich in 1581 in bij de Leidse rechtenfaculteit. In 1583 stelde hij 'lidmaat' te zijn van de universiteit, maar het stadsbestuur weigerde hem de daaraan verbonden fiscale vrijstelling. In 1584 kreeg hij last van slapeloosheid, koortsdromen, braken, diarree en verstopping. De uit Friesland afkomstige hoogleraar geneeskunde Rembertus Dodoneus († 1585) gaf hem een klisma, een slaapmiddel, kalfssoep met gepelde gerst en aderlatingen, maar Sempronius overleefde deze behandeling niet.¹⁰⁵ Uit zulke anekdotes, waarvan tientallen zijn gevonden in gerechtelijke en notariële archieven in Friesland en Holland, blijkt hoezeer de hier beschreven vroegmoderne Bildtse elite een translokale elite was. In de volgende paragraaf kijken we vooral naar de manieren waarop deze groep zich in Het Bildt aan het nageslacht presenteerde in grafschriften en wapens.

Grafcultuur

We blijven nog even staan bij de zojuist genoemde Franeker patriciërsfamilie Sems, die al vóór 1550 een voorname rol speelde in de graanhandel en die zich in Het Bildt in passende postume stijl presenteerde. De wapenzerk van Sempronius' grootvader en naamgenoot Sem IJsbrands († 1541) in de kerk van Sint Jacobiparochie is het oudste thans bekende (en dateerbare) Bildtse grafmonument. (afb. 17) Over de grafcultuur van het vroegmoderne Bildtse patriciaat bestaan gedrukte publicaties van Hoogland (1935–1937), Sannes (1952), De Walle (2007) en Kuiken (2013).¹⁰⁶ De bij de jongste restauratie van de Grote Kerk te Sint Jacobiparochie (2010–2011) teruggevonden zerken zijn nog niet in druk gepubliceerd, maar wel beschreven op de website van De Walle.¹⁰⁷ Het gehele thans bekende *corpus* Bildtse grafobjecten tot 1650 vindt u in bijlage 6. Op deze 45 objecten zijn in totaal 48 al dan niet herkenbare wapens afgebeeld. Dat van Sem IJsbrands is evenals veel andere wapens in 1795 blindgekap op last van het revolutionaire Bataafse bewind. Deze 'wapenstorm' woedde het hevigst in Sint Jacobiparochie en het minst in Vrouwenparochie. Het was al bekend dat de Leeuwarder zerkhouwer Gerben Beeldsnijder in 1528 was betrokken bij de afwerking van de kerk in Sint Annaparochie en dat het Leeuwarder atelier van Krijn Christoffels omstreeks 1600 drie gesigeneerde wapenzerken afleverde voor

¹⁰⁵ RAL/501A/44/226; RAL/501A/1289/247; RAL/506/49B (vr. med. A.A. van Poelgeest).

¹⁰⁶ Hoogland, 'Wandeling'; Sannes, *Grafschriften*; De Walle, *Friezen*; Kuiken, 'Denkend aan Holland'.

¹⁰⁷ www.walmar.nl/inscripties.asp.

de Bontemans *cum suis*.¹⁰⁸ Enige nu teruggevonden zerken leveren nieuwe aanwijzingen op over de makers.¹⁰⁹

Het *corpus* van de Bildtse grafcultuur tot 1650 is te lezen als een beeldverhaal dat illustreert hoe uit een immigrantencultuur een vroegmoderne elitecultuur is gegroeid. Zes grafzerken, waaronder die van Jan Klases († 1583), de vader van Dirk Jans, zijn op grond van herkenbaar Friese eigennamen en/of de kenmerkende halve adelaar te klassificeren als Fries.¹¹⁰ Het aandeel herkenbare Hollandse familiewapens op Bildtse grafobjecten tot 1650, met inbegrip van de recent teruggevonden zerken, is veel groter: Bonteman (Rijnland, 9x), Van Koudekerk (Rijnland, 2x), Kuik (Zwijndrechtse Waard of Rijnland, 2x), Van Alblas (Dordrecht, 1x), Boom (Dordrecht, 1x) Van Haarlem (Kennemerland, 1x) en Van Loo (Dordrecht, 1x). Het Bildtse wapen (Van) IJssel zou kunnen zijn ontleend aan het wapen Van der Hoog (Rijnland).¹¹¹ De vroegste verwijzing naar Hollandse *roots* is de zerk van Louw Arjens († 1546) in Vrouwenparochie. Louw, blijkens zijn grafschrift uit Heinenoord in Zuid-Holland, voerde geen heraldisch wapen maar een huismerk. Op latere grafschriften worden geen plaatsen van herkomst vermeld. Het geslachts- of standsbesef, veelal verbeeld door een familiewapen, kwam toen in de plaats van identiteiten die werden ontleend aan een stamdoorp of stamgewest. Dit neemt niet weg dat Holland gedurende een groot deel van de zestiende eeuw behalve een leverancier van bier voor de Friese burgerij ook een rijke bron was van statussymbolen voor de opkomende Bildtse elite.

Dat het hier een elitecultuur betreft, blijkt ook uit een vergelijking van de namen op de 45 bewaarde vroegmoderne Bildtse grafobjecten met de families van de harnas- en ringkraagdragers uit 1552 en de hoogstaangeslagenen uit 1578. Zo was Dirkje Jelles, in 1616 begraven onder een Friese adelaar, een dochter van de hoogstaangeslagene Jelle Tjeerds. Sieuwke Andries, in 1618 begraven onder het wapen Van Haarlem, was een dochter van de harnas- en ringkraagdrager Andries Andries. Zij was de eerste vrouw van de dagboekschrijver Dirk Jans, die in 1636 zelf is bijgezet in het graf van zijn schoonmoeder in Sint Annaparochie.¹¹² Sieuwke is met haar Friese voornaam en haar Hollandse familiewapen representatief voor de verzwagering van Friezen en allochtonen binnen het Bildtse patriciaat, die vanaf de tweede helft van zestiende eeuw optrad en die

¹⁰⁸ Sannes, *Geschiedenis* I 53; Kuiken, 'Denkend aan Holland'; zie ook Engels, 'Gesigineerde grafstenen'.

¹⁰⁹ De nieuw gevonden signaturen zijn AR (vóór 1585), DJ (1613), NG (1636) en WW PL of WP WL (1647).

¹¹⁰ Het wapen van Jan Klases staat ook in een Fries wapenboek uit 1584 voor de vrouw van een *Meynt Byousma* († 1581) die zelf is afgebeeld met een gedeeld wapen: rechts een halve adelaar, links in rood een zilveren dwarsbalk beladen met een groen klaverblad (Visser e.a., 'Conscriptio' nrs. 65-66). De in Kuiken, 'Denkend aan Holland' 217 voorgestelde identificatie van deze *Meynt Byousma* met een tijd- en naamgenoot uit Bitgum houdt geen stand (zie de wapens van deze Bitgumer en zijn twee vrouwen in Buma, 'Wapens' 11-12, en Van der Meer, *Grafschriften* nr. G1).

¹¹¹ Kuiken, 'Denkend aan Holland' 220-221; idem, 'Zelfde wapen'.

¹¹² Bijlage 6, hierna; Jansz, *Aantekeningenboek* 152.

min of meer samenviel met einde van de ‘ontfriesing’ van de Bildtse boerenbevolking. Dirkje Jelles is hiervan een ander voorbeeld. Haar man stamde uit de meergenoemde Hollandse familie Bonteman *cum suis*. Deze assimilatie was onderdeel van de overgang van een immigrantencultuur naar een gemengde elitecultuur die zich in Het Bildt in de tweede helft van de zestiende eeuw voltrok. Deze gemengde elitecultuur is het milieu waarin Dirk Jans zijn *Aantekeningenboek* schreef.

Het sociale en sportieve kapitaal van Dirk Jans

Het onderzoek van het *Aantekeningenboek* heeft zich tot nu toe, afgezien van de taalkundige analyses door K. Fokkema (1959-1960), beperkt tot twee aspecten: het economisch kapitaal (het boerenbedrijf) en het cultureel kapitaal (de boeken en de culturele ambitie) van de schrijver.¹¹³ Wat valt in dit verband te zeggen over diens sociale kapitaal? Harm Nijboer (2007) definieert sociaal kapitaal als ‘krediet dat men ontleent aan sociale relaties’.¹¹⁴ Dit is verwarrend, want krediet en kapitaal zijn niet hetzelfde. Dat bijvoorbeeld Dirk Jans kerkvoogd en afgevaardigde naar Den Haag was, getuigt van sociaal krediet bij zijn mede-Bildtmeiers, maar op de keper beschouwd was deze achterban zelf zijn sociale netwerk en de kern van zijn sociale kapitaal.¹¹⁵

Zoals het *Aantekeningenboek* een momentopname vormt van het culturele kapitaal dat Dirks boeken vertegenwoordigen, zo geven het *Aantekeningenboek* en de *Memorijen* een indruk van dit sociale netwerk: niet zo specifiek als de dagboeken van de Friese stadhouder Willem Frederik, die zijn gesprekken en transacties met de Friese adel en andere politici uitvoerig weergeeft, maar uitgebreid genoeg om vast te stellen dat Dirks actieradius niet ver buiten Het Bildt lag.¹¹⁶ Zijn beide geschriften vermelden tesamen bijna 200 volwassen personen in de volgende categorieën:¹¹⁷

- a. 61 deelnemers aan Bildtse onroerendgoedtransacties (overdracht van bruikma);
- b. 64 overleden/begraven familieleden, aanverwanten en andere Bildtbewoners;
- c. 22 personen met wie de schrijver naar eigen zeggen zakelijk en/of privé omging;
- d. 44 lokale gezagsdragers: dorpsvolmachten en -rechters, kerkvoogden, bijzitters enz.;

¹¹³ Jansz, *Aantekeningenboek* 7-70; Knottnerus, ‘Renaissance’.

¹¹⁴ Nijboer, *Fatsoenering* 11-12 en stelling 7.

¹¹⁵ Halpern, *Social Capital* 39.

¹¹⁶ Willem Frederik, *Gloria parendi*.

¹¹⁷ Bijlage 7, hierna. Enkele personen komen in meer dan één categorie in de geschriften voor.

- e. 13 translokale gezagsdragers: secretarissen, grietmannen, Statenleden, stadhouder enz.;
- f. 18 overige vermeldingen.

Met uitzondering van categorie (e) zijn deze ‘200 van Dirk Jans’ vooral dorps- en standgenoten van de auteur. De onderlinge verwantschappen binnen deze groep zijn aangeduid in bijlage 7. Er zijn naast de familie van de auteur zelf (17 vermeldingen) twee clusters herkenbaar: de onderling verzwagerde families Bonteman *cum suis* (29) en Van der Mey (23). Het percentage herkenbaar Friese namen schommelt rond de 26%. De meeste zakelijke en privétransacties met de auteur vinden plaats in Het Bildt en zijn dus in die zin lokaal, maar Dirk Jans bezoekt ook een chirurgijn en een herberg in Leeuwarden. De ‘overige vermeldingen’ geven vaak alleen een naam en soms een anekdote. Zo vertelt de auteur hoe in 1605 de ‘gemeente aan de dijk’ bijeenkomt bij Arjen Joris en hoe Hans Dirks in 1621 met paard en wagen van zijn erf over het ijs naar Terschelling rijdt. De gegevens zijn onvoldoende om bijvoorbeeld de rol van krediet binnen dit netwerk vast te stellen, zoals Craig Muldrew (1998) voor het vroegmoderne Engeland heeft gedaan. Analyse van de vanaf 1612 bewaarde Bildtse hypotheekboeken zou het beeld hier kunnen aanvullen.¹¹⁸

In onze ‘200 van Dirk Jans’ zijn alleen volwassenen opgenomen. We zullen hier één kind bespreken: Dirks volgens het *Aantekeningenboek* in 1620 geboren zoontje Jan, en wel omdat Dirk hem een opmerkelijke sportieve toekomst toewenste. In 1620 maakte de trotse vader voor deze pasgeborene namelijk een houten *cloeck* met twee ballen – met de wens dat het ventje tot in lengte van dagen zou *balslaen*, een term waarmee volgens het *Middelnederlandsch handwoordenboek* onder meer kaatsen werd bedoeld. Wie geregeld in Friesland komt, herkent aan de buitenshuis opgehangen kransen de vaak bescheiden woningen van succesvolle beoefenaars van deze volkssport, die in het Engels treffend *hand-tennis* heet. Kaatsen was in de tijd van Dirk Jans echter een elitesport – en dat lijkt ons de hoofdreden dat hij zijn zoontje hierin graag zag excelleren. In het voorgaande zagen we hoe het Bildtse patriciaat zich weerde op de drie klassieke ‘velden’ zoals de socioloog Bourdieu die definieert: economisch (de translokale graan- en bierhandel), sociaal (huwelijkspatronen en het ontstaan van een plaatselijk regentencircuit) en cultureel (woon-, lees-, studie- en grafcultuur). Kennelijk liet deze Bildtse boerenelite zich ook gelden op het sportveld.¹¹⁹

Het viel de frisist Pieter Breuker in 2004 op dat in laatmiddeleeuwse bronnen sprake was van kaatsen en kaatsbanen in bijna alle Nederlandse gewesten – behalve uitgerekend in Friesland. Pas in de zestiende eeuw begon de Friese elite te

¹¹⁸ Muldrew, *Economy*; Tresoar/13.07/90 vlgg. (indexen: NT 13.22); Nijboer, *Fatsoenering* 102.

¹¹⁹ Jansz, *Aantekeningenboek* 129; over tennissende boeren in de twintigste eeuw: Muntinga, ‘Dat wij als boeren’.

kaatsen en pas na 1650 het meer gewone volk. Breuker leidde hieruit af dat het kaatsen omstreeks 1500 in Friesland is ingevoerd en legde al snel een verband met de vroege kolonisatie van Het Bildt door lieden uit ‘diverse natiën’. Omdat de spelregels van gewest tot gewest verschilden, maakte hij een vergelijking. Daarbij vond hij dat de huidige Friese puntentelling nog het meest leek op die uit de Grote Waard bij Dordrecht. Breuker opperde daarom dat Zuid-Hollandse ‘polderjongens’ deze sport in Friesland hebben ingevoerd.¹²⁰

Uitgaande van de in het vorige hoofdstuk beschreven invasiehypothese zou de theorie van Breuker hout kunnen snijden. Voor zo’n invasie van ‘polderjongens’ ontbreekt echter het bewijs. Dat de dijkgravers in 1505 uit de buurt van Dordrecht kwamen, staat evenmin vast. Maar zelfs dan blijft het onwaarschijnlijk dat deze trekarbeiders een elitespel zoals het *balslaen* zouden hebben beoefend. Daarvoor moeten we eerder bij de Hollandse voorouders van Dirk Jans zijn – of anders de Friese. Misschien was het balspel met de houten *cloeck* evenals Dirk zelf een mengsel van elementen uit Friesland, Holland en ‘andere diverse natiën’. Breukers ‘polderjongensverhaal’ is hoe dan ook representatief voor de egalitaire ideologie van de traditionele Friese historiografie. Deze traditie schildert de middeleeuwse en vroegmoderne Friese samenleving af als een republiek van *peasants*. Ook de wortels van de Friese adel zouden in deze brede boerenstand liggen – een egalitaire idylle die in de afgelopen jaren vooral door Paul Noomen is weerlegd.¹²¹ Dit type miskenning van stands- en klassenverschillen staat in dienst van een romantisch Fries ‘wij-gevoel’ dat de elites en de ‘brede bevolking’ samen geestdriftig laat werken, vechten, feesten en *balslaen*. De in hoofdstuk 1 geparafraseerde passage uit Buwalda’s *Fan de Bildtse grônd* is een schoolvoorbeeld.

We mogen tenslotte aannemen dat Dirk ook zelf als kind de *cloeck* heeft gehanteerd. Dit attriboot was hem blijkbaar zo vertrouwd dat hij het niet nader heeft omschreven – of getekend. De aanduiding dat het voorwerp klokvormig was, moest voor een goed verstaander genoeg zijn. Misschien mogen we hier denken aan het *pelota* of *jai alai* dat door Zuideuropeanen tot helemaal in China is verspreid. In deze variant wordt een min of meer klokvormig attriboot gebruikt. De generatie van Dirk Jans’ ouders heeft nog meegemaakt dat Friesland was bezet door Spaanse troepen. En zoals de Spanjaarden na het beleg van Leiden (1574) hun hutspot (*cocido*) achterlieten, zo kan ook het *balslaen* met de *cloeck* een sportieve erfenis zijn van de Spaanse stadhouder Caspar de Robles, die van 1568 tot 1577 zijn sporen in Friesland heeft nagelaten. Als dit zo is, dan heeft dit kosmopolitische relict het einde van de Tachtigjarige Oorlog (1648) niet lang overleefd. Mogelijk is het klokvormige attriboot verdwenen toen het kaatsen van elite- tot volkssport werd, maar in ieder geval kaatste het Bildtse patriciaat vóór die tijd met bal en *cloeck*.

¹²⁰ Breuker, ‘Acht eeuwen’.

¹²¹ Het meest recent in Noomen, *Stinzen*.

Besluit: een ‘fatsoenlijke’ elite

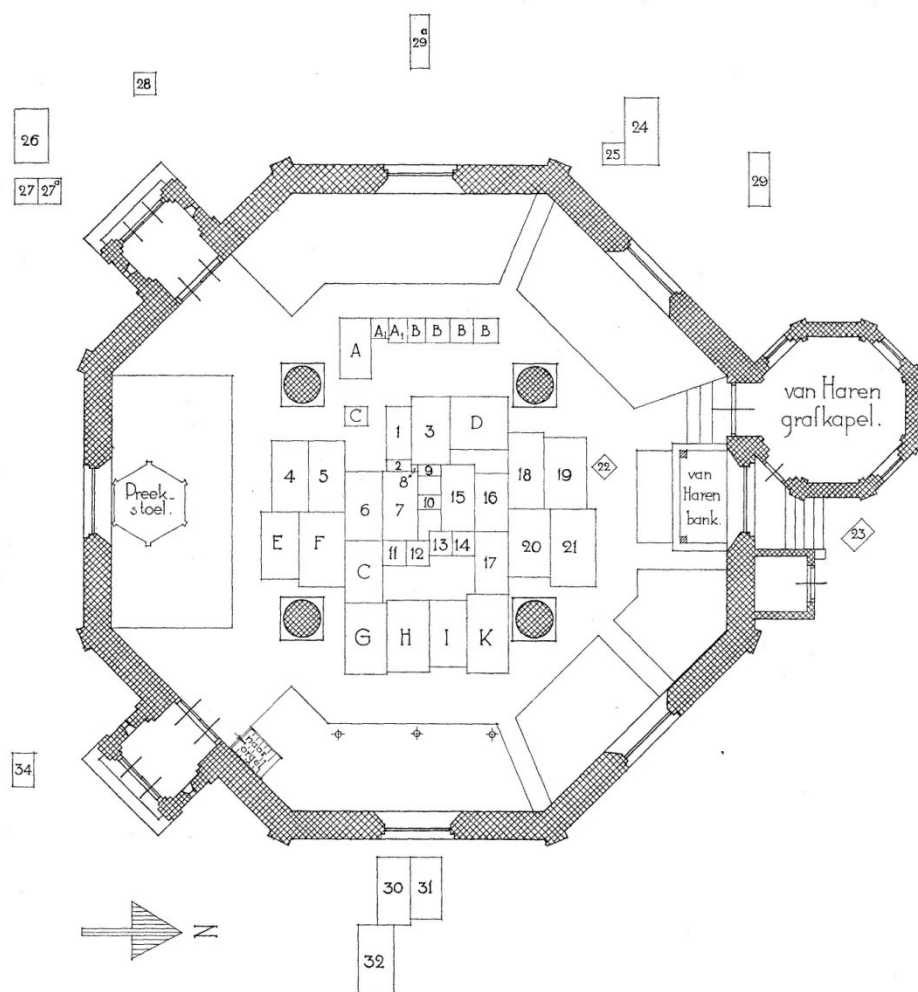
In hoofdstuk 1 zijn de eerste stenen gelegd voor een brede cultuurgeschiedenis van Het Bildt. We hebben daar betoogd dat Het Bildt een vroegmoderne polder is die vanaf het begin van de zestiende eeuw door translokale netwerken nauw verweven is geweest met de modernisering van de Nederlandse economie, samenleving en cultuur die omstreeks deze zelfde tijd is begonnen. In de loop van deze deelname aan het vroege Nederlandse moderniseringsproces kwam in Het Bildt tevens een nieuwe elite tot ontwikkeling. Kunnen we de groei en bloei van dit Bildtse patriciaat misschien nog iets nauwkeuriger relateren aan het bredere Nederlandse moderniseringsproces?

Een verbindende schakel tussen beide verschijnselen zou de opkomst kunnen zijn van wat Nijboer ‘contractueel krediet’ heeft genoemd. Hoe dit in de zestiende en zeventiende eeuw als smeermiddel van de translokale handel diende, blijkt uit onze voorbeelden uit 1556 (handel tussen Het Bildt, Groningen en Amsterdam) en 1629 (tussen Het Bildt, Haarlem en Leeuwarden). We zagen tevens hoe de bovenlaag van de Bildtmeiers al vroeg de weg naar de notaris vond. Daar en op de beurs in Amsterdam werd op contractbasis graan verhandeld, maar er werden ook contractuele investeringen (‘lijfrenten’) gedaan. Nijboer maakt met andere voorbeelden aannemelijk dat deze ontwikkelingen cruciaal waren voor de vroege modernisering van de Friese economie. De gevolgen voor de consumptie van boeken en andere min of meer duurzame goederen door de Leeuwarder burgerij noemt hij ‘fatsoenering’. Het Bildtse patriciaat heeft in de vroege Gouden Eeuw volop deelgenomen aan deze translokale ontwikkelingen. ‘Fatsoen’ was in Nijboers visie tegen 1600 een voorname schakel in de productieketen van cultureel en sociaal kapitaal.¹²² In deze zin mag ook het Bildtse patriciaat in die tijd een ‘fatsoenlijke’ elite heten.

Zoals we onder meer in de *Memorijen* van Dirk Jans lezen, heeft deze lokale elite zich na 1600 met hand en tand verzet tegen inbreuken op zijn verworven rechten. Het zal nu wel duidelijk zijn dat we deze kwestie niet kunnen afdoen als een botsing tussen lokale en translokale krachten. Daarvoor was de verwevenheid van deze elite met translokale netwerken op economisch, sociaal en cultureel gebied te innig. Het Bildtse patriciaat leefde niet op een eiland, al blijkt dit niet direct uit het beperkte sociale blikveld van het *Aantekeningenboek*. Lezen we dat relaas tegen de achtergrond van de overgang van een immigrantencultuur naar een gemengde elitecultuur, dan lijkt deze overgang te hebben geleid tot een zekere mate van afsluiting. Ook dit was geen uniek Bildts verschijnsel. Zoals we eerder opmerkten, was consolidatie en afsluiting omstreeks 1600 de praktijk onder economische en politieke elites in de gehele Republiek. In de literatuur is een en ander bekend onder de min of meer convergerende trefwoorden ‘aristo-

¹²² Nijboer, *Fatsoenering* 100–104, 112 (zie echter Schuurmans recensie, 140); Knottnerus, ‘Renaissance’ 69.

cratisering' en 'oligarchisering'. In het hierna volgende hoofdstuk komen we erop terug.

Afbeelding 4. Plattegrond van de Van Harenskerk (1682-1686) met rechts de Van Harenskapel en onderaan (buiten de kerk) de Bontemangraven (naar Sannes, Grabschriften)

5.

Een aristocratische graanrepubliek (1650-1750)¹**Inleiding**

De periode 1650-1750 was geen beste tijd voor de West-Europese economie. Sommige historici spreken zelfs van wereldwijde krimp, maar dat is te eurocentrisch.² Voor de oosterse grootmacht China begon met de komst van een nieuw keizershuis in 1644 juist een eeuw van stabiliteit en groei.³ Wel stagneerde de door de Amsterdamse wereldhandel aangejaagde Hollandse economie na 1650. In de ‘vroege Gouden Eeuw’ was veel handelsgeld geïnvesteerd in de infrastructuur van de Republiek: inpolderingen, verveningen, industriewindmolens en een trekvaartennetwerk. Na 1650 daalden in Europa de prijzen, zowel voor producten van landbouw en nijverheid als voor onroerend goed. De lonen bleven echter stabiel, waardoor arbeid relatief duur werd. Het toenemende protectionisme in Europa was voor de Republiek ongunstig, zowel in particulier opzicht (hoge tariefmuren) als collectief (kostbare handelsoorlogen tegen Engeland). Ook de met de Hollandse handel zo nauw verweven Friese economie werd in deze golfbeweging meegezogen. De neergang van de landbouw op de Friese klei begon in 1665 en duurde tot het midden van de achttiende eeuw. Faber (1973) stelt dat de conjuncturele schommelingen in Holland waarschijnlijk extremer waren. Voor zover de grondpachten hiervoor maatgevend zijn, lijkt deze laatste stelling te kloppen. Wel zou volgens Faber deze zelfs in Friesland aantoonbare economische achteruitgang gepaard zijn gegaan met een verschrapping van het culturele leven.⁴

Dat er ook na 1665 in Friesland geld was voor prestigeprojecten, blijkt uit de bouw van een ultramoderne nieuwe kerk in het Bildtse dorp Sint Annaparochie in 1682-1683 onder regie van de adellijke grietman Willem van Haren (1626-1708). Deze achtkantige centraalbouw was een *novum* voor Friesland. De opkomst van de Van Harens, die Het Bildt gedurende de gehele ‘magere eeuw’ hebben bestuurd, is een schoolvoorbeeld van wat in de historiografie de ‘aristocratisering’ of ‘oligarchisering’ van de elite heet. We zullen aannemelijk maken dat dit proces waarin, om met Faber te spreken, ‘macht en rijkdom steeds meer

¹ Dit hoofdstuk is niet eerder in druk verschenen.

² O.m. De Vries en Van der Woude, *Nederland* hoofdstuk 13.

³ Ter Haar, *Hemels Mandaat*, hoofdstuk 10.

⁴ Faber, *Drie eeuwen* 391-395; Knibbe, *Lokkich Fryslân* 263.

geconcentreerd [raakten] in handen van een kleiner wordende en zich afsluitende regentenkaste' ten koste van burgers en boeren, in Het Bildt begon met de eerste privatisering van domeinland in 1637.⁵ Onderzocht wordt onder meer het effect van deze ontwikkeling op het proces van surplusextractie.

Dit hoofdstuk is concentrisch opgezet. We beginnen met de geschiedenis van de Van Harens en hun kerk, midden in het geografische en bestuurlijke hart van de polder. Aan de hand van stemkohieren en andere prekadastrale bronnen wordt vervolgens de ontwikkeling van de machtsverhoudingen in en om Sint Annaparochie gevolgd. Daarna wordt het blikveld verbreed van lokale en translokale elites naar de gehele bevolking, waaronder ook inwoners die in de Friese volkstelling van 1744 als 'insolvent' (onvermogen) of 'gealimenteerd' (bedeeld) vermeld staan. Het percentage bedeeden was in Het Bildt in 1744 hoger dan in alle andere grietenijen. Alleen de stad Bolsward telde er toen meer.⁶ Verderop wordt dit hoge percentage nader beschouwd.

Trekken we de kring rondom de Van Harenskerk nog ruimer, dan komt ook de migratie van en naar Het Bildt weer in beeld. McCants (1992) heeft voor de periode 1750-1805 de migratie onderzocht binnen Friesland en van Friesland naar andere gewesten en steden in de Republiek. Haar uitgangspunt was een in 1749 opgesteld overzicht van de Friese beroepsbevolking (de *Quotisatie*), aangevuld met verhuisgegevens uit een andere fiscale bron (de 'speciecohieren'). Het Bildt komt in die analyse niet voor omdat daarvan geen speciecohieren van vóór 1796 bewaard zijn.⁷ Aan de hand van kerkelijke en burgerlijke bronnen zoals lidmaten-, burger- en poorterboeken, universitaire inschrijvingen ('matrikels') en naamlijsten van predikanten en onderwijzers wordt hierna niettemin een beeld geschetst van de migratie van en naar Het Bildt tussen 1650 en 1750. De eerste vraag die daarbij aan de orde komt, is of de migratie in deze jaren vóór het economisch herstel een ander patroon vertoonde dan na 1750, toen ook in Friesland de recessie voorbij was. De tweede vraag is wat de recessie betekende voor de translokale netwerken die in de voorafgaande hoofdstukken zijn besproken. Was in dit opzicht sprake van verschraling? En welke rol speelden migranten toen nog in de Bildtse economie, samenleving en cultuur? Maar voordat we een en ander onderzoeken, richten we ons eerst op een familie van nieuwkomers die tussen 1650 en 1750 een onmiskenbaar stempel op de Bildtse geschiedenis heeft gedrukt.

De Van Harens: van ritmeesters tot regenten

Homines novi in Friesland – dat waren de Van Harens, die tegen het einde van de zestiende eeuw de eerste Friese stadhouders uit het gravenhuis van Nassau-

⁵ Kooijmans, 'Patriciaat'; Faber, *Drie eeuwen* 392.

⁶ Faber, *Drie eeuwen* 533.

⁷ McCants, 'Internal Migration'; Nieuwland, *Friezen gezocht* 166-169; Tresoar/8/1901 t/m 1910 (jaren 1796-1805).

Dietz hun hof hielpen opzetten. De stamboom die de familie zelf heeft laten opstellen, hangt van ficties aan elkaar. De beweerde afstamming uit een middeleeuwse riddermatig geslacht is onbewezen, evenals deelname aan het Compromis der Edelen in 1566 – wat een aanwijzing voor hun adeldom zou zijn geweest.⁸ Vast staat wel dat Evert van Haren en zijn zoon Adam in 1567 door de Raad van Beroerten zijn onteigend en verbannen. Evert was in 1534-1546 drost van Boxmeer, Adam in 1566 van Kranendonk bij Eindhoven.⁹ Adam van Haren dankte zijn drostambt aan de heer van Kranendonk, prins Willem van Oranje, die tevens heer van Boxmeer was. Vader en zoon Van Haren stonden dus in een duurzame patroon-cliëntrelatie met de Nassaus. Na de onteigening nam Adam dienst als watergeus. Hij woonde in 1573 in Brielle als ‘hopman Daam’. Na Oranjes dood was hij hofmeester van diens broer Willem Lodewijk in Leeuwarden, waar hij in 1590 in de Grote Kerk is begraven. Zijn zoon Willem (I) van Haren volgde zijn vader op als hofmeester. Hij is in 1649 begraven in Blije.¹⁰ Twee van zijn zoons werden grietman: Willem (II) in 1652 in Het Bildt en Ernst van Haren, vernoemd naar stadhouder Ernst Casimir, in 1673 in Weststellingwerf.

Trouwe Oranjeklanten met een bestuurlijke traditie: zo kun je de Van Harens ook noemen. Enige voorouders waren schepen in Aken.¹¹ In Friesland, waar in 1580 het grootste deel van de katholieke bestuurselite was verdwenen, maakten cliënten van Oranjegezinde edelen kans op een mooie ambtelijke loopbaan. Zo werd Willem van Viersen hier in 1586 muntmeester. Zijn vader Matteus was in Vianen muntmeester geweest van de befaamde geus jhr. Hendrik van Brederode. De Van Viersens zouden tot 1652 muntmeester van Friesland blijven. In 1606 liet Willem van Viersen zijn dochter Magdalena in Leeuwarden trouwen met Willem (I) van Haren: een *ebenbürtig* huwelijk tussen twee immigrantenfamilies met grote ambities, want zowel de Van Harens als de Van Viersens traden na 1650 toe tot de zeer selecte groep van grietmansfamilies.¹²

Tijdens de Republiek waren de grietmannen de machtigste regenten van Friesland. Van 1580 tot 1795 werden ze door de eigenaars van stemgerechtigde huizen of landerijen (‘stemgoed’) voor het leven gekozen als hoofd van hun rechtsgebied (‘grietenij’). Een familie kon een grietmansambt bemachtigen en vasthouden door slimme huwelijkspolitiek, door de verwerving van veel stemgoed en door gelegenheidsallianties met grote plaatselijke stemmenbezitters. Dergelijke allianties werden veelal gesloten en beklonken op zogeheten ‘kuip-

⁸ Van der Vliet, *Onno Zwier* 18-19; Te Water, *Historie* 450.

⁹ NA/1.08.06/713 t/m /715; Te Water, *Historie* 450.

¹⁰ Sannes, *Geschiedenis* I 284-286; De Walle, *Friezen* nr. 419.

¹¹ *NAb* 84 (1994) 169-170; Van der Vliet, *Onno Zwier* 18-19.

¹² Schema 5, hierna.

partijen'.¹³ Hoe het stemgoed van de Van Harens van 1640 tot 1728 toenam, blijkt duidelijk uit de stemkohieren:

Tabel 5.1. Stembezit van de familie Van Haren in Friesland 1640-1728 (bron: www.tresoor.nl)

Grietenij	1640	1698	1728
Aengwirden	-	½	½
Baarderadeel	-	1	1½
Barradeel	-	1	-
Het Bildt ¹⁴	1¾	15	24
Dantumadeel	-	1	-
Doniawerstal	-	30	50
Ferwerderadeel	3	9	-
Franekeradeel	-	1	1
Haskerland	-	-	1
Hennaarderadeel	-	-	8
Idaarderadeel	-	-	2
Leeuwarderadeel	1	8	8
Lemsterland	-	2	-
Menaldumadeel	-	-	2
Oostdongeradeel	-	-	5
Opsterland	-	5	-
Schoterland	-	31	9
Utingeradeel	-	4	-
Westdongeradeel	-	2	-
Weststellingwerf	-	7	32
<i>Totaal</i>	<i>5¾</i>	<i>117½</i>	<i>144</i>

In drie grietenijen zijn Van Harens in deze periode grietman geweest: naast Het Bildt in Weststellingwerf en Doniawerstal. Dat de familie juist hier tientallen stemgoederen bezaten, mag geen verrassing zijn. Hoewel ze hier nergens een absolute meerderheid hadden, maakte de getrapte telling van deze stemmen het mogelijk om met een minderheid *controlling interest* te verwerven.

Hoe hadden de Van Harens hun machtspositie in Het Bildt vóór 1652 opgebouwd? In dit Statendomein golden tot 1640 andere regels dan in de rest van Friesland. De grietman werd hier niet gekozen maar benoemd. De stemgerechtigde boeren kozen ieder jaar wel twee Statenleden: in 1640 jhr. Filippus van Boshuizen en dr. Assuerus van Viersen, rentmeester van de Domeinen en een zwager van Willem I van Haren, die inmiddels ritmeester was in het stadhouderslijk leger. Beiden waren zelf gegoed in Het Bildt. Ze hadden in 1637 van de Staten kavels Nieuw Bildtland gekocht. In hetzelfde jaar werd het stemrecht in

¹³ Spanninga, 'Patronage'; idem, 'Kapitaal'.

¹⁴ In het herziene stemkohier van 1655 hadden de Van Harens hier 3 stemmen.

Het Bildt aangepast aan dat in de overige grietenijen. De pachters ('Bildtmeiers') behielden hun stemrecht in plaatselijke zaken, maar aan de verkiezing van Statenleden en van een grietman mochten alleen eigenaars en houders van leengoed deelnemen. Naast de stad Franeker (eigenaar sinds 1502) betrof het de eigenaars van kavels Nieuw Bildtland (53 stemmen, waarvan zes van de familie Van Viersen en driekwart van één stem van Van Haren) en van twaalf in 1637 eveneens verkochte boerderijen in het Oud Bildt (waarvan één van Van Haren). In het in 1640 ingediende eerste Bildtse stemkohier werden echter toch Bildtmeiers als stemgerechtigd opgevoerd. De Staten keurden dit kohier af en benoemden in 1644 weer zelf een grietman: de voormalige Bildtse afgevaardigde jhr. Filippus van Boshuizen.¹⁵

Assuerus van Viersen dankte zijn verkiezing in 1640 niet alleen aan zijn eigen familie en aan Van Haren, maar ook aan een groep aanverwanten die Bildts stemgoed bezaten. Het grootste blok (8½ stem) stond in 1640 op naam van de raadsheer dr. Gellius van Jongestals. In 1639 had hij zijn aangenomen zoon uitgehuwelijkt aan een dochter van Willem I van Haren.¹⁶ Van Viersens schoonvader, de Harlinger burgemeester Bruin Geersma, bezat in 1640 drie stemmen. Zijn zwagers Hobbe Baard en dr. Abraham Schuurmans hadden ieder één stem. Bevreemde collega's leverden mogelijk nog vier stemmen. De Hemmema's uit Berltsum en de Schwartzenergs uit Bitgum stemden op de voet van leenman.¹⁷ De Schwartzenergs *cum suis* bezaten bovendien twee kavels Nieuw Bildtland. Beide leenhouders hadden in 1640 een broer die aan het stadhoudelijk hof diende.¹⁸ Waarschijnlijk gingen al deze stemmen naar Van Viersen.

In 1645 deed Van Jongestals zoon een gooi naar Van Viersens Statenzetel.¹⁹ In het dagboek van de stadhouder is te lezen dat hij op veertien stemmen rekende en Van Viersen op zestien. Toen Van Haren dit hoorde, klaagde hij over zijn beide verwanten bij de stadhouder, met wie hij in die tijd bijna dagelijks at, paardreed, wandelde, speelde of 'vrolijk was'. Niet alleen de oude vertrouwensbanden van de Nassaus met de Van Harens speelden hierbij een rol, maar ook de gevoelens van de stadhouder voor Van Harens ongehuwde dochter. Van Haren was bovendien voor de vorst een nuttige informant. Beiden wensten de invloed van oude Friese adellijke families zoals de Eysinga's te beknotten. In december 1646 vertelde Van Haren de stadhouder dat hij Statenlid voor Het Bildt wilde worden in de plaats van jhr. Filippus van Boshuizen, een zwager van de Eysinga's. Om dit plan te stuiten, bood Van Boshuizen Van Haren zijn zetel in de

¹⁵ Sannes, *Geschiedenis I*; bijlage 8, hierna.

¹⁶ Schema 5, hierna. Over de Jongestals, in de zestiende eeuw kooplieden en reders: De Vries, 'Staversen'.

¹⁷ Kuiken, 'Compagnons' 88 nr. 2c-2d, 96 nrs. P16-P17.

¹⁸ *NAb* 84 (1994) 170-171. Leenhouder Sikke en kapitein Doeke van Hemmema waren zoons van leenhouder Sierk van Hemmema (Sannes, 'Nijefenne' 484-485), leenhouder Jurjen Frederik en ritmeester Willem baron thoe Schwartzenberg zoons van leenhouder Jurjen Wolfgang baron thoe Schwartzenberg (*NAb* 92 (2007) 568).

¹⁹ Deze alinea naar Willem Frederik, *Gloria parendi*.

Staten-Generaal in Den Haag aan, een ambt waaraan een mooie toelage was verbonden, en zegde hij de stadhouder het exclusieve jachtrecht in Het Bildt toe. Aanvankelijk wilde Van Haren Van Boshuizens aanbod aannemen. In februari maakte Van Jongest al Van Haren echter wijs dat de stadhouder zowel Van Harens Haagse benoeming als diens bevordering tot majoor tegenhield. Het tekent de sfeer aan het hof dat Van Haren deze roddel aanvankelijk geloofde. Na een emotioneel gesprek met de stadhouder draaide hij bij. Van Haren was nu boos op Van Jongest al en verklaarde voortaan Van Viersen in diens ambities te zullen steunen. 'Wij scheidden op 't laatst als goede vrienden', schrijft Willem Frederik tevreden. Van Haren 'was nu gerust en zou altijd mijn vriend en die-naar zijn, zoals hij van ons huis altijd was geweest'.

In september besprak Van Haren met de stadhouder opnieuw zijn wens om Statenlid voor Het Bildt te worden en de rol die de tien Franeker stemmen daarin konden spelen.²⁰ Kort daarna kreeg Willem Frederik bezoek van Van Boshuizens zwager Tjalling van Eysinga, die eveneens op deze stemmen uit was. De stadhouder mengde zich niet in de kuiperijen. In januari 1648 leek de Franeker magistraat zijn tien Bildtse stemmen aan Van Jongest al te willen geven. Van Haren vreesde dat ook de doopsgezinde Bildtse buiteneigenaars tegen hem zouden stemmen. Toen op 19 januari bleek dat hij toch de Franeker stemmen kreeg en daarmee zijn Statenzetel, kon hij zijn geluk niet op. Tegenover Van Jongest al vergeleek hij Van Boshuizen met de koning van Spanje en zichzelf met Willem van Oranje. Een week later meldde hij zijn zege aan de stadhouder, die hij bedankte voor de Franeker stemmen en verzekerde van zijn vriendschap.

Nu wilde Van Haren alsnog in de Staten-Generaal.²¹ Het kuipen begon opnieuw. Van Haren wilde in Den Haag het Friese district Westergo vertegenwoordigen. In een Leeuwarder herberg hield hij begin maart een kuippartij voor de grietmannen van Westergo, waarbij ook de stadhouder was uitgenodigd. Op 27 maart werd de spanning Van Haren te veel. Tijdens een met drank overgoten officierenlunch, waaraan de stadhouder mee aanzat, raakte hij slaags met een Friese collega. De stadhouder liet de twee kemphanen vastzetten en Doeke van Hemmema, die bij het gevecht ook klappen had gekregen, tussen hen bemiddelen. Op 21 april maakte Van Haren schriftelijk excuus, waarop hij werd vrijgelaten. De Fries weigerde dit en bleef vastzitten.

Van Haren kreeg uiteindelijk zijn zin.²² Op 30 april 1648 vertrok hij voor zijn eerste zitting naar Den Haag. Op 2 mei deed hij verslag aan de stadhouder. Hij vreesde dat zijn coalitie in Westergo niet bestendig zou zijn en dat zijn Bildtse medeaafgevaardigde in de Friese Staten, de gerechtssecretaris Albert Wijngaarden, er het volgende jaar alweer zou worden 'uitgekuipt'. In juni werd Van

²⁰ Deze alinea naar Willem Frederik, *Gloria parendi*.

²¹ Deze alinea naar Willem Frederik, *Gloria parendi*.

²² Deze alinea naar Willem Frederik, *Gloria parendi*.

Haren tot voorzitter van de Staten-Generaal gekozen. In september kreeg hij het verzoek iets terug te doen voor zijn Friese beschermheer. Willem Frederik wilde artilleriegeneraal worden en vroeg Van Haren om een aanbeveling bij opperbevelhebber Frederik Hendrik. Van Haren was op dat ogenblik betrokken bij het bestuur van het 'generaliteitsland' Noord-Brabant. Als calvinist stoorde hij zich vooral aan de voortdurende macht van de katholieke clerus. Ook in het volgende jaar bezocht de stadhouder zijn oude vriend geregeld. Hij noteerde bezorgd hoe Van Harens gezondheid achteruitging en zat op 12 november 1649 aan zijn sterfbed: 'Ik zag de heer Haren sterven te half tien, heel Godzalig en gerust'. In december schreef hij dat 'de jonge [Willem II van] Haren' zonder verdere kuiperijen zijn vaders Statenzetel had overgenomen, maar niet diens Haagse post. Kort daarop werd hij wel afgevaardigd naar de landelijke Rekenkamer.

De Bildtse situatie veranderde toen grietman Van Boshuizen in 1652 stierf. Omdat er nog altijd geen goedgekeurd stemkohier was, benoemden stadhouder en gedeputeerden weer zelf een grietman. Dat de stadhouder de benoeming van Willem II van Haren heeft gesteund, lijkt waarschijnlijk. Mogelijk heeft hij de gedeputeerden erop gewezen dat Van Haren als Statenlid al op steun van de Bildtse ingelanden kon rekenen. Twee gedeputeerden, jhr. Oene van Grovestins (Westergo) en Alle van Burum (Leeuwarden), waren in oktober aanwezig bij zijn inhuldiging in Sint Annaparochie.²³ Beiden zullen wel voor hem hebben gestemd. De familie Van Burum zou later door twee huwelijken aanverwant van de Van Harens worden.²⁴ Met de oudadellijke familie Van Grovestins zou Van Haren in 1659 een zogeheten contract van correspondentie sluiten om de lucratieve ambten in Westergo onderling te verdelen. De stadhouder ondertekende zelf mee.²⁵

Met deze grietmansbenoeming in 1652 was de 'veredeling' van de Van Harens voltooid. Deze was begonnen in 1632, toen Willem I van Haren voor het eerst met een adellijk predicaat werd vermeld in het verslag van de uitvaart van stadhouder Ernst Casimir, de vader van Willem Frederik. 'Jhr. Willem van Haren, ritmeester', liep in de rouwstoet mee, niet met zijn collega-officieren maar als afgevaardigde van de Hollandse stadhouder Frederik Hendrik: een eervolle plaats die zijn vertrouwenspositie aan het Friese hof illustreerde. Toen zijn zoon Willem in 1640 in Franeker ging studeren, schreef deze zich echter niet in als *nobilis*, zoals bijvoorbeeld Albert en Hendrik Jurjen van Schwarzenberg in 1645 en 1650 wel deden. De Schwarzenbergs golden toen al langer als adellijk. Ze waren in 1579 in de weeldebelasting aangeslagen op de voet van edelman en in

²³ Sannes, *Geschiedenis* I 257.

²⁴ Jan van Burum tr. Leeuwarden 1669 Maria van Viersen, Frans van Burum tr. aldaar 1677 jkvr. Tietje van Viersen. Alle van Burum was de zoon van de in hoofdstuk 4 genoemde Leeuwarder graankoopman Jan Gerrits van Burum.

²⁵ Tresoar/333/448.

de beschrijving van de rouwstoet in 1632 vermeld met de titel 'vrijheer' (baron). Pas in 1699 zou Adam Ernst van Haren zich als *nobilis Frisius* bij de Franeker hogeschool inschrijven.²⁶

De grens tussen adel en 'adel' in het vroegmoderne Friesland staat al vele jaren lang ter discussie. Een kernvraag daarbij is of 'adel' is op te vatten in termen van stellig recht (*statutory law*) of van gewoonterecht (*common law*). Zo formuleerde de Friese rechtsgeleerde Huber (1636–1682) een veel aangehaalde *common law*-definitie van het begrip adeldom: *een uytneementheyt van geslachte, van de waerdigheyt der Voor-ouders op de nakomelingen aengeërft*. Niettemin gold sinds 1500 in Friesland een adelsstatuut en was het predicaat 'jonk(he)er' een exclusief adellijk kenteken.²⁷ Moderne adelshistorici vatten deze formele benadering van de historische fictie die adeldom in feite is, met een knipoog samen in een citaat van Godfried Bomans (1941): 'men is het of men is het niet'.²⁸ Maar men kon het natuurlijk wel worden: *de jure* door verheffing of *de facto* door erkenning. Voor zo'n verheffing zochten sommige inwoners van de Republiek contact met een buitenlandse vorst, want de stadhouders van de Nederlandse gewesten konden op deze voet geen adeldom verlenen. Buitenlandse titels werden in de regel ook niet erkend als toegangsbewijs tot de 'ridderschappen' die in de meeste gewesten (maar niet in Friesland) als 'stand' zitting hadden in Provinciale Staten. Maar hoewel de stadhouder niet kon verheffen, kon hij wel min of meer ondershands de adellijke of 'adellijke' status van gunstelingen erkennen: door hen te behandelen *alsof* ze edellieden waren. Friesland kende geen collectieve ridderschap, maar per regio ('kwartier') waren enkele individuele Statenzetels voor edellieden gereserveerd. Door te gedogen dat iemand zo'n zetel innam, konden zijn collega-Statenleden en de stadhouder samen *de facto* diens adellijke status erkennen.

Met het predicaat 'jonker' stonden Filippus van Boshuizen in 1640 en Van Haren in 1648 te boek als adellijk Statenlid voor Het Bildt. Van Boshuizens familie behoorde vanouds tot de beschreven ridderschap van Holland, Van Haren als ritmeester tot de *noblesse d'épée* van de Friese stadhouder: een privéadel van trouwe officieren die als tegenwicht dienden voor de inheemse Friese jonkers.²⁹ Friesland was vóór 1500 een echte vetemaatschappij. De dagboeken van Willem Frederik wekken de indruk dat deze vetementaliteit onder de Friese adel omstreeks 1640 nog leefde. Met behulp van vertrouwelingen zoals de Van Harens kon hij in dit wespenest overleven. Gedeelde godsdienstige voorkeuren hebben hier zeker een rol gespeeld. Zowel Willem Frederik als de Van Harens waren orthodoxe calvinisten. Toen deze laatste in 1655 het stemkohier uit 1640 herzag, tekende hij eigenhandig aan welke stemgerechtigden 'paaps' of 'menist'

²⁶ ASAF; Van der Meer e.a., ed., *Boarnen* 223.

²⁷ Visser, 'Adel'; Noomen, *De stinzen* 223; Kuiper, *Adel* 65, 68.

²⁸ Onde meer Janse, *Ridderschap* 39, die als bron een boekje uit 1965 van jkvr. prof. dr. J.M. de Winter vermeldt.

²⁹ Van Kan, 'Willem Luutgardenz.' (1992) 116; over jhr. Filippus van Boshuizen aldaar (1993) 116–118.

waren.³⁰ Sint Annaparochie was in 1655 een doopsgezind bolwerk. Eén op de drie stemgerechtigden was hier lidmaat of 'liefhebber' van de doopsgezinde kerk. Het was voor Van Haren reden tot een orthodox beschavingsoffensief dat we in de volgende paragraaf zullen beschrijven. Hier stellen we vast dat de machtspositie die zijn familie in de zeventiende eeuw in drie Friese grietenijen opbouwde, het resultaat was van een tweevoudige strategie. In de hoogte cultiveerden de Van Harens hun oude relatie met de stadhouderlijke familie, in de breedte die met de lokale elites.

Tabel 5.2. Bildtse stemgerechtigden en hun kerkelijke gezindte in 1655

Dorp (Oud Bildt):	Totaal aantal stemmen:	Gereformeed:	Doopsgezind:	Katholiek:
Sint Jacobiparochie:	64 (100%)	50 (78%)	12 (19%)	2 (3%)
Sint Annaparochie:	57 (100%)	36 (63%)	20 (35%)	1 (2%)
Vrouwenparochie:	66 (100%)	54 (82%)	11 (17%)	1 (1%)

Een adeltstempel in het middelpunt

Wanneer grietman Van Haren goed heeft geteld, dan was Vrouwenparochie in 1655 het meest gereformeerde Bildtdorp. In 1662 kreeg het een nieuwe predikant: Johannes van der Mey uit Leeuwarden.³¹ Het vervallen kerkgebouw werd in 1670 vervangen op kosten van de Friese Staten, waarin Van Haren toen zelf zitting had. Hij stemde tevens mee over de plaatselijke kerkzaken. In 1655 had hij twee stemmen, in 1698 vijf. In het nieuwe kerkgebouw kreeg hij een herenbank. Op 19 april 1670 werd namens hem de eerste steen gelegd. Dat Van der Mey bij Van Haren bijzonder in de gunst stond, bleek in 1671. De grietman, die sinds 1659 voor de Staten-Generaal optrad als diplomaat, nam de predikant toen mee op een gezantschap naar Zweden.³²

Tot de komst van Van Haren waren grietmannen in Het Bildt betrekkelijk onzichtbaar. De Van Loo's, die het ambt in 1530-1557 en 1580-1587 bekleedden, bewoonden in Leeuwarden een stadspaleis aan het huidige Hofplein dat na 1587 als stadhouderlijk hof diende. De adellijke grietmannen Sierksma (regeerde 1557-1580), Feitsma (1587-1620), Burmania (1620-1632), Aylva (1632-1639) en Boshuizen (1644-1652) en de burgerlijke jurist dr. Martinus Gravius (1639-1644) hadden evenmin een vaste woning in Het Bildt. Met uitzondering van Gravius en zijn vrouw zijn ze niet ingeschreven als lidmaat van de plaatselijke kerk. Op zittingen van het grietenijgerecht lieten ze zich vaak vertegenwoordigen door de oudste rechter. In die functie trad de brouwer en Bildtmeier Jan

³⁰ Sannes, *Geschiedenis* I 250.

³¹ Schutte en Brouwers, 'Van der Mey' 152-153, vonden geen aansluiting bij de oude Bildtse familie Van der Mey.

³² Sannes, *Geschiedenis* I 330-332, 374.

Bonteman uit Sint Annaparochie in 1585-1589 herhaaldelijk op als ‘substituut-grietman’ en een enkele maal voor het Hof van Friesland zelf als ‘grietman’.³³ Het absenteïsme van de grietmannen liet in die tijd blijkbaar veel ruimte voor de ambities van Bildtse patriciërs. Toen Bontemans vrouw Lijsbet Boom in 1608 overleed, liet hij haar begraven op de deftigste plaats in de kerk van Sint Annaparochie, het koor, onder een grote renaissancezerk met alliantie- en kwartierwapens. Lijsbet stamde van moederszijde uit de Dordtse regentenfamilie Boom. In 1612 is Bonteman naast haar bijgezet. Zijn wapen was naar de heersende mode gevierendeeld.³⁴

De grietmansfamilie Van Loo maakte een Bildtse *come-back* in 1606, toen de advocaat dr. Gerrit van Loo (1606-1641) door Feitsma tot gerechtssecretaris werd benoemd. Hij nam zijn intrek in het rechthuis in Sint Annaparochie, maar hield zijn Leeuwarder advocatenpraktijk aan. Zijn ambtswoning was in 1634 het vertrekpunt voor de huwelijksinzegening van zijn schoonzuster Saske van Uilenburg, die trouwde met Rembrandt van Rijn. Noch Van Loo, noch zijn vrouw is in Sint Annaparochie ingeschreven als lidmaat.³⁵ Behalve een rouwbord voor een broer van Van Loo (1640) zijn in de grietenij geen *memorabilia* bewaard van andere grietmansfamilies van vóór 1652. Ook de in dat jaar benoemde grietman Willem van Haren liet zich de eerste jaren weinig in Het Bildt zien. Zijn vader had in 1622 een stadskasteel in Leeuwarden gekocht. In 1657-1658 woonde Willem bij de Hemmema’s op hun landgoed bij Sint Jacobiparochie. In augustus 1658 trouwde hij in Leeuwarden met Lijsbet van Hemmema, met wie hij in oktober als tweede Bildtse grietman in de geschiedenis is ingeschreven als lidmaat in Sint Annaparochie. In dit dorp huurde hij kort daarop van de gerechtssecretaris Albert Wijngaarden een huis, dat hij in 1664 of 1665 kocht en waarschijnlijk in 1673 heeft laten moderniseren tot een deftige ‘state’ met tuinen, singels, vijvers en plantages. Het huis stond op een perceel stemgoed.³⁶

Bij deze aristocratische residentie viel de vervallen zestiende-eeuwse dorpskerk nogal uit de toon. In 1680 vroeg en kreeg Willem van Haren daarom namens de plaatselijke pachters en landeigenaars subsidie van Gedeputeerde Staten om deze ‘geringe en gans slechte kerk’ te laten vervangen door nieuwbouw. In 1681 machtigden pachters en landeigenaars hem om een nieuwe kerk te laten bouwen. Het werd ditmaal geen traditionele zaalkerk zoals die in Vrouwenparochie, maar een achthoekige centraalbouw met een klokhuis er midden bovenop: een vorstelijke tempel voor het woord Gods naar het model van de kerk die prins Maurits, de felle voorvechter van het calvinisme, in 1594-1597 in de vesting Willemstad had laten bouwen. Aan de noordkant van de nieuwe kerk is in

³³ Sannes, *Geschiedenis* I 474; Vleer, *Wassenaars* nr. 49; Tresoar/14/16701/176, 14/16702/308, 14/16703/204.

³⁴ Sannes, *Grafchriften* nr. G30 (= G33); Kuiken, ‘Denkend aan Holland’.

³⁵ Sannes, *Geschiedenis* I 180-181; idem, *Grafchriften* nr. W1; Kuiken, ‘Denkend aan Holland’.

³⁶ Sannes, *Geschiedenis* I 289-290.

1686 een eveneens achthoekige familiegrafkapel aangebouwd. Dat Van Haren in Sint Annaparochie koos voor zo'n icoon van de Mauritiaanse renaissance, lijkt begrijpelijk in het licht van de kerkelijke verhoudingen. Het was een gebaar naar de menisten: de calvinistische kerk moest voortaan herkenbaar zijn als publieke kerk in het hart van de grietenij. In zijn Leidse studententijd moet Van Haren al bekend zijn geweest met dit type kerkbouw. In de jaren 1640 verrees in Leiden onder leiding van de stadsbouwmeester de Marekerk, een op de zogenaamde 'tempel van Salomo' in Jeruzalem geïnspireerd achthoekig bouwwerk.³⁷ Ook deze kerk was een godsdienstpolitiek gebaar, want sinds 1618 heerste in Leiden een exclusief calvinistisch bewind.

Bij nader inzien is dit genre centraalbouw toch minder calvinistisch dan het lijkt. De vermeende 'tempel van Salomo' in Jeruzalem was in werkelijkheid een middeleeuwse moskee en vooral in Italië wemelt het van de middeleeuwse ronde of veelhoekige katholieke kerken.³⁸ Het prototype daarvan was de kerk van het Heilig Graf in Jeruzalem. Daarom werd deze vorm ook vaak gekozen voor grafkerken of grafkapellen zoals de hofkapel te Aken (nu in het hart van de Dom), waar de bouwheer Karel de Grote in 814 is bijgezet. De Van Harens stamden zelf uit Aken. Is dit soms een van de inspiratiebronnen geweest voor de bouw van hun Bildtse kerk? De suggestie wordt nog sterker wanneer we ook de grafkapel uit 1686 in de beschouwing betrekken. Aan de noordzijde van de negende-eeuwse hofkapel in Aken is namelijk in de late Middeleeuwen een kapel aangebouwd van ruwweg hetzelfde achthoekige model als de Bildtse grafkapel uit 1686.

Maar of we nu prins Maurits, keizer Karel de Grote of de Bijbelse koning Salomo beschouwen als inspiratiebron voor het ontwerp van de Van Harenskerk, het lijkt wel duidelijk dat deze zo centraal in het dorp gelegen centraalbouw vooral vorstelijke allure moest uitstralen.³⁹ Net zoals Karel de Grote in zijn mausoleum in Aken werd herdacht als de voornaamste *defensor fides* van zijn tijd, memoreerde de Van Harenskerk als grafkerk de geloofsijver van zijn adellijke bouwheer.

De reden dat de Van Harens niet in de kerk maar in een aanbouw zijn begraven, houdt verband met de gekozen locatie van de nieuwe kerk: precies midden in het centrale dorp van de polder, met het middelpunt van de achthoek op de viering van de voormalige kruiskerk. Deze keuze bracht mee dat de bestaande elitegraven in de kerk moesten worden ontzien. De keus voor een centrale toren maakte het bovendien nodig dat de oude vieringpijlers werden vernieuwd. Voor een familiegraf voor de Van Harens in de trant van het praalgraf van de Friese Nassaus in Leeuwarden (1622) of de Cammingha's en Donia's in Tjerkwerd

³⁷ Ottenheim, 'Opdrachtgevers' 375, 378-379.

³⁸ Ottenheim, 'Opdrachtgevers' 374-375; Kuiken, 'Renaissancepolder' 18-19.

³⁹ Salomonszuilen speelden al vanaf de late Oudheid een rol in de dodencultus. Mekking, 'Herkomst' 57-68.

(1666) was hier geen plaats. Het door Van Haren in 1681 aan de stemgerechtigden aangeboden achthoekige bouwplan bood wel ruimte aan een elegant alternatief: een eigen aangebouwde grafkapel. Het nieuwbouwplan bezorgde de Bontemans echter een onprettige verrassing. De nieuwe kerk was compacter dan de oude kruiskerk en het koor zou niet worden herbouwd. De wapenzerk Bonteman-Boom in het koor kwam zodoende buiten de nieuwe kerk te liggen. Het tekent de machtsverhoudingen dat Van Haren dit plan kon doorzetten. De politieke rol van de Bontemans was duidelijk uitgespeeld.

Van Haren trad als grietman niet op als *absentee administrator* zoals zijn voorgangers, maar als een moderne, goed zichtbare ‘premier’ met een uitgesproken stem in bestuurs- en kerkzaken. Dat Van Haren, evenals eerder de Van Loo’s, tevens rentmeester van de domeinen was, maakte zijn machtspositie nog sterker. Dit nam niet weg dat hij vaak moest leunen op lokale *coalitions of the willing*. In 1681 tekenden voor de kerkbouw onder meer de secretaris Wijngaarden, de dorpsrechter IJsselstein en de dorpsbestuurders Dirk Jans (niet de dagboekschrijver) en Arjen Siemens. De wapens van laatstgenoemden zijn in 1682 afgebeeld boven het zuidwestelijke poortje van de kerk, die van het echtpaar Van Haren-Hemmema boven het zuidoostelijke.⁴⁰ Dat het wapen van de gewezen menist Arjen Siemens op deze ereplaats prijkt, lijkt in dit verband een beloning voor zijn bekering tot de publieke kerk – een zaak die Van Haren na aan het hart lag.⁴¹ (afb. 29)

We stellen vast dat Van Haren zich in 1681-1683 de centrale publieke kerk van zijn grietenij heeft toegeëigend: grotendeels op kosten van de Friese Staten, wier vertegenwoordiger hij zowel in Het Bildt als in Den Haag was en wier wapen in 1682 in de buitenmuur is aangebracht. Met deze toeëigening verschaftte hij zich tevens een podium voor het etaleren van zijn adellijke status. Natuurlijk kreeg ook deze kerk een herenbank met de alliantiewapens Van Haren-Hemmema.⁴² Met dit gebaar werd duidelijk gedemonstreerd dat de memoriecultuur in deze tijd, anders dan in late Middeleeuwen, niet draaide om traditionele vroomheid (*pietas*) maar om modern statusvertoon (*fama*).⁴³ Voor een bij de herenbank passende preekstoel was namelijk geen geld over. Er lag wel een toezegging uit de stadhouderlijke familie voor een gebrandschilderd raam, maar de beoogde schenkster overleed nog voor dit was uitgevoerd. Mogelijk is het geld voor dit kunstwerk op voorstel van het kerkbestuur gebruikt voor een nieuwe kansel. De overlevering dat de zuilen in de *porte brisée* van de grafkapel zijn gegoten uit Zweeds koper, heeft het verhaal doen ontstaan dat deze deuren een geschenk waren van de Zweedse koning (Karel XI?) aan Van Haren, die van 1683

⁴⁰ Sannes, *Grafchriften* nrs. Me1, Me3.

⁴¹ Kuiken, ‘Doopsgezinden’ 33.

⁴² Sannes, *Grafchriften* nrs. Me2, B1.

⁴³ Over deze begrippen bijvoorbeeld Assmann, *Erinnerungsraum* 33-34.

tot 1685 in Stockholm resideerde.⁴⁴ In die tijd kwam bijna al het koper in Europa uit Zweden. Het Amsterdamse handelshuis Trip had hiervan jarenlang de alleenverkoop.⁴⁵ Daar zal ook wel het koper voor de deuren zijn besteld.

Hoe het optreden van de Van Harens in hun kerk protocolair was geregeld, is niet bekend. In Leeuwarden had de stadhouderlijke familie sinds 1662 een eigen ingang in de Grote Kerk. Het koor daarvan diende sinds 1588 als grafkelder van de Friese Nassaus. Kort vóór de dienst begon, stopten de hofrijtuigen bij een poortje aan de zuidoostkant van dit koor. De trap naar de 'Prinsenkraak' langs de zuidwand van het schip bevond zich hier direct naast.⁴⁶ In de Van Harenskerk was de herenbank niet van buitenaf toegankelijk. Vermoedelijk betraden de Van Harens de kerk door het met de alliantiewapens versierde zuidoostportaal en diende de grafkapel als *antichambre*. Wanneer de gemeente in de kerk was verzameld, kon de familie dan vanuit deze kapel door de koperen *porte brisée* naar hun daarnaast staande bank schrijden. Uit het Groningse Uithuizen, waar één adellijke familie eveneens de dienst uitmaakte, is een dergelijk ritueel bekend.⁴⁷ Het was een wekelijkse heropvoering van de toeëigening van de kerk door de familie. Niet voor vreemde ogen bestemd, en bovendien in het Latijn, was het opschrift op de epitaaf in de kapel. Wie hier het begin van de dienst afwachtte, kon onder een aansporing om op God te vertrouwen en de wereld te verachten, de lof lezen op de 'edele afkomst' van Willem van Haren 'uit Valkenburg over de Maas', zoals de familietraditie het wilde.⁴⁸ De lezer werd hier dus aangespoord tot *pietas*, maar mocht de adellijke *fama* niet uit het oog verliezen.

De grietman en het Bildtse patriciaat

Na deze korte zijsprong keren we terug naar het architectonische middelpunt van de polder. Staan we middenin de Van Harenskerk, op de viering van de vroegere kruiskerk, dan zijn we omringd door de accommodatie voor de 'gezeiten' dorpingen. Aan de noordkant staat sinds 1682 de herenbank, de 'ereloge' van de Van Harens en hun hofhouding. Aan de overzijde, in de dooptuin onder de kansel, zaten de kerk- en armvoogden in hun eigen bank, en op de derde rang de overige dorpsnotabelen: in drie cirkelvormige rijen met blakers verlichte eikenhouten banken, gemaakt door Tjitse Franses, in 1681 meester-timmerman in het buurdorp Sint Jacobiparochie.⁴⁹

Van nog één ander onderdeel van de kerkinventaris is de maker bekend. De Leeuwarder zilversmid Pieter Faber, in 1658 in Sint Annaparochie getrouwd,

⁴⁴ Sannes, *Geschiedenis* I 335-338.

⁴⁵ Onder meer Prak, *Gouden Eeuw* 143-146.

⁴⁶ Stenvert e.a., *Fryslân* 193-195.

⁴⁷ Kuiken, 'Heer en heraldiek' 136-137.

⁴⁸ Sannes, *Grafschriften* nr. E1 en hierna aff. 2.

⁴⁹ Sannes, *Geschiedenis* I 335; Tresoar/DTB.

maakte in 1668 in opdracht van het echtpaar Van Haren twee avondmaalsbekers. Bij de aanbidding ontstond enige gêne, want ook de oude gerechtssecretaris en de dorpsrechter hadden samen bekers laten maken. Natuurlijk werd het geschenk van het adellijke paar aanvaard. De andere vrome gevers werden beleefd bedankt.⁵⁰ In Sint Annaparochie draaide de avondmaalsviering voortaan derhalve om de Van Harens – zelfs wanneer het paar, zoals in 1683–1685, langere tijd in het buitenland verbleef. Zoals de liturgie van het avondmaal de *praesentia realis* van Christus oproept in de vorm van brood en wijn, zo riepen de bekers na 1668 de presentie op van de Van Harens in de vorm van hun namen en wapens. In dit opzicht werd de religieuze cultuur in het dorp na 1652 vooral een adellijke cultuur. Zoals we zagen, gold dit tot op zekere hoogte tevens in Vrouwenparochie. Ook hier kregen de Van Harens een herenbank. De nieuwe zaalkerk volgde er echter in grote lijnen de plattegrond van de oude, zodat de nieuwbouw geen gevolgen had voor de bestaande elitegraven.

In Sint Jacobiparochie waren de Van Harens niet stemgerechtigd. Daar bleef het lokale boerenpatriciaat de dienst uitmaken. De avondmaalsbekers in deze kerk werden in 1662 geschonken door Willem Dirk Arjens, oud-bijzitter in het grietenijgerecht en sinds 1638 mede-eigenaar van een perceel land in het Nieuw Bildt. Deze herenboer, die in 1652 ook al een orgel voor de dorpskerk had betaald, liet zijn familiewapen onderop de bekers graveren. Hoewel zijn naam niet herkenbaar Fries is, is zijn wapen dat wel: naast de kenmerkende Friese adelaar toont het de in Friesland veel gevoerde ster en klavers.⁵¹ De prominente korenschoof onder deze wapenfiguren laat zien dat de Bildtse graanteelt nog steeds als ‘moedernegotie’ gold. Uit Sint Jacobiparochie zijn voorts drie berichten bewaard over gebrandschilderde ramen in de kerk. Al in 1597 hadden de meiers van de op één na grootste buiteneigenaar in het dorp, de stad Franeker, een raam met het stadswapen besteld bij Siebren Augustinus te Minnertsga, de vader van de landschapsschilder J.S. Mancadan. De rekening is door de stad voldaan. De Friese Staten wilden hiervoor niet onderdoen en schonken in 1636 eveneens zo’n glas.⁵² Uit de ‘magere eeuw’ zelf zijn geen voorbeelden bekend, maar in 1761 liet boer Klaas Boiens Wassenaar († 1788) er nog één maken. Het overleefde de Revolutie van 1795 en ging in 1894 naar het Fries Museum.⁵³ In Sint Jacobiparochie heerste dus na 1650 een meer gevarieerde memorie- en representatiecultuur dan in de andere Bildtdorpen. In de kerk bleef het Bildtse patriciaat prominent zichtbaar. De translokale banden werden hier verbeeld door wapenglazen voor de stad Franeker en de Staten.

De verhouding tussen de grietmansfamilie Van Haren en het Bildtse patriciaat

⁵⁰ Stoter, *Zilveren eeuw* 61; Sannes, *Geschiedenis* I 339–340 (naar een aantekening van de predikant ds. P. Horreus).

⁵¹ Sannes, *Grafchriften* nrs. G39, Z7, Z8; Anema, ‘Adel en heraldiek’ 139.

⁵² Sannes, *Geschiedenis* I 343–344; over Mancadan: Bakker, *Friese schilderkunst* 200–202.

⁵³ FM/G/335-A, aff. bij Vleer, *Wassenaars* nr. X-742.

is hiermee wel gekenschetst. Het patriciaat was omstreeks 1600 op het toppunt van zijn macht, maar legde het in de volgende decennia af tegen de Friese Staten, die zelf onder zware Haagse druk stonden om de oorlogskas van de Republiek gevuld te houden. De twee Bildtse Statenleden waren niet opgewassen tegen de wens van de meerderheid om vooral geld te halen bij de Bildtmeiers. In 1628 en 1630 zochten dezen hun heil bij Leidse juristen (dus niet in Franeker) en in 1632 bij de Staten-Generaal in Den Haag. Vooral dit laatste zette kwaad bloed bij de Friese Staten.⁵⁴ Hoewel deze laatsten in 1634 hun zin kregen, bleef er behoefte aan een meer efficiënte manier om geld aan Het Bildt te onttrekken. Het experiment met de verkoop van Bildtrentes was niet voor herhaling vatbaar. De keuze viel op gedeeltelijke privatisering: in eerste aanleg van het Nieuw Bildt, dat tot dan toe als aanwas van het Oud Bildt vrij was van grondbelasting ('floeren'). Bij verkoop aan zittende pachters of aan buiteneigenaars kon dit land floerenplichtig worden gemaakt. De meeste percelen Nieuw Bildtland waren verpacht aan boeren aan de zuidkant van de oude dijk. Daarom mochten zij tevens de grond kopen waarop hun boerderij stond. Het vroegere kloosterland in Het Bildt (het 'Monnikenbildt') vormde de derde *tranche* van deze privatisering.⁵⁵

Deze drietrapsverkoop van Bildtland had forse politieke gevolgen. Krachtens een verdrag uit 1579 hadden Bildtmeiers zowel voor het plaatselijke bestuur als voor de verkiezing van Statenleden stemrecht uitgeoefend in ruil voor de invoering van de floeren, die voordien niet in Het Bildt was geheven. Elders op het Friese platteland stemden alleen landeigenaars voor de Staten. Over deze stemrechten was in de loop der jaren zoveel verwarring ontstaan, dat de Staten in 1640 bindende stemkohieren lieten opstellen.

Tabel 5.3. Bildtse landeigenaars met volledig stemrecht en hun woonplaats in 1655⁵⁶

	SJP	SAP	LVP	Bildt
Totaal aantal stemmen:	64	57	66	187
Aantal volledige stemrechten:	39	24	26	89
Waarvan buiteneigenaars:	18	17	18	53
Percentage buiteneigenaars:	46%	71%	69%	60%

Een voor henzelf gunstig neveneffect was dat Bildtmeiers voortaan niet voor de Staten zouden meestemmen. Zoals gezegd bevatte het in 1640 ingediende Bildtse kohier naast de nieuwe landeigenaars toch nog namen van tientallen pachters. Het werd onverwijld afgekeurd. Pas in 1655 stelde Van Haren een kohier met alleen eigenaars op. Van de 89 volledige stemrechten stond 60% op

⁵⁴ Sannes, *Geschiedenis* I 192, 197-198, 208-209.

⁵⁵ Sannes, *Geschiedenis* I 229-241.

⁵⁶ Eventuele inperking van stemrechten op grond van godsdienst (zie tabel 5.2) is in deze cijfers niet verrekend.

naam van buiten Het Bildt wonende eigenaars. Alleen in Sint Jacobiparochie hadden eigenaars-bewoners de meerderheid van deze stemrechten.

Voor Bildtmeiers sneed het mes van deze hervorming aan twee kanten. Op gewestelijk niveau (en daarmee ook bovengewestelijk, want de Staten kozen de leden van de Staten-Generaal) verloren ze in 1640 hun rechtstreekse toegang tot de belangrijkste translokale politieke fora van de Republiek. Alleen wie in 1637 zelf eigenaar was geworden, had nog actief en passief stemrecht. Omdat de stemmen voor de gehele grietenij per dorp werden geteld, maakten de buiteneigenaars (onder wie het familienetwerk dat in 1638 de 'oude Haren' had gekozen) in feite de dienst uit. In de meeste plaatselijke zaken (dorp, dijkonderhoud en de eigen kerk) hadden de Bildtmeiers nog wel een stem in het kapittel. Daarover stemden per dorp behalve de volledig stemgerechtigde landeigenaars ook de meiers op de 98 'oude gepachte Bildtlanden'. Hun stemmen waren hier niettemin 'verdund' met ongeveer gelijke aantallen eigenaars – in veel gevallen buiteneigenaars.⁵⁷

Al met al is de meetbare politieke macht van het Bildtse patriciaat in 1655 sterk beknot. Het was voortaan ondenkbaar dat een Bildtmeier, zoals Steffen Dirks nog in 1637, op de voet van 'edelman' werd afgevaardigd naar de Staten. Steffens familie beweerde af te stammen van een oudadellijke familie, maar dat was voortaan niet meer voldoende voor een 'adellijke' zetel.⁵⁸ Vanaf 1640 namen grietman Van Boshuizen en buiteneigenaar dr. Assuerus van Viersen de plaatsen in van Steffen en diens 'eigenerfde' medelid Arjen Kornelis Leenderts (in werkelijkheid eveneens een Bildtmeier). In 1645-1646 bezette de Bildtmeier Steffen Kornelis († 1681), een volle neef van Steffen Dirks, toch weer een zetel, nu als eigenerfde. In het dagboek van Willem Frederik heet hij 'de Bildtboer'. Van Boshuizen werd in 1648 opgevolgd door Willem (I) van Haren. Van 1650 tot 1665 zaten Willem (II) van Haren en diens secretaris Albert Wijngaarden (geen familie van de bedijkers uit 1505) bijna onafgebroken voor Het Bildt in de Staten.⁵⁹

De aristocratisering en oligarchisering van de politieke cultuur in Het Bildt ging gepaard met een vershraling van de kerkelijke omgangsoecumene die in de voorafgaande eeuw was ontstaan. Van Harens strakke handhaving van de politieke beperkingen die in de Republiek golden voor doopsgezinden en katholieken (van andere religieuze minderheden onder zijn bewind weten we niets), heeft ongetwijfeld veel *dissenters* naar de publieke kerk doen overgaan. Volgens de lidmatenboeken verdrievoudigde het aantal belijdende leden in Sint Annaparo-

⁵⁷ Binnen de groep buiteneigenaars trad eveneens een vorm van verdunning op doordat stemgerechtigde landerijen soms vererfd op verschillende erven. Zolang de nalatenschap onverdeeld bleef, deelden deze erven in theorie het stemrecht. Uit vergelijking van de stemkohieren van 1698 en 1728 blijkt dat dit in de praktijk vrij vaak voorkwam.

⁵⁸ Zie de paragraaf 'Van plattelandspatronymici tot stadspatriciërs', hierna.

⁵⁹ Vleer, *Wassenaars* nrs. VI-73, VI-80; Willem Frederik, *Gloria parendi* 124, 209; Tresoar/5; Tresoar/7/355.

chie tussen 1613 en 1680.⁶⁰ De al genoemde Arjen Siemens is een voorbeeld van zo'n bekeerling. De doopsgezinde gemeente slonk na 1655 snel. Het aantal katholieken was al in 1655 gering en liep daarna nog verder terug. In 1792 woonde in Sint Annaparochie nog één 'paapse boer', die kerkte in Dronryp.⁶¹ In dit opzicht lijkt Van Harens beschavingsoffensief doel te hebben getroffen, maar in termen van religieuze pluriformiteit mogen de jaren na 1655 een magere eeuw heten.

Was de komst van nieuwe buiteneigenaars in 1637 in andere opzichten misschien een verrijking voor de economie en het sociale en culturele leven in Het Bildt? En wie waren deze nieuwe stemgerechtigden eigenlijk? De eerste twee vragen houden verband met het in hoofdstuk 1 genoemde Brennerdebat. Bevorderden de nieuwe translokale eigendomsverhoudingen een vruchtbare symbiose tussen de polderbewoners en de wereld van de buiteneigenaars, of juist een eenzijdige en parasitaire surplusextractie? Op deze vragen gaan we in de volgende paragrafen in.

De buiteneigenaars in 1698

Op de vraag naar de identiteit van de buiteneigenaars kunnen we slechts gedeeltelijk antwoord geven. Uitgezonderd de kopers van het Monnikenbildt zijn de eigenaars en gebruikers van de in 1637 geveilde percelen bekend. In 1735 kwam nog een vierde *tranche* onder de hamer: de Bildtpollen, de in 1715 bedijktte kwelder ten noorden van het Nieuw Bildt. De oudste bewaarde lijst van zogeheten 'Polleneigenaars' dateert uit 1767 en valt dus buiten het tijdsbestek van dit hoofdstuk.⁶² Dit geldt eveneens voor de privatisering van het resterende Bildtse domeingood in 1752-1757.⁶³ Als peiljaar voor de bezitsverhoudingen in 1650-1750 nemen we 1698, halverwege de grote privatiseringen van 1637 en 1752-1757. In 1698 waren de Friese Staten met 121 van de 210 percelen in het stemkohier nog altijd de grootste eigenaar van Bildtland. Hun macht werd niet alleen gerepresenteerd door wapenglazen en gevelstenen in en op de Bildtse kerken, maar vooral ook door de aanwijzing van het gehele Bildt als exclusief stadhouderlijk jachtdomein in 1650. In 1651 werden limietpalen geplaatst met de waarschuwing: 'Stadhouders vrije jacht'. Een herbergier uit Sint Annaparochie hield als jachtmeester toezicht op stroperij en verzorgde de jachthonden. In 1711 kocht de stadhouder in het dorp een jachthuis dat tevens als ambtswoning moest dienen voor de in 1691 in Drenthe aangeworven jachtmeester Roelof Peisel. De indruk van een stadhouderlijke 'lange jachtpartij' op de inwoners

⁶⁰ Bergsma, 'Een dorp' 148.

⁶¹ Sannes, *Geschiedenis* I 247-249; Kuiken, 'De Keesen' 223; over de statie Dronryp: Oldenhof, *Schuilkerkejes*, passim.

⁶² Gedrukt in Sannes, *Geschiedenis* II bijlage V; ibidem bijlage I.

⁶³ Sannes, *Geschiedenis* II bijlage I.

moet zeer aanzienlijk zijn geweest.⁶⁴ Van de overige stemgoederen had oud-grietman Willem van Haren in 1698 de meeste (15/89) op zijn naam. Zijn vrienden en verwanten (de Burums, Hemmema's, Jongestals, Schwartzenberg's en Viersens) hadden samen ongeveer evenveel stemmen en de hem goedgezinde stad Franeker nog eens tien. Twaalf percelen waren in eigen gebruik. Dit betekende niet altijd dat de boer zelf eigenaar was. Zo hadden de buiteneigenaars mr. Frans van Burum (raadsheer in het Hof van Friesland) en gravin Carlsson (*née* van Schwartzenberg) hier een bedrijfsleider ('zetmeier') in dienst. Van Haren had in 1698 nog altijd geen stemgoed in Sint Jacobiparochie. De Franeker stemmen en die van de Hemmema's verzekerden zijn invloed hier.

Het tweede grote netwerk van particuliere buiteneigenaars was wat in de recente literatuur de 'Harlinger rijkdom' heet: het *connubium* van doopsgezinde Harlinger ondernemersfamilies zoals de Braams (1 stem in 1698), de Fonteins (1), de Gratama's, de Hanekuiks, de Popta's (2), de Scheltinga's (1) en de Oldaans (1). Tot dit netwerk behoorden ook de koopman Jakob Meiles Ollema (1½ stem), verzwagerd met de Gratama's en later met de Hanekuiks, en de stadssecretaris dr. Alexander Wijdenbrug (1 stem), in 1689 gehuwd met Margareta Oldaan. De halve stem van Ollema werd gedeeld met de Westfriese familie Roker, die al vóór 1655 Bildts stemgoed bezat.⁶⁵ Het waren de stemmen van dit doopsgezinde netwerk die Willem van Haren sr. in 1648 vreesde te verliezen aan de zoon van zijn zwager Van Jongestals, die in 1637 samen met de Harlinger stadssecretaris dr. Theodoricus Ket een stemgoed had gekocht. Kets ouders waren doopsgezind. Hijzelf was gereformeerd en via de Van Viersens verzwagerd met Van Jongestals en Van Haren. Via zijn grootmoeder was hij bovendien verwant met de Bildtmeier Steffen Dirks, pachter van de Jongestals, die in 1637 met de stemmen van de Harlinger rijkdom tot Statenlid was gekozen.⁶⁶ Ket zelf vervulde deze functie in 1663-1665 samen met grietman Willem (II) van Haren, maar in ons peiljaar 1698 voelde Van Haren zich sterk genoeg om een eigen cliënt mee te nemen naar de Statenvergadering (de 'landdag') in Leeuwarden: zijn gerechtssecretaris Jan Albarda. Zelf bezat Albarda in 1698 twee verpachte stemgoederen, waarvan één weldra aan de Van Harens kwam.⁶⁷ Ook een kleinzoon van de oude secretaris Albert Wijngaarden staat in het kohier van 1698: Theodorus Wijngaarden van Mensenburg uit Leeuwarden, sinds zijn huwelijk met een Franeker regentendochter in 1696 woonachtig in Het Bildt en strikt genomen dus geen buiteneigenaar. Na de dood van zijn vrouw ging hij echter in Franeker wonen. In 1706 werd hij burger in die stad.⁶⁸

⁶⁴ Sannes, *Geschiedenis* I 281-282, II 19-20.; Kuiper, *Adel*, afb. t/o 288; zie ook Gietman, *Republiek van adel* 248-265.

⁶⁵ Boon, 'Steenen kamers'.

⁶⁶ Kuiken, 'Doopsgezinden' 21-22, 45; de Walle, *Friezen* nr. 2425.

⁶⁷ Sannes, *Geschiedenis* I 472-473; Kuiken, 'De Keesen' 201.

⁶⁸ Sannes, *Geschiedenis* I 472-473; Kuiken, 'De Keesen' 201.

Evenals het Bildtse bezit van Van Haren *cum suis* was dat van de Harlinger rijkdom bedoeld als een politieke investering. Aanvankelijk vervulde de in Leeuwarden en Franeker opgeleide en in Leiden gepromoveerde secretaris Ket een brugfunctie tussen beide netwerken. Of de Leeuwarder menist Marcellus Goverts (~1583–1660) hierin eveneens een rol speelde, is niet bekend. In 1698 stond zijn in 1637 gekochte Bildtse stemgoed, dat ‘bij scharren’ was verpacht aan keuterboeren uit Oude Leije, op naam van het door hem gestichte doopsgezinde gasthuis. Het stemgoed van de in hoofdstuk 4 opgevoerde doopsgezinde familie Popta, waarin ook de zojuist genoemde Ollema’s een aandeel hadden, kwam in 1712 eveneens in dode hand. In dat jaar werd het door de advocaat dr. Henricus Popta bij testament gestichte gasthuis te Marsum actief.⁶⁹

Bij niet alle buiteneigenaars zal echter politiek gewin hebben vooropgestaan. Zo heeft de Leeuwarder kousenkoopman Rintje Hessels Tamboeser (1½ verpacht stemgoed in 1698) zijn Bildtse bezit vermoedelijk beschouwd als zuiver financiële belegging.⁷⁰ De aankoop in 1637 door Siemen van Losen van drie verpachte Bildtboerderijen op naam van zijn moeder Hiltje Jans van Losen te Enkhuizen was vrijwel zeker bedoeld voor Hiltjes oudedagvoorziening. Haar erven in 1698 waren naast de Van Losens de Enkhuizer oud-burgemeester mr. Waling Proost, mr. Jan Haga en mr. Hillebrand Vis. Inmiddels bezaten zij samen zes stemmen in Sint Jacobiparochie. In dit dorp vormden ze hiermee een politieke machtsfactor, maar mogelijk speelden ook economische belangen mee. De Van Losens en hun aanhang waren in Enkhuizen actief als bierbrouwers en exploiteerden in 1698 samen met een Bildtse familie een boerderij in Sint Jacobi-parochie.⁷¹ Hier zou sprake kunnen zijn van een vruchtbare translokale symbiose tussen buiteneigenaars en Bildtboeren: de productie van graan voor de brouwerij in Enkhuizen. Dit is des te aannemelijker omdat de Van Losens ook elders aan de Friese kust ‘nieuw korenland’ bezaten.⁷² Voor Tamboeser en voor de gasthuizen van Marcellus Goverts en de Popta’s lijkt het vooral te zijn gegaan om surplusextractie in financiële zin: de pachtopbrengsten.

Sommige buiteneigenaars waren gelieerd aan lokale eigenaars en/of pachters. Zo staan in 1698 de Harlinger apotheker Lieuwe Rijpema (‘namens zijn vrouw’), een domineeszoon en de schatrijke Harlinger ondernemer Jurjen Klases Fontein samen te boek als eigenaars van een stemgoed. Mevrouw Rijpema was een kleindochter van de Bildtmeier Dirk Jans Kuik. Haar vader Jan Kuik was als koopman ingeburgerd in Harlingen en daar vanaf 1682 lid van de vroedschap. Haar broer Dirk Kuik leerde het apothekersvak van zijn zwager en werd in 1698

⁶⁹ Dam, *Inventaris* 27–29; Kuiken, ‘Nagedachtenis’.

⁷⁰ HCL/K25 *in voce* Tamboeser.

⁷¹ De Wolf de Watts de Wolf, ‘Van Loosen’.

⁷² Onder meer 110 pondsmaat in de in 1620 bedijkte polder Zuidmeer bij Staveren (tot 1705; Tresoar/14/8501/25).

zelf apotheker in Leeuwarden.⁷³ De kinderen Kuik, die nu in Harlingen en Leeuwarden woonden, pachtten in 1698 ook een boerderij bij Sint Annaparochie. Ze waren daar dus tevens Bildtmeier. Deze combinatie kwam in 1698 in 15 andere gevallen voor. Hoeveel van deze gepachte bedrijven werden onderverhuurd en hoeveel bezetmeierd, is niet meer na te gaan. In de *Quotisatie* van 1749 staan 19 zetmeiers, onder wie twee met de naam van hun werkgever. Er is ook sprake van dienstboden van de erven Quader in Sint Jacobiparochie. In dat dorp waren de broers Gerben en Hotse Quader in 1738 Bildtmeier. Ze woon- den in 1749 zelf in Menaam.⁷⁴ In gevallen zoals de Kuiks en de Quaders kunnen we naar analogie van 'buiteneigenaars' spreken van 'buitenpachters'.

Wanneer we uit deze groep in het peiljaar 1698 een enkel profiel zouden willen opstellen, dan was de typische buiteneigenaar een vermogende stedeling of edelman. In de volgende paragraaf zullen we zien dat relatief veel van hen academisch gevormd waren. Binnen de groep stedelingen overheersten Harlinger doopsgezinden. De adellijke buiteneigenaars hadden nauwe banden met de Bildtse grietman en het stadhouderlijk hof, dat vooral calvinistisch georiënteerd was. Van onderlinge rivaliteit of verzuiling tussen beide groepen is omstreeks 1700 weinig te merken. Blijkens het dagboek van Willem Frederik heerste een halve eeuw eerder wel een zekere spanning tussen de doopsgezinde buiteneigenaars en het netwerk rondom Willem van Haren Sr., maar deze tegenstelling zou pas na 1750 een politieke factor van belang worden.⁷⁵

Buiteneigenaars en Bildtmeiers

Uit de bovenstaande voorbeelden wordt duidelijk dat buiteneigenaars en Bildtmeiers in sociaal opzicht geen strikt gescheiden circuits vormden. Economisch gezien lijkt hier en daar sprake van symbiose. In andere gevallen lijkt de balans toch doorgeslagen naar surplusextractie, vooral bij institutionele buiteneigenaars zoals de stad Franeker en de gasthuisbesturen. Overigens betoonden de Friese Staten zich als grootste (buiten)eigenaar het meest extractief. De pachten bleven na 1640 betrekkelijk stabiel, maar de belastingdruk, vooral het floeren, steeg voordurend. Dat de expansiedrift van particuliere buiteneigenaars soms stuitte op verzet van Bildtmeiers, blijkt uit de confrontatie tussen de Bildtmeiersfamilie Van der Mey en de kooplustige familie Ollema uit Harlingen. Tussen 1698 en 1728 verdubbelden de Ollema's hun Bildtse stembezit, maar niet zonder weerwerk. In 1701 hadden ze een koopovereenkomst met Geertje Jans van der Mey uit Blije voor een stemgoed in Sint Jacobiparochie. Toen dit contract, zoals vereist, in het openbaar werd afgekondigd, stuitte Geertjes neef, de brouwer Pieter Hendriks van der Mei, de overdracht door naasting. In 1728 stond het

⁷³ Kuiken, 'Nazaten' 334-338.

⁷⁴ Tresoar/5/2764; *Quotisatie* V.

⁷⁵ Zie bijvoorbeeld het in Sannes, *Geschiedenis* II 255-256 geparafraseerde pamflet uit 1783.

betreffende stemgoed op naam van twee van Pieters zoons.⁷⁶ Voordat we de cultuur van de Bildtmeiers en de raakpunten en verschillen met de cultuur van de buiteneigenaars nader beschouwen, lijkt het dienstig om het beeld van de Bildtmeiers in sociaaleconomisch opzicht wat scherper te stellen. Het beste overzicht dat we hebben, biedt het *Register van 's Lantschaps Bildtlanden* (RLB) uit 1738, een herziening van de inmiddels verouderde lijsten van pachters van Staendomeinland (meiers van de stad Franeker zijn niet opgenomen).⁷⁷

*Tabel 5.4. Van de Friese Staten gepachte oppervlakten en stemrechten in het Oud Bildt in 1738*⁷⁸

Pachters Statenbildtland in 1738:	SJP	SAP	LVP	OB ⁷⁹
Vermelde oppervlakte >10 morgen:	39 (36★)	43 (20★)	36 (29★)	106
Vermelde oppervlakte 1-10 morgen:	48 (1★)	57 (1★)	45 (1★)	128
Oppervlakte <1 morgen/niet vermeld:	13 (0★)	7 (1★)	12 (1★)	26
<i>Totaal</i>	<i>100 (37★)</i>	<i>107 (22★)</i>	<i>93 (31★)</i>	234

In tabel 5.4 zijn per dorp na de aantallen Bildtmeiers de aantallen in het *Register* vermelde ‘hornlegers’ (tussen haakjes en met een sterretje★) vermeld: 85 percelen of perceeltjes waarop stemrecht (alleen in lokale zaken) was gevestigd. Het *Register* is in dit opzicht onvolledig: het stemkohier van 1728 vermeldt in totaal geen 85 maar 121 van deze beperkte stemrechten.⁸⁰ Maar zelfs dan blijft het feit dat slechts ongeveer de helft van alle 234 in 1738 geregistreerde Bildtmeiers één of meer stemmen in dorps-, kerk- en dijkangelegenheden mocht uitbrengen, en dat bijna alle hornlegers waarop deze rechten rustten in handen waren van Bildtmeiers met meer dan 10 morgen gepacht domeinland. De tien grootste inwonende Bildtmeiers staan in tabel 5.5. Het aantal sterretjes achter de gepachte oppervlakten geeft het aantal ‘hornlegers’ per Bildtmeier aan. Behalve deze tien voor plaatselijke begrippen zeer grote pachters, van wie de zes grootste ieder meer dan één hornleger op hun naam hadden en die regelmatig optreden in de lijsten van dorps-, kerk- en dijkbestuurders, vermeldt het *Register* nog drie buitenpachters met meer dan 60 morgen land: Hendrik Jans Osinga (in 1749 gerechtsbijzitter te Menaam), de voornamse officiersweduwe Molenschot en de Harlinger ‘konvooimeester’ (douaneambtenaar) Siemen Sloterdijk.

⁷⁶ Schutte en Brouwers, ‘Van der Mey’ 179; www.tresoar.nl, in voce ‘Stemkohieren’.

⁷⁷ Tresoar/5/2764.

⁷⁸ De aantallen ‘hornlegers’ (zie tekst) zijn in deze tabel vermeld tussen haakjes en met een sterretje★.

⁷⁹ Dit zijn geconsolideerde totalen. Bildtmeiers die in meer dan één dorp zijn vermeld, zijn niet dubbel geteld.

⁸⁰ Er waren in dat jaar 46 stemmen in Sint Jacobiparochie, 42 in Sint Annaparochie en 33 in Vrouwenparochie.

Tabel 5.5. Bildtmeiers, tevens inwoners met meer dan 60 morgen gepacht land volgens het RLB (1738):

Naam:	Dorpen:	Morgen:
Evert Foppes c.s.	SAP	114**
Kornelis Jans	SAP, LVP	91**
Jarich Dirks c.s.	SJP, SAP, LVP	86**
wed. Nammen Siebes	LVP	84**
wed. Jan Arjens	LVP	79**
erven Klaas Reiners	SJP, SAP	65**
familie Andringa c.s.	SJP	64*
Allert Alberts e/o vrouw	SAP	63
Arjen Klases c.s.	SJP	61
erven Jan Jans Schipper	SAP	60*

Dirk Arjens Jonker was daarentegen in 1738 met zijn acht gepachte percelen (samen bijna tien morgen domeinland) een modale Bildtmeier. De percelen bouwland die hij in dat jaar van de Staten pachtte, vormden geen aaneengesloten bedrijf (Fries: *pleats*) en waren geen stemgoed.⁸¹ In 1728 was hij tevens pachter van de stad Franeker. Hoewel Dirk zelf geen stemrecht had, behoorde zijn familie wel tot de dorpselite van Sint Jacobiparochie. Zijn broer Kornelis was hier van 1707 tot zijn overlijden omstreeks 1737 dorpsrechter.⁸² Volgens de telling van 1744 had Dirk Arjens Jonker een gezin van zes personen. Evenals zijn neven Pieter en Kornelis, die in het dorp samen een ‘hof’ (boomgaard) pachtten, deed hij in 1744 aangifte voor een nieuw in te voeren belasting. In datzelfde jaar werd Dirk door de deurwaarder van de Staten insolvent verklaard wegens een pachtachterstand. Hij had zijn land toen al met onbekende bestemming verlaten.⁸³

Een van de kleinste Bildtmeiers was schoenmaker Johannes Klases uit Vrouwenparochie. In 1738 pachtte hij aan de weg naar Vrouwbuurtermolen de helft van een landje van ½ morgen. Zijn weduwe woonde in 1749 nog in Vrouwenparochie, waar ze ‘bezwaarlijk de kost won’. Het landje van Johannes was zo klein dat op de in 1738 getekende prekadastrale kaart van het Bildtse domeinland geen ruimte was om de bestemming ervan aan te geven als ‘bouw’, ‘greide’ of ‘hof’. Uit die kaart blijkt hoe versnipperd dit domeinland in de achttiende eeuw was. In totaal waren in 1738 bijna 2500 percelen verpacht. De gemiddelde perceelgrootte bedroeg enkele morgens. Dit gold niet alleen voor het Statendomeinland maar ook voor het Oud Bildtland van particuliere eigenaars en voor de tien Franeker *pleatsen*. Deze laatste, gemiddeld 20 morgen groot, zijn op de kaart uit 1738 onderverdeeld in lapjes van 2 à 3 morgen: zes weilanden en voor de rest akkers.

⁸¹ Over *pleatsen* en losse landerijen in de negentiende eeuw: Blauw, *Friese grond* 65–69.

⁸² Sannes, *Geschiedenis* II 17; Tresoar/NT/13.148, nrs. 3, 4, 36.

⁸³ Sannes, *Geschiedenis* II 71.

Het voornaamste voordeel van deze ver doorgevoerde percelering was dat verpachters zoals de Staten en de stad Franeker bij nieuwe inhuringen soepel konden inspelen op de vraag van de markt: niet alleen van grote boeren maar ook van het agrarische midden- en kleinbedrijf. Tot dit laatste segment behoorden de verbouwers van vlas en grove groenten die vanaf de achttiende eeuw in de Friese kleibouwstreek als *gemiers* (tuinders) te boek stonden. Hun opkomst hield verband met de sterk afgenomen opbrengst van de graanteelt, vanouds de moedernegotie van de boerenelite. Kortdurende onderverhuur van losse percelen voor de vlas- en tuinbouw was schering en inslag. Het leverde boeren niet alleen extra inkomsten op maar ook betere grond.⁸⁴ In 1738 was 1% van de 2500 in kaart gebrachte percelen Bildts domeinland in gebruik als 'hof', hetzij bij de vermelde Bildtmeiers zelf, hetzij bij tuinders als (al dan niet tijdelijke) onderpachters. Het huurbeleid van de Friese overheid was dus sterk gediversifieerd sinds de zestiende eeuw, toen men nog vooral vreesde dat 'vele en diverse arme lieden deze kleine percelen zouden pachten'.⁸⁵ Mede dankzij deze diversificatie bleven de Staten een voornamelijk speler op de Friese grondmarkt, die al sinds de Saksische hervorming van 1511 werd gekenmerkt door efficiëntie en flexibiliteit.

De verhuur in kleine percelen betekende niet dat de gemiddelde Bildtmeier in 1738 een keuterboer was. Tussen 1557 en 1738 was het totaal aantal pachters (vanaf 1637: pachters en eigenaars) stabiel: tussen de 250 en 300 personen en nog een handvol instellingen zoals kerken en gasthuizen. De gemiddelde bedrijfsgrootte is tussen 1557 en 1738 dus vrijwel niet veranderd. De aanzienlijke verschillen in landbezit tussen grote en kleine Bildtmeiers in 1738 maakt de conclusie echter onontkoombaar dat 'de' Bildtmeier in de achttiende eeuw niet bestond. Daarom kunnen we niet op voorhand spreken van 'de' cultuur van deze zo diverse groep. Met dit voorbehoud zullen we hier toch een beeld schetsen van hun woon-, huwelijks-, lees-, studie- en grafcultuur.

Hoewel het krukhuis, in Friesland meestal 'winkelhaakplaats' genoemd, als boerderijtype volgens de meeste schijvers kenmerkend voor Het Bildt is, zijn bijna alle uit de jaren 1650-1750 bewaarde Bildtse boerderijen (bijlage 2) van het toen in heel Friesland en een deel van Groningen voorkomende kophalsromptype. Uit het *Aantekeningenboek* van Dirk Jans blijkt overigens wel dat het krukhuis reeds in 1606 in het Bildt bekend was.⁸⁶ Op de kaart uit 1738 is aan de boerderijen daarentegen niet te zien of het kophalsromp- of winkelhaakplaatsen waren. De daarop getekende contouren van de voorloper van de Fonteinplaats, in 1698 gepacht door de Harlings-Bildtse familie Rijpema-Kuik, lijken wel op die van de huidige boerderij uit 1781 (een winkelhaakplaats).

⁸⁴ Bieleman, *Boeren* 176.

⁸⁵ Sannes, *Geschiedenis* I 47. Knibbe, *Lokkeich Fryslân* 154-155 suggereert à tort dat dit ook in de volgende eeuwen gold.

⁸⁶ Jansz, *Aantekeningenboek* 132.

Op het gebied van de wooncultuur is hier en daar een vorm van symbiose herkenbaar tussen particuliere buiteneigenaars en de plaatselijke boerenbevolking. Het gaat dan om ‘herenkamers’: voor de eigenaars gereserveerde vertrekken of appartementen in een boerderij die voor het overige werd bewoond door een pachter of zetmeier. Omstreeks 1750 was stemgoed nr. 8 in Sint Annaparochie eigendom van het echtpaar Smit-Menalda te Franeker. Hun zetmeier Jan Pieters moest de voorkamer van het huis altijd voor hen gereedhouden.⁸⁷ Mogelijk hadden ook andere buiteneigenaars zoals Wijngaarden of buitenpachters zoals de Kuiks en de Quaders zulke arrangementen. In de *Quotisatie* van 1749 zijn zeven Bildtse huishoudens aangeslagen voor in totaal 26 dienstbodes: vijf lokale Bildtmeiers, één buitenpachter (de erven Quader) en één buiteneigenaar (de weduwe van de Harlinger burgemeester Jan Nollides, die hier tevens een hovenier in dienst had). Een en ander kan erop wijzen dat de Quaders en mevrouw Nollides hun Bildtse boerderijen ook als buitenplaats gebruikten. Voor adellijke buiteneigenaars zou bovendien een Bildts verblijf in het jachtseizoen aantrekkelijk kunnen zijn wanneer zij werden uitgenodigd voor een ‘lange jachtpartij’ met de stadhouder. Tot 1711 was men in zo’n geval aangewezen op de herberg van de jachtmeester en na 1711 op het jachthuis – of op eigen lokale accommodatie.

De meest prominente *connubia* van buiteneigenaars waren het adelsnetwerk rondom de Van Harens en het doopsgezinde netwerk van de ‘Harlinger rijkdom’. De familie Ket vervulde een brugfunctie tussen deze groepen en het Bildtse patriciaat. De niet-doopsgezinde familie Rijpema-Kuik vormde een schakel tussen de vroedschappen van Harlingen, Dokkum (huwelijk Kuik-Smeding) en de grootste Bildtmeiers (huwelijk Wassenaar-Kuik).⁸⁸ Materieel werd het beeld van de Friese elitehuwelijkscultuur tussen 1650 en 1750, evenals in de voorgaande en volgende decennia, bepaald door het gebruik van wapenzilver zoals lepels, bekers en brandewijnkommen. Op het eerste gezicht is van een inzinking in de Friese zilverwerkproductie tijdens de ‘magere eeuw’ geen sprake. Het Fries Museum bevat de volgende aantallen dateerbare voorwerpen:⁸⁹

Tabel 5.6. Zeventiende- en achttiende-eeuwse zilveren siervoorwerpen in het Fries Museum

Tijdvak	1600-1650	1650-1700	1700-1750	1750-1800
Lepels	30	55	61	96
Bekers	14	20	11	11
Brandewijnkommen	4	12	21	13
<i>Kunstnijverheid totaal</i>	<i>138</i>	<i>446</i>	<i>553</i>	<i>788</i>
Huwelijkspenningen	40	23	35	29
<i>Numismatiek totaal</i>	<i>41</i>	<i>27</i>	<i>36</i>	<i>30</i>

⁸⁷ H. Sannes in *BP* (11-10-1949).

⁸⁸ Kuiken, ‘Nazaten’.

⁸⁹ Collectie.friesmuseum.nl. Huwelijkspenningen werden in particuliere opdracht geslagen om een bruiloft te vieren.

Alle zilverexperts zijn het erover eens dat zulke cijfers voorzichtig moeten worden geduid. Uit zeventiende- en achttiende-eeuwse boedelbeschrijvingen blijkt dat er toen veel meer zilveren voorwerpen in Fries bezit waren dan nu in museum- en privécollecties bekend zijn. Veel is verkocht en/of omgesmolten. Wat nog resteert, is 'het topje van de ijsberg', aldus Marlies Stoter (2000).⁹⁰ Niettemin bleef pronkzilver bij de Bildtse elites een gewaardeerd geschenk en soms een lang gekoesterd erfstuk. Zo werd in 1741 een zestiende-eeuwse brandewijnkom met de initialen 'CB' (Klaas Bartelds) beschreven in het sterfhuis van de Bildtmeier Klaas Daams sr.⁹¹ Het wapen van de Bildtse boerenfamilie Proost (niet verwant met de buiteneigenaar mr. Waling Proost uit Enkhuizen) staat op een zilveren lepel uit 1634 en op een brandewijnkom uit 1754.⁹² Anne Obbes en Janke Arjens kregen bij hun huwelijk (Sint Jacobiparochie 1651) een in Dokkum vervaardigde zilveren beker, Pietje Arjens Jonker (zuster van de Bildtmeier Dirk) bij haar doop in 1725 een zilveren lepel.⁹³ Gerben Reiners en Martjen Walings kregen in 1728, ruim twaalf jaar na hun huwelijk, van hun verwanten Trijntje en Steffen Kornelis twee zilveren gedachtenislepels. Martjen bezat sinds 1713 tevens een *châtelaine*, gemaakt door de Franeker Arjen Altena. Op diens van oorsprong Bildtse familie komen we nog terug. Uit Martjens familie is nog meer pronkzilver bekend. Haar schoonouders lieten in 1701 behalve gouden ringen, een zilveren zegelring, zilveren kroezen, zilveren bestek, zilveren onderriemen met toebehoren, een zilveren schortzak en een zilveren rinkelbel ook een 'trouwenpenning' na die Martjens schoonvader Reinder Klases had aangeboden aan zijn (derde) vrouw, vrijwel zeker in het kader van een huwelijksaanzoek.⁹⁴ Met dit soort rituelen onderscheidden de Bildtmeiers zich in feite niet van elites elders in de Republiek.⁹⁵

Een kloof tussen de wereld van de Bildtmeiers en die van de buiteneigenaars is omstreeks 1698 het scherpst zichtbaar in hun opleiding. De rectoralbums van de Franeker academie staan tussen 1650 en 1750 vol namen van studenten die we ook kennen als buiteneigenaar. De Franeker studenten uit Het Bildt zijn in deze jaren op de vingers van twee handen te tellen. Slechts één van hen (Michiel van Wassenaar uit Oudebildtziyl) was de zoon van een Bildtse pachtboer. De overigen kwamen uit families die tot de clientèle van de Van Harens behoorden.⁹⁶ Ook vóór 1650 gingen weinig Bildtse boerenzoons studeren, maar tegen

⁹⁰ Stoter, *Zilveren eeuw* 15.

⁹¹ Vleer, *Wassenaars* nrs. IV-10, VI-95, IX-609.

⁹² De Walle, *Friezen* nr. 7867; Wassenbergh, *Tentoonstelling* nr. 381. Het Bildtse wapen Proost vertoonde drie doodshoofden, het Enkhuizer wapen Proost drie bakkershooms (onder meer wapenboek Hesman, HCL/F192).

⁹³ Luijt e.a., *Zilver* 52 (maker: Paulus Sakes, wapens niet ingevuld); Hoogland, 'Wandeling' (1935) 58 nr. 6.

⁹⁴ *Gids voor de bezoekers* nrs. 101-102; *Fries zilver* nr. 840; Vleer, *Wassenaars* nrs. VIII-471, IX-626 en pp. 199-203.

⁹⁵ Onder meer Wijsenberg-Olthuis, *Delft*.

⁹⁶ Bijlage 9. Michiel van Wassenaar is Vleer, *Wassenaars* nr. VII-252. Zijn vader bezat in 1728 een stemgoed (nr. 26).

1700 lijkt sprake van een structurele kennisachterstand: vooral op juridisch gebied, want veel kinderen van buiteneigenaars studeerden rechten.⁹⁷ Met name in de dorps-, kerk- en dijkbesturen, waarin lokale vertegenwoordigers naast buiteneigenaars zaten, legde dit de kiem voor ongelijke verhoudingen. Door het groeiende stembezit van de Van Harens kreeg de grietman zelf steeds meer greep op deze lokale besturen. Ook in dit opzicht kunnen we derhalve spreken van oligarchisering.

Op universiteiten werd (en wordt) niet alleen kennis vergaard, maar ook sociaal kapitaal. Er werden vriendschappen voor het leven gesloten. Dit blijkt bijvoorbeeld uit *alba amicorum* en uit het ledenalbum van de alumnivereniging van de Leeuwarder Latijnse school, die omstreeks 1650 in Franeker bloeide. In dit album staan zes latere zwagers van grietman Willem van Haren: Allert Pieter van Jongestall, vier Van Viersens en Theodoricus Ket. Ook een Fontein, twee Popta's en zes latere Bildtse predikanten, onder wie Johannes van der Mey, waren lid.⁹⁸ Deze theologanten behoorden niet tot het adellijke *connubium* rondom de Van Harens, maar wel tot hun clientèle. Bij een vacature in Het Bildt konden ze rekenen op de stemmen van deze groep eigenaars. Een enkele predikantenfamilie genoot hun gunst zelfs gedurende enige generaties. Zo werd Petrus Horreus, in 1646 lid van de Leeuwarder alumnivereniging, in 1653 beroepen naar Sint Annaparochie. Twee zoons studeerden in Franeker en stonden later in Vrouwenparochie. Tot Van Harens clientèle behoorde ook de gerechtssecretaris. Deze zorgde in zijn absentie voor het grietenijgerecht, waarvan de grietman ambtshalve voorzitter was. In 1662 ging Marten, zoon van secretaris Albert Wijngaarden, als Leeuwarder *alumnus* in Franeker studeren. Volgens het album maakte hij zijn studie niet af. In 1664 vertrok hij om zijn vader op te volgen. Toen hij in 1688 kinderloos stierf, kwam het ambt in handen van de familie Albarda, die het twee generaties lang bekleedde. Twee zoons en een kleinzoon van de (zelf niet universitair geschoolde) secretaris Jan Albarda, die tot 1688 klerk van Marten Wijngaarden was, promoveerden te Franeker in de rechten met de aantekening *remissa disputatione*.⁹⁹ Dit laatste betekende dat de verdediging van hun proefschrift of stellingen was afgekocht, door hun vader of mogelijk door de grietman zelf.

Hoewel de Bildtmeiers na 1650 hun aansluiting bij de universitaire wereld verloren en in bestuurlijk-juridisch opzicht een kennisachterstand opliepen ten opzichte van buiteneigenaars en van beroepsbestuurders zoals de gerechtssecreta-

⁹⁷ Uit Zijlstra's onderzoek van Friese studenten aan West-Europese universiteiten vóór 1650 blijkt dat tot dat jaar 12 inschrijvingen herleidbaar zijn op 11 studenten uit Het Bildt, voor zover bekend allen zoons van Bildtmeiers van wie twee tevens Statenlid waren, één notaris en één substituut-grietman (Zijlstra, *Geleerde Friesland*, 'Kompjûterbestân').

⁹⁸ Schema 5, hiena; Visser, *Album*. De Bildtse predikanten uit dit netwerk waren Jacobus Buma, Petrus Horreus, Johannes Lolkema, Dominicus Lollius, Johannes van der Mey en Johannes Stonebrink (Sannes, *Geschiedenis* II 358).

⁹⁹ Visser, *Album* 192; Sannes, *Geschiedenis* I 294.

ris, zijn er anderzijds aanwijzingen dat de rijke leescultuur die we kennen uit het *Aantekeningenboek* van Dirk Jans nog bloeide. Tabel 5.6 geeft een overzicht van het boekenbezit van Dirk Jans en de in het vorige hoofdstuk genoemde postulant IJsselmonde, van de bakker en dijkgeldontvanger Dirk Beerts (1685-1718) en van een achterneef van Dirk Beerts, de in 1767 in Franeker in de rechten gepromoveerde dr. Kornelis Wassenaar.

Tabel 5.7. Vier zeventiende- en achttiende-eeuwse bibliotheken van Bildtse notabelen¹⁰⁰

Eigenaar (peiljaar)	Godsdienst	Rechten	Letteren	Varia	Totaal
Dirk Jans (1609)	13	-	40	10	63
Here Arjens IJsselmonde (1652)	2	4	2	10	18
Dirk Beerts (1718)	44	-	-	6	50
Dr. Kornelis Wassenaar (1787)	62	64	40	25	191

Dirk Beerts kwam uit een familie van dorpsnotabelen. Zijn oudste broer Kornelis Beerts was procureur-postulant. In 1710 werd hij tevens notaris. Hun broer Klaas was evenals Dirk Beerts zelf bakker, hun broer Daam bierbrouwer. Dirk Beerts bezat in 1718 bijna evenveel boeken (50 titels) als Dirk Jans in 1609 (63 titels). De bibliotheek van Dirk Jans was wel breder samengesteld.

Dirk Beerts bezat bij zijn overlijden in 1718 vooral godsdienstige werken, waaronder liefst vier titels van de coccejaan Henricus Groenewegen (~1640-1692). Ook de *Hemelsche troost-borne* van Sybille van Griethuysen (1621-1699) behoort tot dit genre. Deze vrome dichtbundel, in 1651 uitgegeven bij Claude Fontaine in Leeuwarden, werd gretig gelezen in de kring rondom de Van Harens. Een dochter van Allard van Jongestall schreef er in 1656 een lofvers op.¹⁰¹ Dirks duidelijke voorkeur voor coccejaanse theologie, waarop ook het bezit van werken van de coccejanen d'Outrein (3 titels), Vitringa (1 titel) en Witsius (1 titel) wijst, sluit eveneens aan bij de hoofse smaak van de Leeuwarder aristocratie. Johannes Coccejus (1603-1669), hoogleraar in Franeker en Leiden, vertegenwoordigde de hoofdstroom van de calvinistische theologie na de afscheiding van de remonstranten (1619). De coccejanen hadden geen behoefte aan de puriteins getinte 'nadere reformatie' die de Utrechtse hoogleraar Gisbertus Voetius (1589-1676) voorstond. Zij kregen steun van kringen rondom het stadhoudelijk hof, zowel in Holland als in Friesland. De uitgaven van de in Parijs geboren Fontaine waren zeer in trek bij deze laatste groep. Ook Dirk Beerts behoorde blijkbaar tot diens klantenkring. Hoewel Dirk onder meer ook een puriteins pamflet uit 1683 bezat tegen de aanstelling van een Franse dansleraar aan de Franeker hogeschool, overheerste in zijn boekenkast de vroege verlichting, niet alleen kerkelijk maar

¹⁰⁰ Volledige inventarissen in Knottnerus, 'Renaissance' 116-132 (Dirk Jans) en bijlage 10, hierna (overigen).

¹⁰¹ Onder meer De Jeu, 'Van Griethuysen'.

ook wijsgerig. Zo stond tussen twee boeken van d'Outrein de verhandeling over logica uit 1684 van de cartesiaan en spinozist Van Balen. Op een brede ontwikkeling wijst voort het bezit van alle medische werken van Van Beverwijck, Vallemonts driedelige *Historiezaal der geheele wereld*, en een eveneens driedelig woordenboek – het laatste van de hand van de spinozist Lodewijk Meyer.¹⁰²

Spinoza in Het Bildt? Dat was zeker niet de bedoeling van het beschavingsoffensief van grietman Van Haren. Maar misschien was Dirk Beerts een buitenbeentje. Hij is nooit dorps- of kerkbestuurder geweest zoals zijn oudste broer Kornelis, die in 1725 kerkvoogd werd. Diens geleerde kleinzoon las bij voorkeur piëtistische auteurs. Hij was tevens een trouwe Oranjeklant.¹⁰³ We zetten dus een vraagteken bij de representativiteit van de boekenlijst van Dirk Beerts. Met dit voorbehoud nemen we Knottnerus' kenschets van het milieu van Dirk Jans omstreeks 1600, als een 'middenklasse wier welvaart en beschavingsniveau zich tot op zekere hoogte met de stedelijke burgerij kon meten', voorzichtig over voor het milieu waarin Dirk Beerts een eeuw later leefde.¹⁰⁴

Bij Fontaine te Leeuwarden verscheen in 1652 het eerste gedrukte werk dat van een Bildts auteur bekend is: de *Bil-Lands Almanach* van Dirk Hoen uit Sint Annaparochie. Hoen, in 1632 te Leeuwarden ingeschreven als landmeter, noemde zich in 1633 Theodorus 't Hoen van Kuik. Hij werkte voor de Schwartzbergers te Bitgum, voor de Fogelsanghs te Veenklooster en samen met zijn broer Klaas voor de Drentse Staten. Waarschijnlijk waren zij zoons van de Bildtmeier Jan Gerrits Hoen, die in 1611 van zijn land was gezet. Behalve zijn jaarlijkse almanakken, waarvoor hij in 1662 octrooi van de Friese Staten kreeg, publiceerde Hoen in 1659 een tweedelig handboek over 'natuurlijke astrologie', ofwel de inwerking van de hemellichamen op het menselijk lichaam. Na Hoens dood in 1670 zijn verschillende navolgingen van zijn Bildtse almanak uitgegeven.¹⁰⁵

Verder zijn uit deze periode weinig Bildtse niet-administratieve geschriften bewaard: geen egodocumenten zoals het *Aantekeningenboek* van Dirk Jans (de memoires van de grietman en diplomaat Willem van Haren zijn in 1732 bij een brand in Sint Annaparochie verloren gegaan), maar wel een 'droevig verhaal' op rijm van een Bildtse boerin over de kerstvloed van 1717. Na een verzuuchting over de ondoorgrondelijke wegen van de 'Opperheer der Heren' (een *topos* uit de bundel *Heilige Feestgezangen* (1708) van de Leeuwarder uitgever François Halma) schrijft zij:¹⁰⁶

¹⁰² Israel, *Radical enlightenment* 313–314, 197–200.

¹⁰³ Kuiken, 'Keesen'.

¹⁰⁴ Knottnerus, 'Renaissance' 69; zie ook Botke, *Boer en heer* 77–81.

¹⁰⁵ Sannes, *Geschiedenis* I 165–166, 425–429; Donkersloot-de Vrij, *Repertorium* 91; HCL/190-B-I/34; Kuiken e.a., *Fogelsanghstate* 90–91. Broer Klaas Jans Hoen uit Sint Annaparochie was in 1616–1633 actief in Leeuwarden (HCL/K25).

¹⁰⁶ Sannes, *Geschiedenis* II 37–44, 75; Tresoar/318–19/148; Vleer, *Wassenaars* nr. VIII–495; Halma, *Feestgezangen*.

't Zeewater het door al het land / veel dijken gaan verscheuren,
 Zoals beschrijft ook die courant, / men mag het wel betreuren!
 Deez' zeer bedroefde watersnood, / men schrikt daarvan, als men dat hoort.

De dichteres Fokeltje Jakobs uit Sint Jacobiparochie, die dit elf strofen lange vers begin 1718 dicteerde aan haar broer, was duidelijk geen Sybille. Voor taalkundigen is het opmerkelijk hoe haar Bildtse tongval door deze regels heen schemert: het werkwoord 'het' (heeft) en het rijm van 'hoort' (met een stomme 'r') op 'watersnood' (met een gebroken dubbele klinker). Het meest verrassend is de verwijzing naar de 'courant' die kennelijk al in 1717 in Het Bildt werd gelezen: niet de pas in 1752 opgerichte *Leeuwarder* maar vermoedelijk de *Oprechte Haerlemse*, die in Fokeltjes tijd landelijk werd verspreid. De dinsdagse editie van 28 december 1717 meldt inderdaad dijkdoorbraken bij Assendelft en Kadoelen, waardoor veel dorpen onder water stonden. Het werk van Fokeltje mag Sinterklaasachtig aandoen, het bevat voor belangstellende onderzoekers toch nuttige aanwijzingen over de Bildtse leescultuur omstreeks 1700. Verder is het een van de schaarse momenten waarop een vrouwelijke stem in de Bildtse historiografie hoorbaar is.

Er is één momentopname bewaard van de Bildtse grafcultuur omstreeks 1700: het *Register van de graven in de kerk* (1706) uit Vrouwenparochie.¹⁰⁷ De lijst telt 67 graven: 9 van de gemeente, 7 van predikantenfamilies, 4 van een schoolmeestersfamilie, 4 van de familie van Kornelis Beerts, 2 van oud-secretaris Albar-da, 2 van een smidsfamilie uit Oudebildtzijl en de overige 39 van Bildtmeiers. Dit was de bovenlaag van de dorpsamenleving. Minder gegoede families rustten op het kerkhof. Hoewel in Vrouwenparochie in 1698 het overgrote deel van het land op naam stond van buiteneigenaars, had geen van hen deel aan de plaatselijke grafcultuur. Dit lijkt ook het geval in de andere Bildtdorpen. Bij hun leven vormden buiteneigenaars en Bildtmeiers in sociaal opzicht geen strikt gescheiden circuits. Economisch en cultureel waren er naast tegenstellingen ook raakvlakken. In de postume cultuur was de kloof tussen beide groepen onoverbrugbaar.

Eerder in dit hoofdstuk vroegen we ons af of de komst van de nieuwe buiteneigenaars nu een verrijking of juist een verschraling betekende voor de economie en het sociale en culturele leven in Het Bildt. Om in termen van het Brennerdebat te spreken: leidde hun komst tot een vruchtbare symbiose met de polderbewoners of juist tot eenzijdige en parasitaire surplusextractie? Op plaatselijk niveau hadden de buiteneigenaars vooral overwicht op het gebied van juridische kennis. Dit is met enige goede wil op te vatten als een verrijking van de lokale bestuurscultuur, maar in de praktijk stond deze kennis vooral in dienst van de financiële exploitatie van hun land. Met dit voordeel konden de bovenbe-

¹⁰⁷ GAHB/V/1/g, gedrukt in Sannes, *Grafschriften* 46–47.

schreven groepen buiteneigenaars: het *connubium* rondom de Van Harens, de ‘Harlinger rijkdom’ en een kleine kring met hen verbonden Bildtmeiersfamilies zich tussen 1650 en 1750 op financieel-economisch gebied in het algemeen goed handhaven. Van ‘culturele vershraling’ zoals Faber die veronderstelt, is bij hen niets te zien. Dit aspect kan nog nader aan de orde komen in een algemene geschiedenis van Friesland tijdens de ‘magere eeuw’.

De brede Bildtse bevolking: bronnen

Tot dusver ging het over Bildtse elites: het adelsnetwerk rondom de Van Harens, buiteneigenaars en dorpsnotabelen en hun onderlinge verbindingen en tegenstellingen. Wat weten we in economisch, sociaal en cultureel opzicht van de brede groep Bildtbewoners die buiten deze elitenetwerken viel? Voor een groepsportret zijn de beschikbare gegevens te beperkt. Het onderzoek naar deze groep moet dus eerder demografisch dan prosopografisch zijn. Dit neemt niet weg dat enige voorbeelden kunnen worden uitgewerkt om het beeld kleur en diepte te geven.

In economisch opzicht dient zich de vraag aan welke gevolgen de West-Europese recessie had voor de brede bevolking en zijn bedrijvigheid. Voor de bevolking beschikken we over drie provinciale tellingen van inwoners en beelden in 1689, 1714 en 1744, voor de bedrijvigheid over een doorlopende reeks gegevens over pachtprizen en grondbelasting en over een overzicht van de beroepsbevolking in 1749. Helaas zijn de zogeheten speciekohieren, een doorlopende fiscale bron van bedrijfsgegevens, voor Het Bildt alleen bewaard uit de periode 1796–1805. Anne McCants (1992) heeft deze kohieren gebruikt om de mobiliteit van de Friese bevolking na 1750 te onderzoeken. Haar bevindingen spelen mee in het debat over de vroege modernisering van de Nederlandse economie, waarnaar we in hoofdstuk 1 verwezen. Tot ver in de twintigste eeuw zijn pre-industriële samenlevingen afgeschilderd als onbeweeglijk: ‘*in other words, there was no migration to study*’, zoals McCants het ironisch samenvat. Omstreeks 1980 is dit beeld volgens haar bijgesteld, met name door Charles Tilly (1978) in Frankrijk en Steve Hochstadt (1983) in Duitsland. De pre-industriële binnenlandse migratie die McCants na 1750 in Friesland aantrof, was volgens haar van belang voor het ontstaan en de werking van een efficiënte bovenlokale arbeidsmarkt.¹⁰⁸

Vóór 1750 zijn we aangewezen op migratiegegevens uit bronnen die ieder op zichzelf per definitie onvolledig zijn, maar samen een bruikbare indruk opleveren van deze vroegmoderne mobiliteit. Om te beginnen zijn er de Friese lidmatenboeken, die voor de hier beschreven periode grotendeels digitaal zijn ontsloten. Hoewel omstreeks 1740 in een dorp zoals Sint Annaparochie nog geen kwart van de inwoners belijdend lidmaat was, waren deze lidmaten wel te vin-

¹⁰⁸ McCants, ‘Internal Migration’ 387–388, 408–409.

den in alle lagen van de bevolking.¹⁰⁹ Zelfs seizoenarbeiders uit Westfalen lieten zich als zodanig inschrijven. De trek naar de steden wordt gedeeltelijk in beeld gebracht in burger- of poorterboeken: gedeeltelijk, want niet alle nieuwe ingezetenen van een stad verwierven burger- of poorterrecht. Van de stad Amsterdam, de voornaamste niet-Friese bestemming van vroegmoderne Friese migranten, zijn lijsten bewaard van nieuwkomers die geen poorter werden. Bovendien zijn de ondertrouwboeken daar ontsloten op plaats van herkomst.¹¹⁰ Deze gegevens zijn voor Het Bildt gekoppeld aan de *Quotisatie* uit 1749 en aan een vergelijkbare Amsterdamse telling uit 1742.¹¹¹

In hoofdstuk 4 noemden we het vrije verkeer van personen, goederen, diensten, kapitaal en informatie als een factor in de economische bloei van de Republiek tot 1650. Deze vrijheid gold slechts in beperkte mate voor wie door de algemene recessie of door meer plaatselijke of persoonlijke omstandigheden aangewezen raakte op bedeling door een stads- of dorpsbestuur. Bij verhuizing naar elders verhuisde de uitkering (in Het Bildt vaak grotendeels *in natura*) niet mee. In 1707 besloten de besturen van de drie Bildtse dorpen niettemin dat hun be-deelden zich in ieder van deze dorpen vrij mochten vestigen.¹¹² We noemen hier met enige nadruk de dorpsbesturen, hoewel de armenzorg formeel in handen was van armvoogden. In de praktijk deelden echter de dorpsbestuurders ('vol-machten'), kerk- en armvoogden deze verantwoordelijkheid. Dit blijkt uit de bewaarde rekeningen van deze lokale bestuursorganen. Zowel dorpsvolmachten als kerk- en armvoogden melden daarin uitgaven voor wezen en armen, meestal collectief, soms individueel. In de context van de 'magere eeuw' wordt in de volgende paragraaf de armenzorg besproken. Omdat de omvang van deze groep niet is af te leiden uit lokale rekeningen, beperken we ons tot momentopnamen uit 1689 en 1714 (voor het hele Bildt) en uit 1744 (voor de drie dorpen apart). Daarna wordt de migratie vóór en na 1750 geanalyseerd en vervolgens de bedrijvigheid in 1749.

De brede Bildtse bevolking: armoede

In 1744 kochten de kerk- en armvoogden van Vrouwenparochie voor hun dorpsgenoot Hendrik Klases Keizer 1½ zak erwten. Volgens de volkstelling in datzelfde jaar moest Keizer hiermee een gezin van acht personen voeden. Hij was toen één van de 160 personen (16% van de dorpsbevolking) die bedeed werden: een van de hoogste percentages in de gehele provincie.¹¹³ Keizer was tot 1723 Bildtmeier van de Staten in de Zuidhoek van Sint Jacobiparochie. In dat

¹⁰⁹ www.tresoar.nl; Bergsma, 'Een dorp' 148-149.

¹¹⁰ Hart, 'Migratie'; SAA/30494.

¹¹¹ Van Zanden, 'Holland' 567-568; Oldewelt, *Kohier*.

¹¹² Sannes, *Geschiedenis* II 17-18.

¹¹³ GAHB/V/95.

jaar kon hij de in 1720 vastgestelde en met een reeks propijnen verhoogde pacht niet betalen en verliet hij zijn *pleats*. De Staten stelden daarop een zetmeier aan onder toezicht van de grietman.¹¹⁴ Dat Keizer in 1744 niet in Sint Jacobiparochie werd bedeeld maar in Vrouwenparochie, was mogelijk door het akkoord over de armenzorg dat de Bildtse dorpsbesturen in 1707 hadden gesloten. Wanneer Keizer in Sint Jacobiparochie was gebleven, had hij daar waarschijnlijk gratis medische zorg kunnen krijgen. In 1727 en 1728 had het dorpsbestuur (ofwel de volmachten, kerk- en armvoogden en diakenen) daartoe een jaarcontract afgesloten met een chirurgijn.¹¹⁵

Zulke overeenkomsten zijn een goed voorbeeld van het type collectieve uitgaven voor armen en/of wezen die het merendeel van de bewaarde rekeningen van de ambesturen vullen. Naamlijsten van bedeelden zijn alleen bewaard in de volkstelling van 1744: een momentopname, evenals de tellingen uit 1689 en 1714. Tabel 5.8 vergelijkt de aantallen Bildtse bedeelden met die in één andere kleibouwgrietenij (Ferwerderadiel), in de Friese steden en in de gehele provincie.

Tabel 5.8. Percentages bedeelden (1689-1796) in Het Bildt en elders in Friesland¹¹⁶

	Bevolking 1689	Bedeelden 1689	Bevolking 1714	Bedeelden 1714
Het Bildt	3222	355 (11%)	3293	373 (11%)
Ferwerderadiel	3418	222 (6%)	3299	343 (10%)
Friese steden	42957	3517 (8%)	44141	6606 (15%)
<i>Friesland totaal</i>	<i>121466</i>	<i>8663 (7%)</i>	<i>135243</i>	<i>20837 (15%)</i>
	Bevolking 1744	Bedeelden 1744	Bevolking 1796	Bedeelden 1796
Sint Jacobiparochie	1242	124 (10%)	1698	
Sint Annaparochie	1137	160 (14%)	1624	
Vrouwenparochie	983	162 (16%)	1366	
Het Bildt	3362	446 (13%)	4196	254 (6%)
Ferwerderadiel	3304	271 (8%)	4607	319 (7%)
Friese steden	40823	4749 (12%)	44824	4461 (10%)
<i>Friesland totaal</i>	<i>135133</i>	<i>11115 (8%)</i>	<i>157696</i>	<i>11333 (7%)</i>

Het percentage bedeelden in Sint Jacobiparochie was in 1744 gelijk aan dat in de buurgrietenij Barradeel (10%). In dat peiljaar lag dit percentage in de gehele Friese kleibouwstreek, waarin behalve Barradeel, Het Bildt en Ferwerderadiel ook de beide Dongeradelen, Franekeradeel, Kollumerland en Menameradiel

¹¹⁴ Sannes, *Geschiedenis* II 66-67.

¹¹⁵ Sannes, *Geschiedenis* II 52-53.

¹¹⁶ Tresoar/5/307 (1689); Tresoar/5/2724 (1714).

lagen, even hoog als in de gehele provincie Friesland (8%). Faber (1973) veronderstelt een verband tussen de ontvolking van delen van het Friese platteland en de aantallen bedeelden ('gealimenteerden') en onvermogenen ('insolventen') in deze tellingen. In uitgesproken krimpgrietenijen (Idaarderadeel, Smallingerland) waren de percentages bedeelden inderdaad opvallend hoog.¹¹⁷ Voor Het Bildt gaat deze 'wet van Faber' niet op. De bevolking groeide tussen 1689 en 1744 met 4%, maar het absolute aantal bedeelden nam toe met 26%. In 1744 had Het Bildt van alle Friese grietenijen zelfs het hoogste percentage bedeelden (13%). Alleen de stad Bolsward telde er in dat jaar meer (17%). Faber wijt dit laatste aan de leegloop van het omringende platteland, waardoor de centrumfunctie van deze stad sterk werd uitgehold.¹¹⁸ Of deze plattelanders dan naar Bolsward trokken of juist naar elders (Amsterdam?), is onduidelijk.¹¹⁹

Maar momentopnamen of niet, de Bildtse percentages wekken op het eerste gezicht de indruk dat het economisch herstel hier later plaatsvond dan in de rest van Friesland: niet vóór maar na 1750. De vraag is wel of overal dezelfde maatstaven golden voor insolventie en bedeling. In 1745 omschreef een belastingkohier voor Sint Annaparochie deze categorieën als volgt:¹²⁰

arbeiders, keuters, vissers en gans onvermogene personen welke niet alleen niet in staat zijn om iets te kunnen geven, maar ook dikwijls van de arme staat worden onderhouden.

'Insolvent' betekende in dit verband dus: niet in staat belasting te betalen. Toen Dirk Arjens Jonker in 1744 insolvent werd verklaard, ging het niet om belastingen maar om een pachtschuld. Meer houvast biedt de categorie 'bedeelden': door de kerk onderhouden personen. Daarbij kan de ene armvoogdij soms royaler zijn geweest dan de andere. 'Uitkeringstoerisme' werd in de regel echter voorkomen door het doopplaatsbeginsel, dat echter niet gold tussen de Bildtse dorpen. Al met al kunnen we slechts speculeren over het hoe en waarom van de percentages uit 1744.

Bij de onvermogenen uit 1744 staat ook Ane Wopkes te Sint Jacobiparochie, die daar in 1738 nog 41 morgen land pachtte en in 1736 te boek staat als dorpsbestuurder.¹²¹ Zijn duikeling op de maatschappelijke ladder doet denken aan die van Dirk Jonker en Hendrik Keizer. Het debacle van Keizer had weinig

¹¹⁷ Faber, *Drie eeuwen* 381.

¹¹⁸ Faber, *Drie eeuwen* 383-384.

¹¹⁹ De Bolswarder burgerboeken (1609-1799, www.tresoar.nl) vermelden lang niet altijd een plaats van herkomst. Een analyse van de lidmatenboeken van Bolsward en het omringende Wonseradeel kan meer gegevens opleveren. Tussen 1578 en 1810 gingen 587 personen uit Wonseradeel in ondertrouw te Amsterdam (Hart, 'Migratie' 152).

¹²⁰ Tresoar/5/370/64 (kohier reële goedschatting); Nieuwland, *Friezen gezocht* 164-165.

¹²¹ Tresoar/NT/13.148/20.

blijvende gevolgen voor zijn nakomelingen. Zijn zoon Klaas was al vóór 1731 getrouwd en won in 1749 de kost voor vrouw en kind als snikschipper. In 1769 was Klaas boer in Dronryp en trad hij op als boedelcurator voor het Bildtse grietenijgerecht.¹²² Dit laatste betekent dat hij niet alleen financieel weer meetelde, maar ook sociaal krediet genoot. De tijdelijke armoedeval van zijn familie lijkt model te staan voor de stagnatie en het herstel na 1750.

De brede bevolking: migratie binnen Friesland

Ook de minst draagkrachtige inwoners van Het Bildt konden bijkbaar geografisch mobiel zijn. De migratie binnen Friesland in 1750-1805 is door McCants gemeten aan de hand van de speciekohieren van 26 van de 30 grietenijen en 9 van de 11 steden. De cijfers staan in tabel 5.9.

Tabel 5.9. Binnenlandse Friese migratie (1750-1805) volgens McCants (1992)¹²³

	Van:	I	II	III	IV	Steden	Totaal	Zonder steden
Naar:								
Kleiweidestreek(I)		340	413	194	651	678	2276	1598
Veenweidestreek(II)		287	1299	497	55	371	2506	2135
Friese wouden(III)		81	822	2629	451	231	4214	3983
Kleibouwstreek(IV)		247	60	364	1488	344	2503	2159
Friese steden		1107	700	495	1570	1671	5543	3872
Totaal met de steden		2062	3294	4179	4215	3295	17045	
Zonder de steden		955	2594	3864	2645	1624		

Van 4 van de 7 onderzochte Friese kleibouwgrietenijen (McCants telt Het Bildt niet mee) was een min of meer volledige reeks speciekohieren uit laatstgenoemde periode beschikbaar. Gemiddeld zijn hier in deze 55 jaar 1057 migratiebewegingen geteld.¹²⁴ Per jaar en per kleibouwgrietenij komt dit neer op gemiddeld 20 migraties binnen Friesland tussen 1750 en 1805. In dit tijdvak verhuisde hier met andere woorden ieder jaar gemiddeld ruim 1 op de 200 inwoners.¹²⁵ Verhuizingen van en naar de Friese steden zijn hierin niet meegeteld. Vanwege de afwijkende bronnensituatie worden de migratiebewegingen naar deze steden verderop afzonderlijk besproken. In de lidmatenboeken van het platteland zijn in de hieraan voorafgaande periode 1650-1750 in totaal 300 verhuizingen tussen Het Bildt en andere grietenijen gevonden, gemiddeld dus 3 migraties per jaar (tabel 5.10).

¹²² Tresoor/NT13.148/143. Een snik was een vissersvaartuig, een marktschip of een trekschuit.

¹²³ McCants, 'Internal Migration' tabel 2.

¹²⁴ McCants, 'Internal Migration' tabel 1: Barradeel (1751-1804) 1318, Franekeradeel (1752-1805) 1472, Kollumer-land (1762-1797) 511, Menameradiel (1763-1796) 929. Barradeel en Kollumerland vertonen aanzienlijke hiaten.

¹²⁵ Gemiddeld hadden de Friese kleibouwgemeenten (minus Het Bildt) tussen 1750 en 1805 ruim 3600 inwoners (Faber, *Drie eeuwen* 414-415). In deze jaren groeide de bevolking van deze zeven gemeenten gemiddeld met 20%.

Tabel 5.10. Verhuizingen van lidmaten tussen Het Bildt en het overige Friese platteland 1650-1750¹²⁶

	<1700	>1700	Totaal
Naar Het Bildt:			
Van kleibouwstreek:	38	66	104
Van kleiweidestreek:	19	28	47
Van Friese Wouden:	7	8	15
Van veenweidestreek:	1	5	6
Subtotaal lidmaten	65	107	172
Geschat totaal	325	535	860
Gemiddeld per jaar	6,5	10,7	8,6
Van Het Bildt:			
Naar kleibouwstreek:	43	47	90
Naar kleiweidestreek:	5	11	16
Naar Friese Wouden:	12	8	20
Naar veenweidestreek:	1	1	2
Subtotaal lidmaten	61	67	128
Geschat totaal	305	335	640
Gemiddeld per jaar	6,1	6,7	6,4

Omdat in deze periode hooguit een fractie van de Friese plattelandsbevolking lidmaat was (Wiebe Bergsma schat dit op 20%), kan het werkelijke aantal migraties vijfmaal zo groot zijn geweest.¹²⁷ Daarom staan in tabel 5.10 ook de werkelijke totalen na correctie met Bergsma's percentage en gesplitst in twee perioden: 1650-1700 en 1700-1750. De geschatte verhuispercentages per jaar komen bij een gemiddelde Bildtse bevolking van 3200 weer iets boven de 0,5% uit, met één uitzondering. In de periode 1700-1750 lag het gemiddelde aantal jaarlijkse verhuizingen vanuit de overige kleibouwgrietenijen naar Het Bildt zo'n 60% hoger dan in de jaren 1650-1700. Dit kan niet worden herleid op een significante verandering in het migratiepatroon uit de kleibouwstreek.

Het algemene migratiepatroon dat McCants voor de kleibouwstreek in 1750-1805 vond: een gemiddelde jaarlijkse verhuizing van ongeveer 1 op de 200 inwoners, kan hoe dan ook zonder grote bezwaren worden doorgetrokken naar de periode 1650-1750, ditmaal inclusief Het Bildt. In 38 gevallen (echtparen of alleenstaanden) vormde de verhuizing van of naar Het Bildt naar of van het overige Friese platteland (met inbegrip van de Waddeneilanden) een schakel in een reeks van twee of meer verhuizingen. Hierbij waren 81 verhuisbewegingen van

¹²⁶ Bijlage 11, hierna.

¹²⁷ Bergsma, *Gideonsbende* 128-129, gebaseerd op een visitatieverslag uit 1819. De ring Stiens (waarin ook Vrouwenparochie en Sint Annaparochie) telde in dit jaar 14% lidmaten, de ring Harlingen (waarin ook Sint Jacobiparochie) 22%. Bergsma schat het percentage lidmaten in Sint Annaparochie omstreeks 1650 op 25%.

gereformeerde lidmaten, ofwel 26% van het totaal van 315 verhuisbewegingen van deze groep in 1650–1750.¹²⁸ Vanwege de afwijkende bronnensituatie voor de steden zijn in deze cijfers geen verhuisreeksen meegeteld waarin naast Het Bildt ook een of meer Friese steden een schakel vormden.

Willemke Piebes uit Vrouwenparochie is een voorbeeld van een retourmigrant. Na haar huwelijk in 1694 volgde ze haar man naar Ameland en Bitgum, om in 1716 als weduwe in haar dorp terug te keren. Daar raakte ze aangewezen op de bedeling. De predikantendochteren Maaïke en Trijntje Elgersma waren vanuit Bildts gezichtspunt passanten. Ze kwamen in 1712 aan in Sint Annaparochie met een bewijs van lidmaatschap uit Grou en vertrokken in 1719 naar Wolvega. Waarschijnlijk waren ze in dienst bij de Van Harens, die ook in Wolvega hof hielden. Hun vader ds. Franciscus Elgersma was in 1712 overleden in zijn laatste standplaats Grou.¹²⁹ De *entourage* van de Van Harens telde wel meer welopgevoede dochters uit predikantenfamilies. Sofie Lolkema, een nicht van de in 1682 in Sint Jacobiparochie beroepen ds. Johannes Lolkema (hij was als student lid van de Leeuwarder alumnivereniging), kwam in 1683 uit Leeuwarden naar Sint Annaparochie. Nog hetzelfde jaar vergezelde ze de grietman-diplomaat Willem van Haren naar Stockholm, waar ze eveneens lidmaat werd. In 1685 werd Sofie opnieuw in Sint Annaparochie ingeschreven en vervolgens in Leeuwarden. Daar trouwde ze in 1693 met een marineofficier. Deze beide laatste voorbeelden tonen weliswaar niet de ‘brede bevolking’, maar illustreren wel hoe een lokaal machtscentrum zoals het hof van de Van Harens bijdroeg aan de mobiliteit. Hun Leeuwarder circuit leverde bevriende predikanten die op hun beurt familie introduceerden: een vorm van kettingmigratie die naadloos paste in het systeem van aristocratische patronage. Het was, weliswaar op kleinere schaal dan de stadhouderlijke hoven in Leeuwarden en Den Haag, een knooppunt van translokale lijnen en netwerken, om met Appadurai te spreken: een *translocality*.¹³⁰

Tellen we alle bekende verhuizingen van lidmaten van en naar Het Bildt in 1650–1700 en 1700–1750, dan zien we dezelfde verhoudingen die McCants voor 1750–1805 heeft beschreven. In alle drie tijdvakken blijken de meeste migranten naar en van de kleibouwgrietenij Het Bildt afkomstig uit, dan wel vertrokken naar andere Friese kleibouwgrietenijen. De op één na grootste leverancier van nieuwe lidmaten voor Het Bildt waren de elf Friese steden, die zowel in de jaren 1650–1700 als in 1700–1750 ruim voor de kleiweidestreek eindigden. De verder weg gelegen veenweidestreek en de Friese Wouden leverden de minste nieuwe lidmaten. McCants vond dat ongehuwde migranten na 1750 een

¹²⁸ Bijlage 12, hierna.

¹²⁹ Biografieën op www.biografischportaal.nl. Zijn dochter Maaïke Elgersma is in 1657 gedoopt in Leeuwarden.

¹³⁰ Appadurai, *Modernity* 192.

grote rol speelden in de dienstensector.¹³¹ Ook in dit opzicht sluiten onze gegevens over 1650-1750 aan bij haar bevindingen. Tot de dienstensector kunnen we naast elitemigranten zoals de zusters Elgersma tevens de tientallen 'gewone' dienstboden, boerenknechts en boerenmeiden rekenen die veelal op jaarbasis werden ingehuurd. Zo'n passante was bijvoorbeeld Hotske Pieters uit Koarnjum, die in 1686 in Sint Annaparochie kwam wonen (en hoogstwaarschijnlijk tevens werken) en nog in hetzelfde jaar naar Leeuwarden vertrok. Het jaar daarop kreeg ze daar een bewijs van lidmaatschap ('attestatie') om te kunnen trouwen in Bitgum. Ook Jan Feddes uit Arum was geen blijver. In 1683 kwam hij aan in Sint Annaparochie. Nog in hetzelfde jaar vertrok hij naar het bij Arum gelegen Pingjum. Antje Allerts uit Vrouwenparochie was van 1695 tot 1698 lidmaat in Lutkewierum. In 1697 vroeg ze vanuit het buurdorp Itens een attestatie om te trouwen met Jakob Watses uit Sint Annaparochie. Daar werd ze in 1698 zelf lidmaat en in 1699 moeder. In 1700 vertrok het gezinnetje naar Itens. Ann Kusmaul (1981) heeft gewezen op de rol die deze vroegmoderne dienstenmigratie speelde bij het ontstaan van een min of meer uniek Europees huwelijkspatroon: huwelijken op betrekkelijk late leeftijd, waarbij niettemin van meet af aan een eigen huishouden werd gevoerd ('neolokaliteit'). McCants stelt vast dat *this life cycle institution accommodated the needs of the labor market well*.¹³² Zoals een *grand tour* langs de universiteiten jongemannen uit de elite voorbereidde op hun loopbaan, zo bereidde een *petit tour* 'gewone' plattelandsmeisjes zoals Antje Allerts voor op haar gezinsleven.

Veel migranten zijn buiten de lidmatenboeken gebleven, zoals bijvoorbeeld de Kollumer zilversmid Hielke Martens (1721-1796). Hij moet enige tijd in Sint Annaparochie hebben gewerkt, want hij is daar in de *Quotisatie* van 1749 als 'vrijgezel' aangeslagen voor f 22. Kollum telde vanouds veel edelsmeden, maar de economische crisis sloeg er na 1700 hard toe.¹³³ Dat is mogelijk de reden dat Hielke zijn geluk elders zocht. Zijn broer Pieter Martens bleef in Kollum. Diens aanslag (f 26) was in 1749 iets hoger dan die van Hielke in Het Bildt, maar beide verbleken bij de f 104 die de weduwe van hun collega Arjen Altena in Franeker werd opgelegd. Misschien kon de nieuwkomer uit Kollum toch niet goed op tegen zulke gevestigde concurrenten. Uit zijn Bildtse tijd is slechts één gelegenheidslepel met zijn meesterteken (HM) bewaard. Vanaf 1770 werkte hij weer in Kollum, waar hij in 1771 een doopbekken voor de kerk maakte. Uit die tijd is nog een handvol andere stukken bewaard, alle met een gekroonde versie van zijn meesterteken.¹³⁴

¹³¹ McCants, 'Internal Migration' 408.

¹³² Kusmaul, *Servants* 83; De Moor en Van Zanden, *Vrouwen* 14-15; McCants, 'Internal Migration' 408.

¹³³ Luijt e.a., *Zilver* 11-12.

¹³⁴ Luijt e.a., *Zilver* 168-174, 296.

De Bildtse trek naar de steden

Voor de migratie van het platteland naar de Friese steden kunnen we voor de periode 1650-1750 naast de lidmatenboeken terugvallen op de goed ontsloten burgerboeken. Dit voordeel heeft wel een nadeel: de gegevens over migratie naar en vanuit deze steden zijn bijzonder eenzijdig. De burgerboeken vermelden namelijk alleen nieuwe burgers, geen vertrekkende. Voor Leeuwarden, in deze jaren al de grootste stad van Friesland, komt daar nog bij dat tot 1772 ook in de lidmatenboeken alleen aankomende en geen vertrekkende lidmaten zijn geregistreerd. Maar evenmin als lidmatenboeken geven burgerboeken een volledig beeld van alle nieuwkomers.¹³⁵ Algemene kwantitatieve conclusies kunnen uit deze bronnen daarom ook niet worden getrokken. Wel zijn enige bijzondere patronen herkenbaar. McCants vond voor de periode 1750-1805 bijvoorbeeld dat Friese plattelanders die naar een stad migreerden, daarvoor gemiddeld verder reisden dan migranten naar een plattelandsdorp.¹³⁶ Uit de Bildtse lidmatenboeken blijkt dat tussen 1650 en 1700 zelfs naar Amsterdam werd gemigreerd. In deze periode lijkt tevens sprake van kettingmigratie naar de steden. Zo trokken omstreeks 1700 inwoners van Oudebildtzijl, onder wie een handvol uit één familie, als bakker naar de stad. In drie Friese steden, maar niet in Amsterdam, traden Bildtse migrantenfamilies omstreeks 1700 toe tot de lokale vroedschap. Tussen 1650 en 1750 zijn blijkens burger- of poorterboeken 174 mannen uit Het Bildt ingeburgerd in acht Friese steden en één Hollandse: Amsterdam (tabel 5.11).

Tabel 5.11. Burgers of poorters uit Het Bildt, ingeschreven 1650-1750¹³⁷

Leeuwarden	49	Harlingen*	19
Franeker*	42	Bolsward	2
Amsterdam	42	IJlst	1
Dokkum*	19	Sneek	1
		Workum	1

Het totale aantal Bildtse migranten naar deze steden lag beduidend hoger. In de Amsterdamse ondertrouwboeken alleen al staan in deze periode 122 bruidegoms en bruiden uit Het Bildt. De Friese lidmatenboeken leveren nog eens een stuk of 100 migranten (mannen en vrouwen) op. McCants (1992) vond dat Friese migranten die tussen 1750 en 1805 hun *heitelân* verlieten, gemiddeld 25% armer waren dan Friese migranten die binnen de provincie verhuisden.¹³⁸ Voor de jaren 1650-1750 is deze berekening bij gebrek aan een doorlopende bron niet uitvoerbaar. Wel zijn in de kohieren van de *Quotisatie* in de Friese steden (1749)

¹³⁵ Nieuwland, *Friezen* 68-70.

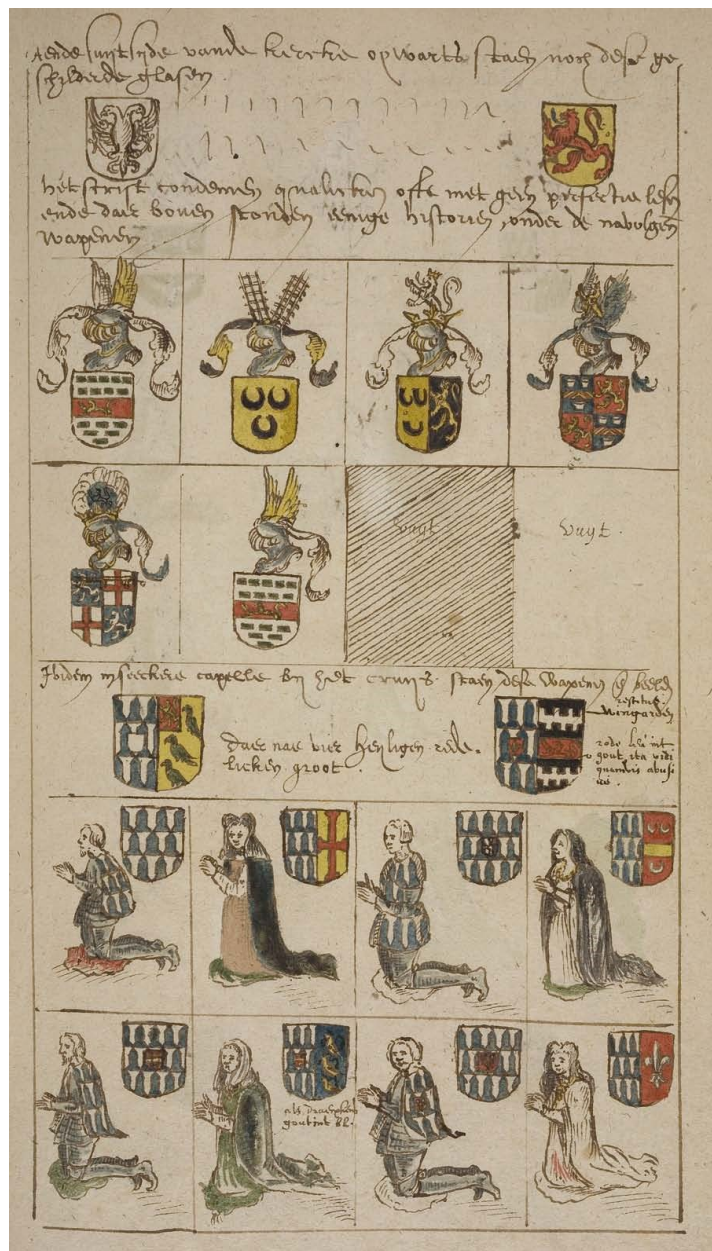
¹³⁶ McCants, 'Internal Migration' 398.

¹³⁷ Steden waar mannen uit Bildtse migrantenfamilies bestuursfuncties kregen, zijn aangegeven met een sterretje*.

¹³⁸ McCants, 'Internal Migration' 407.

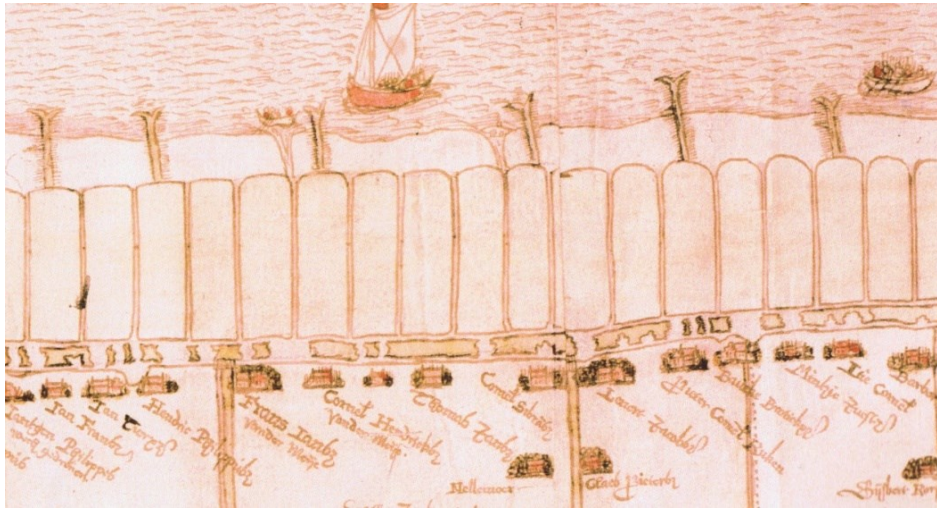
Afbeelding 6. Martenahuis te Franeker, het vijftiende-eeuwse stadskasteel van de raadsheer en Bildtconsort Hessel van Martena. (Foto: Bouwe Brouwer)

Afbeelding 7. Glas in de Leidse Pieterskerk met onder meer wapens van bedijkers, consorten en bestuurders van Het Bildt (tekening: A. Buchelius, ca. 1600; Utrecht, Universiteitsbibliotheek)

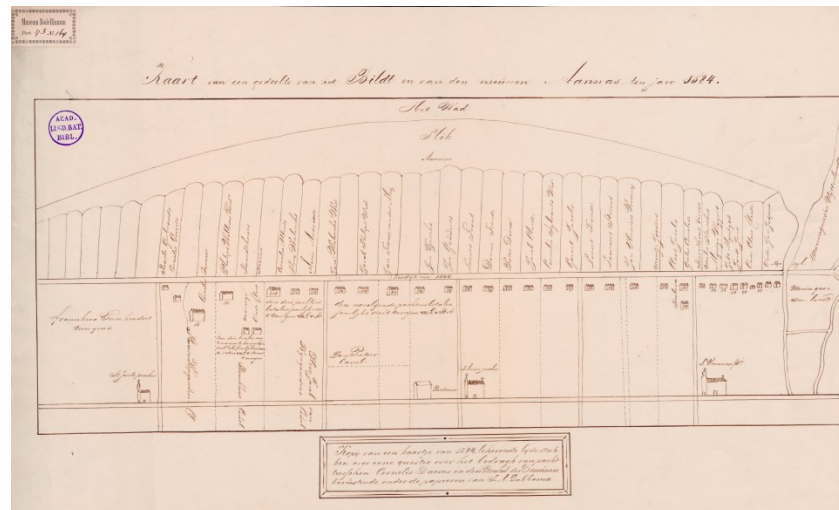
Afbeelding 8. Reconstructie door Brouwer en Eekhoff (1834) van de grenzen van de Middellzee.

Afbeelding 11. De Oude Bildtdijk uit 1505 op de kaart van Jan Jans (1570) met boerderijen en dijkdoorbraken. (Nationaal Archief, Den Haag, collectie Hingman)

Afbeelding 12. De Oude Bildtdijk in 1994 ter hoogte van nr. 1016 (stelpboerderij familie Marra) met op de achtergrond de Waddenzeedijk en Terschelling. (Bildts Dokumentasy Sintrum)

Afbeelding 13. Kopie van de 'Gabbemakaart' uit 1584 met een deel van de oorspronkelijke verkaveling bezuiden van de Oude Bildtdijk. (Foto: Universiteitsbibliotheek Leiden, COLBN Port 43 N 164)

Afbeelding 14. Leven op een pachtboerderij in de zestiende eeuw: de eigenaar of rentmeester komt op kraamvisite. Kopie naar een schilderij van Pieter Bruegel de Oude (ca. 1525-1569)

Afbeelding 15. Het Bildt omstreeks 1700. Het Nieuw Bildt is al bedijkt, de noordelijk ervan aangeslibde kwelder (nu: Bildtpollen) nog niet. Kaart door F. Halma (1714) naar C. Schotanus.

Afbeelding 16. Elitewooncultuur omstreeks 1600: majolica-vloertegels (Harlingen?), in 1998 gevonden in de boerderij Oude Bildtdijk 1185 te Westhoek. (Foto: Edward Kuiken)

Afbeelding 17. Elitegrafcultuur: de oudste gedateerde Bildtse wapenzerk (Sem Ijsbrands, † 1541), in 2011 teruggevonden in de kerk van Sint Jacobiparochie. (Foto: Hessel de Walle)

Afbeelding 18. Gevelsteen (1574) met huwelijks- of vruchtbaarheidssymbool: twee korenschoven. Koudeweg 21. Tekening uit Sannes, Geschiedenis I.

Afbeelding 19. Haardsteen (1561) met beelden van Karel V en zijn zoon uit het zijlhuis van Oudebildtzijl (foto: Jan Bonefaas)

Afbeelding 20. Het symbool op de gevelsteen uit 1574 is ook te zien op dit schilderij van een rijke Brabantse boerenbruiloft omstreeks 1560 naar Pieter Bruegel.

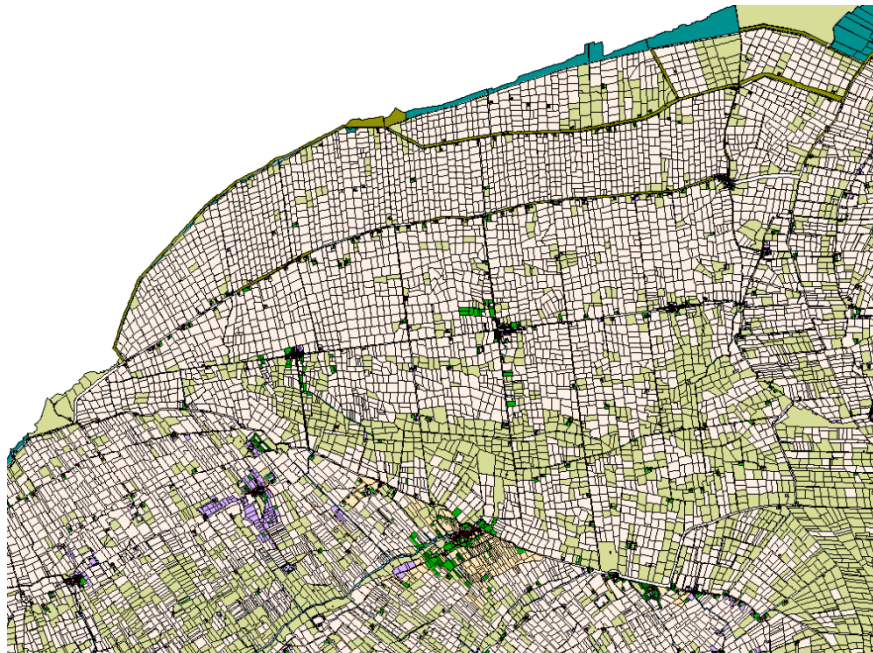
Afbeelding 21. Elitetrouwcultuur omstreeks 1600: zilveren beker voor Jakob Steffens en Karstje Arjens (wapen: Schijf) met tweede inscriptie uit 1732. (foto: Fries Museum, Leeuwarden)

Afbeelding 22. Elitegrafcultuur omstreeks 1700: Latijns epitaaf met alliantiewapens in de Van Harenskapel te Sint Annaparochie. (Foto: dr. Regnerus Steensma)

Afbeelding 23-25. Elitecultuur van Bildtse migranten. Boven: wapens in Dokkum (foto: Historisch Centrum Leeuwarden, naar het wapenboek Hessemann). Onder: wapenzerk van de gorter Pieter Schijf († 1714) in de Oude Kerk te Amsterdam (Bron: www.gravenopinternet.nl)

Afbeelding 26 Akkers (wit), weiland (lichtgroen), boomgaarden (groen), kwelders (donkergroen), tuinbouw (violet) en bebouwing (zwart) in en om Het Bildt in 1832. (Bron: HisGis)

Afbeelding 27. Winkelhaakboerderij aan de Oude Bildtdijk, in 1752 gekocht door het echtpaar Rijpema-Kuik en later vererfd op de familie Wassenaar. (Foto: Edward Kuiken)

Afbeelding 28. Stamboom in steen (Oude Bildtdijk 435):
 gevelstenen uit 1787 en 1854 met familiewapen Wassenaar.
 (Foto: Edward Kuiken)

en Amsterdam (1742) veel vrij welvarende Bildtse migranten of hun nakomelingen te vinden. In Amsterdam betekende opname in dit kohier dat men in 1742 tot de bovenste 25% à 30% van de inkomenspiramide behoorde.

In tabel 5.11 zijn de steden waar mannen uit Bildtse migrantenfamilies bestuursfuncties kregen, aangegeven met een sterretje*. Opmerkelijk is hierbij dat Leeuwarden, waar de meeste Bildtse migranten het burgerschap verwierven, na 1650 geen bestuurders van Bildtse komaf telde. In kleinere steden zoals Harlingen zaten Bildtmeiersfamilies zoals de Kuiks wel in de regering. De Altena's uit Sint Annaparochie ('Altena' was zoals eerder gezegd een alternatieve naam voor dit dorp) kwamen na 1650 eveneens in het Harlinger stadsbestuur. De eerste stedelijke generatie was de Bildtmeier Arjen Gijsberts die van 1652 tot 1660 een brouwerij in Harlingen bezat.¹ Een soortgelijke inburgering en sociale stijging zagen we in hoofdstuk 4 ook bij nakomelingen van de Bildtmeierszoon Gabe Dirks, die eveneens tot het stadsbestuur toetraden. De Kuiks en de Altena's waren zo gezien *Bildtian urbanizing professionals*. We zullen hen aanduiden als 'buppies'.²

Waarom drongen deze nieuwkomers wel door tot het stadsbestuur in Harlingen, Franeker en Dokkum en niet in Leeuwarden of Amsterdam? Een mogelijke verklaring is de relatief hoge financiële drempel voor toetreding tot de politieke elite in beide laatstgenoemde steden. S.J. Faber (2006) leidt deze voor Leeuwarden af uit de vermogensaanslagen van regenten in de *Quotisatie*. Leeuwarden was in 1749 de enige Friese stad waar vroedslieden hoger werden aangeslagen dan de lokale financiële elite als geheel. Hun vermogens bedroegen bovendien een veelvoud van die van hun collega's elders. Ook de regering van Amsterdam, die na 1650 grotendeels bestond uit rijke, universitair geschoolde beroepsbestuurders, was praktisch afgesloten voor nieuwkomers.³

De stad Franeker had in de hier beschreven jaren het meest open bestuur van Friesland. De vroedschap (32 burgers) koos jaarlijks zonder inmenging van buitenaf acht burgemeesters. In bijna alle andere steden moesten deze benoemingen door de stadhouder worden goedgekeurd. De bakker Abe Willems uit Sint Jacobiparochie werd in 1661 burger en in 1672 vroedsman van Franeker. Zijn broer Kornelis was in 1691 chirurgijn in deze stad. Hun dorpsgenoot en verwant Beert Arjens (in 1740: 'Wassenaar') werd in 1701 burger en in 1740 burgemeester van Franeker.⁴ Ook een broer van de Harlinger burgemeester Arjen Altena werd in

¹ Tresoar/13-16/236/192v (1652); Tresoar/13-16/238/17v (1660); Vleer, *Wassenaars* nr. VII-272. Zijn zoon Arjen Arjens Altena (Vleer, *Wassenaars* nr. VIII-425), was lid van de Harlinger vroedschap van 1698 tot zijn dood in 1731.

² Deze term is schatplichting aan het begrip 'muppies' (*Mennonite urban professional people*) in Visser, 'Introduction' ix.

³ Faber, 'Toegankelijkheid' 32; Prak en Hesselink, 'Stad van gevestigden' 145-149.

⁴ Vleer, *Wassenaars* nrs. VII-328, VII-329, IX-621, X-784; over Feike Beerts ook Kuiken, 'Keesen' 204, 220-221.

1673 burger van Franeker. Deze notaris Petrus Altena was de vader van de zilversmid Arjen Altena (actief 1709-1722).⁵

Het zilveren sieraad dat laatstgenoemde in 1718 maakte voor Martjen Walings, is in twee opzichten belangwekkend. Het onderzoek naar klanten van Friese zilversmeden heeft tot nu tot vooral kopers aan het licht gebracht uit de adel en het stedelijke patriciaat. Veel werk is alleen gemerkt met voor ons weinigzeggende initialen of wapens. In dit geval is niet alleen de naam van de ontvanger bekend, maar ook haar relatie met de maker (schema 6). Martjen en haar man, die vrijwel zeker de opdracht heeft gegeven, behoorden tot hetzelfde familienetwerk als de Altena's. De inventaris van Martjens schoonouders in 1701 geeft een indruk van het rijke zilverbezit in dit milieu en van het marktpotentieel dat dit inhield voor een zilversmid met de juiste connecties. De welstand van de Altena's in 1749 lijkt dus voor een deel te danken aan succesvol relatiebeheer.

De inzet van familierelaties op het platteland was een vast element in de Bildtse trek naar de steden, of het nu ging om graanleveranties aan een stedelijke brouwerij of bakkerij dan wel om de klantenkring van een zilversmid. Daarmee werd sociaal kapitaal (de Bildtse achterban) omgezet in economisch kapitaal (grondstoffen en/of opdrachten). Dit patroon is te duiden in termen van een symbiose tussen stad en platteland, maar tegelijkertijd in termen van extractie. Toen Arjen Gijsberts bijvoorbeeld in december 1652 besloot zijn in de graanteelt verdiende vermogen niet weer in een Bildts boerenbedrijf te investeren maar in een brouwerij in Harlingen, onttrok hij daarmee kapitaal aan de Bildtse economie. Als brouwer kon hij profiteren van dalende graanprijzen, die voor de achterblijvende boeren echter vooral nadelig uitpaktten. Arjen Gijsberts verkocht zijn brouwerij in 1660: achteraf gezien alweer verstandig, want in de tweede helft van de zeventiende eeuw nam het bierverbruik in Friesland gestaag af. De animo om een brouwerij in de stad te beginnen, lijkt na 1700 dan ook vermindert (tabel 5.12). Het aantal nieuwe bakkers in de Friese steden nam na 1700 eveneens af, maar naar verhouding veel minder sterk. In de periode 1701-1750 kwamen in deze steden ruim tweemaal zoveel nieuwe bakkers als nieuwe brouwers. Het kunnen ook meer zijn geweest, want de burgerboeken vermelden lang niet altijd een beroep. Mogelijk groeide de markt voor gebak in de steden mee met de consumptie van koffie en thee.

Het aantal bakkers (11) onder de inwoners van Het Bildt die tussen 1650 en 1750 burger werden van een Friese stad, is hoe dan ook aanzienlijk, zeker in verhouding tot het aantal brouwers (2). Onder deze bakkers waren nogal wat Ijssels uit Oudebildtzijl: Jakob Kornelis Ijssel (Leeuwarden 1700), Ate Kornelis Ijssel (Leeuwarden 1710) en Jan Jakobs Ijssel (Dokkum 1727). Het vroegst bekende geval is Dirk Kornelis Ijssel uit Oudebildtzijl, die in 1686 als 'Dirk Kornelis' burger van Dokkum werd. Hij was toen al langer actief in die stad, want

⁵ Vleer, *Wassenaars* nrs. VIII-427, IX-587, IX-596; *Fries zilver* nrs. 117, 133, 840, A11.

vanaf 1662 liet hij er tien kinderen dopen. Dat zijn familie in Dokkum een zekere status wilde uitstralen, blijkt uit de tekeningen van zijn wapen en dat van zijn moeder Arjaantje Walings die de schilder Gerrit Hesman omstreeks 1700 maakte. Vermoedelijk heeft Hesman voor de Ijssels een deftig rouwbord geschilderd.⁶ De koekbakker Dirk Kornelis Ijssel hertrouwde in 1694 met een zuster van de Dokkumer koekbakker en vroedsman Johannes Fockema. Weldra werd deze ‘buppy’ zelf vroedsman.⁷ (afb. 23-24)

Tabel 5.12. Nieuwe brouwers en bakkers in de Friese burgerboeken 1650-1750

Stad	brouwers 1650-1700	brouwers 1701-1750	bakkers 1650-1700	bakkers 1701-1750
Leeuwarden	24	3	29 (+ 5 koekbakkers)	6
Sneek	-	1	1	2
IJlst	1	-	-	3
Sloten	3	-	3 (+ 1 koekbakker)	5
Stavoren	-	1	-	2
Hindeloopen	-	-	1	-
Workum	1	2	-	-
Bolsward	1	-	-	-
Harlingen	1	1	-	6
Franeker	19	4	1	6
Dokkum	16	2	18 (+ 1 koekbakker)	2
<i>Totaal</i>	<i>66</i>	<i>14</i>	<i>53</i> (+ 7 koekbakkers)	<i>32</i>

Naast elitevorming en het betrekken van grondstoffen uit de streek van oorsprong lijkt dus ook kettingmigratie een element van de Bildtse urbanisatiebijdrage. Bakkersfamilies zoals de Ijssels uit Oudebildtzijl en de Franeker Wasse-naars doen in dit opzicht denken aan de Chinese en Italiaanse immigranten die vanaf de jaren 1930 in Nederland restaurants en ijssalons opzetten: een intelligente reactie op het ontstaan van nieuwe consumptiepatronen. Overigens werden in die jaren vanuit China en Italië in plaats van grondstoffen vooral arbeidskrachten ingevoerd.⁸ Een bruggenhoofd van een migratieketen van Het Bildt naar Amsterdam was de doopsgezinde koopman Dirk Boiens. Deze kleinzoon van een Bildtmeier werd in 1644 buiteneigenaar in Het Bildt. Hij woonde toen in Amsterdam. Drie van zijn tantes waren getrouwd met voorname Bildtmeiers

⁶ Nijboer, ‘Leeuwarden’ 92; Kuiken, ‘Zelfde wapen’; Hesman, ‘Wapenen’ nr. 193.

⁷ Hesman, ‘Wapenen’ nrs. 173-174 (wapens Fockema en Ijssel); NP 49 (1963) *in voce* ‘Fockema’.

⁸ Kuiken, ‘Het werk’; Bovenkerk e.a., *Ijstomannen*.

(schema 7). Dirks achterneef Filippus Schijf uit Oudebildtzijs trouwde in 1658 te Amsterdam met Magdalena van Tarelink. De Tarelinks, doopsgezinde vluchtelingen uit Vlaanderen, hadden zich in Leiden opgewerkt in de graanhandel. Magdalena's broer had een handelshuis aan de Amsterdamse Nieuwendijk. Waarschijnlijk is haar huwelijk met Filippus Schijf geregeld door Dirk, die mogelijk via Magdalena's broer ook Bildts graan op de beurs bracht.⁹

Filippus' zoon Pieter Schijf werd in 1698 Amsterdams poorter als Pieter Filippus, grutter uit Oudebildtzijs. Hij was toen gehuwd met de Amsterdamse winkeliersdochter Agnietje Roelofs. Een grutter produceerde (in een molen) en/of verkocht (in een grutterswinkel) gebroken graan.¹⁰ Opvallend veel Bildtse immigranten staan tussen 1650 en 1750 te boek met dit beroep: 24% van alle nieuwe poorters uit Het Bildt en 19% van de Bildtse bruidegoms die in Amsterdam huwden. Uit bijlage 13 blijkt dat deze twee groepen ook veel korendragers, molenaars en zeelieden telden. Het percentage Bildtse varenslieden in de Amsterdamse ondertrouwboeken (20,5%) is erg laag in verhouding tot het totale percentage Friese zeelieden in deze bron (61%), maar de percentages Bildtse korendragers (5%) en molenaars (8% inclusief molenaarsknechts) liggen veel hoger.¹¹

De bedrijvigheid van de Bildtse 'kolonie' in Amsterdam lag blijkbaar voor een deel in het verlengde van de graanteelt, die nog altijd de moedernegotie in hun streek van oorsprong was. In Friesland heette een grutter 'gorter' of 'gortmaker'. Dit blijkt uit het huwelijk van Kornelis Minses uit Oudebildtzijs, die in 1654 in Het Bildt als gorter en in Amsterdam als grutter te boek staat.¹² In de Friese *Quotisatie* van 1749 staan 60 gortmakers tegenover één grutter. De Amsterdamse *Quotisatie* van 1742 vermeldt 32 grutters (gemiddeld jaarinkomen: f 1888) en 100 grutterswinkeliers (van wie zes niet belastbaar, gemiddeld jaarinkomen van de overigen: f 732).¹³ Deze laatste bron lijkt dus duidelijk onderscheid te maken tussen producenten en winkeliers. De tweede en derde Amsterdamse generatie Schijf staan in 1742 overigens niet meer als grutters te boek. Een broer van Pieter was lakenwinkelier (inkomen f 2000) en een neef was boekhouder (f 3000). Dit waren forse inkomens, maar de schoonfamilie Van Tarelink deed het nog veel beter. Pieter van Tarelink (1683-1753), graankoopman en walvisreder, had in 1742 een kapitaal huis aan de Herengracht en een buitenplaats aan de Vecht, drie dienstboden en een inkomen van f 8000.¹⁴

Het aanzien van de familie Schijf in Amsterdam blijkt ook uit de wapenzerk van Pieter Schijf († 1714) in het schip van de Oude Kerk. Het nog gave wapen

⁹ Elias, *Vroedschap* 845-846, 993; SAA/transportakten.

¹⁰ Van Nierop, 'Middenstand' 203-204.

¹¹ De Friese percentages berekend uit de cijfers in Hart, 'Migratie' 156-157.

¹² Tresoar/DTB; SAA/DTB/682/104. Grutten ontstaan door breking, gort ontstaat door het pletten van graan.

¹³ Oldewelt, *Kohier*, bijlage (ongepagineerd).

¹⁴ Oldewelt, *Kohier*.

is vrijwel identiek met het vrouwenwapen op de in hoofdstuk 4 genoemde trouwbeker van Karstje Arjens en de Bildtmeier Jakob Steffens, respectievelijk een oudtante en oudoom van Dirk Boiens.¹⁵ Dat de Schijfs ook in Het Bildt nog lang een zeker sociaal krediet genoten, blijkt uit een optreden van Filippus Schijf voor het gerecht in Sint Annaparochie in 1682 namens een collega-koopman bij de afkondiging van diens voorgenomen huwelijk.¹⁶ Schijf was vermoedelijk in Friesland om graan in te kopen. (afb. 25)

Niet alle Bildtse grutters in Amsterdam kwamen zo riant terecht als de familie Schijf. In 1711 ging Steffen Arjens uit Sint Annaparochie, eveneens een achterneef van Dirk Boiens, in Amsterdam in ondertrouw. Zijn kinderen zijn gedoopt in de doopsgezinde kerk Het Lam. Steffens broer Siemen Wassenaar woonde in 1721 aan de Noordermarkt.¹⁷ Steffens zoons Arjen en Dirk van Wassenaar dreven in 1742 grutterswinkels aan de Dwarsboomsloot en aan de Foe-liedwarsstraat, waarmee ze een jaarinkomen van *f* 1000 respectievelijk *f* 800 verdienden. Steffen van Wassenaar is in 1737 begraven aan de Heiligeweg in Amsterdam. Deze rustplaats straalde minder aanzien uit dan het deftige graf van Pieter Schijf in de Oude Kerk. Steffens weduwe had in 1742 een messenwinkel aan de Haarlemmerdijk, die *f* 800 per jaar opleverde.¹⁸

De grutter Harrent Kornelis Vogel ging het nog minder voor de wind. Zijn familie, die verzwagerd was met de Schijfs (de vader van Filippus Schijf heette eveneens Harrent), was nog in 1664 zo voornaam dat hun huis als een van de weinige op de Bildtkaart van Schotanus stond.¹⁹ Harrent Vogels grootvader was in 1607-1627 lid van de Friese Staten en raad van de Admiraliteit. Zijn vader trad in 1614-1632 op als advocaat voor de Bildtmeiers tegen dezelfde Staten. Harrent bezat al vóór 1650 een huis in Amsterdam. In 1679 ging hij in die stad in ondertrouw met de dochter van een wijnkoopman. In 1698 werd hij op grond van dit huwelijk 'ingetrouwd' poorter. Lang heeft Harrent Vogel echter niet van deze status genoten. Al in 1699 werden zijn kinderen na de dood van beide ouders opgenomen in het Amsterdamse Diaconieweeshuis. Er was dus geen naaste familie om hen te verzorgen. Blijkbaar konden zij evenmin terecht in Friesland. In 1701 verkochten de regenten van het Burgerweeshuis namens de wezen hun huis tussen Singel en IJ. Geen van de kinderen was rijk genoeg (of leefde lang genoeg) om de *Quotisatie* van 1742 te halen.

¹⁵ Gevierendeeld 1-4: een wagenwiel met acht spaken, 2-3: drie griffioenhalzen naast elkaar, helmteken: een wrong met een uitkomende griffioenhals van het schild; vgl. Wassenbergh, *Tentoonstelling* nr. 50 (de kwartieren 1-4 en 2-3 verwisseld).

¹⁶ Tresoar/DTB/117 (Arjen Pieters, koopman, met Martjen Sipkes; de bruid had om Schijfs optreden verzocht).

¹⁷ Vleer, *Wassenaars* nrs. IX-637-638.

¹⁸ Oldewelt, *Kohier* (Steffens weduwe is W 32 nr. 5708: 'weduwe Van Tuyn').

¹⁹ Gedrukt in Sannes, *Geschiedenis* I 436. De andere in 1664 afgebeelde huizen zijn Wijngaarden, Bonteman, Daams, (Van) Haren, Steffen Dirks en Hemmena in of bij Sint Annaparochie en Kuik in de Zuidhoek bij Vrouwenparochie.

Hoewel de korendrager Jasper Paulus uit Het Bildt geen erg lucratief beroep had, betaalde hij in 1677 toch f50 voor zijn poorterecht, zodat hij lid kon worden van het korendragersgilde. Jasper behoorde tot de Amsterdams-Friese maatschap Fortuin-Bennema en was doopsgezind.²⁰ Hij trouwde met de Amsterdamse Dieuwke Franses Bostijn. Haar vader was lidmaat van de uiterst gesloten dooperse gemeente van de 'Harde Friezen' of Janjacobsgezinden, die ook in Sint Annaparochie actief waren. Na Jaspers dood hertrouwde Dieuwke met een grutter uit Sint Annaparochie, die in 1688 poorter werd: een mooi geval van doopsgezinde kettingmigratie.²¹ Retourmigratie kwam ook voor. Hidde Gerbens uit Vrouwenparochie en Rebekka Olthof uit Amsterdam trouwden in januari 1745 gereformeerd in Vrouwenparochie. In september werd hun eerste kind in Amsterdam gereformeerd gedoopt, maar met een oecumenisch tintje. De doopgeuigen kwamen uit de lutherse familie Stelhoorn (uit het Duitse Stellhorn). Twee jaar later werd in Vrouwenparochie het huwelijk van Hiddes zuster met een Stelhoorn ingezegend.²²

Uit zulke berichten blijkt dat hoewel de trek naar de steden in de achttiende eeuw minder omvangrijk was dan in de zeventiende, ook na 1700 translokale familienetwerken bestonden of ontstonden en dat kettingmigratie nog altijd aan de orde van de dag was. Maarten Prak (2012) beschrijft deze praktijk beeldend: 'Zodra een bepaalde groep in de een of andere bedrijfstak een voet tussen de deur had gekregen, verschaftte dat weer toegang aan anderen uit dezelfde streek.' Zo trok de ene Bildtse bakker na de andere naar de Friese steden en werd Amsterdam, waar Duitse bakkers de dienst in hun bedrijfstak uitmaakten, de bestemming van veel Bildtse grutters.²³ In drie middelgrote Friese steden met een relatief open bestuurscircuit: Harlingen, Franeker en Dokkum, kwamen Bildtse families van bakkers en kooplieden op het pluche. In de volgende paragraaf zullen we zien hoe zij zich aanpasten aan de cultuur van deze stedelijke elites.

In hoofdstuk 4 is een vroegmodern translokaal netwerk beschreven waarin de verkoop van Bildts graan naar steden in en buiten Friesland en de terugexport van met name Haarlems bier naar Friesland complementaire handelsstromen vormden. Het opwerpen van tariefmuren in Friesland omstreeks 1650 en het daarna teruglopende bierverbruik ten gunste van de consumptie van thee en koffie maakte een einde aan de bloei van deze translokale driehoekshandel. Naar aanleiding hiervan stelden we de vraag of deze teruggang heeft geleid tot een 'krimpende horizon' bij de Bildtse boerenelite.²⁴ In het vorenstaande is deze vraag in grote lijnen beantwoord. Hoewel de omvang van de Bildtse trek naar de

²⁰ Schema 4, hierna.

²¹ Kuiken, 'Doopsgezinden'; Kannegieter, *Quakergemeenschap* 240-241 (met bijzondere dank aan Harmen Snel, SAA).

²² SAA/DTB/588/97; SAA/DTB/82/22v/14; SAA/DTB/590/148.

²³ Prak, *Gouden Eeuw* 165.

²⁴ In hoofdstuk 1 onder het hoofd 'Cultuurbegrip'.

(Friese, maar vooral Hollandse) steden in absolute zin na 1650 afnam, wisten de ‘buppies’ na 1650 nieuwe stedelijke markten aan te boren: in Friesland de productie en verkoop van koek en ander gebak, in Amsterdam die van gort. Beide activiteiten lagen in het verlengde van de graanteelt, nog altijd de moedernegotie van de Bildtse economie. Van een krimpende horizon lijkt geen sprake, wel van een door nieuwe marktsituaties ingegeven verschuiving van halffabrikaten (van mout naar gort) en eindproducten (van bier naar gebak). De factoren waaraan Jan de Vries (1999) het economische succes van de Friese landbouwsector vóór 1650 toeschrijft: marktoriëntatie en specialisatie, golden dus ook voor de Bildtboeren na 1650.²⁵

Van plattelandspatronymici tot stadspatriciërs

Zoals bijna overal op het Friese platteland stond in Het Bildt in de hier beschreven periode de overgrote meerderheid van de bevolking alleen te boek met een vadersnaam (‘patroniem’). In de *Quotisatie* van 1749 gold dit zelfs nog voor meer dan 80% van de Bildtse beroepsbevolking, tegenover ongeveer 70% voor de Harlinger en 50% voor de Leeuwarder beroepsbevolking. Vóór 1650 waren er ook maar weinig Bildtmeiers met een erfelijke familienaam. De domeinrekeningen over de jaren 1629-1647 vermelden, wanneer we een dozijn buitenpachters niet meetellen, de namen Bonteman (2x), Van Buren (1x), Cambuur (3x), Gelder (3x), Hoen (3x), Ijsselmonde (1x), Kuik (4x), Leeuwerik (2x), Van Lier (1x), Reen (1x), en Vink (3x).²⁶ In de Bildtse stemkohieren van 1640 en 1655 zijn de dragers van erfelijke familienamen overwegend buiteneigenaars. Wel namen veel Bildtse families die tussen 1650 en 1750 naar een stad migreerden een familienaam aan. Hier lijkt duidelijk sprake van een aanpassing aan de cultuur van de stedelijke elites. Vooral onder stedelijke bestuurders nam het gebruik van erfelijke familienamen tussen 1650 en 1750 sterk toe: in Leeuwarden bijvoorbeeld van 54% in de jaren 1646-1663 tot 99% in de jaren 1736-1752.²⁷

In de voorgaande paragraaf noemden we de naam Altena als voorbeeld van een na de migratie naar de stad aangenomen familienaam. Deze naam is afgeleid van een alternatieve naam voor Sint Annaparochie die tussen 1570 en 1590 in enkele Bildtse bronnen voorkomt. In die bronnen heet Sint Jacobiparochie ‘Wijngaarden’, een verwijzing naar de bedijkers van Het Bildt uit 1505. In de zestiende en zeventiende eeuw hebben verschillende oud-inwoners van dit dorp de naam (Van) Wijngaarden aangenomen, te beginnen met de drapenier Dirk Steffens van Wijngaarden in Leiden (postuum vermeld 1573), de jurist Jakob Martens Wijngaarden in Sint Annaparochie (1622) en de wijnkoopman Arjen

²⁵ De Vries, ‘Ontwikkeling’ 150-153.

²⁶ Transcriptie in GAHB/HS/B71.

²⁷ Boomsma, ‘Stadsbestuur’, tabellen 5.1 en 11.1.

Dirks Wijngaarden, die in 1627 burger van Leeuwarden werd.²⁸ In Harlingen komen bestuurders met deze naam voor vanaf 1658, in Leeuwarden vanaf 1678.²⁹ De Harlinger en Franeker Altena's hebben dit voorbeeld nageaapt.

Met enige kwade wil is in de aanneming van de naam (Van) Wijngaarden een verkapte adelspretentie te zien. De adellijke Hollandse familie Van Wijngaarden had zich in 1526 weliswaar geheel uit zijn Bildtse onderneming teruggetrokken, maar was in de zeventiende eeuw nog min of meer prominent in het bestuur van de Republiek.³⁰ Ook de familienaam (Van) Wassenaar roept associaties op met een adellijke afkomst. Deze naam is in de zeventiende eeuw aangenomen door Harlinger nakomelingen van de in hoofdstuk 4 genoemde Bildtmeier Gabe Dirks. Kleinzoon Wietse Michiels Wassenaar was in 1658 vroedsman en in 1663 burgemeester. Verwanten in Franeker, onder wie kinderen van de in de vorige paragraaf genoemde bakkers en vroedslieden Abe Willems en Beert Arjens, noemden zich eveneens Wassenaar. Omstreeks 1700 vond deze naam ook ingang bij verwanten in Het Bildt zoals notaris Kornelis Beerts te Sint Annaparochie. Na 1700 volgde bovendien een handvol verwanten in Amsterdam dit voorbeeld. In de kohieren van de *Quotisatie* voor Amsterdam (1742) en Friesland (1749) staan in totaal 18 Wassenaars.³¹ In 1749 was het voeren van deze familienaam in Friesland kennelijk vooral een stedelijke praktijk. Op drie na sluiten al deze Wassenaars aan bij een in 1963 opgestelde parenteel (tabel 5.13).³²

Tabel 5.13. De parenteel Wassenaar 1742-1749: woonplaatsen, beroepen en naamvoering (bron: bijlage 14)

		Met familienaam:	Zonder familienaam:
Platteland:	boer of tuinder	Kuiken (7)	19
	middenstander	Jorisma (1), Kuiken (1), Wassenaar (2)	10
	ambtenaar	Wassenaar (1)	1
	arbeider	-	5
	overig/onbekend	-	4
	<i>Totaal:</i>	12	39
Steden:	boer of tuinder	-	-
	middenstander	Altena (1), Wassenaar (9)	1
	arbeider	-	-
	overig/onbekend	Altena (2), Wassenaar (9)	6
	<i>Totaal:</i>	21	7

²⁸ Kuiken en Van Poelgeest, 'Bonteman' 677; Schutte en Brouwers, 'Van der Mey' 162; Sannes, *Geschiedenis* I 258.

²⁹ Hannemahuis/Hs; *Harlingen*; Boomsma, 'Stadsbestuur' 283.

³⁰ Onder meer heer Daniël van Wijngaarden, lid Staten-Generaal en Rekenkamer (Balen, *Dordrecht* 1345).

³¹ De in Amsterdam wonende G.A. baron van Wassenaer (Oldewelt, *Kohier* W33-5942) is niet meegeteld.

³² Vleer, *Wassenaars*. De samenwonende zusters Grietje, Tjitske, Janke en Sara zijn ieder afzonderlijk meegeteld.

Uit een en ander blijkt dat in 1749 slechts 20% (15/75) als ‘Wassenaar’ zijn aangeslagen en de overigen met naam en patroniem of met een afwijkende familienaam. Uit de parenteel blijkt voorts dat in de zeventiende en achttiende eeuw binnen deze *surname group* een soort stamdocument circuleerde: een akte van bekendheid, die in 1566 zou zijn opgemaakt door de schout van Sassenheim bij Leiden. Deze akte betreft de afkomst uit dat Hollandse dorp van vier Bildtmeiers, onder wie de vader van de in 1612 begraven Jan Bonteman. De tekst beschrijft onder meer het wapen waarmee Bonteman in 1583 had gezegeld – met de toevoeging (althans in de enige nog bestaande achttiende-eeuwse *copia copiae* ervan) dat de familie dit wapen mocht voeren alsof zij afstamden van ‘een jonge zoon van Wassenaar’. Omdat het wapen, evenals dat van de oudadellijke heren van Wassenaar, drie maansikkeltjes (‘wassenaars’) vertoont, ligt het voor de hand dat de overgeleverde formulering zinspeelt op een adellijke afkomst.³³ De Bildtmeier Steffen Dirks die in 1632 op de voet van edelman in de Friese Staten was gekozen, stamde in manslijn af van één van de vier opdrachtgevers uit 1566, net zoals trouwens de Harlinger en Franeker Altena’s. Notaris Petrus Altena zegelde inderdaad in 1704 met het wapen Bonteman, evenals zijn Bildtse collega en bloedverwant Kornelis Beerts Wassenaar in 1724.³⁴

Het opduiken van deze akte in de zeventiende eeuw zou verband kunnen houden met de adellijke Statenzetel van Steffen Dirks, die na 1640 voor de Bildtmeiers verloren is gegaan. Uit de kopieergeschiedenis van de akte blijkt hoe dan ook dat de tekst na 1640 vooral in stedelijke kringen is rondgegaan. In 1687 is een kopie gemaakt voor een ‘Hendrik Walings van Wassenaar’, in wie we een in 1649 in Amsterdam gedoopte Hendrik Walings herkennen (schema 10). Na 1750 zijn nog afschriften gemaakt voor twee Franekers en voor de rechtenstudent Kornelis Wassenaar uit Sint Annaparochie, die vermoedelijk bij een oom in Franeker in de kost was.³⁵ We merken op dat in 1749 zelfs twee aan elkaar verwante Wassenaars vroedsman in Franeker waren. Ook in Harlingen zaten van 1658 tot 1760 geregeld mannen uit deze *surname group* in het bestuur. Deze families Wassenaar, waarvan de eerste generaties als patronymici waren ingeburgerd, hadden zich met hun familienaam een duidelijk herkenbare geslachtsidentiteit aangemeten. De herkenbaarheid daarvan werd nog versterkt door het *quasi*-adellijke familiewapen en het stamdocument. Daarmee werd na 1650 een vaste plaats verworven in het Friese stedelijke patriciaat. Vooral in Leeuwarden bestond deze politieke elite (of subelite, want op provinciaal niveau maakte het netwerk van grietmannen de dienst uit) uit de meest welgestelde burgers, maar uit recent onderzoek blijkt steeds duidelijker dat van een absolute oligarchie geen sprake was. Zelfs het Leeuwarder stadsbestuur had tussen 1657 en 1748 een

³³ Gedrukt in Vleer, *Wassenaars* 42–44; kritische bespreking in Kuiken en Van Poelgeest, ‘Bonteman’.

³⁴ Tresoar/13–13/26 (recesboek) d.d. 3–7-1704; Tresoar/318–22/39.

³⁵ Kuiken, ‘Clangevoel’ 11–12; SAA/DTB/75/231 (zoon van Waling Harrents, Vleer, *Wassenaars* nr. VII-282).

duidelijk bredere samenstelling dan in de voorafgaande halve eeuw.³⁶ In de middelgrote en kleinere Friese steden stonden de bestuurselites als vanouds open voor middenstanders zoals bakkers, brouwers en kooplieden. Voor de door de oligarchisering van de Friese graanrepubliek in zijn ontplooiing beknotte Bildtse boerenelite lagen in die steden ruimere kansen op economisch, sociaal en politiek gebied. Het schermen met deftig klinkende familienamen gaf hun inburgering een aristocratisch tintje.³⁷

Het einde van een recessie?

In het voorgaande zijn de migratiestromen besproken tussen Het Bildt, het Friese platteland en steden in en buiten Friesland. Over migratie naar rurale bestemmingen buiten Friesland is weinig bekend. Sannes vond twee Bildtse gezinnen die in 1612 naar de pas drooggemaakte polder De Beemster verhuisden. Ook de nabijgelegen droogmakerij De Purmer was kort na de oplevering in trek. Voor kettingmigratie zijn hier geen aanwijzingen gevonden. Kort vóór de in dit hoofdstuk beschreven periode vond wel contractmigratie plaats. In 1649 verhuisde een groep van ruim 60 Friezen, waaronder een handvol Bildtse boeren, naar het Duitse Brandenburg. Het vertrek in 1651 van een bakkersgezin uit Oudebildtzijl naar Brandenburg is in dit verband te zien als volgmigratie. Een van deze kolonisten kwam in 1656 terug om een nalatenschap te regelen.³⁸

Met deze migraties buiten de Republiek is de buitenste rand van ons onderzoek bereikt. Een bijzondere groep buitenlandse immigranten waren protestantse wevers en weversknechten uit het Duitse Emsland.³⁹ Als eerste trouwde de wever Rutger Lodewijks uit Gronau in 1668 met een meisje uit Oudebildtzijl. In 1675 werd Johannes Harmens uit Nordhorn lidmaat in Vrouwenparochie. Deze *Hollandgänger* waren verarmde keuterboeren op zoek naar seizoenarbeid. De verkoop van vlas, een grondstof voor de linnenweverij, diende in Het Bildt als aanvulling op de *dleyne geldinge der granen*, zoals grietman Van Haren in 1687 de slechte situatie in de akkerbouw omschreef.⁴⁰ In 1749 verdienden vijf wevers de kost in Het Bildt. De opvallendste loopbaan had Jan Berends uit Gildehaus. Hij werd in 1690 lidmaat in Vrouwenparochie, waar hij in 1708 een Hallumer boerendochter huwde. Kort tevoren was de onderwijzer van Oudebildtzijl overleden. Hoewel dit ambt slecht betaald werd, nam 'mr. Jan Berends' het over. Het paar kocht in 1717 een huis in Oudebildtzijl en in 1724 een herberg in Ternaard. In 1730 waren ze boer in Hallum, waar een zoon in 1761 dorpsrechter

³⁶ Boomsma, 'Stadsbestuur' 270.

³⁷ Zie voor het debat over de aristocratisering van stedelijke elites in Holland: Kooijmans, 'Patriciaat'.

³⁸ Sannes, *Geschiedenis* I 271-274; Theunisz, 'Brandenburg'; Vleer, *Wassenaars* nr. VI-115.

³⁹ Faber, *Drie eeuwen* 228-237, vond onder deze Duitse immigranten in Friesland vooral katholieken (zie echter aldaar, 645, onder Tytsjerksteradiel). Het Bildt viel tijdens de Republiek onder de katholieke statie Dronryp, waarvan de doopboeken uit 1699-1812 zijn bewaard. Daarin zijn geen dopen genoteerd van Duitse immigranten in Het Bildt.

⁴⁰ Faber, *Drie eeuwen* 233-234; Sannes, *Geschiedenis* I 443.

werd.⁴¹ Jan Berends heeft uiteindelijk goed geboerd. In de *Quotisatie* van 1749 is hij in Hallum aangeslagen voor *f* 40, evenveel als een modale Bildtboer.

En dan is er nog het verhaal van ‘Christiaan de Pool’. Voor de *Quotisatie* is hij in Sint Annaparochie als ‘praktiserend medicus’ aangeslagen voor *f* 78, een veelvoud van de aanslagen van de vijf Bildtse chirurgijns (van wie één tevens matroos was). De Pool weigerde in 1747 zijn bul aan het grietenijgerecht te tonen, wat hem een beroepsverbod opleverde. In 1748 leidde een oproer onder leiding van een van de rijkste ingezetenen er indirect toe dat ‘dr. De Pool’ mocht terugkeren. Dit plaatselijke oproer viel samen met het verzet tegen de particuliere verpachting van belastingen in heel Friesland. In Sint Annaparochie werd het huis verwoest van de secretaris die zich aan de belastingverpachting zou hebben verrijkt. ‘Het volk is tegenwoordig meester’, schreef de Bildtse belastingontvanger Hoite Wassenaar aan Van Haren, die toen juist elders verbleef. De secretaris wiens huis het moest ontgelden, was tevens degene die de procedure tegen de populaire Poolse dokter in gang had gezet. De eerste maatregelen die werden genomen om de rust te laten weerkeren, waren de afschaffing van een omstreden bierbelasting en eerherstel voor de Pool.⁴²

Het oproer van 1748 had tot gevolg dat de belastingheffing in heel Friesland werd hervormd. De concrete neerslag daarvan zijn de kohieren van de *Quotisatie*. Het Bildtse geeft een bijna volledig overzicht van de lokale beroepsbevolking in 1749.⁴³ De aanslagen van de grietman en zijn secretaris torenen uit boven die van de rijkste boeren, waarbij zelfstandige akkerbouwers de veehouders en de zetmeiers in tal en welstand (althans in de hoogte van hun aanslagen) overtreffen. Ook het *Register* van 1738 vermeldt meer percelen bouw- dan weiland.⁴⁴ Het Bildt was nog altijd een graanrepubliek. Uitwonende en relatief goed betaalde arbeiders stonden er een trede hoger dan zelfstandige dienstverleners. Zowel Sannes (1953) als Nieuwland (1980) merkt op dat in 1749 de ‘notoire armen’ buiten beeld bleven: ongeveer 30% van de bevolking, tweemaal zoveel als in 1744. De recessie was in Het Bildt in 1749 blijkbaar nog allesbehalve voorbij.⁴⁵

Al met al lijkt tegen het einde van de ‘magere eeuw’ vooral de onderlaag van de Bildtse samenleving het kind van de rekening te zijn geweest. De translokale elite van buiteneigenaars, waarin de aristocratische familienetwerken rondom de Van Harens en de ‘Harlinger rijkdom’ het grootste aandeel hadden, bouwde in de jaren na 1650 een structurele voorspong in bestuurskennis op. Dit hielp de

⁴¹ Sannes, *Geschiedenis* II 324; Brouwers, *Andringa* nr. A13.

⁴² Sannes, *Geschiedenis* II 120–123. De leider van het oproer, Dirk Everts (Siderius), was in de *Quotisatie* van 1749 als ‘zeer welgestelde boer’ de op twee na rijkste inwoner van Het Bildt, direct na de grietman en de grietenijsecretaris. Volgens een latere getuigenis van de secretaris heeft Dirk Everts persoonlijk het dak van diens huis gesloopt.

⁴³ Bijlage 15.

⁴⁴ Tresoar/5/2764.

⁴⁵ Sannes, *Geschiedenis* II 137; *Quotisatie* II 91.

onttrekking van overschotten aan de Bildtse landbouweconomie. Van een culturele verschraving bij deze groep en de bovenlaag van de Bildtmeiers is geen sprake. De trek van Bildtmeiers naar de steden verminderde na 1650 in kwantitatief opzicht, maar bleef kwalitatief op peil door kettingmigratie van geschoolde ondernemers, vooral bakkers en grutters. Hiermee werden ook nieuwe afzetmarkten geopend voor het graan van hun Bildtse verwanten. In enkele middelgrote Friese steden drongen deze migranten ('buppies') door tot het bestuur. De kwetsbaarheid van modale Bildtmeiers in de hier beschreven periode blijkt incidenteel uit de faillissementen van mannen zoals Dirk Arjens Jonker en Hendrik Klases Keizer. Een mogelijke verklaring is dat zij geen aansluiting vonden bij de nieuwe translokale markteconomie. Deze hypothese dient wel breder te worden onderzocht, evenals het complex van factoren dat in 1749, althans volgens de literatuur, leidde tot een extreem hoog aantal bedeeden in de Bildtse dorpen. Het is te kort door de bocht (en te deterministisch) om deze vorm van proletarisering te duiden als de onvermijdelijke keerzijde van het proces van oligarchisering dat Het Bildt onder de Van Harens doormaakte. Het einde van hun aristocratische graanrepubliek dreigde al even tijdens het oproer van 1748, maar werd bezegeld tijdens de revolutie van 1795. Toen is het Bildtse paleisje van de gevluchte laatste grietman gesloopt en zijn de wapens van de Van Harens op alle graven en gevelstenen onherkenbaar gemaakt. Wel bleef hun meest kenmerkende machtsymbool in 1795 staan: hun kerk in het middelpunt van de polder, een rijk monument uit een magere eeuw.

Afbeelding 29. Wapens van dorpsnotabelen op de Van Harenskerk. Het rechterwapen is hetzelfde als het wapen van Arjaantje Walings (afbeelding 24) (foto: dr. Regnerus Steensma)

6.

Bildts protoliberalisme en liberalisme (1814-1851)¹**Inleiding**

Het pachtersoproer waarmee we het voorgaande hoofdstuk afsloten, was de eerste van een reeks protestbewegingen tegen het olicharchische bewind van de grietmannen. In 1795 vluchtte de laatste Bildtse grietman uit de Van Harens-dynastie naar Duitsland. Zijn rentmeester, de belezen maar omstreden jurist dr. Kornelis Wassenaar, had een jaar eerder de wijk genomen naar West-Indië. Over de periode 1750-1814 in Het Bildt is elders uitvoerig bericht.² In de nu volgende twee hoofdstukken komen sociale en culturele ontwikkelingen in de jaren 1814-1914 aan de orde. In 1945 vertelde E.J. Bergsma (1862-1948), van 1892 tot 1896 burgemeester van Het Bildt, aan *De Telegraaf* over zijn Bildtse jaren: 'Daar hebben we doodsangsten uitgestaan[.] Ik was er juist in een tijd gekomen van grote werkloosheid, armoede en ontevredenheid en opstand[.] Het was in de tijd van Domela Nieuwenhuis. De mensen hadden honger en waren verbitterd; er was opstand tegen grote boeren; telkens stonden boerderijen in brand'.³ Voor de veiligheid van zijn gezin solliciteerde Bergsma in 1896 met succes naar het burgemeesterschap van Enschede. Hij zat van 1913 tot 1922 in de Eerste Kamer voor de Liberale Unie, een koepel van gematigd vooruitstrevende kiesverenigingen die onder meer in 1901 de Woningwet tot stand bracht.⁴

Bergsma's burgemeesterschap viel samen met het einde van wat de Bildtse historicus Sannes het 'liberale tijdperk' noemt. Anders dan de arbeiders- en kiesrechtbeweging is de opkomst van de Bildtse liberalen, die het gemeentebestuur van 1851 tot 1917 hebben overheerst, nog nauwelijks onderzocht. In de visie van Sannes komt het liberalisme bijna uit de lucht vallen: 'In de jaren na 1830 werd steeds luider de roep om ministeriële verantwoordelijkheid, financiële publiciteit en rechtstreekse verkiezingen. De voorstanders hiervan noemden zich liberalen[.] Op Het Bildt beleefden de over het algemeen goed ontwikkelde burgers en boeren deze politieke gebeurtenissen intens mee[.] Zij hadden de vrijheid lief en wensten invloed van de ontwikkelde burgerij[.] Vooruitstrevende onderwijzers [...] voedden deze denkbeelden.' Sannes vond de Bildtse 'liberalen'

¹ Dit hoofdstuk verscheen eerder (zonder de historiografische paragraaf) als Kuiken, 'Vrijzinnige denkwijze'.

² Spanninga, 'Nadagen'; Kuiken, 'Keesen'; idem, 'Bildtboer'.

³ Aangehaald in Ferwerda, *Uytland* 301.

⁴ NP 77 (1993) 89; *Parlement & Politiek*; Bergsma's portret (op de fiets!) in Ferwerda, *Uytland* 204.

niet erg principieel. Van vrijhandel moesten ze weinig hebben – volgens Sannes uit eigenbelang, want goedkope import bedreigde in de negentiende eeuw de Bildtse graanteelt. Noch de politieke mentaliteit van deze ‘liberalen’, noch de precieze rol van ‘vooruitstrevende’ onderwijzers komt uit de verf. Sannes suggereert dat in Het Bildt nog ‘patriottische denkbeelden’ leefden, maar werkt deze niet verder uit.⁵ Tegenwoordig is wel iets meer bekend over de opkomst van de liberale oppositie op provinciaal niveau in Friesland en Groningen. Als we de berichten van gouverneur J.A. baron van Zuylen van Nijvelt mogen geloven, roerden ‘liberalen’ zich al in 1832 in de Friese Staten. Vooral vertegenwoordigers van de ‘landelijke stand’ (de grootste grondeigenaars op het platteland) lagen dwars. Een van deze Statenleden was een Bildtse boer.⁶ In Groningen bloeide toen al een liberale oppositiepers. In Friesland kwam die er pas na 1840. Wel berichtte de *Leeuwarder Courant* (LC) vanaf 1820 over liberalen in het buitenland. In 1844 prees een advertentie in de LC een overleden Bildtboer als economisch liberaal – als we ‘zijne vrijzinnige denkbeelden omtrent de staatshuishouding’ althans in die zin mogen opvatten.⁷

Dit hoofdstuk geeft een reconstructie van de opkomst van het politiek en economisch liberalisme in Het Bildt. Hierbij zullen we voor Friesland als geheel drie stadia onderscheiden:

- a. protoliberalisme (van het herstel van Provinciale Staten in 1814 tot omstreeks 1840);
- b. stelselmatig liberalisme (van omstreeks 1840 tot de nieuwe Provinciewet van 1850);
- c. economisch liberalisme (van 1850 tot de kiesrechthervormingen van 1917-1919).

‘Protoliberalisme’ verhoudt zich tot ‘liberalisme’ zoals ‘protohistorie’ tot ‘geschiedenis’.⁸ Van protohistorie is sprake wanneer van een land of cultuur wel beschrijvingen van buitenstaanders bekend zijn, maar geen beschrijvingen van de hand van de inwoners of deelnemers daarvan. Voor de liberale oppositie in Friesland eindigt dit protohistorische tijdvak omstreeks 1840. Vóór 1840 waren er in Friesland nog geen politici die zich liberaal noemden, maar Van Zuylen omschreef de oppositie in de Staten als ‘liberaal’ of ‘ultraliberaal’. In 1837 kenschetste de vrijzinnige predikant Rinse Posthumus (1790-1859) uit Waaxens zichzelf in een brief aan een vriend als ‘liberaal’. Onduidelijk is echter of hij dit

⁵ Sannes, *Geschiedenis* III 209-211.

⁶ Kuiper, ‘Ridderschap’ 182-183. Boer K.A. Wassenaar uit Sint Annaparochie was Statenlid van 1814 tot 1831.

⁷ Formsma, ‘Patriottisme’; LC. De rouwadvertentie was voor J.J. Kuiken (1773-1844; Vleer, *Wassenaars* nr. 847).

⁸ Zo spreekt Münkler bijvoorbeeld al van ‘protoliberalisme’ in Italië omstreeks 1500 (Münkler, ‘Protoliberalismus’).

in politieke of godsdienstige zin bedoelde.⁹ Vast staat wel dat hij in 1842 medewerker werd aan de naar eigen zeggen ‘stelselmatig liberale’ *Provinciale Friesche Courant* (PFC). Met deze kwalificatie identificeerde de PFC zich met de groep rondom Thorbecke, die zich in de jaren 1840 eveneens ‘stelselmatig liberaal’ noemde.¹⁰ De achterban van de PFC richtte kiesverenigingen op die na de grondwetsherziening van 1848 pleitten voor meer hervormingen op provinciaal en lokaal niveau. Nadat die in 1851 waren verwerkelijkt, bleven deze liberalen de economische belangen van hun (gegoede) kiezers behartigen. De kernvraag is of het ontstaan van deze beweging in Het Bildt een lokaal proces was, zoals Sanne suggereert. Onderzocht wordt daarom welke rol contacten en invloeden op regionaal en nationaal niveau (‘translokale netwerken’) speelden. Omdat al in 1831 een protoliberale beweging in de Groninger kleibouwstreek (het ‘Hogeland’) actief was, wordt deze eveneens in de beschouwing betrokken. In de volgende paragraaf worden enige historiografische en methodologische vragen besproken.

Liberalisme in Nederland: historiografie en methodologie

Bijna iedereen in Nederland weet wel enige ‘liberale’ politici te noemen, maar weinig mensen kunnen of willen definiëren wat liberaal is. Al in 1748 vond Montesquieu dat iedereen onder vrijheid ‘die wijze van regeren verstaat die het best met zijn eigen gewoonten en neigingen overeenkomt’.¹¹ Het *Chronologisch woordenboek* dateert de term ‘liberaal’ voor Nederland op 1823. Gezien de aandacht die de LC al in 1820 had voor het liberalisme in Frankrijk, is dit laat. In 2011 bracht het wetenschappelijk bureau van de zich liberaal noemende Volkspartij voor Vrijheid en Democratie een populair geschreven *Liberaleboek* uit. De inhoud wordt als volgt samengevat:¹²

‘In het eerste hoofdstuk, “Wegbereiders”, staan gebeurtenissen, documenten en denkers uit de Westerse geschiedenis centraal. Hoofdstuk twee gaat over het economisch liberalisme. In hoofdstuk drie worden ontwikkelingen in liberale partijen en het Nederlandse parlement belicht en hoofdstuk vier gaat over verkiezingen. Het vijfde hoofdstuk geeft een overzicht van resultaten van liberale politiek (zoals wetgeving en andere prestaties).’

Dit getuigt van een ouderwetse *Whig interpretation of history*, waarin historische processen en ideeën worden aaneengesmeed tot een lofzang op hedendaagse

⁹ Tresoar/6185 Hs, aangehaald in De Jong, *Halbertsma* 424.

¹⁰ Rengers, *Schets* I 26.

¹¹ Montesquieu, *Oeuvres* II 394–395. Over de geschiedenis van het vrijheidsbegrip: Mulier en Velema ed., *Vrijheid*.

¹² Van der Sijs, *Woordenboek*; De Beaufort en Van Schie, *Liberaleboek*; <http://teldersstichting.vvd.nl> (7-11-2011).

‘liberale’ instellingen en wapenfeiten.¹³ In deze visie begint de zegetocht van het politiek liberalisme in Nederland met het optreden in 1844 van negen Tweede Kamerleden: mr. S.H. Anemaet, E.W. van Dam van Isselt, mr. S. baron van Heemstra, mr. J.M. de Kempenaer, mr. L.C. Luzac, mr. J.H. graaf van Rechten van Appeltern, mr. L.D. Storm, mr. J.R. Thorbecke en mr. B. Wichers. De voorstellen van deze ‘negenmannen’ om het kiesrecht te hervormen en budgetrecht en ministeriële verantwoordelijkheid in te voeren, haalden het niet, maar in 1848 kreeg Thorbecke van koning Willem II toch de leiding van een grondwetsherzieningscommissie. De nieuwe Grondwet werd in hetzelfde jaar door minister van Justitie en commissielid mr. D. Donker Curtius door de Kamers geloodst. Het *Whig*-standpunt klinkt ook door bij Thorbeckes biograaf Jan Drentje (2004) wanneer hij de institutionele hervormingen van 1848 aanwijst als kernvoorwaarde voor ‘een modern patroon van economische groei’ dat hij ‘de Thorbeckeaanse conjunctuur’ noemt. Thorbecke was volgens Drentje ‘een man van karakter, die zich consequent antioligarchisch opstelde’.¹⁴ Dit laatste is overduidelijk. Thorbecke moest weinig hebben van de oude regentenaristocratie, maar nog minder van volkssoevereiniteit. Zijn Grondwet van 1848 voorzag in rechtstreeks maar niet in algemeen kiesrecht. Van de financiële drempel die het censuskiesrecht opwierp, profiteerden vooral rijke liberalen. Tot 1917, toen het werd afgeschaft, overheersten ze bijna alle politieke instituties.

Biografieën zoals die van Drentje geven weinig zicht op de mentaliteit van de liberalen als groep, om van hun voorlopers nog maar te zwijgen. De voor de hand liggende bron hiervoor is de liberale pers, die zich aanvankelijk regionaal en later landelijk heeft laten horen. W.J. Formsma (1976) onthult de rol van bladen zoals *De Ommelander* uit Uithuizen (1831-1834) in de ontwikkeling van de liberale oppositie in het Groninger Hogeland. De pers in de stad Groningen was in die tijd even gezagsgetrouw als de *LC* in Friesland, waar in 1842 echter de ‘stelselmatig liberale’ *PFC* werd opgericht. In Drenthe traden de liberalen nog later naar buiten. De liberale *Asser Courant* is in 1848 opgericht door de juristenfamilie Gratama.¹⁵ Uit de analyse die Niek van Sas (2004) maakte van negentiende-eeuwse liberale periodieken elders in Nederland blijkt dat er in Holland al vroeg begrip was voor het liberalisme in de Zuidelijke Nederlanden (na 1830: België). Donker Curtius bepleitte in 1840 een liberale grondwet in de trant van de Belgische van 1831.¹⁶

Waaruit is deze liberale oppositie ontstaan? Sannes suggereerde het al, maar

¹³ De klassieke kritiek op deze interpretatie is Butterfield, *Whig* (zie het hilarische commentaar in Carr, *History* 41-42). Daalder, ‘Oud-republikeinse veelheid’ 517-520 beschrijft deze manier van geschiedschrijving in Nederland.

¹⁴ Drentje, *Thorbecke* 21, 529.

¹⁵ Beetstra, *Ynvenarisasje* 80-81; Kuiper, *Adel* 305, 311, 315-316; Buning, *Herenbolwerk* 263; Burghardt, *Gratama* 8. De *PFC* verscheen tot 1881, een antirevolutionaire naamgenoot van 1900 tot 1903 (Beetstra, *Ynvenarisasje* 81).

¹⁶ Van Sas, *Metamorfose*; vgl. Drentje, *Thorbecke*.

sinds het proefschrift van C.H.E. de Wit (1965) en het alomtgeprezen *Patriots and Liberators* van Simon Schama (1977) luidt een veel gehoord antwoord: uit de achttiende-eeuwse patriottenbeweging. Beiden leggen wel verschillende accenten. Voor De Wit was de achttiende-eeuwse tegenstelling tussen ‘aristocraten’ en ‘democraten’ een sociale klassenstrijd die naar marxistisch recept leidde tot de revolutie van 1848. Schama vergelijkt de patriottenbeweging met de Amerikaanse en de Franse revoluties. Ook de frisisst Ph.H. Breuker (2005) zag een continuïteit tussen patriottisme en liberalisme toen hij de Friese liberalen rondom Rinse Posthumus kenschetste als ‘kinderen van grote boeren die in 1795 de kant van de [Bataafse] revolutie kozen en toen verandering wilden’.¹⁷

Niet alle historici zijn overtuigd van deze continuïteit. Volgens E.H. Kossmann bestond de ‘patriottenbeweging’ in werkelijkheid uit een bonte veelheid van plaatselijke groepjes die zeker niet door een democratische ideologie werden verbonden. Niek van Sas neemt zowel afstand van het determinisme van De Wit als van de opvatting dat de Nederlandse ‘revolutie’ van 1848 louter een afgeleide zou zijn van de Belgische van 1830. Wel ziet Van Sas in de patriottenbeweging een beslissende omslag in de Nederlandse politieke cultuur. Kossmann relativeert ook deze stelling: al vóór 1600 waren er vergelijkbare pogingen om de Nederlandse publieke opinie te mobiliseren.¹⁸

In *De constructie van België* (2006) schetst Els Witte de achtergronden van de liberale oppositie in de Zuidelijke (tot 1795: Oostenrijkse) Nederlanden die in 1830 in opstand kwam. De eerste generatie van deze oppositie wortelde ideologisch in de mislukte Brabantse Omwenteling van 1789 en in de jacobijnse en republikeinse debatclubs uit de Franse tijd (1795–1813). Deze clubs waren vergelijkbaar met de halfclandestiene leesgezelschappen van de Noord-Nederlandse patriotten. Een tweede generatie werd gevormd door Franse immigranten. Toen in 1820 de ultraroyalisten van Joseph de Villèle in Parijs aan de macht kwamen, vluchtten veel *libérales* (leden van de democratische oppositie) naar de Zuidelijke Nederlanden. Via sociale netwerken bouwden ze in Brussel een sterke positie op als boekverkopers en uitgevers. De derde generatie liep in Luik, Leuven of Gent college bij hoogleraren uit de eerste generatie en las liberale uitgaven van de tweede generatie. In de jaren 1828–1830 kreeg hun oppositie tegen het Oranjerobind bovendien steun van de katholieke kerk, die in de schoolstrijd het onderspit dreigde te delven. Witte laat zien hoe Franse immigranten, maar ook de in het nauw gebrachte kerk, een hoofdrol speelden in de oppositie die in 1831 leidde tot de vestiging van een ‘vroegliberale staat’.¹⁹

Wetenschappelijke vorming was in Witte’s visie een voornamelijk factor bij de opkomst van het liberalisme. Hans Boschloo (1989) ziet vooral verband met het

¹⁷ De Wit, *Aristocratie*; Schama, *Patriots*; Breuker, ‘Posthumus’ 13–14.

¹⁸ Van Sas, ‘*Metamorfose*’ 189; samenvatting van Kossmann’s kritiek in Kuiper, *Revolutie* 15–18.

¹⁹ Witte, *Constructie* 84–107. Over de schoolstrijd (1826–1830) in Noord-Brabant: Duijvendak, *Rooms* 131–147.

ontstaan van de economie als moderne wetenschap. Illustratief is dat Thorbecke zelf in Gent enige jaren staathuishoudkunde doceerde. Zoals Thorbecke na zijn vertrek uit Gent (1830) school maakte aan de Leidse universiteit, deed J. Ackersdijk (1790-1861) dat na zijn vertrek uit Luik (1831) in Utrecht. In Groningen was het multitalent Th. van Swinderen (1784-1851) sinds 1814 hoogleraar natuurlijke historie, encyclopedie van de wijsbegeerte en *oeconomia politica*. Niet alleen Belgische liberalen, maar ook hun Noordnederlandse geestverwanten leerden zo op college de opvattingen van Adam Smith en zijn volgelingen. Ackersdijk hing de vrijhandelstheorie van Ricardo aan. Ook buiten de academische wereld werden economische theoretici zoals Smith, Ricardo, John Stuart Mill en de Franse broers J.-B. en L.A. Say gelezen: niet alleen in vertaling maar vaak in het origineel.²⁰ Het Frans, onder het *ancien régime* nog de taal van de aristocratie, was sinds de Napoleontische tijd ook verbreid onder de geletterde boerenelite.²¹ Door deze ontwikkelingen, zowel binnen als buiten de universiteit, werd 'liberalisme' na 1848 steeds meer synoniem met 'economisch liberalisme'.

Het beeld dat Formsma in 1976 gaf van de stad Groningen: een soort conservatief eiland met een liberale universiteit dat in de vroege negentiende eeuw werd omringd door een liberaal platteland, is versterkt door een anekdote die in de literatuur een eigen leven is gaan leiden. In 1823 werd de ultraroyalistische Leidse aristocraat mr. Dirk graaf van Hogendorp in een Gronings logement bijna gelynacht door 'liberale' studenten die daar de promotie van één van hen vierden. Dit beeld is nadien van verschillende kanten genuanceerd. Pieter Caljé (2009) kwalificeert de betrokken studenten als leden van 'een loyale en verlichte elite [die] zich verre zou houden van politiek en religieus extremisme'. Inmiddels weten we wie in 1823 het feestvarken was: mr. W.W. Buma, die later als Fries gedeputeerde (1831-1845) een medestander was van de antiliberaal-gouverneur Van Zuylen. Deze vondst ondersteunt Caljé's analyse. Dat de 'stadse' elite niet op een cultureel eiland leefde, is aangetoond door Lies Ast-Boiten (2011). Zelfs in de stad bloeide de liberale oppositie. Niet alleen hoogleraren zoals Van Swinderen, maar ook hervormingsgezinde rechters zoals de in de vorige paragraaf genoemde 'negenman' mr. B. Wichers behoorden ertoe.²²

Toch zag Formsma weinig rechtstreekse lijnen tussen het academische liberalisme in de stad en de opstandige herenboeren van het Hogeland. In de tijd van *De Ommelanden* studeerden boerenzoons vrijwel nog niet. In het proefschrift *Boer en heer* van Ijnte Botke (2002) is dit beeld bijgesteld en de ontwikkeling van de boeren van de Groninger klei tussen 1760 en 1880 ingebed in een moderniseringsproces dat tegelijkertijd in Nederland plaatsvond. Zo werd de boerenzoon J.A. Uilkens (1772-1825) predikant, hoogleraar landbouwhuishoudkunde in de

²⁰ Drentje, *Thorbecke* 245-246; Boschloo, *Productiemaatschappij* 143, 119, 148.

²¹ Botke, *Boer en heer* 225-226, 317, 546; Breuker, 'Posthumus' 15.

²² Caljé, *Student* 441-443; Van Zutphen, 'Provincie' 70-71; *NP* 77 (1993) 144-148; Ast-Boiten, *Stad* 31.

stad en schoolopziener in het Hogeland. In de stad opgeleide artsen versterkten de verlichte dorpselites. De petities van boze boeren werden mee opgesteld door hoogleraren. Hun bemoeienis met het platteland nam af in de jaren 1825-1830, maar daarna werd de oppositie alleen maar feller.²³

Modernisering is de hoofdlijn in de *Geschiedenis van Friesland 1750-1995*. In politiek opzicht wordt dit proces vertaald als 'de eenwording van Nederland', in cultureel opzicht echter als een sterke hang naar particularisme, ofwel 'een specifieke, meer zelfbewuste Friese cultuur'. De politieke cultuur van het Friese liberalisme lijkt ontstaan uit de botsing tussen beide tendensen en vertoont, zoals Yme Kuiper in een bijdrage opmerkt, particularistische trekken.²⁴ De antithese tussen de Friese gouverneur Van Zuylen als representant van het centrale gezag en zijn 'liberale' Friese opposenten doet denken aan wat de Amerikaanse sociologen Martindale en Hanson (1969) in een klassieke *case study* de botsing tussen 'lokale en translokale krachten' noemen. In dit perspectief beschrijft Sannes ook de opkomst van de liberale oppositie in Het Bildt na 1842. In de 'Bildtse kwestie' die hiertoe aanleiding gaf, stonden plaatselijke landeigenaars tegenover buiteneigenaars die weigerden mee te betalen in de kosten voor kerkonderhoud en armenzorg. De tweede groep, voornamelijk grootgrondbezitters die elders in Nederland woonden, kreeg steun van jhr. T.A.M.A. van Andringa de Kempenaer. Als grietman vertegenwoordigde hij in Het Bildt het centrale gezag zoals Van Zuylen dat op provinciaal niveau deed. De translokale krachten wonnen: wettelijk kon niemand worden gedwongen tot betaling van dergelijke bijzondere heffingen – ook al was het in Het Bildt sinds jaar en dag gewoonte dat alle grondeigenaars hierin bijdroegen.²⁵

Sannes schildert de Bildtse kwestie zo als een verzetsactie van een plaatselijke boerenelite tegen de steeds verder op het platteland doordringende macht van de rijksoverheid. Dit Asterix-achtige beeld is door de Bildtse boerenleiders in de jaren 1840 min of meer bewust gecreëerd.²⁶ De Kempenaer zelf zag deze Bildtse boerenoppositie voornamelijk als een liberaal complot.²⁷ Deze beweging werd vanaf 1835 in de Friese Staten vertegenwoordigd door boer G.W. Wassenaar en had dus evenals de Groningse liberale oppositie wel degelijk translokale contacten. Voor zijn Groninger herenboeren heeft Botke deze netwerken geïdentificeerd, maar niet sociometrisch geanalyseerd. Anders gezegd: Botkes studie heeft veel anekdotisch en dikwijls uniek materiaal opgeleverd, maar geen stelselmatig groepsportret van de Groninger boerenelites in de lange negentiende eeuw. Daarvoor (en ook voor hun Friese of Bildtse tegenhangers) zou de gehele popu-

²³ Botke, *Boer en heer* 5-7.

²⁴ Frieswijk e.a. ed., *Geschiedenis* 12, 15-16; Kuiper, '1795-1848'.

²⁵ Sannes, *Geschiedenis* III 216-237.

²⁶ Zie bijvoorbeeld het optreden van G.W. Wassenaar in 1843, aangehaald in Kuiken, 'Clangevoel' 29 noot 23.

²⁷ Volgens de memoires van zijn dochter, aangehaald in Kuiper en Wagter, 'Uitgaande wereld' 219.

latie van alle toentertijd als boer geregistreerde plattelanders met hun relaties en machtsposities in kaart moeten worden gebracht, bijvoorbeeld door middel van grafenanalyse.²⁸

Met zulke methoden worden ook elitenetwerken in verschillende regio's vergelijkbaar. Zo hebben Maarten Duijvendak en Marike Peterzon (1995) provinciale elitenetwerken in Brabant en Groningen vergeleken. Harm Nijboer en Yme Kuiper (2006) doen voor deze vorm van eliteonderzoek twee suggesties. Met P-grafen worden familierelaties in netwerken inzichtelijk. Voor de functie van die netwerken is het zinvol om 'sterke' en 'zwakke' (losse of indirecte) banden tussen deelnemers en groepen deelnemers te onderscheiden. De tweede suggestie sluit aan bij de theorie van de socioloog Mark Granovetter (1983) dat juist zwakke banden tussen groepen belangrijke kanalen kunnen zijn voor informatiestromen.²⁹ Vernieuwing zou dan eerder ontstaan in de 'zwakke' periferie van netwerken. Proeven van Noah Friedkin (1980) en Jukka-Pekka Onnela (2007) steunen deze hypothese van de *strength of weak ties*. Daarmee is overigens niet gezegd dat het bestaan van deze kanalen zulke informatiestromen ook bevordert. Het zegt evenmin iets over de relevantie en de nieuws waarde van de verspreide informatie.³⁰

Maar toch: wie Botkes relaas van de ontwikkeling en verspreiding van wetenschappelijke kennis en politieke ideeën onder de negentiende-eeuwse Groninger boerenelite leest in het licht van deze hypothese, zal al snel de omtrekken ontwaren van een gedifferentieerd netwerk van sterke en zwakke banden. Daarin zijn niet alleen politieke colleges maar ook families, leesgezelschappen en andere plaatselijke genootschappen als onderling min of meer zwak verbonden *clusters* herkenbaar. De opkomst van het liberalisme op de Groninger klei zou in deze termen kunnen worden geanalyseerd. Botkes verhaal bevat bovendien aanwijzingen voor zwakke banden tussen de vooruitstrevende Groninger en Friese (en ook Bildtse) kleiboerenelite. Een sociometrische netwerkanalyse van deze Groninger en Friese elite valt buiten het bestek van ons onderzoek, maar in de volgende paragraaf wordt deze groep wel nader geïdentificeerd.

Friesland en Groningen

De ontwikkelde Friese burgerij leefde evenmin als de Groningse op een eiland. De *LC*, die sinds 1752 de politiek in binnen- en buitenland uitgebreid bijhield, berichtte in januari 1820 hoe 'liberale dagbladen' in Parijs schreven over de strijd tussen 'liberalen' en de 'antiliberalen' onder leiding van de royalist De Villèle. Deze laatste was een fel tegenstander van de grondwet die de Fransen in 1814 vrijheid van godsdienst, gelijkheid voor de wet en verantwoordelijk be-

²⁸ De sociometrische aspecten van zo'n prosopografie zijn uitvoerig toegelicht in Duijvendak, *Rooms*.

²⁹ Duijvendak en Peterzon, 'Nederlandse elites'; Nijboer en Kuiper, 'Merchants'.

³⁰ Friedkin, 'A Test'; Onnela e.a., 'Structure'; Granovetter, 'Revisited' 228-229.

stuur had gebracht. Tien jaar later kwam dit soort liberalisme opeens dichterbij toen de zuidelijke provincies zich losmaakten uit het koninkrijk der Nederlanden. De overheid in de resterende provincies stond op scherp. Zo moest de gouverneur van Limburg in 1830 rapporteren of daar *émigrants* of *provocateurs* uit Frankrijk, ‘tot één of ander partij in dat land behorende’, waren aangekomen. Ook de *LC* suggereerde dat het zaad voor de Belgische opstand in Frankrijk was gezaaid.³¹

Wij wisten wel dat de Belgen over het een en ander morden, maar wij hadden hun slaafse navolgingszucht van de Parijzenaars nog niet leren kennen. Thans weten wij dat hetgeen in juni in Frankrijk of liever in Parijs gebeurt, in augustus in Brussel wordt nagevolgd.

Zodra de verontwaardiging zakte, maakte de *LC* ruimte voor meer gematigde geluiden. In een anoniem opstel onder de titel ‘Vrijheid in den Burgerstaat’ werd in 1833 het Kamerlid Van Dam van Isselt aangehaald, een van de negen Kamerleden (‘negenmannen’) die elf jaar later een liberaal grondwets hervormingsvoorstel zouden indienen. Van Dam had in een Franstalig pamflet het liberalisme ‘de vurigste verdediger van en de stevigste steunpilaar voor een grondwettig vorst’ genoemd.³² De angst voor Belgische toestanden spreekt uit de ambtsberichten die de Friese gouverneur Van Zuylen in 1833 naar Den Haag stuurde. Van Zuylen waarschuwde dat ‘sedert twee à drie jaar ultraliberale gevoelens in de vergadering der Staten van Friesland ingeslopen zijn’.

Ook de Groninger gouverneur W.F.L. baron Rengers vreesde het ‘liberalisme’ in zijn provincie. In 1831 hekelde hij de ‘liberale geest’ onder de ontwikkelde Groninger boeren. Rengers schreef deze ‘kwade geest’ toe aan drie factoren: de ‘traditionele onhandelbaarheid’ van de boeren, economische achteruitgang en de invloed van verlichte predikanten in het verleden.³³ De eerste factor (‘traditionele onhandelbaarheid’) past in een patroon van stereotypering dat ook van negentiende-eeuwse bestuurders elders in Europa bekend is. Bernard Rulof (2000) beschrijft hoe prefecten in Zuid-Frankrijk aan hun superieuren in Parijs de politieke en sociale toestand in hun departement verklaarden vanuit de veronderstelde typische kenmerken van ‘zuiderlingen’. Deze clichés hielpen de rijksambtenaren de plaatselijke politiek als het ware te depolitiseren.³⁴ Ook baron Rengers vond dat boeren zich beter bij hun ploeg konden houden dan zich in allerlei ‘clubs’ in te laten met staatsrecht en staathuishoudkunde. Bij zulke clubs denken we bijvoorbeeld aan plaatselijke afdelingen van de Maatschappij tot Nut

³¹ *LC*; Smits, ‘Gouverneurs’ 274; Broersma, *Vooruitgang* 196–200.

³² Van Dam, *Observations*, aangehaald in *LC* (15–10–1833).

³³ Formsma, ‘Patriottisme’ 445–447.

³⁴ Rulof, ‘Southern mentality’.

van het Algemeen ('het Nut'). Zo richtten de verlichte predikant en latere hoogleraar landhuishoudkunde J.A. Uilkens (1772-1825) en de patriotse herenboer Marten Aedsges (1742-1806) in 1800 het Nutsdepartement de Marne op.³⁵

Marten Aedsges (zijn nakomelingen noemden zich na 1811 Teenstra) had evenals de meeste Hogelandse boeren fors geïnvesteerd in grootschalige graanteelt. Toen in 1819 de graanmarkt instortte en Den Haag weigerde het invoerrecht op goedkoop buitenlands graan te verhogen, werden graanboeren in Groningen en Friesland hard getroffen. Den Haag kwam de boeren pas in 1825 tegemoet. Toen werden de invoerrechten verdrievoudigd. In 1831 voerden de Groningers opnieuw actie, nu tegen een gedwongen geldlening voor de oorlog tegen België. Omdat de graanuitvoer naar het zuiden door diezelfde oorlog was stilgevallen, viel die lening slecht. In deze opstandige sfeer drong het opinieblad *De Ommelanden* in 1831 aan op grondwetswijziging. Het voornaamste 'liberale' actiepunt was afschaffing van de standsvertegenwoordiging van de adel – een slag in het gezicht van baron Rengers. *De Ommelanden* werd in 1834 verboden en de redactie gestraft, maar in de jaren daarna doken nieuwe Groninger oppositiebladen op. Deze werden eveneens hardhandig onderdrukt.

Wanneer Rengers met de 'liberale geest' deze (in economisch opzicht dus niet zo liberale) beweging bedoelde, hoe radicaal waren dan de Friese 'ultra's'? En hoe werd bijvoorbeeld in Het Bildt de lening van 1831 beleefd? De gezagsgetrouwe *LC* zwijgt erover. De krant riep alle weerbare Friezen op tot de strijd en alle anderen tot gulle steun. Alleen een anonieme Friese boerin waarschuwde in een ingezonden brief dat de afscheiding van België de overgebleven provincies zwaar zou belasten. Het enige bekende Bildtse egodocument uit deze jaren, een dagboekje van de van huis uit Oranjegezinde kastelein J.J. Wassenaar (1787-1854) uit Sint Annaparochie, rept evenmin van enig verzet.³⁶ Volgens Yme Kuiper ging het de Groninger en Friese 'ultra's' dan ook niet om politieke hervormingen maar om hun plaatselijke en regionale belangen. Hoe staatsrecht en particularisme hierin dooreenliepen, blijkt bijvoorbeeld uit de gang van zaken rond een voorgenomen gemeentelijke herindeling. Deze zou volgens critici ten koste gaan van de in de Grondwet vastgelegde financiële autonomie van de Friese dorpen. In 1826 besloot Den Haag tot aanleg van een straatweg tussen Leeuwarden en Zwolle – op kosten van de provincie Friesland. Buiten de Statenvergadering om schreven Gedeputeerde Staten hiertoe een lening uit. De Statenvergadering wilde hiertegen in 1829 bij de Koning in beroep gaan, maar Van Zuylen hield dit tegen. Jhr. Tjalling van Eysinga, grietman van Rauwerderhem, verzette zich tegen het tracé van de rijksweg door zijn landerijen. Hij werd in 1830 ontslagen.³⁷

De Grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden was op 29 maart 1814 in

³⁵ Botke, *Boer en heer* 146; Nieuwland, 'Friesland' 110-111.

³⁶ Broersma, *Vooruitgang* 198; Sannes, *Geschiedenis* III 194-197; Tresoar/318-23/17.

³⁷ Kuiper, '1795-1848' 130-131, 134-135; dezelfde, *Adel* 301-302.

Amsterdam aangenomen door een nationale vergadering van 'notabelen' (van 'burgers' was geen sprake meer): rijke en invloedrijke onderdanen die zich in de Bataafse en Franse tijd niet al te radicaal hadden betoond. Een van de weinige landbouwers in deze vergadering was Klaas Arjens Wassenaar (1764-1833). Hij zat vanaf 1802 in het Bildtse gemeentebestuur en werd in 1811 *maire* van Sint Jacobiparochie. Zoals zijn meeste ambtgenoten had hij geen patriots verleden. Hij was in 1812 de grootste eigenerfde boer in Het Bildt en de op één na grootste in Friesland. Alleen boer Bote Eskes, tevens *maire* van Kollum, had in 1812 meer eigen grond, maar die zette zich in 1814 politiek buitenspel toen hij weigerde de soevereiniteit over zijn *mairie* over te dragen.³⁸ Nog één andere notabele, de advocaat mr. Willem Albarda (1764-1847), was van Bildtse komaf. Zijn zoon Binse Albarda, na 1840 liberaal politicus, was in 1796 geboren in Sint Annaparochie.³⁹

Opvallend is dat Groningen en Drenthe, waar 16 van de 30 hoogstaangeslagenen in 1812 boer waren, in 1814 geen enkele boer naar de vergadering afvaardigden, terwijl Friesland, waar Eskes en Wassenaar als enige boeren in de topdertig stonden, wel een van hen liet meestemmen. J.T. Anema merkt op dat de meeste Groninger herenboeren formeel pachtboeren ('beklemde meiers') waren, maar *de facto* als eigenerfden golden.⁴⁰ Dit zou dan hun afvaardiging in 1814 in de weg kunnen hebben gestaan. De Groninger herenboeren waren van 1814 tot 1850 daarentegen veel talrijker in Provinciale Staten vertegenwoordigd dan de Friese, hoewel het aantal zetels voor de landelijke stand (de grote grondeigenaars) in de Groninger Staten geringer was dan in de Friese. In de Friese Staten was de Bildtse 'vergaderboer' Wassenaar van 1814 tot 1831 het enige boerenlid.⁴¹ Dat hij in 1814 in de Staten werd benoemd, lijkt te danken aan zijn aanwezigheid in Amsterdam. Daar was ook de Friese jonker I. Aeblinga van Humalda (1754-1834) aanwezig. Hij was toen lid van de grondwetscommissie. Een maand later zou hij aantreden als gouverneur van Friesland en de eerste Friese Statenleden aanwijzen. Van de in totaal 38 Friese notabelen die in maart in Amsterdam verschenen, stroomden maar liefst 27 (72%) door naar een Statenzetel.⁴²

Het Koninkrijk was in 1814 nog geen rechtsstaat in de zin dat het uitging van de regel dat de overheid zich aan zijn eigen wetten moet houden. De beminnelijke Aeblinga ging soepel om met zijn Friese medebestuurders, maar zijn opvolger Van Zuylen schond met zijn eigenmachtig uitgeschreven lening in 1826 het budgetrecht van Provinciale Staten. Van Zuylens klacht dat de ultra's 'geen gelegenheid laten voorbijgaan om de grondwet en de reglementen naar

³⁸ Vleer, *Wassenaars* nr. XI-993; Van Tuinen, 'Mijnheer de Maire' 146, 150.

³⁹ Kuiken, 'Keesen' 201; *Parlement & Politiek*.

⁴⁰ Anema, 'Hoogstaangeslagenen' 21.

⁴¹ Groningen had in 1814 twaalf zetels voor de 'landelijke stand', Friesland 31 (later 18).

⁴² Van de 25 Groninger notabelen stroomden in 1814 acht (32%) door naar de Staten en twee naar de Kamer.

hun wijze van zien en denken uit te leggen en toe te passen', klinkt daarom onoprecht.⁴³ Tegelijkertijd blijkt bij deze kwestie dat de grondslagen van het staatsbestel wel degelijk in het geding waren. Een van de eerste Friese Statenleden die zich als 'stelselmatig liberaal' ontpopten, was de in 1830 in Groningen in de rechtsgeleerdheid gepromoveerde mr. Schelte baron van Heemstra (1807-1864). In 1844 kreeg hij de meerderheid van de Statenvergadering mee voor een verzoek aan de koning om een grondwetsherziening. Kort daarop is hij afgevaardigd naar de Tweede Kamer, die toen door Provinciale Staten werd gekozen. Toen Van Heemstra in de Kamer eind 1844 als een van de 'negenmannen' zijn eigen herzieningsvoorstel in stemming bracht, haalde dit voorstel het niet, maar de Friese Staten herkozen hem in 1847 toch als Kamerlid. In Groningen en Zuid-Holland verloren de negenmannen Wichers en Thorbecke hun zetels bij de eerstvolgende verkiezingen.⁴⁴

Yme Kuiper beschouwt de van 1842 tot 1881 uitgegeven *PFC* als het eerste stelselmatig liberale periodiek in Friesland. De titel van de vanaf 1837 verschenen en nog steeds bloeiende *Vrije Fries* zou eveneens op een liberale oriëntatie kunnen wijzen. In de eerste aflevering wordt deze titel uitgelegd als een eerbetoon aan 'onze krachtige voorvaders', die geen andere vrijheid zouden hebben gewild dan 'de vrijheid onder de wet'. De redactie wilde 'mede onze vrijheid [...] handhaven'.⁴⁵ De uitgever, het in 1827 opgerichte Provinciaal Fries Genootschap ter beoefening der Friese Geschied-, Oudheid- en Taalkunde, was een club van 'zindelijke burgerheren': dominees, dokters, een notaris, rechters, hoogleraren – en grietmannen. De 'ultraliberale' Tjalling van Eysinga was een van de eerste leden. Was dit genootschap dan niet alleen de kraamkamer van de 'Friese beweging', maar ook van het Friese liberalisme? Goffe Jensma (2002) geeft onder het motto 'stedelijk en gestudeerd' een beknopt groepsportret van de 31 genodigden voor de oprichtingsvergadering van het Genootschap. Op drie na kwamen ze uit de 'hoogste maatschappelijke strata': vooral adel, regenten en leden van de rechterlijke macht. Jensma laat hun politieke oriëntatie buiten beschouwing. Daarom is deze hier onderzocht. Ook vier mannen die niet waren uitgenodigd, maar wel op de eerste ledenlijst staan, zijn meegenomen.⁴⁶ Vijf namen komen voor in het wandeldagboek van Jacob van Lennep uit 1823: gouverneur Aeblinga, dr. H. Amersfoordt, mr. D.H. Beucker Andreac, prof. mr. J.W. de Crane en prof. C. Mulder. Ze gingen vriendschappelijk om met Van Lenneps ultraroyalistische reisgezel mr. Dirk graaf van Hogendorp. Voor zover deze Friezen landelijke politiek hebben bedreven, staan ze als Oranje- of regeringsgezind te boek. Dat gold ook voor de broers mr. W.B. en mr. W.W. Buma, die in 1832 en 1834

⁴³ Aangehaald in Kuiper, *Adel* 302.

⁴⁴ Kuiper, *Adel* 312-316.

⁴⁵ Spanninga, 'Vlaggeschip' 391.

⁴⁶ Jensma, 'Erfenis' 32-35; bijlage 15, hierna.

genootschapslid werden, en voor drie andere leden van het eerste uur: Chr. Binkes, mr. A.A. van Boelens en C.E.E. baron Collot d'Escury. Alleen jhr. mr. S.H.R. van Eysinga, een broer van de 'ultraliberale' grietman, voerde oppositie tegen het financiële bewind van de koning.⁴⁷

Het Fries Genootschap was dus beslist niet exclusief liberaal of protoliberaal. Wel waren na 1840 enkele leden actief in de liberale beweging. De boerenzoon en predikant Rinse Posthumus, genootschapslid van het eerste uur, preeste in 1831 de 'ronde en moedige verdediging van recht en waarheid' door het Tweede Kamerlid M.P.D. baron van Sytzama (1789-1848), tevens grietman van Idaarderadeel. Breuker ziet hierin nauwelijks verhulde kritiek op de koning, want Van Sytzama was woordvoerder van de 'financiële oppositie' tegen de geldverslindende oorlog in België. Openlijke oppositie was voor Posthumus toen nog een brug te ver. Pas in 1840 droeg hij zijn pamflet *Een woord ter opwekking van den Volksgeest in het zwijgend Friesland* op aan de stelselmatig liberaal mr. D. Donker Curtius (1792-1864). In 1842 werd hij redacteur van de *PFC*. Twee andere genootschapsprominenten, mr. W.W. Buma en de Leeuwarder boekhandelaar en archivaris W. Eekhoff (1809-1880), schreven in 1848 niettemin een scherp antiliberaal pamflet.⁴⁸

Niet liberalisme maar cultureel particularisme bond de genootschapsleden. Jensma heeft aangetoond dat de oprichting van het Fries Genootschap voortkwam uit een particularistisch *réveil* onder de notabelenelite – of wat daarvan in Friesland over was, want veel invloedrijke en vermogende Friezen vestigden zich in de negentiende eeuw in het Haagse machtscentrum. Nog meer dan onder het oude stadhouderlijk bestel en het Bataafse en Franse bewind werd Friesland na 1813 geregeerd vanuit Den Haag. In de ogen van veel achterblijvers werd het 'vrije' Friesland gekoloniseerd en gemarginaliseerd. Yme Kuiper herkent dit gevoel ook in de liberale *PFC*.⁴⁹

Waarom moet het Franeker atheneum [de opvolger van de hogeschool – KK] worden gesloten? Waarom zijn onze belastingen zo hoog? Waarom niet meer rijks gelden voor onze wegeaanleg? In Groningen [is] men bezig [met] spoorwegen – waar blijven wij?

Kennelijk liet niet alleen de liberale oppositie maar ook de stroomfluit van de vooruitgang zich in Groningen eerder horen dan in het 'ultraliberale' Friesland.

⁴⁷ Mak en Mathijssen (ed.), *Lopen* 57-96; *Parlement & Politiek*. Voor zover bekend zijn vanuit Friesland in die tijd geen petitieën aan de koning gericht inzake taalvrijheid, waarvoor met name liberalen en katholieken in de zuidelijke Nederlanden, maar ook in Zeeland en Gelderland, zich in 1828 inzetten (De Jonghe, *Taalpolitiek* 324-325, 347-351).

⁴⁸ Breuker, 'Posthumus' 12; Kuiper, *Adel* 316-317.

⁴⁹ Jensma, 'Erfenis' 23-64; Kuiper, '1795-1848' 135.

Boeren waren in de Groninger Staten tussen 1814 en 1850 veel sterker vertegenwoordigd dan in de Friese. Deze Statenzetels werden overigens niet gewonnen met openlijke verkiezingscampagnes maar door uitgekiend lobbywerk. De Groninger boeren waren hierin bijzonder bedreven. Geert Reinders (1790–1869), die in 1825 Statenlid werd, organiseerde zijn achterban zelfs in een netwerk van debatclubs onder de naam ‘Maatschappij ter Bevordering van het Algemeen Welzijn’ – met een knipoog naar het Nut.⁵⁰ Zo’n efficiënte boerenlobby lijkt toen in Friesland niet te hebben bestaan. Bovendien werd daar in 1825 het aantal Statenzetels voor de landelijke stand verminderd. Van 1817, toen er voor het eerst Statenverkiezingen waren, tot 1825 koos iedere grietenij twee Statenleden: een edelman en een ‘gewone’ grondeigenaar. In 1825 kreeg de Friese adel zijn eigen vaste Statenzetels. Het Bildt ging toen op in een kiesdistrict van negen grietenijen waarin de grondeigenaars via kiesmannen zes Statenleden aanwezen. Dit speelde vooral grootgrondbezitters met translokale netwerken in de kaart. Boeren met overwegend plaatselijke netwerken hadden het nakijken. De positie van de adel in de Friese Staten werd dus in 1825 versterkt, die van de landelijke stand verzwakt.

In het eenheidsstaatsbestel van 1814 was de macht van de onder het *ancien régime* zo onafhankelijke provinciebesturen sterk beperkt. Statenzetels telden nu vooral om invloed in Den Haag te verwerven. De *LC* had dan ook meer aandacht voor het optreden van Friese Tweede Kamerleden zoals mr. Daam Fockema (1771–1855) en de al genoemde baron van Sytzama dan voor de Friese Statenvergaderingen. Fockema en Van Sytzama stemden in 1831 tegen de gedwongen lening en keurden in de jaren daarna de rijksbegroting af. De *LC* drukte hun Haagse redevoeringen voluit af, wat hen in Friesland een heldenstatus opleverde. Van Sytzama volgde in 1840 Van Zuylen op als gouverneur. Hij erfde van hem een conservatief college van gedeputeerden, maar driekwart van de Statenleden steunde in 1844 Van Heemstra’s hervormingsplan. Ze hielpen Van Heemstra in hetzelfde jaar aan een Kamerzetel.

De verpaupering van het platteland en de proletarisering in de steden bleek uiteindelijk een tijdbom onder het oude bestel. In 1845 leidde een misoogst tot een voedseloproer in Den Haag. De regering volhardde in een economisch *laissez-faire*. In 1847 braken in Friesland en Groningen soortgelijke voedselrellen uit. In Harlingen werd op 24 juni een schip met voor Engeland bestemde aardappelen geplunderd. Het oproer breidde zich snel uit. In Leeuwarden en Groningen vielen doden. De vrees voor nieuwe onlusten werd in 1848 gevoed door revoluties in Duitsland en Frankrijk. Hoe diep die angst zat, blijkt uit de naam waaronder G.W. Wassenaar en andere Bildtse notabelen op 9 juli een open brief aan Donker Curtius in de *PFC* lieten afdrukken: een voorstel tot oprichting van een ‘vereniging tot bevordering van hervorming zonder wanorde’. Donker werkte

⁵⁰ Botke, *Boer en heer* 264–265, 296–297.

toen al aan een nieuwe grondwet. Zodra deze was aangenomen, presenteerde *Hervorming zonder wanorde* zich als een kiesvereniging met liberale programmapunten, waarbij vooral de eis tot afschaffing van het grietmanschap in Friesland opviel.⁵¹ Kon Posthumus in 1840 nog schrijven over een ‘zwijgend Friesland’, waar alleen in de Statenzaal hardop protoliberale stemmen klonken, in 1848 was ook hier de ‘volksgeest’ uit de fles.

Vatten we de ontwikkelingen in Friesland en Groningen kort samen, dan zien we in Groningen een relatief goed georganiseerde protoliberale boerenlobby. Die werd in de Staten overstemd door conservatieven, van wie velen een band hadden met de stad Groningen. In de Friese Staten, waar een protoliberale adel de toon aangaf, waren boeren geen machtsfactor. Alleen de Bildtse boerenelite was van 1814 tot 1850 vrijwel permanent in de Staten aanwezig. In de volgende paragraaf worden hun vroege contacten met Groninger protoliberale beschreven.

Protoliberale op de Friese klei

Wat nu volgt, bouwt voort op het onderzoek van de Groninger boerenelite door Botke. Hij beschrijft de netwerken waarin Groninger herenboeren tussen 1760 en 1960 actief waren: opleiding, leescultuur, (toegepast) natuurwetenschappelijk onderzoek en politieke emancipatie.⁵² Bij de opleiding van de Friese protoliberale en liberalen denken we voor Het Bildt allereerst aan de ‘voorstrevende onderwijzers’ van Sannes. Van de drie voorbeelden die Sannes geeft, was echter alleen Wopke de Jong (Sint Annaparochie) al vóór 1848 aangesteld. Hij schreef pamfletten tegen een plaatselijke predikant, maar dat maakt hem nog geen wegbereider van het liberalisme. Sannes’ andere voorbeelden zijn pas na 1848 benoemd door liberale schoolbesturen.⁵³ Bepalend voor de modernisering van het Bildtse onderwijs was vooral het beschavingsoffensief dat de in 1816 benoemde grietman J.L. Huber (1750-1826) heeft gevoerd. In zijn memoires schrijft hij:⁵⁴

‘Bijzonder [heb] ik erkenning aan de waardige en kundige onderwijzers der jeugd, welke door doelmatige onderrichting in vele wetenschappen, vatbaar voor de jaren, en opleiding tot beschaving, waarin zij voorbeelden zijn geweest[,] doen mij alles gunstig vooruitzien.’

Hubers meest geestdriftige medestander was de onderwijzer B.L. van Albada (1792-1876), wie hij in 1819 een vaste aanstelling in Oudebildtzijl bezorgde.

⁵¹ Kuiper, ‘1795-1848’.

⁵² Botke, *Boer en heer*.

⁵³ Sannes, *Geschiedenis* III 211, 293-299.

⁵⁴ Japikse, ‘Huber’ 244, 247. Over beschavingsoffensieven in de negentiende eeuw: Kruithof, ‘Deugdzaam natie’.

Van Albada schafte ouderwetse leerstof af zoals het rekenboek van Bartjens en het 'hanenboek'. In Groningen, waar hij enige jaren theologie studeerde, had hij de methoden van de onderwijsvernieuwer Hendrik Wester leren kennen. In zijn memoires vertelt Van Albada hoe Huber regelmatig de Bildtse onderwijzers aan tafel noodde om vrijuit over schoolzaken te spreken.⁵⁵ Huber komt uit deze verhalen naar voren als een toegankelijk bestuurder die de juiste toon wist te treffen om mensen aan zich te binden.

Om het hoge schoolverzuim (vooral tijdens de vlas- en aardappeloogst) te bestrijden, wilde Huber de scholen niet alleen beter maken maar ook aantrekkelijker. Met feestelijke openbare examens, waarbij de beste leerlingen boeken en prenten van het Nut kregen en de grietman zelf de leerkrachten en leerlingen (en hun ouders) prees, maakte hij de schoolbesturen, waarin landeigenaars de dienst uitmaakten, rijp voor verbetering van de schoolgebouwen. De scholen werden bekostigd door een groep landeigenaars. Deze regeling, onderdeel van de laatste privatiseringsronde in 1752-1757, was de hoofdoorzaak van de verwaarlozing van het onderwijs, zowel inhoudelijk als materieel. Met provinciale steun kon Huber in 1819 als eerste Van Albada's school renoveren. Daarmee werd dit *de facto* de eerste gemeenteschool van Het Bildt.⁵⁶

Huber, die in 1787 en 1795 een van de leiders van de Friese patriotse beweging was en tot zijn benoeming in 1816 vrederechter (een soort civiele kantonrechter) in Dronryp, was zonder twijfel een verlicht bestuurder. In zijn onderwijsbeleid overheerste niettemin, om met Van Sas te spreken, de 'vaderlandse imperatief': het aankweken van liefde voor vorst en vaderland. Het door Wester en zijn geestverwanten voorgestane onderwijs was in zekere zin verlicht en modern, maar het leerde een uitgesproken protestants-christelijk-nationale variëteit van de verlichting. Zo jubelt de door Van Albada ingevoerde 'moderne' leer-gang vaderlandse geschiedenis van Wester:⁵⁷

De lotgevallen van ons Land/ vertonen ons des Hoogsten hand!

De eerste Bildtse schooljongens die met deze ideeën opgroeiden, liepen tegen de twintig toen de Belgische opstand uitbrak. Hier en daar in Friesland werd openlijk sympathie geuit met de Belgische rebellenleider De Potter, maar uit de plaatselijke rechtbankarchieven en uit het dagboek van kastelein Wassenaar blijkt niet dat deze liberaal ook in Het Bildt steun genoot.⁵⁸ Wassenaar beschrijft wel hoe 'Brabant' in opstand kwam en hoe honderd Bildtse schutters zonder morren naar het zuiden vertrokken. Door zulke 'nationalistische reflexen', aldus Van Sas,

⁵⁵ Van Albada, *Uit de oude doos* 102; Sannes, *Geschiedenis* III 131.

⁵⁶ Sannes, *Geschiedenis* III 129-144.

⁵⁷ Nieuwland, 'Friesland' 195-196; NP 77 (1993) 318; Van Sas, *Metamorfose* 97; Wester, *Schoolboek* 112.

⁵⁸ Tresoar/16/710-711, 16/758-759, 16/1216, 16/1219.

werd de tendens tot liberalisering van het politieke bestel eerder de pas afgesneden dan bevorderd.⁵⁹

Als voedingsbodem voor protoliberaale ideeën komt daarom niet zozeer het volksonderwijs in aanmerking als wel het privéonderwijs. Rijke boerenzoons konden in Groningen en Friesland terecht op Latijnse of Franse scholen in de stad of gingen voor hun vervolgopleiding in de kost bij een predikant. Wie voor de universiteit bestemd was, leerde Latijn en Grieks, de rest Frans en Duits of Engels.⁶⁰ Van vier Bildtse predikanten is bekend dat zij tussen 1748 en 1814 koststudenten hadden: ds. D.P. Bakker en ds. W. Mebius te Sint Jacobiparochie en ds. G. Lemke en ds. E.H. Tenckinck te Sint Annaparochie. Uit een gedicht bij het proefschrift van Kornelis Wassenaar uit Sint Annaparochie (1767) valt af te leiden dat hij door Lemke op de Franeker hogeschool is voorbereid. Bakker en Tenckinck stoomden Daniël Beucker Andreae, een zoon van de Bildtse grietenijsecretaris, klaar voor zijn rechtenstudie (1791-1795). Tenckinck leidde ook een zoon van Huber op. L.J. Huber ging in 1800 in Franeker studeren, evenals de boerenzoon K.B. Wassenaar (1781-1841) uit Sint Jacobiparochie. Huber is gepromoveerd, Wassenaar niet. In 1811 was hij zelf boer en in 1816 raadslid. Hij was een neef van Statenlid K.A. Wassenaar, die in 1816 eveneens raadslid was. Ds. Mebius was al vóór zijn intrede in Het Bildt (1828) de mentor van Rinse Posthumus, die in 1809 in Groningen ging studeren. Posthumus' vader was van huis uit graanboer, net als de vader van K.B. Wassenaar.⁶¹

De opleiding van de advocatenzoon Binse Albarda begon wel in het reguliere onderwijs. Hij was geboren in Sint Annaparochie en groeide op in Ferwert. Op de dorpschool leerde hij de Friese standenmaatschappij kennen. Kinderen van de lokale 'aristocratie' werden er stelselmatig voorgetrokken. Na de Franse en Latijnse school in Leeuwarden schreef hij zich in 1814 in bij de rechtenfaculteit in Groningen.⁶² Hij kon niet meer in Franeker terecht, want de hogeschool was in 1811 gesloten. Wel kwam daar na 1815 een rijksatheneum met een chirurgijns-, notaris- en onderwijzersopleiding. Tot de opheffing in 1842 zijn hier nog vier Bildtse studenten ingeschreven (zie bijlage 9). Binse werd in 1814 de eerste Bildtse student in Groningen. In de volgende jaren zou driekwart van alle in Het Bildt geboren studenten voor deze stad kiezen. Een enkeling ging naar Leiden of Utrecht.⁶³ Ook het 'ultraliberale' Friese Statenlid jhr. mr. Tjalling van Eysinga en zijn broers Schelte (het latere Tweede Kamerlid) en Idzerd Frans studeerden in Groningen. Ze liepen er onder meer college bij de in Harlingen geboren en in

⁵⁹ Van Sas, *Metamorfose* 33.

⁶⁰ Botke, *Boer en heer* 225-229; Breuker, 'Tenckinck'.

⁶¹ Kuiken, 'Keesen' 205; De Crane, 'Beucker Andreae' 286-287; Breuker, 'Tenckinck' 22; Halbertsma, 'Posthumus'; NP 77 (1993) 318-320, 323-324.

⁶² GrA/449/3.

⁶³ Vergelijk Caljé, *Student* 175.

1783 in Franeker gepromoveerde mr. Seerp Gratama (1757-1837), die in 1801 hoogleraar natuur-, staats- en volkenrecht werd.⁶⁴ Gratama had na de revolutie van 1795 Huber en andere Friese patriotten gesteund. Zijn zoon Hendrik huwde in 1827 een nichtje van Daam Fockema, een voorman van dezelfde revolutie.⁶⁵

In de Groninger proefschriften van de Eysinga's en Albarda, die in 1819 in de rechten promoveerde, klinkt weinig politiek door. Wel duikt al in de eerste stelling van Idzerd Frans van Eysinga (1817) het begrip *libertas* op. Vrij vertaald: 'Vast staat dat vrijheid de grondslag is voor de tenlastelegging van handelingen'. Zijn proefschrift (een technisch betoog over huwelijksrecht) gaat hierop niet verder in, maar de eerste stelling vertoont een echt Gronings trekje: niet Romeins recht maar natuurrecht vormde het uitgangspunt. Dit was een erfenis van Gratama's voorganger prof. mr. F.A. van der Marck, die in 1798 een *Schets van de rechten van den Mensch* had gepubliceerd. Gratama's eigen colleges draaiden eveneens om het natuurrecht. Dit wordt weerspiegeld in het proefschrift van Binse Albarda (1819), dat opent met een natuurrechtelijke beginselverklaring: in de samenleving moeten de daarbuiten geldende natuurrechten van de mens worden ingeperkt. In stelling IX onderschrijft hij de opvatting van Montesquieu dat de kosten en andere nadelen van de rechtsstaat de prijs zijn die iedere burger voor zijn vrijheid betaalt.⁶⁶

In Groningen was in de negentiende eeuw niet alleen het natuurrecht in trek, maar ook de kritische filosofie van Kant, een methode waarin, om met Auke van der Woud te spreken, 'het natuurrecht [...] onder het kale licht van de zuivere rede samen met de eenhoorns, de sirenen en de zeemeerminnen terzijde gelegd werd.' Waarin deze methode op staatsrechtsgebied verschilde van het natuurrecht, is in 1847 geformuleerd door een leerling van Thorbecke: 'De Grondwet beperkt niet de soevereine macht des Konings, de Grondwet geeft hem de macht'. De macht van de vorst was dus niet door de natuur of door God gegeven, maar een rechtskundige (dus menselijke) constructie. Groninger Kantianen zoals Th. van Swinderen en B.H. Lulofs gingen nog niet zo ver. Ze poogden de Kantiaanse kritiek in te passen in de dogma's van het natuurrecht.⁶⁷ Er is iets voor te zeggen om het natuurrecht (waarvan Rousseau's theorie van de volkssoevereiniteit veruit de radicaalste uitwerking was) te beschouwen als de filosofische basis van het protoliberalisme en de systematische methode van de Kantiaanse kritiek als die van het stelselmatig liberalisme.

Groningen lijkt de kweekvijver te zijn geweest voor de eerste generaties protoliberalen en liberalen in de Friese Staten. Binse Albarda werd hier in 1819 erelid van een studentenclubje dat onder leiding van Van Swinderen weten-

⁶⁴ Botke, *Heer en boer* 282.

⁶⁵ Kuiken, 'Keesen' 223; Kuiper, *Revolutie* 27-32.

⁶⁶ Van Eysinga, *Disputatio*; Albarda, *Dissertatio*.

⁶⁷ Ast-Boiten, *Stad* 172-173; Van der Woud, *Het lege land* 304, 506, 519-520.

schappelijke voordrachten hield. Een jaar- en clubgenoot van Albarda roemde in 1819 de 'vrijheid, gelijkheid en onafhankelijkheid' in de studentenwereld. Zeker voor Albarda zal de vrije omgang met aristocraten zoals Idzerd Frans van Eysinga na zijn pijnlijke schoolervaringen in Ferwert wel een verademing zijn geweest.⁶⁸ Idzerd Frans werd al in 1814 Statenlid en was dit nog toen Albarda in 1831 eveneens in de Friese Staten werd gekozen door de landeigenaars in het district Burgum (vijftien grietenijen in Oostergo). K.A. Wassenaar, de enige boer in de Staten, trad in datzelfde jaar af. Hij was in 1826 voor het laatst herkozen in het district Dronryp (negen grietenijen in Westergo). Pas in 1835 kozen de kiesmannen van de landelijke stand in dit district opnieuw een boer in de Staten: Gerrit Willems Wassenaar (1781-1854) uit Sint Jacobiparochie, die van 1812 tot 1814 *maire adjoint* van dat dorp was en in 1827 in de Bildtse grietenijraad kwam. (afb. 30) Albarda en Wassenaar steunden in 1844 beiden Van Heemstra's liberale hervormingsvoorstel, evenals de meerderheid van de adellijke Statenleden (de 'ridderschap'), waaronder jhr. mr. F.J.J. van Eysinga (1818-1901, een zoon van Idzerd Frans) en jhr. mr. J.S. van Harinxma thoe Slooten (1802-1852). Van Harinxma groeide op Sjuksmastate in Waaxens op en begon in 1820 aan zijn Groninger rechtenstudie. Mogelijk is hij erop voorbereid door de in 1815 door zijn vader in Waaxens aangestelde predikant Rinse Posthumus.⁶⁹

In de Statenzaal kwamen de Bildtse boerenpolitici K.A. en G.W. Wassenaar in nauw contact met deze oppositiegroep, waarin adellijke en patricische Statenleden de toon aangaven. We weten niets van de opleiding van deze 'boerenliberalen', maar privéonderwijs lag wel binnen hun mogelijkheden. Meer zekerheid is er over de contacten van hun groep met prominente Groninger collega's zoals Geert Reinders en de Teenstra's, met wie ze onder meer hun natuurwetenschappelijke belangstelling deelden. Als brug diende de ontwikkelde boerenfamilie Rienks uit Hallum, die ook in Het Bildt vertakt was.⁷⁰ Zes van de 99 leden van het leesgezelschap *Ledige uren nuttig besteed* in Oudebildtzijl die zich tussen 1792 en 1842 inschreven, waren Rienksen. In juli 1821 bezochten acht Groninger herenboeren, onder wie Reinders en M.D. Teenstra, de werkplaats van de telescoopbouwer Sieds Rienks (1770-1845) in Berltsum. Hun gids was Sieds' broer Jan, die in 1806 was getrouwd met een Groningse en nu boerde in Hornhuizen. De Groningers overnachtten op weg naar Berltsum bij *mem* Rienks in Hallum. In Berltsum werden ze getrakteerd op aardbeien met slagroom en wijn – en Friese gedichten van Gijsbert Jakobs. De dag daarna bezocht de groep Eise Eisinga (1744-1828) in zijn planetarium in Franeker.⁷¹ Sieds had van de 'boerenprofessor' Arjen Roelofs (1754-1828) uit Hijum telescopen leren slijpen.

⁶⁸ GrA/449, inv. nrs. 1, 3, 4; Ast-Boiten, *Stad* 170-181; Caljé, *Student* 203, 221-225.

⁶⁹ Breuker, 'Posthumus' 17.

⁷⁰ Terpstra, *Rienksen* (samenvatting in schema 8, hierna).

⁷¹ Botke, *Boer en heer* 118, 253.

Samen bouwden ze bliksemafleiders voor plaatselijke boeren (althans voor de vrijzinnigen onder hen, want voor streng gelovigen was een bliksemafleider evenzeer uit den boze als het inenten van vee) en een telescoop voor Lodewijk Napoleon. Via Eisinga ontmoetten ze de hoogleraar J.H. van Swinden (1746-1823), die hen de opdracht voor een sterrenkijker voor de Leidse universiteit bezorgde. Voor dit project namen ze hun verwant R.H. Hommema (1791-1854) in de arm, die in 1825 in Sint Annaparochie een bliksembeveiligingsbedrijf zou beginnen. Hommema was een zwager van Gerrit Wassenaar. Van Albada beschrijft hoe dit hele gezelschap in 1820 bijeen was in de tuin van Roelofs om een totale zonsverduistering te zien.⁷²

Hommema kreeg voor het opzetten van zijn bedrijf steun van Gerrit Wassenaars broer Bente Wassenaar (1795-1880), een van de kleurrijkste boeren in dit netwerk. 'B.W.W.', die in 1835 was getrouwd met de weduwe van Klaas Rienks uit Feinsum, had volgens Van Albada een *dandy horse* (loopfiets) gebouwd en bezat als eerste in Friesland een zaaimachine voor koolzaad zoals ook Teenstra die in Groningen had ontwikkeld. Omstreeks 1830 bedankte Bente als lidmaat van de hervormde gemeente Vrouwenparochie, waarvan hij vijf jaar kerkvoogd was geweest. Hij was een van de eerste Friese leden van de vrijdenkersvereniging *De Dageraad* en werd in 1876 ereid. In 1963 meende de genealoog Vleer zelfs dat Bente een bibliotheek vol Duitse en Franse boeken over natuurkunde en atheïsme bezat, die de Leeuwarder boekhandelaar Eekhoff voor hem inkocht. Als bron noemde Vleer 'brieven [tussen] hem en zijn vrienden Worp van Peima, ds. Rinse Posthumus en Roelof Hommema', waarover Wumkes in 1914 in *De Vrije Fries* had geschreven.⁷³ Die briefwisseling komt uit de nalatenschap van Eekhoff en bevat geen brieven van of aan Wassenaar, maar wel van Van Peima aan Eekhoff. Zo bestelde Van Peima in 1840 bij Eekhoff Rousseau's *Du contrat social*. Wassenaar wordt in deze briefwisseling genoemd, maar niet zijn boekenbezit. Mogelijk heeft Vleer Van Peima met Wassenaar verward.⁷⁴ Dat neemt niet weg dat deze 'bende van vier' (Hommema, Van Peima, Posthumus en Bente Wassenaar) vanaf 1820 langs allerlei lijnen verknoopt was met de protoliberale oppositie in de kleibouwstreek. Wetenschap en techniek bleven een bindend element. Zo bezocht Van Peima de modelboerderij van de Teenstra's, waar Reinders in 1806 als *élève* had gewerkt.⁷⁵ Andersom waren bijna alle Groningers die in 1821 de Rienksen bezochten, lid van Reinders' 'Maatschappij'. Twee waren tevens gemeenteraadslid en lid van een naar lokale begrippen elitair leesgezelschap in Leens.⁷⁶

Het vermoeden dat hierbij rijst: dat de Bildtse protoliberale kunst van het

⁷² Van Albada, *Uit de oude doos* 115-119.

⁷³ Ferwerda, *Uytland* 205; Wumkes, 'Worp'; Vleer, *Wassenaars* nrs. XI-1000, XII-1251, XII-1253.

⁷⁴ Wumkes, 'Worp' 163, 171; zie ook Botke, *Boer en heer* 226, 317, 546.

⁷⁵ Botke, *Boer en heer* 203, 227, 229.

⁷⁶ Gegevens uit De Vries, *Tussen liberalisme*.

translokale lobbyen en netwerken hebben geleerd van hun Groninger collega's, kan zonder een volledige netwerkanalyse van de gehele negentiende-eeuwse 'landelijke stand' in Friesland en Groningen niet worden bewezen. De vraag welke plaats leesgezelschappen zoals *Ledige uren* hadden bij het uitrollen van het hier geïdentificeerde protoliberale netwerk, kan wel min of meer worden beantwoord. In Vrouwenparochie en Oudebildtzijl fungeerde *Ledige uren* al in 1792 op een soortgelijke wijze als het Nut elders in Nederland. Pas in 1807 werd het Nut actief in Sint Jacobiparochie en in 1821 kreeg Sint Annaparochie een Nutsdepartement met grietman Huber als voorzitter.⁷⁷ Bij *Ledige uren* werd in 1792 Thomas Paine's *Rechten van den mensch* gelezen. Op de ledenlijst staan Van Albada (1817-1828), Hommema (1826-1854), Bente Wassenaar (1839-1879) en twee zoons van Gerrit Wassenaar. Onder leiding van Van Albada werden aanvankelijk 'wetenschappelijke werken' gelezen van auteurs zoals Rousseau, Uilkens en Martinet. In 1842 stelde Van Albada's opvolger A.R. Koopmans echter: 'Wij zijn geen geleerd gezelschap maar een volksleesgezelschap'. Voortaan stond niet het debat maar de ontwikkeling van 'goede smaak' voorop. Trots meldde Koopmans dat onlangs de roman *Sarah Burgerhart* was aangeschaft.

Het is natuurlijk maar wat je 'volks' noemt. In de voorafgaande vijftig jaren (1792-1842) had de helft van het ledenbestand van *Ledige uren* steeds bestaan uit welgestelde boeren en verder uit predikanten, onderwijzers, ondernemers en renteniers. Er was één notaris lid (W. Kuijpers te Vrouwenparochie), maar geen enkele arbeider.⁷⁸ Kuijpers' opvolger E.P. Brunger (1808-1875) uit Workum werd geen lid, maar Brungers schoonvader, de chirurgijn J.R. van der Ley, was dat wel. In 1842 huwde Brunger diens dochter.⁷⁹ In hetzelfde jaar begon hij te schrijven voor de *PFC*. In 1848 richtte hij samen met het Statenlid Gerrit Wassenaar de kiesvereniging *Hervorming zonder wanorde* op. Wassenaar werd voorzitter en Brunger secretaris. In 1850 werd hijzelf in de Friese Staten gekozen. Brunger was in 1856 tevens secretaris-penningmeester van het Nutsdepartement. Geen van de leden van *Ledige uren* heeft in deze periode in de Friese Staten gezeten. Wel was het leesgezelschap vanaf 1795 bijna voortdurend met één of meer leden vertegenwoordigd in opeenvolgende Bildtse gemeente-, municipale en grietenijbesturen. Na 1851 traden deze leden/politici op voor *Hervorming* en na 1883 als 'liberalen'.⁸⁰ Hoewel *Ledige uren* in 1842 enige afstand nam van zijn vooruitstrevende programma, vormde het tot die tijd een invloedrijke lokale tak van het translokale protoliberale netwerk dat zojuist is beschreven.

⁷⁷ Sannes, *Geschiedenis* III 312-313.

⁷⁸ Norder, *Leesgezelschap* 75-79.

⁷⁹ Sannes, *Geschiedenis* III 522.

⁸⁰ Norder, *Leesgezelschap* 66-67, 70; Sannes, *Geschiedenis* III 491-496, verwerkt in bijlage 16, hierna.

Van protoliberaal naar liberaal

De gegevens zijn dus fragmentarisch, om niet te zeggen anekdotisch, maar de omtrekken van het protoliberaal netwerk dat tussen 1814 en 1842 op de Friese klei ontstond, zijn duidelijk. De boerenfamilie Rienks met zijn vertakkingen in Het Bildt en het Hogeland verbond de protoliberaal oppositie in Groningen met de ontwikkelde Bildtse boerenelite, georganiseerd in het invloedrijke lokale leesgezelschap *Ledige uren nuttig besteed*. De Rienksen waren verzwagerd met de politici Gerrit en Bente Wassenaar, van wie de eerste sinds 1835 in de Friese Staten zat en de tweede bevriend was met de predikant Posthumus. Diens vriend en collega J.H. Halbertsma (1789-1869) heeft gesuggereerd dat Posthumus na een bezoek van de Brit John Bowring in 1828 belangstelling kreeg voor het economisch liberalisme dat Bowring en Jeremy Bentham (1748-1832) in Engeland propageerden. Posthumus gaf in 1858 een pamflet uit waarin Benthams gedachten over armenzorg doorklinken. Van diens ideeën over vrijhandel is bij Posthumus daarentegen weinig terug te vinden. Ook de *Bijdrage tot eene verbeterde Staatshuishouding* die het Friese Statenlid mr. Binse Albarda in 1843 publiceerde, pleit niet voor vrijhandel, maar wel weer voor bezuiniging op overheidsuitgaven en een evenwichtige begroting.⁸¹ Deze opvattingen van Albarda liggen waarschijnlijk dicht bij de ‘vrijzinnige denkwijze omtrent de staatshuishouding’ die in de eerder aangehaalde advertentie uit 1844 zijn toegeschreven aan een Bildtse boerenpoliticus.

Uit deze beschrijving blijkt niet dat binnen dit netwerk van ontwikkelde kleiboeren enerzijds en academisch geschoolde politici anderzijds het liberalisme een bindende factor was, zoals dit in het begin van de negentiende eeuw in Engeland, Frankrijk of België werd beleefd. Onder de boeren waren doopsgezinden zoals de Teenstra's en de Rienksen goed vertegenwoordigd, maar hun bescheiden doperse identiteit was te zwak om ideologisch te binden. We hoeven dit tamelijk overzichtelijke netwerk ook niet door de statistische molen te halen om te zien dat de banden tussen de leden betrekkelijk los waren. Maar uit sociologisch onderzoek is inmiddels gebleken dat juist zulke losse ('zwakke') banden belangrijk zijn voor de uitwisseling van kennis en ideeën – en vermoedelijk in het bijzonder voor vernieuwende ideeën en ideologieën.⁸²

Uit dit alles blijkt wel dat de boerenelites die in de 'champagnejaren' van het liberalisme in veel gemeenten de macht kregen, geen idee hadden hoe een 'vrijzinnige staatshuishouding' moest worden opgezet. Particularistische reflexen voerden op het Friese en Groningse platteland de boventoon. Zo leidden pogingen van Wassenaar en Bronger om in 1843 de kosten van de Bildtse armenzorg (vanouds een taak van dezelfde goeie elite die ook de dorpsscholen betaalde) gedeeltelijk af te wentelen op 'buiteneigenaars' van Bildtland tot een aanvaring

⁸¹ Halbertsma, 'Posthumus' 234-237; De Jong, *Knooppunt* 255-256; Albarda, *Het heil*.

⁸² Granovetter, 'Revisited' 228-229.

met de in 1834 door Van Zuylen benoemde grietman jhr. T.A.M.A. van Andringa de Kempenaer. Uiteindelijk volgde hieruit een reeks verloren rechtszaken. De armen waren het voornaamste kind van de rekening; noch 'jonker Tjaard', noch de 'liberale' boerenelite toonde zich verantwoordelijk.⁸³ Op korte termijn hebben de liberalen het meest geprofiteerd van deze 'Bildtse kwestie'. Wassenaar en Brunger wisten hun conflict met de grietman voor te stellen als een strijd van 'echte Bilkerts' tegen de boze buitenwereld. Ze konden oogsten bij de raadsverkiezingen van 1851. Dank zij de hoge financiële kiesdrempel bemachtigde de boerenelite de meerderheid van de raadszetels. Het nieuwe 'liberale' bestuur (met drie Wassenaars in de raad en Gerrit Wassenaar als wethouder) voerde weinig economisch beleid en talmde met de invoering van de Armenwet van 1856. In die tijd leefde bijna één op de vier inwoners van de drie Bildtse parochiedorpen een deel van het jaar van de bedeling. Voor de gegoede kiezers had het etiket 'liberaal' inmiddels een sterke symbolische waarde gekregen. Dat ze zichzelf zagen als een moderne verlichte elite, blijkt uit de beelden die ze in 1846 op het kerkorgel in Sint Jacobiparochie lieten plaatsen: 'Waarheid' (met spiegel), 'Verlichting' (met toorts) en 'Vrede'.⁸⁴

We komen nogmaals terug op de 'vrijzinnige denkwijze omtrent de staats-huishouding' in de advertentie uit 1844. Volgens Sannes gaven deze woorden weer '[h]oe de meeste Bildtkers dachten en voelden'. Dat dit toch vooral beperkt bleef tot de lokale boerenelite, is af te leiden uit een kritisch pamflet dat de landarbeider J.C. Hoitsma (1822-1864) uit Vrouwenparochie in 1849 schreef. Volgens Hoitsma behandelden de meeste boeren hun paarden beter dan hun knechten, om van de dienstbodes maar te zwijgen, en kregen hun varkens beter te drinken dan hun werkvolk.⁸⁵ Hijzelf stamde uit een verarmd middenstandsgesin. Zijn overgrootvader was in 1749 chirurgijn en zijn grootvader winkelier. Zijn vader begon als schipper en stierf als landarbeider. Zijn moeder kwam uit een ietwat gegoede familie maar werkte als naaister.⁸⁶ Hoitsma hield de dorpsnotabelen in 1849 als het ware de spiegel van de Waarheid voor. Kon *Hervorming* zich niet beter inzetten voor andere zaken dan hogere graanrechten en lagere belastingen? Niet als het aan gezeten boerenfamilies zoals de Wassenaars lag. Nog in 1896 promoveerde Anne Wassenaar (1872-1910) uit Sint Jacobiparochie aan de Groninger rechtenfaculteit op een luxueus uitgegeven proefschrift met stellingen tegen onder meer arbeidstijdsbeperking en een wettelijk minimumloon. Wassenaars eerste stelling bepleitte niettemin om *abortus provocatus* uit het Wetboek van Strafrecht te halen.⁸⁷ Hij zou niet de laatste 'liberaal' zijn die zulke

⁸³ Sannes, *Geschiedenis* III 216-243; Bruin-Bekius, *De pong*; Kuiken, 'Symbolenstrijd'.

⁸⁴ Ferwerda, *Uytland* 171-185; Kuiken, 'Symbolenstrijd' 8.

⁸⁵ Sannes, *Geschiedenis* III 211; Hoitsma, *Roskam*.

⁸⁶ Tresoar/BR/LVP1840-1860/74; Van Lennep, 'Olivier' 57-59.

⁸⁷ Wassenaar, *Opmerkingen*; Vleer, *Wassenaars* nr. XV-2194.

bevlogen ideeën paarde aan praktische behoudzucht. De champagnejaren van het liberalisme waren inmiddels voorbij. In het jaar van Wassaars promotie keerde de sociaalliberale burgemeester Bergsma Het Bildt, waar Domela Nieuwenhuis en de in 1890 opgerichte landarbeidersvakbond *Broedertrouw* een begin van een revolutie hadden ontketend, de rug toe. Maar het verhaal van deze sociale strijd, die in 1917 tot de politieke emancipatie van de arbeiders leidde, is elders beter en uitvoeriger verteld.⁸⁸

Afbeelding 30. Gerrit Wassaar (1781-1854), boer, Statenlid en Bildts liberaal raadslid. (Tresoar)

⁸⁸ Onder meer Frieswijk, 'Broedertrouw'. Bergsma zelf publiceerde in 1896 een gedegen analyse van de sociale kwestie in Het Bildt (Bergsma, *Armenwet*). In het licht van zijn vertrek is die te lezen als een politiek testament.

7.

Bildtse notabelen en notabelencultuur omstreeks 1900¹**Inleiding**

Het vorige hoofdstuk is afgesloten met het proefschrift waarop Anne Wassenaar (1872–1910) in 1896 te Groningen in de rechten promoveerde. Dit typografisch fraai verzorgde gebonden boekje gaat over een technische kwestie uit het strafrecht, maar de stellingen laten zich lezen als een liberaal manifest. ‘Fixering van minimumloon en maximumarbeidsduur van overheidswege is niet wenselijk’, maar ook: ‘Abortus, door de geneesheer opgewekt, behoorde niet strafbaar te zijn’.² De eerste hier aangehaalde stelling was een stokpaard van de ‘liberale’ boerenelite die vanaf 1851 het bestuur in veel Nederlandse plattelandsgemeenten overheerste. Dit was het milieu waarin de promovendus Anne Wassenaar in 1872 in het Bildtse Sint Jacobiparochie was geboren.

Veel flamboyanter dan het ‘blauwe boekje’ dat Anne Wassenaar naliët, is de materiële erfenis van Annes verre neef en bijna-naamgenoot Atze Wassenaar, die in 1867 werd geboren op een monumentale boerderij in Sint Jacobiparochie en vanaf 1888 eveneens als rechtenstudent was ingeschreven. *Pièce de résistance* van deze erfenis is het Huis de Wolf aan de Rijkstraatweg in Haren, gebouwd in 1892.³ Deze opzichtige villa is illustratief voor de *belle époque*, het ‘hoogtij van burgerlijke cultuur’ zoals deze periode omstreeks 1900 is genoemd.⁴ De champagnejaren van het liberalisme in de Nederlandse politiek waren voorbij, maar de bovenlagen van de samenleving toonden omstreeks 1900 hun rijkdom in een verbijsterende veelheid van vormen en stijlen. Er lijkt een wereld van verschil te liggen tussen het exhibitionisme van de *bon-vivant* Atze Wassenaar en de ingetogen deftigheid van het proefschrift van de liberaal Anne Wassenaar. Toch lijkt een gemeenschappelijke factor aanwijsbaar. Deze zou zijn te benoemen als ‘burgerlijke cultuur’, maar dit begrip is historiografisch zo meerduidelijk dat een nadere operationele definitie nodig is.⁵ Het is praktisch om dit operationele begrip dan ook een andere naam te geven. Ons begrip ‘notabiliteit’ (letterlijk: ‘vermeldenswaardigheid’) sluit aan bij de bekende veldentheorie van Bourdieu. Het ziet op personen of families die vermeldenswaardige sporen hebben nagelaten op één of

¹ Dit hoofdstuk is niet eerder in druk verschenen.

² Wassenaar, *Opmerkingen*. Er zijn geen recensies gevonden in *Rechtsgeleerd magazijn* of andere vakpublicaties.

³ Kuiken, ‘Burgerlijke glorie’.

⁴ Bank en Van Buuren, *1900*.

⁵ Begripsgeschiedenis in Klock en Tilmans, ed., *Burger*; de recente discussie in Furnée, ed., *Stijlen*.

meer velden: economisch, sociaal of cultureel. Notabiliteit heeft daarnaast een schaaldimensie. Een persoon of familie kan lokaal, maar ook translokaal op een of meer gebieden notabel zijn. Een bijkomend voordeel van deze werkdefinitie is dat hij zowel 'boerse' als 'burgerlijke' elites kan omschrijven en zowel de Nederlandse adel ('rode boekje') als het patriciaat ('blauwe boekje') omvat. Je zou deze beide groepen samen kunnen definiëren als de 'paarse elite' van Nederland. Ze vormen binnen de Nederlandse notabelenelite een toplaag die door Jaap Moes (2012) is betiteld als 'aristocraten'.⁶

In vergelijking met deze toplaag heeft Hidde Feenstra (2007) de zich emanciperende plattelandselites in Noord-Nederland gekenschetst als 'gelegenheidsaristocraten'. De cultuur van de Groninger herenboeren is beschreven door Anton Schuurman (1989), Vincent Sleebe (1994) en IJnte Botke (2002).⁷ 'Was de Groninger boer niet eigenlijk een burger?', vroeg Goffe Jensma zich naar aanleiding van Botke's boek af.⁸ Deze vraag is niet zo simpel als hij lijkt. Evenals onder het analytische begrip 'burger' gaan onder het begrip 'boer' minstens drie lagen betekenisconstructies schuil. Bij een negentiende-eeuwse boer kunnen we ons in eerste aanleg een lid voorstellen van een sociaaleconomische groep. Het in 1890 uitgebrachte rapport van de nationale commissie die de oorzaken en gevolgen van de landbouwcrisis van 1878 onderzocht, definieerde dit bedrijfseconomisch: een landgebruiker met minstens één hectare grond en/of zes koeien was een (kleine) boer. Hierbinnen definieert Botke zijn 'herenboeren' als boeren met een bedrijf van minstens 40 à 50 hectare land, die op grote schaal (minstens vijf vaste werknemers) gebruik maakten van loonarbeid.⁹ Beide definities zijn dus gebaseerd op economisch kapitaal.

Vatten we een groep boeren, bijvoorbeeld de vrijzinnige boerenbevolking van de Fries-Groningse kleibouwstreek uit het vorige hoofdstuk, in sociale zin op als personen en families die min of meer intensief met elkaar omgaan (*convivium*) of onderling trouwen (*connubium*), dan raken we een tweede betekenislaag: die van levensstijl en/of mentaliteit. Botke behandelt de ontwikkeling van de levensstijl en mentaliteit van Groninger boeren in de negentiende eeuw als twee kanten van één en hetzelfde moderniseringsproces. Daarin verbindt hij de benaderingen van Schuurman, die levensstijl opvatte als materiële cultuur, en Sleebe, die de immateriële kant onderzocht. Schuurmans onderzoeksproject *Democratization and modernisation in the Dutch countryside (1840-1920)* bouwt voort op deze visie: de 'verburgerlijking' van het platteland als aspect van het proces. Piet van Cruyningen (2010) onderzocht dit proces in Gelderland.¹⁰ Zulke studies zijn

⁶ Kuiken, 'Revolutie en romantiek'; idem, 'Burgerlijke glorie'; Moes, *Onder aristocraten*.

⁷ Feenstra, *Spinnen* 130-157; Schuurman, *Materiële cultuur*; Sleebe, *Fatsoen*; Botke, *Boer en heer*.

⁸ Jensma, recensie 134.

⁹ Blauw, *Friese grond* 243, 261; Botke, *Boer en heer* 1.

¹⁰ Botke, *Boer en heer*; Schuurman, *Materiële cultuur*; Sleebe, *Fatsoen*; Van Cruyningen, *Boeren*.

paradigmatisch voor de ontwikkeling van de ‘nieuwe rurale geschiedenis’.¹¹

Het zelfbeeld van boeren verdient in deze discussie een afzonderlijke plaats. Het complexe begrip ‘levensstijl’, of we het nu in materiële of immateriële zin opvatten, krijgt diepte wanneer het ‘wij-perspectief’ erin wordt betrokken. De vraag is dan wel of hun *Selbstdarstellung* in de gangbare bronnen ook representatief is voor hun zelfbeeld. Zo is de lezer van egodocumenten vaak afhankelijk van *slips of the pen* die indirect een blik geven in de leefwereld van de schrijver. Bovendien zijn uit de families van Anne en Atze Wassenaar geen negentiende-eeuwse egodocumenten bewaard. De hierboven aangehaalde stellingen uit 1896 zeggen misschien iets over de mentaliteit van de promovendus, maar vrijwel niets over zijn zelfbeeld. Informatiever zijn de in de hierna volgende paragraaf te bespreken twintigste-eeuwse egodocumenten, aangevuld met een in 1963 door de familie geautoriseerde parenteel en enkele vraaggesprekken.¹² Deze gegevens worden tevens getoetst aan een reeks statistisch-demografische momentopnamen.

Het vervolg van dit hoofdstuk gaat over de manieren waarop twee families uit de Bildtse boerenelite omstreeks 1900 in economisch, sociaal en/of cultureel opzicht notabel waren: die van mr. Anne Wassenaar, hierna: de ‘Annestak’, en die van Atze Wassenaar, die we hier naar Atzes vader Nanne de ‘Nannestak’ zullen noemen.¹³ Deze drie velden zullen niet alleen afzonderlijk maar ook in hun onderlinge samenhang worden behandeld, want financieel-economisch kapitaal werd soms omgezet in sociaal en/of cultureel kapitaal en andersom. Een bruikbare maatstaf voor het financieel-economische kapitaal is voor de hier te beschrijven periode het voorkomen op de van 1851 tot 1917 gepubliceerde lijsten van hoogstaangeslagenen in de rijksbelastingen. Dit levert een werkdefinitie op van economische notabiliteit. Op soortgelijke wijze weerspiegelt het bekleeden van veel en/of hoge maatschappelijke functies de sociale notabiliteit van een persoon of familie. Vaak viel het een samen met het ander. Yme Kuiper (2006) geeft een lijst van de veertig Friese families die omstreeks 1850 de meeste voorname functies bekleedden. Bijna al deze in sociaal opzicht meest notabele families leverden na 1850 ook reeksen hoogstaangeslagenen.¹⁴

We zullen zien dat de Annestak en de Nannestak in beide opzichten als notabel golden, maar dat zij deze notabiliteit realiseerden in verschillende lokale en translokale contexten. Hoewel de Annestak graanhandel als kernactiviteit zag en de Nannestak de exportveefokkerij, dreef de economische kapitaalpositie van

¹¹ Zie hierover de slotalinea van hoofdstuk 1, hierboven.

¹² Kuiken, *Boelstra-Olivier; Vleer, Wassenaars*. Een parenteel bevat alle bekende afstammelingen in mannelijke en vrouwelijke lijn van een stamvader of stamouderpaar. Meer dan 50% van de naamdragers Wassenaar in het boek van Vleer uit 1963 stamt in vrouwelijke lijn af van de Hollandse stamvader (Anema, ‘Registratie’ 170).

¹³ Schema 9, hierna.

¹⁴ Aangehaald in Kuiken, ‘Revolutie en romantiek’ 8, 28-29.

beide families voor een groot deel op hun grondbezit. Omdat de Nannestak na 1889 tot de *absentee landlords* ging behoren, wordt hun economische ontwikkeling besproken als *casus* van het in de literatuur herhaaldelijk gesignaleerde absentisme: de situatie dat iemand gegoed was buiten zijn of haar eigen woonplaats.¹⁵ De mate van *absentee landownership*, ofwel absentisme, geeft aan in hoeverre een plattelandseconomie zoals de Bildtse was ingebed in translokale eigendomsnetwerken. Voor Het Bildt was dit verschijnsel niet nieuw, maar in de jaren 1890 werd het in het maatschappelijke debat geproblematiseerd. Zo remde absentisme volgens de landbouwcommissie van 1890 de ontwikkeling van de Friese landbouw, evenals bijvoorbeeld het gebrekkige kredietwezen. Omdat de Annestak actief was op dit laatste veld, waarin sociaal en financieel kapitaal nauw met elkaar zijn verweven, krijgt deze nevenactiviteit bijzondere aandacht. De vraag in hoeverre deze families in het culturele veld notabel waren, komt als derde aan de orde. Dit hoofdstuk besluit met een beknopt dubbelportret van Anne en Atze, met wie het ook begon.

Boerse en burgerlijke zelfbeelden

In het begin van de twintigste eeuw schreef een boerin uit de Groningse kleibouwtreek: 'Dat wij als boeren hier tennissen, is wel een merkwaardigheid'. In kringen van Groninger herenboeren kwam kort na 1900 namelijk de lawn-tennisport in zwang, die elders vooral als tijdverdrijf voor de aristocratie gold.¹⁶ Toch schuilt de 'merkwaardigheid' niet in het aristocratische of (wellicht inmiddels) burgerlijke van deze vrijetijdsbesteding, maar in de nadruk waarmee hier naar de eigen boerse status werd verwezen. Het mag waar zijn dat de Groningse plattelandselite zich omstreeks 1900 spiegelde aan de levensstijl van de gezeten burgerij, maar onze zegsvrouw vond zelf niet dat zij, om met Jensma te spreken, 'eigenlijk een burger' was. Ook uit onderzoek in andere landelijke gebieden, zoals in het kleibouwgebied van westelijk Zeeuws-Vlaanderen, blijkt dat met 'burgers' niet de top werd bedoeld van de dorpsamenleving (dat waren de 'grote boeren' en de niet-agrarische notabelen zoals de dominee, de dokter, de notaris en een enkele brouwer of graanhandelaar) maar de middenstand: winkeliers, herbergiers en ambachtslieden. Daaronder kwamen de arbeiders.¹⁷

Daniël Broersma en Goffe Jensma vinden niettemin dat 'noch in Groningen, noch in Friesland ooit sprake is geweest van authentieke plattelandscultuur'. In Friesland zou de 'boerse' identiteit ook in andere beelden en symbolen worden uitgedrukt dan in Groningen: geen classicistische villaboerderijen maar traditionele kophalsboerderijen. Friese grootgrondbezitters, veelal buiteneigenaars, zouden een voorkeur hebben voor zulke nostalgische, 'typisch Friese' boerderijty-

¹⁵ Definitie naar Moes, 'Absentisme' 256.

¹⁶ Muntinga, 'Dat wij als boeren'.

¹⁷ Van Cruyningen, 'Boeren en bestuurders' 87; Schuurman, *Materiële cultuur*, aangehaald in Botke, *Boer en heer* 6.

pen.¹⁸ Daarmee konden ze zich onderscheiden van de smaak van agrariërs die grotendeels op eigen land boerden: zogeheten eigenerfden. De feiten spreken bij nader inzien een ander taal. Zo bouwde de eigenerfde familie Boelstra in Stiens in de negentiende eeuw een zwerm kophalsrumpboerderijen. Enkele staan op de plaats van oude stemgerechtigde zates, die soms tot na de Franse tijd eigendom waren van adellijke grootgrondbezitters. Minstens drie ervan zijn echter gebouwd op land dat in de negentiende eeuw van de kerk- of armvoogdij is aangekocht.

Dit weerhield grote boeren zoals Johannes Boelstra (1868-1947) overigens niet om twee van deze drie boerderijen omstreeks 1910 een historiserende zate-naam te geven.¹⁹ Tegelijk voerde Boelstra een uitgesproken moderne levensstijl. Hij las het smaakmakende *Elsevier's Maandblad* en bezat als eerste in Leeuwarderadeel een melkmachine. Zijn beide dochters gingen naar de MMS en daarna naar een Zwitserse kostschool en een Engelse *finishing school*.²⁰ Zijn dochter Rigte huwde in 1916 de eigenerfde rundveefokker Jan Wassenaar (1890-1958), een halfbroer van Atze. Ze trok bij hem in op zijn monumentale villa-boerderij Vijverzate aan de Stiensersweg in Jelsum. Aan die weg stonden zelfs drie van deze representatieve huizen: naast Vijverzate (1890) de even weelderige Haskerazate (1893) en aan de overkant een boerderij die in 1889 was gebouwd voor Nanne Wassenaar, de vader van Atze en Jan. De *courantier* Jacob Hepkema sprak in 1894 van 'boerderijen van de eerste rang zoals men die in gans Friesland niet bij en naast elkaar zal vinden' en die 'de aantrekkelijkheid van het nieuwe bezitten, zo wat de bouw als de indeling betreft'.²¹

Wanneer Hepkema toen vanaf de Stiensersweg naar het westen was gereden, had hij in Het Bildt nog meer van deze villaboerderijen kunnen zien. De meeste, zoals het in 1879 eveneens voor Nanne Wassenaar gebouwde huis in de Oosthoek van Sint Jacobiparochie, zijn inmiddels verdwenen.²² De Jelsumer *belle époque* had blijkbaar Bildtse precedents, want ook Haskerazate was gebouwd voor een Bildtboer: Boyen Wassenaar, een oom van Atze en Jan. Vijverzate en Haskerazate zijn als rijksmonumenten uitvoerig beschreven, evenals de landschapstuin ('slingertuin') van Vijverzate. Beide namen zijn niet historisch maar historiserend. Mogelijk hebben ze ook boer Boelstra geïnspireerd. Haskerazate is in 1893 gebouwd op de plaats van een kophalsrumpboerderij en vernoemd naar de oudste bekende eigenaar van het perceel: het klooster Haskeraconvent. Tussen 1580 en 1640 was het van de Friese Staten en daarna particulier bezit. Op 24 juli

¹⁸ Broersma en Jensma, 'Groninger leegte' 21.

¹⁹ Kuiken, 'Boelstra-Olivier'. Het betreft 'Zathe de Botermijn' en 'Nieuw Hornezathe', beide bij Stiens.

²⁰ Kuiken, *Boelstra-Olivier*.

²¹ Aangehaald in Valk, '700 jaar bouwen' 3.

²² Zwart, 'Boerenplaatsen' nr. 26.

1891 kocht Boyen Wassenaar het van een adellijke grootgrondbezitster.²³ Ter plaatse van Vijverzate had niet eerder een boerderij gestaan. Dit perceel werd in 1832 als bouwland verpacht voor een Amsterdamse.²⁴ Nanne Wassenaar, toen nog te Sint Jacobiparochie, kocht in 1888 land in Leeuwarden en Jelsum en in 1891 van een barones land in Leeuwarden.²⁵ Op het Jelsumer land liet Nannes broer Jan (1849-1910) in 1890 Vijverzate bouwen.²⁶

Wie in het voetspoor van Botke (en impliciet ook van Broersma en Jensma) de materiële cultuur en de levensstijl van de boerenelites ziet als twee aspecten van hetzelfde proces, zal deze bouw golf van villaboerderijen duiden als een teken van een verburgerlijkende levensstijl. Ook de redengevende omschrijving van het rijksmonument Haskerazate spreekt van 'een voorhuis met de allure van een stadsvilla'. Die van Vijverzate noemt als mogelijke architect de Leeuwarder H.H. Kramer (1850-1934), die 'zeer in trek was bij de gegoede burgerij'. Veel Friese herenboeren werden trouwens daadwerkelijk 'burger' wanneer ze naar de stad verhuisden. Zo verruilde de weduwe van Jan Wassenaar in 1911 Vijverzate voor een gerieflijke stadswoning aan de Spanjaardslaan.²⁷ De serre en de royale badkamer daarvan deden denken aan Vijverzate. In de voorgevel kondigden *art nouveau* en *art déco* zich aan, evenals in de monumentale entree die Johannes Boelstra omstreeks 1910 aan een van zijn 'zates' liet bouwen. We kunnen dit verburgerlijking noemen, maar de familie dacht zelf meer in termen van moderniteit. Dat blijkt uit een trouwalbum dat Rigtje Wassenaar-Boelstra in 1931 samenstelde voor haar zuster Neeltje, die 1919 als 'verbazend gemoderniseerde' jonge vrouw terugkeerde van haar *finishing school* in Engeland. Rigtje had dezelfde internationale opleiding gevolgd. Ze had nooit leren melken.²⁸

Met Chris Shore (2002) kunnen we hier spreken van *inner worlds and practices that define and sustain elite cultures*. Maar eliteonderzoek gaat ook over *the ways elites relate to, and are embedded within, wider socio-economic and political processes*.²⁹ Een belangrijk aspect van de hierboven aangeduide modernisering was de professionalisering van het boerenbedrijf. In hoofdstuk 6 is verhaald hoe vooruitstrevende herenboeren in het Hogeland en Friesland, met name ook in Het Bildt, proeven deden met de bouw van moderne zaaimachines en bliksemafleiders. In Sint Annaparochie werd in 1856 zelfs een natuurkundig genootschap opgericht,

²³ Tresoar/26/39016/1854. De Jong, *Jelsum* 65-67, geeft het jaar van aankoop foutief als 1894.

²⁴ Kadastraal: Jelsum C254. De eigenares (in 1832: 'mevrouw Vrolijk te Amsterdam'; www.hisgis.nl), was in 1783 geboren als Louise Philippine Houth. Haar familie bezat sinds 1774 Dekema State in Jelsum (De Jong, *Jelsum* 72-73).

²⁵ Tresoar/26/128062/2686 en /2692 (d.d. 13-9-1888); Tresoar/26/39016/1853 (d.d. 24-7-1891).

²⁶ Jan (Arjens) Wassenaar (Vleer, *Wassenaars* nr. XIII-1538), niet te verwarren met zijn neef Jan (Nannes) Wassenaar, die in 1910 Vijverzate van zijn kinderloos gestorven oom erfde en in 1916 trouwde met Rigtje Boelstra.

²⁷ HCL/25/144/116-047.

²⁸ Kuiken, *Boelstra-Olivier*.

²⁹ Shore, 'Introduction' 14.

maar dat was meer een club van plaatselijke middenstanders. Een van de weinige boerenleden was het gemeenteraadslid K.B. Wassenaar uit Sint Jacobiparochie. Hij had een experimentele telefoon gebouwd. Het genootschap deed ook toegepast landbouwwetenschappelijk onderzoek. Na de landbouwcrisis van 1876 werd zelfs gedebatteerd over de 'sociale kwestie' en de beloften van het socialisme.³⁰ In wetenschappelijk en later ook in sociaalpolitiek opzicht was deze club de opvolger van het oude leesgezelschap *Ledige uren*, dat na 1842 meer en meer een gezelligheidsvereniging was geworden. Een en ander bevestigt wat Henk te Velde in 2007 opmerkte over de burgerlijke leescultuur:³¹

dat in de achttiende eeuw [...] mensen uit verschillende standen vanuit een soort open houding bij elkaar gingen zitten en in zo'n leesgezelschap een nieuwe maatschappelijke werkelijkheid wilden vormgeven. In de negentiende eeuw zet die trend door, maar dan zie je ook in die leescultuur [dat] die burgerlijke cultuur zich gaat sluiten, waarna aan het eind van de eeuw vervolgens weer een nieuwe fase aanbreekt van openheid.

De stelselmatige modernisering van de boerenstand was afhankelijk van moderne vakopleidingen. De provincie Friesland subsidieerde vanaf 1845 de Landhuishoudkundige School in Groningen. De Friese studenten kwamen uit aristocratische families zoals Dorhout, Fontein en Lycklama à Nijeholt. Uit de oudste kadastrale gegevens blijkt dat de Dorhouts uit Leeuwarden in 1832 tot de grote buiteneigenaars van Bildtland behoorden.³² Ook aan Friese burgerscholen werden landbouwwakken gedoceerd.³³ De deftige Friesche Maatschappij van Landbouw en Veeteelt (de 'Friesche Mij'), die vanaf 1852 in Het Bildt actief was, leidde dorpsonderwijzers op voor de landbouwakte. Pas in 1905 begon echter de hoofdonderwijzer van Sint Annaparochie met geregelde landbouwcursussen.³⁴ Belangrijker waren de rijkslandbouwwinterscholen, die vanaf 1893 boerenzoons naar steden zoals Leeuwarden trokken. Dit had gevolgen voor hun levensstijl. Bezocht een traditionele boer in de stad vooral de graanbeurs of de veemarkt, de nieuwe generaties groeiden op met het culturele leven van clubs, genootschappen en theaterbezoek. Voor hun wooncultuur was tevens van belang dat ook (rijke) boerendochters in de stad werden gevormd, want het staat vast dat de moderne smaak van deze boerinnen een fors stempel heeft gedrukt op de nieuwe

³⁰ Wumkes, 'Gezelschap'.

³¹ H. te Velde, geïnterviewd in Furnée, ed., *Stijlen van burgers* 168. In het verlengde hiervan ligt Te Veldes in 2010 goedgekeurde Leidse NWO-project *The Promise of Organization. Political Associations, 1820-1890: Debate and Practice*.

³² Tresoar/38/6, 38/7. In 1832 bezat mr. Bernardus Dorhout 84 percelen Bildtland. Dirk Fontein bezat 7 percelen.

³³ Tresoar/11/3761-3763; Paping, *Waardige man* 178-229, 276-279.

³⁴ Sannes, *Geschiedenis* III 276-278.

villaboerderijen en hun inrichting. De contacten in de stad bleven vaak na de opleiding bestaan. Zo was Johannes Boelstra in 1901 medeoprichter van de Friesche Club in Leeuwarden en zijn dochter Rigdje in 1941 presidente van de Soroptimisten. Ook in Het Bildt ontstond door deze ontwikkelingen belangstelling voor de stedelijke uitgaanscultuur. Reden in de negentiende eeuw vooral op marktdagen de tentwagens naar Leeuwarden af en aan, na 1900 kwamen er speciale avondbussen die theaterbezoekers van en naar De Harmonie vervoerden.³⁵ In allerlei opzichten nam de Bildtse elite zo deel aan het *convivium* van de Leeuwarder burgerij.

Maar of we deze grote boeren nu burgerlijk of gemoderniseerd noemen, hun zelfbeeld was boers. In 1963 prees de redactiecommissie van de door de familie Wassenaar geautoriseerde parenteel hen als 'één der best bekende families uit Friesland [die] niet alleen in de laatste 50 jaar naam gemaakt heeft, dank zij het wereldberoemde stamboekvee, maar die ook 150 jaar geleden reeds aan de top van de Nederlandse boerenstand stond.'³⁶ De inhoud van het boek versterkt dit beeld. De weergave van zeventiende- en achttiende-eeuwse boedelinventarissen heeft veel aandacht voor linnen, zilveren brandewijnkommen en gouden oorijzers, en vrijwel niet voor het boekenbezit dat zoveel vertelt over de cultuur en mentaliteit van deze ontwikkelde en vermogende plattelanders.³⁷ Ook de studenten Atze en Anne Wassenaar worden stiefmoederlijk bedield. De meeste aandacht gaat uit naar Atzes halfbroer Jan: 'veefokker te Jelsum, voorzitter Bond van Coöp. Zuivelfabrieken in Friesland, voorzitter van het Fries Rundvee Stamboek'. Een bestuurslid van het Stamboek looft in een apart hoofdstuk 'De Wassenaars als veefokkers': niet alleen voorname boeren, maar ook nadrukkelijk Fries.³⁸ Het wapen dat de betovergrootvader van Atze en Jan Wassenaar in 1787 op een van zijn boerderijen liet aanbrengen, getuigt van dit laatste. Het was het zestiende-eeuwse familiewapen, vermeerderd met een halve adelaar. Dit wapendier werd in Friesland vanouds vooral gevoerd door eigenerfde boeren. Sinds de privatisering van de laatste Statendomeinlanden in Het Bildt in 1757 waren de Wassenaars gepromoveerd van Bildtmeiers tot eigenerfden. Hoewel de familie van oude Zuid-Hollandse afkomst was, hechte boer Wassenaar er in 1787 blijkbaar aan om zich als Friese eigenerfde te manifesteren.³⁹

'Boeren waren we – maar bijzondere boeren', lijkt dit familiestamboek met een variant op *Titaantjes* te zeggen. De cijfers spreken een andere taal. De generatie van Atze en Jan Wassenaar telde 35% boeren (landbouwers, veehouders en veefokkers) tegen 40% niet-agrarische beroepen, die van hun betovergrootvader

³⁵ Kuiken, *Boelstra-Olivier*; Sannes, *Geschiedenis* III 270-272.

³⁶ Wassenaar e.a., 'Inleiding' 9-10.

³⁷ Kuiken, 'Keesen' 214-219; vergelijk Vleer, *Wassenaars* nrs. 603, 1004; zie ook Knottnerus, 'Renaissance'.

³⁸ Vleer, *Wassenaars* 370, 414.

³⁹ De Boo, 'Adelaar'; afbeeldingen van Friese Wassenaarwapens met de halve adelaar in Vleer, *Wassenaars* 242-243.

23% boeren tegen 30% burgers van Friese steden. Ter controle zijn twee digitaal toegankelijke momentopnamen van de Friese beroepsbevolking geanalyseerd: de *Quotisatiekohieren* uit 1749 en het *Algemeen adresboek van de provincie Friesland* uit 1928.⁴⁰ In dit laatste jaar woonden in Friesland 160 gezinshoofden met de naam Wassenaar, vrijwel allen tevens in de parenteel, onder wie 23 boeren (14%), 33 kleine tuinders (23%) en 38 arbeiders (24%). De overige 61% werkten in handel, ambachten of onderwijs of staan te boek zonder beroep. Van deze Friese Wassenaars woonden 35 gezinnen (22%) in de steden, waarvan 21 in Leeuwarden.

Omdat de meeste Friese Wassenaars in 1749 niet onder toenaam maar onder patroniem zijn aangeslagen, is aan de hand van de parenteel een lijst opgemaakt van 76 gezinshoofden die in 1749 in leven waren. Van hen staat 90% in de kohieren, meestal met een beroepsvermelding. Van de overige zeven ontbreekt één omdat hij in 1749 nog in Franeker studeerde en één omdat hij in Amsterdam woonde. Alle zeven in het kohier ontbrekende mannen woonden in 1749 in een stad. In 1749 woonden 26 aangeslagenen (34%) in in een stad. Het aantal burgers overtrof ook in 1749 het aantal volwaardige en zelfstandige ('volle') boeren. In 1749 telde de familie 22 boeren (29%) en drie kleine tuinders en zetboeren (3%). Het totale percentage agrariërs (34%) was bijna gelijk aan dat in 1928 (37%), maar in 1928 was het aandeel volle boeren geslonken van 88% tot 38%.

De Friese Wassenaars waren dus geen typische boerenfamilie. In enkele opzichten zijn ze tussen 1749 en 1928 eerder te beschouwen als een soort Friese 'familie Doorsnee'. In die periode ontstedelijkte Friesland enigszins. De bevolking van de elf Friese steden groeide minder snel dan die van de dertig plattelandsgemeenten. In 1744 woonde één op de drie Friezen in een stad, in 1930 nog één op de vier.⁴¹ Bij de Wassenaars was iets meer ontstedelijking. In 1928 woonde één op de 4,5 gezinnen in een stad. Na 1945 groeiden de Friese steden sneller. In 1948 woonden 153 van de 544 Friese Wassenaars (28%) in een stad. Deze 'ontboering' past in de Friese trend van versnippering van het grondbezit door de snelle groei van de plattelandsbevolking. Vooral na 1900 nam het aantal kleine tuinders sterk toe. Ook de groei van het aantal arbeidersgezinnen in de familie (7% in 1749, 24% in 1928) houdt hiermee mogelijk verband.

In de familie presenteerde alleen de Annestak zich consequent als burgerlijk. Anne Dirks Wassenaar werd in 1843 in de *Leeuwarder Courant* door zijn weduwe herdacht als 'koopman' en de in 1887 overleden Dirk Annes Wassenaar in dezelfde krant als 'landeigenaar en graanhandelaar'. Beiden bewoonden een deftige boerderij in Sint Jacobiparochie, maar hadden vanwege de graanhandel nauwe banden met de beursstad Franeker. De grootvader van de in 1843 gestorven A.D. Wassenaar werd daar in 1791 als 'Anne Dirk Annes' burger en de familie

⁴⁰ Bijlage 14 (1749) en 17 (1928), hierna.

⁴¹ Faber, *Drie eeuwen* 418, tabel II.16.

bezat er een pakhuis.⁴² Toen de zoon van de in 1887 gestorven D.A. Wassenaar zich in 1905 uit zijn zaken terugtrok, hield hij thuis in Sint Jacobiparochie boel-dag. Er waren een tilbury, een sjees en een arrenslee, hooiwagens, aardkarren, ploegen, eggen, een bietensnijder en een voorraad van ruim 400 graanzakken. Van het meubilair werd onder meer een mahoniehouten secretaire verkocht.⁴³ In weerwil van het burgerlijke zelfbeeld werd hier blijkbaar een overwegend boerse staat gevoerd.

In de Nannestak lijkt het andersom: een boers zelfbeeld, maar een wooncultuur die niet onderdeel voor die van de Leeuwarder stedelijke elites – of van de Groninger ‘graanbaronnen’. Zo liet Nanne Wassenaar zijn in 1868 gekochte kophalsrompboerderij in Sint Jacobiparochie in 1879 grondig verbouwen. Voor de grote fokstal kwam een dwarshuis met middengang. De woonkamer, de centrale gang en de salon met hoge getoogde vensters rustten op de melkkelder. Een hardstenen trap met zes treden leidde naar de woonetage, die oogde als een *piano nobile*.⁴⁴ De villaboerderij die hij in 1889 onder de rook van Leeuwarden liet bouwen, was hiervan vrijwel een kopie. Alleen de melkkelder bleef achterwege, want de melk kon nu worden verwerkt in een zuivelfabriek: de in 1888 mede door hemzelf opgerichte coöperatieve stoomzuivelfabriek in Sint Jacobiparochie of de in hetzelfde jaar door de Boelstra’s mee opgerichte fabriek in Stiens. De modernisering van het bedrijf ging in dit geval gepaard met een burgerlijker ogende wooncultuur.

Hoe kon in de twintigste eeuw het zelfbeeld van deze familie dan toch zo uitgesproken boers uitvallen? Het antwoord valt in de categorie ‘politek vermogensverlies’, om met C. Schmidt (1986) te spreken.⁴⁵ In de champagnejaren van het liberalisme had de boerenelite in Friese gemeenten zoals Het Bildt grotendeels de lakens kunnen uitdelen, maar tussen 1887 en 1917 ging deze machtspositie verloren door een reeks kiesrechthervormingen. Het was in zekere zin een herhaling van de politieke onterving van de Friese adel door de Provinciewet van 1850, die de exclusieve vertegenwoordiging van de ‘Ridderschap’ in de Friese Staten afschafte. Hoe de Friese landadel na 1850 grotendeels uit de provincie verdween, is beschreven door Yme Kuiper. Friese aristocraten speelden aanvankelijk een hoofdrol bij de oprichting en het besturen van provinciale landbouworganisaties zoals de ‘Friesche Mij’ (1850) en de Stamboeken (1879). In de loop van de twintigste eeuw namen steeds meer goed opgeleide herenboeren hun plaatsen in. De hierboven aangehaalde vermelding van Jan Wassenaar als voorzitter van de Friese Zuivelbond en het Rundveestamboek spreekt hier boekdelen. Ook twee van zijn broers waren bestuurlijk actief in dit Stamboek.⁴⁶

⁴² Schema 9, hierna; Vleer, *Wassenaars* nr. XI-898; Tresoar/26/131008/4 (kadastraal Franeker A141).

⁴³ *LC*.

⁴⁴ Zwart, ‘Boerenplaatsen’ nr. 26; Kuiken, ‘Burgerlijke glorie’; Kuiken, *Boelstra-Olivier*.

⁴⁵ Schmidt, *Eer* 179.

⁴⁶ Kuiper, *Adel*; Kuiken, *Boelstra-Olivier* 113–137.

Hun generatie kon zich beter profileren als boer dan als burgerlijk bestuurder. Zelfs de op haar Engelse kostschool ‘gemoderniseerde’ herenboerendochter Neeltje Boelstra werd hierdoor aangeraakt. Ze trouwde in 1931 met een classicus en ging in Haarlem wonen, maar als ze bezoek uit Friesland ontving, verzuchtte ze dankbaar: *Mei jimme kin ik oer de pleats prate*.⁴⁷

Het Bildt en zijn buiteneigenaars

In het verkiezingsjaar 1853 gaf de grootgrondbezitster Sjuwke Bieruma Oosting-Cats (1795-1871), die 's zomers een landgoed bij Heerenveen bewoonde en 's winters een grachtenpand in Leeuwarden, haar pachters dringend advies te stemmen op haar zoon mr. Jan Bieruma Oosting (1816-1885), burgemeester van Weststellingwerf en conservatief Tweede Kamerlid. Eén Bildtse pachter weigerde openlijk: het liberale gemeenteraadslid Tiete de Jong (1799-1863). Op 12 mei meldde de liberale *Provinciale Friesche Courant*, geredigeerd door onder meer de Bildtse notaris Brunger, dat mevrouw Cats boer De Jong op staande voet van zijn boerderij had gezet.⁴⁸ Dit was het zoveelste bedrijf in het drama van de ‘Bildtse kwestie’ tussen boeren en buiteneigenaars, die in 1843 was ontbrand over de verantwoordelijkheid voor de steeds duurdere armenzorg. Zoals we in het vorige hoofdstuk zagen, weigerden buiteneigenaars hieraan mee te betalen. In 1858 zegde de gemeente tien weigeraars, onder wie mevrouw Cats, haar neef mr. Pieter Heringa Cats, mr. Bernardus Dorhout en de Bildtse oud-burgemeester jhr. Tjaard de Kempenaer, officieel de wacht aan. Mr. Dorhout tekende verzet aan en won zijn zaak in 1863 voor de Hoge Raad.⁴⁹

De felheid waarmee de ‘Bildtse kwestie’ werd uitgevochten en ook de affaire-De Jong geven aan dat in het midden van de negentiende eeuw het absenteïsme in de gemeente niet alleen economisch maar ook politiek een factor van belang was. Dat is aanzienlijk vroeger dan de in de literatuur gangbare datering. Daar gaat het meestal over de toename van het absenteïsme in de laatste decennia van de eeuw in Friesland en elders. In 1875 stelde een Friese parlementariër die kwestie aan de orde in de Tweede Kamer. In 1884 publiceerde het ministerie van Financiën een landelijke statistiek van de aantallen buiteneigenaars in het peiljaar 1880: 18,9% in Friesland en 18,8% in de gemeente Het Bildt. Dat lijkt niet onthutsend veel, maar absenteïsme kwam in Friesland meer voor bij grotere landeigenaars. Dit blijkt ook het geval in Het Bildt (tabel 7.1).⁵⁰

Dat deze cijfers het absenteïsme in Friesland en het Bildt onderschatten, blijkt uit een enquête die de Bildtse burgemeester Edo Bergsma, met wie we het vorige hoofdstuk begonnen, in 1896 hield onder 23 collega-burgemeesters in Over-

⁴⁷ ‘Met jullie kan ik over de boerderij praten’ (Kuiken, *Boelstra-Olivier* 153).

⁴⁸ Aangehaald in Kuiper, *Adel* 383-385.

⁴⁹ Sannes, *Geschiedenis* III 216-243.

⁵⁰ Moes, ‘Absenteïsme’ 265; *Statistiek* II 312-323.

ijssel en 17 in Friesland. Het ging over de uitvoering van de Armenwet van 1854, die de armenzorg op het bord van de gemeente legde. Dit betekende dat alleen ingezetenen eraan meebetaalden en buiteneigenaars niet. De escalatie van de 'Bildtse kwestie' in 1858 was hiervan een rechtstreeks gevolg. In Overijssel gaf de wet van 1854 weinig problemen. De armenzorg kostte hier per hoofd van de bevolking slechts een fractie van die in Friesland. In 22 van de 23 onderzochte Overijsselse gemeenten bleek de meeste grond in handen van ingezetenen. In de Friese kleibouwstreek was het beeld anders (tabel 7.2). Absenteïsme, in de enquête gedefinieerd in termen van grondoppervlak, overheerste in Barradeel, Het Bildt, Ferwerderadiel, Franekeradeel en Westdongeradeel. In Oostdongeradeel was het 'om de helft'.⁵¹

Tabel 7.1. Absenteïsme in Het Bildt en elders in Nederland volgens Statistiek van 1880.

Belastbare opbrengst	Eigenaars in Het Bildt	Idem elders in Nederland	Samen	Absenteïsme
< f 100	933	129	1062	12,1%
f 100 - f 1000	221	107	328	32,6%
f 1000 - f 10.000	50	43	93	46,2%
Totaal	1204	279	1483	18,8%

Bergsma's enquête werd ook gelezen door de socialist dr. Vitus Bruinsma (1850-1916), die in 1897 eigen cijfers publiceerde over het absenteïsme in zes Friese gemeenten, waaronder Barradeel (82%), Het Bildt (62%), Ferwerderadiel (57%), Oostdongeradeel (33%) en Westdongeradeel (45%).⁵² De percentages voor Oost- en Westdongeradeel wijken af van de opgaven van Bergsma's collega-burgemeesters uit 1896. Bruinsma noemt geen bronnen voor zijn cijfers, maar dat voor Ferwerderadiel lijkt ontleend aan het in 1890 uitgebrachte rapport van de in de inleiding genoemde landbouwcommissie. Daarin werd Ferwerderadiel opgevoerd als 'typegemeente' voor de Friese kleibouwstreek met een absenteïsme van 56,2%. Bijna alle verpachte landerijen waren er in handen van buiteneigenaars of van de kerkvoogdijen.⁵³ Marianne Blauw (1995) heeft één kadastrale gemeente in Ferwerderadiel geanalyseerd. In Hallum was in 1879 ongeveer 20% van de ongebouwde grondoppervlakte eigendom van eigenaars die in Friesland woonden maar buiten Ferwerderadiel, en nog eens 34% van buiten Friesland wonende eigenaars. Samen benadert dit het in 1890 gerapporteerde absenteïsme in heel Ferwerderadiel. Het percentage voor Westdongeradeel (volgens Bruinsma ongeveer 45%) berust mogelijk op verouderde cijfers. Volgens een raadsadres uit 1890 nam het absenteïsme er tussen 1877 en 1890 toe van 39,7% tot 57,1%.⁵⁴

⁵¹ Bergsma, *Armenwet*.

⁵² Van der Wal, *Nieuwe vrijheid* 113 tabel X.

⁵³ Landbouwcommissie, *Uitkomsten*.

⁵⁴ De Vries, *Landbouw en bevolking* 79.

Tabel 7.2. Absenteïsme in Het Bildt en elders in Friesland naar Bergsma (1896).

Gemeente:	Regio:	Oppervlakte (ha):	Grond behoort grotendeels aan:
Achtkarspelen	Friese Wouden	10234	ingezetenen
Barradeel	kleibouwstreek	6006	buiteneigenaars ('vrijwel geheel')
Het Bildt	kleibouwstreek	7723	buiteneigenaars
Dantumadeel	Friese Wouden	10045	ingezetenen
Aengwirden	veenweidestreek	4072	ingezetenen
Ferwerderadiel	kleibouwstreek	8616	buiteneigenaars
Franekeradeel	kleibouwstreek	5890	buiteneigenaars
Haskerland	veenweidestreek	5897	buiteneigenaars
Hemelumer Oldeferd	veenweidestreek	8365	buiteneigenaars
Kollumerland c.a.	kleibouwstreek	8548	buiteneigenaars
Oostdongeradeel	kleibouwstreek	8071	ingezetenen en buiteneigenaars
Ooststellingwerf	Friese Wouden	22439	ingezetenen
Opsterland	Friese Wouden	22972	buiteneigenaars
Schoterland	Friese Wouden	15253	ingezetenen
Smallingerland	Friese Wouden	12160	ingezetenen
Tytsjerksteradiel	Friese Wouden	17418	ingezetenen
Westdongeradeel	kleibouwstreek	6641	buiteneigenaars

In beginsel kunnen Bruinsma's percentages worden vergeleken met de in 1879 herziene kadastrale tafel, de bron waarop Blauw haar cijfers voor de kadastrale gemeente Hallum baseert. Voor Het Bildt levert dit 'register herziening ongebouwd' (RHO) echter onvoldoende op: het noemt vrijwel geen woonplaatsen van eigenaars.⁵⁵ Bruinsma's percentage voor Het Bildt (62%) is mogelijk ontleend aan een niet nader genoemde gemeentelijke bron, die nog iets nauwkeuriger is. Tegen 1900 zou in Het Bildt 4796 hectare (61,1%) in handen zijn geweest van buiteneigenaars.⁵⁶

In Hallum onderzocht Blauw niet alleen het absenteïsme in 1879 maar ook in 1832, met het oudste kadastrale register (de 'oorspronkelijke aanwijzende tafel' of OAT) als bron. Er waren in Hallum toen geen eigenaars die buiten Friesland woonden, maar ongeveer 40% van de grond was in 1832 in handen van eigenaars die buiten de gemeente Ferwerderadiel woonden. In de kadastrale gemeente Hallum was kennelijk al vóór 1854 veel absenteïsme, maar tussen 1832 en 1879 nam het onmiskenbaar toe. Voor Het Bildt hebben wij een soortgelijke analyse uitgevoerd. In de OAT van de drie Bildtse kadastrale gemeenten Sint Jacobiparochie, Sint Annaparochie en Vrouwenparochie, en van Hijum (grens-

⁵⁵ Tresoar/38/155, 38/156, 38/157.

⁵⁶ Sannes, *Geschiedenis* III 267.

zend aan Vrouwenparochie) en Jelsum (ten zuiden van Hijum) in Leeuwarderdeel, zijn de aantallen percelen in handen van buiteneigenaars geteld. Voor deze vijf kadastrale gemeenten gold in 1832: hoe dichterbij Leeuwarden, hoe meer percelen in handen van buiteneigenaars, oplopend van 12% in Sint Jacobiparochie tot 44% in Jelsum. Het percentage per kadastrale sectie was het hoogst in het zuiden van de kadastrale gemeente Sint Annaparochie: 64%.⁵⁷ Daar waren in 1832 de grootste buiteneigenaars Pieter Cats (46 percelen), Bernardus Dorhout (34), de Franeker Jan Coopmans (30), ds. Jillardus Penninga te Jorwert (22), boer Jan Dadema uit Oentsjerk (17) en de erven Van Haren te Veenklooster (13). Pieter Cats, Statenlid te Leeuwarden, was met 194 van in totaal 5729 percelen (3,3%) de grootste buiteneigenaar in het hele Bildt en de op drie na grootste grondbezitter in Friesland. Hij had zich in de Franse tijd schatrijk gespeculeerd en werd in 1843 fel bekritiseerd door de Bildtse politicus Gerrit Wassenaar. Zijn land vererfde op zijn dochter Sjuwke en zijn kleinzoon mr. P. Heringa Cats.⁵⁸ De oude grietmansfamilie Van Haren is een ander geval. In hoofdstuk 5 zagen we hoe zij vanaf 1638 grondbezit (en daarmee politieke macht) in Het Bildt opbouwden. Ook nadat de Van Harens zich in 1763 uit Het Bildt hadden teruggetrokken, hielden ze zo tot 1795 een stevige vinger in de pap. Hun bezit in Het Bildt en Leeuwarderdeel werd beheerd door een rentmeester.

Dat absentisme in Het Bildt al sinds jaar en dag bestond, blijkt niet alleen uit de in hoofdstuk 5 besproken stemkohieren, maar ook uit de *status aparte* van het Bildtse bezit van de stad Franeker, die al sinds 1502 buiteneigenaar was en dat nu nog altijd is. Na 1795, toen het grondgebonden stemrecht werd afgeschaft, kwamen veel andere Bildtse landerijen opnieuw te koop. Volgens Jacob van Lennep (1823) leidde vooral het inzakken van de graanprijzen na de opheffing van het continentaal stelsel in 1813 in Het Bildt tot een golf van gedwongen verkopen.⁵⁹ Speculanten zoals Cats profiteerden hiervan het meest. Uit de kritiek in 1843 valt op te maken dat ook in de volgende jaren veel land in 'vreemde' hand raakte.

Voor al de sterke toename van het absentisme leidde tot de 'Bildtse kwestie'. In 1856 escaleerde dit toen oud-burgemeester De Kempenaer, die toen in Leeuwarden woonde, weigerde voor de armenzorg te betalen. Negen grote buiteneigenaars volgden. Hun rechtszaken liepen nog toen het gemeentebestuur in 1858 de armenzorg overnam. Deze werd vanaf 1862 bekostigd uit een gemeentelijke 'hoofdelijke omslag'. Buiteneigenaars bleven daarbij buiten schot.⁶⁰ Veel Friese plattelandsgemeenten kwamen in de hierop volgende crisisjaren in een vicieuze cirkel terecht. Naarmate de inkomsten in de landbouw daalden en

⁵⁷ Bijlage 18, hierna. Het zuiden van Sint Annaparochie heet in de OAT 'Sint Annaparochie D' of 'Nijefenne'.

⁵⁸ Kuiper, 'Onder notabelen' 155; Sannes, *Geschiedenis* III 217.

⁵⁹ Mak en Mathijse ed., *Lopen* 74–75.

⁶⁰ Klep e.a., *Kohieren*.

de armenzorg duurder werd, stegen de omslagen. In 1882 noemde de commissaris des konings in Friesland de 'steeds drukker wordende plaatselijke lasten' als reden voor veel rijke families om te verhuizen, vaak naar buiten de provincie. Berichten over de uittocht van drie grote Bildtse grondbezitters in 1889 sluiten hierbij aan.⁶¹ Toch was dit geen massale kapitaalvlucht, want het aantal aangeslagenen in de Bildtse hoofdelijke omslag bleef in de laatste decennia van de negentiende eeuw vrijwel constant. Wel daalde de bevolking van de gemeente in deze periode van 9500 naar 8400 zielen, maar daarvoor was onder meer de emigratie van landarbeiders naar Amerika verantwoordelijk, die in 1881 een hoogtepunt bereikte. Veel vrouwen werden voorts dienstbode in een naburige gemeente.⁶²

Hoe dit ook zij: in januari 1889 meldde de *Bildtsche Courant* (hierna: *BC*) 'geruchten dat een drietal zeer goeode erfgezeten landbouwers voornemens zijn de gemeente te verlaten om zich bij Leeuwarden te vestigen. Met hun drieën droegen ze in 1888 f 4754,16 in de hoofdelijke omslag'. In maart onthulde de *BC* de naam van een van de drie: 'N.A. Wassenaar laat een grote boerderij bouwen aan de Stiensersweg bij Leeuwarden'.⁶³ De krant was goed ingelicht. In augustus 1889 legde het dochtertje van Nanne Wassenaar aan de Stiensersweg de eerste steen voor een kapitale boerderij. Nannes broer Jan Wassenaar volgde hem een jaar later. In april 1890 had 'de heer J.A. Wassenaar te Sint Jacobiparochie' op een provinciale keuring nog gepronkt met zijn stamboekvee. Op 1 oktober gaf hij zijn gemeenteraadszetel op wegens vertrek naar Jelsum. Vanuit Vijverzate kon hij de naamloos gebleven boerderij van Nanne zien liggen. Boyen, de oudste broer, volgde in 1892. Het voorhuis van Haskerazate met zijn torenstinsachtige uitbouw verrees schuin tegenover Nannes huis. Zo ontstond onder de rook van de marktstad Leeuwarden een boerderijenzwerm van drie Bildtse grootgrondbezitters die hun geboortegemeente de rug hadden toegekeerd.

De familietraditie wil dat de stakingen van de Bildtse arbeidersbeweging 'Broedertrouw' en de daarmee verband houdende brandstichtingen tot deze uittocht hebben geleid. Het optreden van een vader en een zoon Wassenaar als boze herenboeren in de roman *Aldfaers groun* van J.P. Wiersma uit 1948 heeft dit beeld mogelijk versterkt.⁶⁴ Chronologisch kan het echter niet kloppen. Broedertrouw is opgericht in oktober 1889, de staking brak uit in mei 1890 en de brandstichtingen vonden plaats in 1893.⁶⁵ Het voornemen van de drie broers was daarentegen al in januari 1889 gepubliceerd. Sannes' duiding van hun vertrek als belastingvlucht lijkt meer hout te snijden. Het nieuwe huis van Nanne Wassenaar lag juist binnen de gemeentegrenzen van Leeuwarden. De stad had een

⁶¹ Kuiper, *Adel* 340; Blauw, *Friese grond* 103; Sannes, *Geschiedenis* III 267.

⁶² GAHB/855 (1880), /875 (1890), /895 (1900), /912 (1910); GAHB/1045.

⁶³ Vr. med. Douwe Zwart, GAHB, Sint Annaparochie.

⁶⁴ Bonnema, 'Jelsum'; Ferwerda, *Uytland* 280-281.

⁶⁵ Sannes, *Geschiedenis* III 369-403.

bloeiende notabelenelite en de belastingdruk was er laag. In Het Bildt waren de drie broers samen goed voor ruim 10% van de hoofdelijke omslag, die in 1892 in totaal f 43.115 opbracht. Dit was ruim tweemaal zoveel als de totale ontvangst uit opcenten op de rijksbelastingen, sinds 1851 de primaire fiscale bron van inkomsten voor alle gemeenten, ook op het platteland.⁶⁶ Voor Jan en Boyen Wassenaar, die zich niet in Leeuwarden maar in Leeuwarderadeel vestigden, was het belastingvoordeel minder evident, want per hoofd van de bevolking kostte de armenzorg daar in 1891 bijna evenveel als in Het Bildt (tabel 7.3.).⁶⁷

Tabel 7.3. *Armenzorg in Het Bildt, Leeuwarderadeel en Leeuwarden in 1891.*

Gemeente:	Kosten armenzorg per capita:	Aandeel armenzorg in de totale begroting:
Het Bildt	f3,06	28%
Leeuwarderadeel	f2,73	23%
Leeuwarden	f1,77	7%

De verhuizing van Jan en Boyen in het voetspoor van Nanne is misschien op te vatten als een kettingmigratie. Daarnaast speelden economisch-logistieke motieven vrijwel zeker mee. Voor hun internationale fokbedrijven waren verbindingen met markten en havens essentieel. In 1879, het oprichtingsjaar van het Fries Rundvee Stamboek, had Leeuwarden al een grote en moderne veemarkt, strategisch gelegen tussen het treinstation uit 1863 en de in 1874 geslechte stadsvesten. De veemarkt had snelle weg-, water- en spoorverbindingen. De Stiensersweg naar het noorden van Leeuwarderadeel was daar één van. Na 1874 was het een statige laan geworden met deftige herenhuizen. Ook voor exportbedrijven zoals die van de Wassenaars was het een 'A-lokatie'. Vanuit Leeuwarden kon het vee per spoor snel naar de haven van Harlingen. Verhuizing van de afgelegen Oude Bildtdijk naar de centrale Stiensersweg betekende strategisch voordeel, zeker toen Jelsum in 1902 door een spoorlijn was ontsloten.⁶⁸ Belangrijk was dat kopers van heinde en verre het bedrijf gemakkelijk konden bereiken om hun keuze te maken uit de peperdure dieren. Deze presentaties vonden plaats op representatieve en gunstig gelegen locaties zoals Vijverzate.

Nanne Wassenaar was in 1867 getrouwd met de erfdochter van een grote Jelsumer grondbezitter. Het was een moetje: al na zes maanden werd zoon Atze geboren. Atzes moeder stierf in 1870. Van haar erfenis bouwde Atze in 1892 zijn opzichtige villa in Haren bij Groningen. Dit Huis de Wolf had een eigen drafbaan en een uitstekende wegverbinding naar de renbaan in Glimmen. Het huishouden stond zozeer in het teken van de paardensport, dat zelfs het pronkzilver

⁶⁶ Sannes, *Geschiedenis* III 266. Bij de opcenten op de grondbelasting zijn die op de personele belasting opgeteld.

⁶⁷ Van der Wal, *Nieuwe vrijheid* 113 tabel IX.

⁶⁸ In 1904 werd een aftakking van Stiens via Het Bildt en Tzummarum naar Harlingen aangelegd.

met hippische motieven was versierd. In 1900 werd in Groningen een theeservies besteld met afbeeldingen van een *sulky* aan één kant en het huis aan de andere.⁶⁹ Vanuit deze sporttempel beheerde Atze zijn grondbezit in Het Bildt (van vaderszijde) en Jelsum (van moederszijde). Volgens een in 2008 geïnterviewde kleinzoon deed hij dat in paternalistische stijl. Wanneer zijn Friese pachters met de pet in de hand hun opwachting in Haren maakten, wilde hij nog wel eens een deel van de pacht kwijtschelden.⁷⁰ Zijn jaarinkomen werd in 1895 voor de hoofdelijke omslag geschat op *f* 15.000 en in 1911 op *f* 25.000. Hiermee was hij de op twee na rijkste inwoner van Haren, rijker dan burgemeester Quintus. Haren was toen nog niet de 'rijkeluismunicipaliteit' die het later zou worden. Hoewel Atze Wassenaar hier niet werd aangeslagen voor zijn Friese grond, betaalde hij toch flink aan de gemeentelijke ontvanger. Toen de stad Den Haag in 1911 de inkomstenbelasting beperkte tot een toptarief van 4%, verhuisde hij naar dit belastingparadijs. Hij was er in goed gezelschap. Den Haag telde meer rijke renteniers dan Amsterdam en Rotterdam samen. De villa in Haren werd verhuurd en de Wassenaars betrokken een herenhuis bij het Haagse Staatsspoorwegstation, waar de treinen uit Friesland en Groningen aankwamen. Met zijn jaarinkomen van zo'n *f* 25.000 was Atze een modale Haagse rentenier.⁷¹

De handel en wandel van de Nannestak geeft een Bildts gezicht aan het absentisme dat omstreeks 1900 een deel van de Friese plattelandseconomie bepaalde. Met zijn verhuizing naar Den Haag was Atze een trendvolger. Veel grootgrondbezitters uit Friesland gingen hem voor. In zijn geval lijken vooral fiscale overwegingen de keuze voor zijn woonplaatsen te hebben bepaald: niet in Het Bildt, waar zijn vader gegoed was, en niet in Leeuwarderadeel, waar veel van het van zijn moeder geërfd land lag. Haren was in dit opzicht een rationele keus, evenals later Den Haag.

We memoreerden zoëven dat absentisme in de negentiende eeuw in Het Bildt niets nieuws was. Al in 1502, drie jaar vóór de bedijking, was hiervan sprake. Wat in de negentiende eeuw vooral opvalt, is de problematisering van dit verschijnsel, te beginnen met de tirade van G.W. Wassenaar tegen de Bildtse buiteneigenaars in 1843. Zijn aanval doet niettemin denken aan soortgelijke klachten die 450 jaar eerder in het graafschap Holland werden genoteerd. In 1494 werden daar bijna alle dorpen bezocht door belastinginspecteurs die de fiscale draagkracht ter plaatse wilden vaststellen. Opvallend veel dorpsbestuurders meldden dat grote stukken land in handen waren van rijke kloosters of stedelingen, waardoor de inkomsten wegvloeiden. Zo was in het dorp Sassenheim tussen 1477 en 1494 bijna 90% van het eigen grondbezit in handen van buiteneigenaars geraakt, vooral doordat de oorspronkelijke eigenaars naar de stad waren

⁶⁹ Knol, *Zilver* nrs. 158–159.

⁷⁰ Vr. med. jhr. mr. Q.P.A. de Marees van Swinderen (1921–2011).

⁷¹ Kuiken, 'Burgerlijke glorie' 132.

verhuisd. In het buurdorp Lisse hadden veel rijke inwoners, die vanouds meebetaalden aan de plaatselijke belasting (het 'schot'), hun land verkocht aan buiteneigenaars, die letterlijk buiten schot bleven.⁷² Tussen de regels klinkt verontwaardiging over deze in veler ogen parasitaire verhoudingen. Zo bezien had de Bildtse kwestie een Hollands precedent, en herinnert de verhuizing van de drie Wassenaars in 1889-1891 aan de vijftiende-eeuwse gang van zaken in hun Hollandse stamdp.⁷³

De verhouding tussen platteland en stad wordt in de sociaaleconomische geschiedenis, afhankelijk van de context, nu eens beschreven als parasitair en dan weer als symbiotisch.⁷⁴ Het negentiende-eeuwse debat over absentisme neigt, voor zover buiteneigenaars tevens stedelingen waren of werden, naar het eerste. Buiteneigenaars werden omstreeks het *fin de siècle* overwegend afgeschilderd als parasieten die de plattelandseconomie leegzogen. Ironisch genoeg zorgde juist de arbeidersbeweging in 1890 voor een symbiose tussen Bildtse (pacht)boeren en hun buiteneigenaars. Op 18 mei riep de vakbond Broedertrouw een staking uit die resulteerde in een loonsverhoging. Op 21 juni vergaderden ongeveer 150 boeren, binnen- en buiteneigenaars in sociëteit Amicitia te Leeuwarden met de liberale Bildtse oud-burgemeester J.S. Potter van Loon (1826-1905), sinds 1865 notaris in Dronryp. Zijn optreden als rentmeester voor buiteneigenaars had hem in Het Bildt de bijnaam *de man met 'e lange erm* bezorgd.⁷⁵ De boeren spraken een loonbeleid af voor hun arbeiders, de eigenaars stelden zich borg voor stakingschade die hun pachters hierdoor zouden kunnen lijden. Op 25 juni meldde de LC dat een en ander was voorgekookt in afzonderlijke ontmoetingen, kennelijk van boeren en eigenaars met Van Loon. In augustus zocht een andere notaris/rentmeester namens de buiteneigenaars contact met Broedertrouw: mr. Horatius Albarda (1828-1904), evenals Van Loon van voorname Bildtse komaf. Deze bemiddelingspoging mislukte en de staking verliep. Broedertrouw ging in 1892 op in de Sociaaldemocratische Bond van de in Het Bildt immens populaire Domela Nieuwenhuis.⁷⁶

Deze gang van zaken laat zien hoezeer translokale verhoudingen in het *fin de siècle* ook de plaatselijke politiek bepaalden. De vakbond Broedertrouw werd landelijk en zelfs internationaal gesteund. Tot helemaal uit Chicago kwamen bijdragen binnen voor de stakingskas.⁷⁷ Dankzij 'oliemannetjes' zoals Van Loon en Albarda kreeg ook het translokale netwerk van boeren en buiteneigenaars in 1890 een meer concrete vorm. Opmerkelijk is dat de 'Friesche Mij' hierbij geen aanwijsbare rol speelde. In het plaatselijke bestuur daarvan zat omstreeks 1890

⁷² Fruin ed., *Enquete* 128, 132-133.

⁷³ Willem Steffens, de stamvader van de drie broers Wassenaar, was in 1494-1530 kloostermeier in Sassenheim.

⁷⁴ Hoppenbrouwers, 'Van waterland tot stedenland' 146-148; Paping, 'Parasiteren'.

⁷⁵ Sannes, *Geschiedenis* III 246-247, 386-387.

⁷⁶ Sannes, *Geschiedenis* III 246-247, 386-387; Van der Wal, *Nieuwe vrijheid* 263-264.

⁷⁷ Frieswijk, 'Broedertrouw'.

tenminste één sympathisant met de arbeiders: Johannes Kuiken Jz (1860-1936), de eigenaar van de *BC*. Deze krant, die in 1889 alarm sloeg bij het vertrek van de Wassenaars, trok in 1890 openlijk partij voor de stakers.⁷⁸ Het absentisme heeft de Friese gemoederen nog lang verhit. De *Encyclopedie van Friesland* schatte het in 1958 op 35% en stelde dat het in de loop der eeuwen 'enorme kapitalen' aan de provincie had onttrokken. Pas in 1970 werd het probleem structureel opgelost. Voortaan mochten gemeenten zelf onroerendgoedbelasting heffen van binnen- en buiteneigenaars.

Economisch overleven

Hierboven maakten we kennis met de commissie die in 1890 rapport uitbracht over de landbouw in Ferwerderadiel. De drie onderzoekers in deze 'type-gemeente' van de Friese kleibouwstreek rapporteerden over de algemene toestand, de bodem en de bedrijven, de verdeling van het bezit, de pachtvoorwaarden, het verkeer, het krediet- en verzekeringswezen, de welvaart van boeren en arbeiders, de effecten van de belastingdruk en de 'bijzondere gewoonten'. Akkerbouw en veeteelt waren hoofdmiddelen van bestaan. De armenzorg was duur. Veel arbeiders emigreerden. Tussen 1874 en 1888 trokken er 900 naar het buitenland, vooral naar Amerika. De wegen waren goed, maar het goederenvervoer ging nog hoofdzakelijk over het water. Een spoorlijn naar Harlingen werd node gemist. De afzet van landbouwproducten in Leeuwarden liep via tussenhandelaars die tussen de 5 en 10 cent commissie per mud graan, kool- of lijnzaad ontvingen. Onder de boeren ontbrak het aan initiatief en organisatietalent om eigen verkoopcoöperaties op te zetten en aan financiële reserves. Agrarisch krediet was vrijwel niet te krijgen. De traditionele kredietverlening was ingestort en voor een voorschotbank ontbrak het initiatief. Ook de belastingdruk, vooral overdrachtsbelasting en hypotheekrecht, stond volgens de rapporteurs het herstel van de landbouwsector in de weg, evenals de 'ongezonde concurrentie der huurders'.

In vergelijking met Ferwerderadiel doet de Bildtse landbouw omstreeks 1890 op enkele punten relatief modern aan. De meeste boeren in Ferwerderadiel verbouwden nog granen, maar in Het Bildt was de aardappel met een areaal van ruim 1400 ha het meest verbreide gewas. De totale graanteelt kwam op ruim 1000 ha, de vlasteelt, die ook 's winters werk gaf, op ruim 400 ha. Op de ontwikkeling van de veeteelt wordt verderop ingegaan. De Bildtse boeren waren tamelijk ondernemend. In 1888 was de eerste zuivelcoöperatie gaan draaien in Sint Jacobiparochie, in 1889 en 1893 gevolgd door een particuliere fabriek en door een tweede coöperatie in Oudebildtziel. Onder de oprichters van de eerste coöperatie waren de drie broers Wassenaar die vanaf 1889 hun rundveefokbe-

⁷⁸ Sannes, *Geschiedenis* III 277; Frieswijk, 'Kuiken'.

drijven verplaatsten naar Jelsum onder de rook van Leeuwarden.⁷⁹ De opmerkingen van de rapporteurs over de infrastructuur in Ferwerderadiel gaan ook op voor Het Bildt. Dit steunt de eerdere hypothese dat logistieke motieven mee tot de verhuizing leidden.

In tegenstelling tot dit drietal en ondanks hun Franeker banden bleef de Anestak van de Wassenaars in Sint Jacobiparochie gevestigd. De stamreeks telt zes generaties graanhandelaars en dorpsbestuurders.⁸⁰ Zoals we zagen, noemden zij zichzelf het liefst 'koopman' of 'handelaar'. Vermoedelijk gaat deze traditie terug tot 1674, toen de predikant van Sint Jacobiparochie hun voorvader Dirk Arjens in het trouwboek inschreef met de toevoeging *mercator*.⁸¹ Hun fortuin was vanaf omstreeks 1750 verbonden met de graanhandel en met de marktplaats Franeker. In de in 1810 gebouwde nieuwe korenbeurs tegenover het Franeker stadhuis werden op maandagen zowel granen als aardappelen verhandeld. De faciliteiten waren daar zo goed, dat in 1860-1861 zelfs graan dat in Leeuwarden was verkocht in Franeker werd gemeten en naar elders in Nederland verscheept. De graanhandel in de grootste Friese exporthaven Harlingen nam in die jaren af.⁸²

Obenbleiben in een tijd waarin de ene landbouwcrisis na de andere toesloeg – hoe deed je dat? De aardappelzetmeel- en strokartonindustrie die veel Groninger akkerbouwers redde, kwam in Friesland nauwelijks van de grond. Weliswaar had Leeuwarden al in 1866 een fabriek die stro uit de kleibouwstreek verwerkte tot karton voor de Engelse markt en die per spoor verbindingen had met het graancentrum Franeker en de haven in Harlingen, maar na 1879 kwijnde deze fabriek snel weg.⁸³ Anderzijds bood het fijnmazige netwerk van zuivelfabriekjes kansen aan kleine akkerbouwers die enkele melkkoeien hielden, maar zelf geen zuivel bereidden. In Het Bildt steeg hierdoor het voorheen vrijwel constante grasland-areaal tussen 1894 en 1914 van 25% naar 30%. De crisis sloeg het hardst toe bij de laag onder de kleine 'koemelkers': arbeiders die per graan- of koolzaadoogst werden ingehuurd en die na de mislukte opstand van 1890-1891 met lege handen stonden. Veel arbeidersgezinnen zochten een bestaan overzee: in Amsterdam of Amerika.

De Bildtse emigratiecijfers zijn vergelijkbaar met die in Ferwerderadiel. In de periode 1880-1899 vertrokken 2062 Bildtenaars naar Noord-Amerika.⁸⁴ Al in 1847 was een groep van dertig vertrokken onder leiding van de welgestelde doopsgezinde boer Sieds Krap. Deze zoon van Teunis Krap, een oude patriot en medeoprichter van het leesgezelschap *Ledige uren*, nam behalve zijn gezin en

⁷⁹ Sannes, *Geschiedenis* III 274-276, 281-282; Kuiken, *Boelstra-Olivier*.

⁸⁰ Betovergrootvader Anne Siemens staat in de quotisatie van 1749 te boek als graankoper te Sint Jacobiparochie.

⁸¹ Vgl. Vleer, *Wassenaars* nr. VIII-348.

⁸² *Stat. Jaarboek* 5 (1863) 346; *Stat. Jaarboek* 12-13 (1865) 371.

⁸³ Van der Woude, '1795-1917' 87-88.

⁸⁴ GAHB/1049.

dienstbode onder meer zijn zwager en arbeider Gerben Wassenaar mee. Het was kettingmigratie, want de ‘grootgrondbezitter Beukema in Indiana’ werd als borg genoemd. Deze Beukema was de in 1835 geëmigreerde herenboer Klaas Beukema (1789–1860) uit Zuurdijk in Groningen.⁸⁵ Hij was bevriend met de in het vorige hoofdstuk genoemde herenboer Worp van Peima, die in 1849 naar de staat New York vertrok en daar in 1879 als *retired farmer* overleed.

De brieven van deze eerste emigranten, maar ook de propaganda van commerciële reisagenten, vestigden het beeld van een *lân fan dream en winsken*, zoals het in een wervend liedje heette. Tegen 1880 werd bekend dat de zijdefabrieken in Paterson (NJ) relatief goed betaald werk boden. Al snel kwam de migratiestroom op gang. In het topjaar 1881 vertrok onder meer de arbeider Wybe Beilanus uit Sint Jacobiparochie. Hij was een zwager van Jan Stap (1845–1908), de leider van de mislukte staking van 1890. Stap week in 1896 op aandringen van Beilanus zelf naar Paterson uit – alweer een voorbeeld van kettingmigratie. Hoewel Stap in Paterson lid werd van de plaatselijke afdeling van de Socialistenbond, heeft hij daar niet politiek aan de weg getimmerd. De actiebereidheid onder de Friese textielarbeiders, waarvan bijna de helft uit Het Bildt kwam, was gering.⁸⁶ Maar de opvallendste Bildtse emigrant in deze tijd was de dwergartiest Gerrit Keizer (Oudebildtziyl 1874–1946), die onder meer optrad in het New Yorkse pretpark Coney Island.⁸⁷

Voor de achterblijvers was en bleef grondbezit de beste waarborg om economisch te overleven. Terwijl pachtboeren leden onder de voortdurend stijgende pacht prijzen, profiteerden juist boeren met veel eigen land hiervan. In 1880 telde Het Bildt 271 binneneigenaars met land waarvan de belastbare opbrengst f 100 of meer bedroeg. Dat zowel de Annestak als de Nannestak toen in deze groep was vertegenwoordigd, blijkt uit de jaarlijks gepubliceerde hoogste aanslagen in de rijksbelastingen per kadastrale gemeente.⁸⁸ Hun aanslagen ontlieden elkaar omstreeks 1865 weinig. Daarna groeiden ze snel uiteen. In 1887 was Nanne Wassenaar opgeklommen tot de 12^e plaats. Voor de Annestak waren de champagnejaren na 1891 voorbij: de familie verdween van de lijsten. Wel kon D.A. Wassenaar Jr. in dat jaar zijn zoon nog laten studeren. Zelf ging hij in 1905 rentenieren. Hij verkocht zijn huis in Sint Jacobiparochie met pakhuis, wagenhuis en stalling en vijf verhuurde woningen. Dit leverde genoeg op om een moderne rijtjeswoning te kopen in de Leeuwarder Transvaalbuurt, waar hij in 1929 stierf. Hij overleefde zijn zoon Anne, die in 1910 alleen een herenhuis en onbe-

⁸⁵ Ferwerda, *Uytland* 145–146; Botke, *Boer en heer* 297, 306–307.

⁸⁶ Ferwerda, *Uytland* 250; Kalma, ‘Stap’; Galema, *Frisians* 173.

⁸⁷ Geromantiseerde biografie in Van der Mast, *Keizer*.

⁸⁸ Bijlage 19; Moes, *Onder aristocraten*; vgl. Van den Burg en De Lange, *Hoogstaangeslagenen*. Tot 1888 publiceerde de *LC* namen, rangnummers en aanslagen, daarna de aanslagen op alfabet en na 1893 alleen de namen op alfabet.

taalde rekeningen naliet.⁸⁹ Voor de oudere generaties vormde het onroerend-goedbezit niettemin een constante bron van inkomsten. Toen de kinderen van D.A. Wassenaar Sr. in 1889 zijn nalatenschap scheidden en deelden, waren er behalve een eigen huis drie verpachte ‘zaten en landen’, een verhuurde tuinderswoning, ruim 8000 gulden aan effecten (waaronder veel Russen), een zitplaats in de kerk en een eigen graf. Het saldo bedroeg f 284.445, een vermogen waarvoor een edelman zich niet behoefde te schamen. Zo liet de Gaasterlandse grootgrondbezitter jhr. mr. J.H.F.K. van Swinderen, in 1886 nog 3^e onder de Friese hoogstaangeslagenen, in 1902 f 253.622 na. Het Statenlid mr. J.H. Albar-da liet in 1898 f 288.131 na.⁹⁰

Bij de Nannestak leidde het eclatante succes in de rundveefokkerij tot in de jaren 1890 tot een vrijwel ononderbroken vermogenstoename. We nemen als beginpunt de vermelding van de weduwe Tjerkje Wassenaar-de Vries in 1749 als ‘zeer welgestelde boerin’ in Sint Annaparochie. Haar zoon Arjen en kleinzoon Boien werden in de speciekohieren van 1796 aangeslagen voor 13 koeien, een vaars, 19 paarden en 56½ morgen land respectievelijk 5 koeien, 2 vaarzen en 8 paarden. Arjen en Boien Wassenaar voerden in 1796 blijkbaar beiden een gemengd boerenbedrijf. De Nannestak schakelde in 1854 over op de exportveefokkerij. In dat jaar liet Arjen Boiens Wassenaar de schuur van de boerderij met het Wassenaarwapen ombouwen tot een grote stal. Zijn zoon Gerrit kreeg hier omstreeks 1870 bezoek van de Utrechtse veearts G.J. Hengeveld, die zijn koeien als ‘vrolijk en welvarend’ beschreef.⁹¹ Jan en Nanne Wassenaar, twee broers van Gerrit, schreven in juni 1881 hun eerste stieren in bij het Fries Rundvee Stamboek, dat in 1879 was opgericht met het oog op de overzeese export. In hetzelfde jaar liet Nanne zijn boerderij aan de Bildtdijk grondig moderniseren. Tien jaar later verhuisde hij naar de rand van Leeuwarden.

Familiegebeurtenissen zoals sterfgevallen en erfenissen gaven een eigen dynamiek aan het bezitsverloop van boerenfamilies. Zo steeg tussen 1882 en 1884 de aanslag van Nanne Wassenaar met 30% door de vererving van land in Baarderadeel op zijn minderjarige zoon Atze, voor wie Nanne als voogd optrad.⁹² Atze nam dit erfdeel en de erfenis van zijn in 1870 gestorven moeder mee bij zijn huwelijk in 1891, dat hem meerderjarig maakte. Daarna daalde Nannes aanslag naar f 1380. Met de erfenis kon Atze in 1892 een villa in Haren bouwen en gaan rentenieren. In 1910 stond hij nog bij de hoogstaangeslagenen, evenals zijn halfbroer Fokke te Leeuwarden.⁹³ Een andere factor bij de bezitsontwikkeling was het trouwen in eigen kring – en soms in eigen familiekring. Zo liet de koopman D.A. Wassenaar Sr. vier kinderen trouwen met Wassenaars, waarvan twee een

⁸⁹ Tresoar/42/8087/4/5635 (memorie van successie; aangifte door zijn vader Dirk Wassenaar).

⁹⁰ Kuiper, *Adel* 462, 464; vgl. aldaar 458; over Breuning: *Parlement & politiek*.

⁹¹ Hengeveld, *Het rundvee* 296–303.

⁹² LC; Tresoar/26/67062/39, 26/67062/74, /26/67063/46.

⁹³ Van den Burg en De Lange, *Hoogstaangeslagenen* 378–382.

groot vermogen inbrachten. Zoon A.D. Wassenaar trouwde in 1835 met Tjerkje Wassenaar, een nichtje en erfgename van de schatrijke maar kinderloos gestorven K.A. Wassenaar (1764-1833). Zijn broer Waling (1818-1898) huwde in 1840 een dochter van K.B. Wassenaar (1781-1841), die zelf eveneens uit een huwelijk Wassenaar-Wassenaar stamde.⁹⁴ Dit huwelijk leverde Waling in 1873 een 63^e plaats op bij de Friese hoogstaangeslagenen. Toen hij zich in 1879 uit zijn zaken terugtrok, liet hij boeldag houden. Onder de hamer kwamen onder meer zes 'bereden' paarden (waaronder een harddraver), tien runderen, een geveerde glaswagen, een kapsjees, een eikenhouten kabinet, twee staartklokken, nieuwe karpetten en olieverfschilderijen. Blijkens het geveilde landbouwgereedschap verbouwde Waling tot 1879 gerst, koolzaad en bieten. In 1888 betaalde hij als rentenier f 606 aan rijksbelastingen. Zijn zuster Aafke Wassenaar was getrouwd met boer K.A. Wassenaar te Sint Jacobiparochie.⁹⁵ Haar man was in 1860 raadslid en in 1873 wethouder – en 56^e op de ranglijst van de Friese hoogstaangeslagenen.⁹⁶

De stijging en daling van de Annestak op de lijsten van hoogstaangeslagenen hing eveneens samen met de vermeerdering, scheiding en deling van hun onroerend goed. Daarnaast speelde de ontwikkeling van de graanhandel mee. In 1852, op het hoogtepunt van de Franeker graanhandel, kocht D.A. Wassenaar Sr. een pakhuis aan de gracht waar sinds 1810 ook de korenbeurs stond. Vanaf 1863 lag Franeker aan de spoorlijn Harlingen-Leeuwarden, waardoor de toegankelijkheid van de beurs nog verbeterde. Maar in 1865 kreeg Groningen een ultramodern beursgebouw dat in 1866 voor Friesland werd ontsloten door de nieuwe spoorweg Leeuwarden-Groningen. Weldra concentreerde de hele noordelijke graanhandel zich in laatstgenoemde stad.⁹⁷ Door hetzelfde proces van schaalvergroting en modernisering dat in 1810 tot nieuwbouw van de beurs in Franeker had geleid, raakte de Franeker graanhandel na 1866 op een zijspoor. In combinatie met de gestaag dalende graanprijzen zette dit de handel van de Annestak onder druk.

Een lichtpunt was dat de Annestak een winstgevende nevenactiviteit had. Van 1823 tot 1883 trad D.A. Wassenaar Sr. in tenminste 27 notariële akten op als geldschietter voor boeren, bakkers en andere ondernemers in en buiten Het Bildt: tot en met 1865 als koopman, daarna als rentenier. Het onderpand was in alle gevallen onroerend goed: huizen, bouw- of weilanden. De jaarrente beliep tussen de 4% en 5%. Af en toe verhandelde hij deze vorderingen. Na 1865 trad zijn zoon A.D. Wassenaar nog tenminste negenmaal op als geldschietter. In de literatuur worden zulke financiële activiteiten van graanhandelaars met argusogen bekeken. Vanouds werd graan in Friesland en elders al vóór de oogst gekocht en

⁹⁴ Vleer, *Wassenaars* nr. XII-1247.

⁹⁵ Vleer, *Wassenaars* nr. XIII-1542.

⁹⁶ Vleer, *Wassenaars* nrs. XIII-1423, XIV-1774, XV-2198.

⁹⁷ Van der Woude, '1795-1917' 89.

betaald. Het vroegste bekende Bildtse voorbeeld van deze praktijk dateert uit 1571.⁹⁸ Tijdens de landbouwcrisis werden veel graanboeren echter zo afhankelijk van tussenhandelaars dat deze geen te velde staand gewas meer kochten, maar hen tegen hoge rente krediet gaven met het graan als onderpand. ‘Woeker’, oordeelde de landbouwcommissie in 1890, vergelijkbaar met de gedwongen winkelnering waartoe veel veenarbeiders verplicht werden.⁹⁹ De commissie was minder duidelijk over een oplossing. Eén lid pleitte voor invoering van het in 1886 in Nederlands-Indië bij wet geregelde ‘oogstverband’, waarbij een bank (dus geen particuliere handelaar) een zakelijk recht op de te velde staande oogst kreeg. Meer heil, vooral voor kleine boeren, werd verwacht van coöperatieve boerenleenbanken. Ook het Groningse proefschrift *Oogstverband en landbouwcrediet* van mr. Hendrik de Visser uit 1893 sprak zich hiervoor uit. De Vissers conclusie dat invoering van het oogstverband in Nederland ‘niet wenselijk’ was, dook in 1896 op als stelling bij het proefschrift van mr. Anne Wassenaar, die hiertoe vermoedelijk mee was geïnspireerd door de liberale familietraditie.

In het geval van D.A. Wassenaar Sr. lijkt van de door de commissie gelaakte woeker geen sprake. Niet graan maar onroerend goed vormde het onderpand en de rente was marktconform. Wassenaar was niet alleen succesvol als financier, maar ook als bestuurder. Hij was kerkvoogd (1829–1835), dorpsvolmacht (1836) en gemeenteraadslid (1851–1859). Was zijn optreden als ‘eenmansboerenleenbank’ soms een manier om economisch kapitaal om te zetten in sociaal kapitaal? In gewone taal: kocht D.A. Wassenaar Sr. met zijn leningen politieke invloed? Dat zoveel van zijn debiteuren buiten Het Bildt woonden, spreekt hiertegen. Ook bij verwante Bildtse bestuurders ontbreken aanwijzingen voor dergelijke praktijken. De in 1890 naar Jelsum verhuisde Jan Wassenaar, raadslid vanaf 1855, is in geen enkele notariële akte gevonden als schuldeiser. Dit geldt ook voor Gerrit Wassenaar (1781–1854), die niet alleen raadslid was maar ook Statenlid. Wel ging hij tweemaal een schuld aan bij een rijke doopsgezinde dame uit Leeuwarden – *nota bene* een nicht van Pieter Cats, één van de door hemzelf in 1843 zo verketterde Bildtse buiteneigenaars.¹⁰⁰

De geldleningen van D.A. Wassenaar Sr. voorzagen zeker in een maatschappelijke behoefte. Hoewel het aantal bankinstellingen in Nederland in het *fin de siècle* snel toenam, gaven banken in die tijd nog bijna geen hypotheccair of ander krediet aan boeren.¹⁰¹ De opening van een agentschap van De Nederlandsche Bank in Leeuwarden in 1865 bracht hierin enige verandering, maar ondernemende Friese boeren bleven voor leningen nog jarenlang vooral op elkaar aan-

⁹⁸ Zwart., *Cleuting* 244 regist nr. 448.

⁹⁹ Bokma en De Hen, *Meer dan geld* 3–7.

¹⁰⁰ Taetske Medendorp-Cats (Leeuwarden 1766–1848); *NP* 77 (1993) 180.

¹⁰¹ Hierover in het algemeen Boeschoten, *Hoofdlijnen* 9–11.

gewezen.¹⁰² In de Friese steden bloeide het bankwezen weliswaar in de vorm van traditionele kassiersfirma's zoals Bloembergen uit Leeuwarden, Gratama uit Harlingen en Kingma uit Makkum, maar voor de landbouwsector deden deze weinig of niets. Van Zanden en Van Riel (2000) wijten dit aan een kenniskloof tussen de stad en het platteland. Boeren stelden genoeg vertrouwen in kassiers zoals de Kingma's om hun spaargeld bij hen weg te zetten, maar omgekeerd misten de meeste kassiers in de steden de kennis om in te schatten of een boer bijvoorbeeld solide genoeg was om de modernisering van zijn bedrijf te laten financieren.¹⁰³

In dit gat sprongen kooplieden zoals D.A. Wassenaar Sr. of de Franeker theehandelaar E. Bouma, die hypothecaire leningen verstrekten aan kleine ondernemers. Zo hielp hij in 1909 de kruidenier Gerben Dijkstra (1875-1969) in Sint Annaparochie aan geld voor een eigen huis. Sinds 1898 had het dorp een coöperatieve spaar- en voorschotbank. Toch leende Dijkstra liever bij Bouma of de Leeuwarder tabaksfabrikant H. Taconis, beiden leveranciers van zijn dorpswinkel. De plaatselijke bank bevorderde vooral financiële banden tussen plaatselijke middenstanders en bemiddelde bijvoorbeeld bij het zoeken van borgens wanneer voorschotten werden gevraagd.¹⁰⁴

Het egodocument van Dijkstra, die eerst landarbeider was, daarna winkelier en uiteindelijk autobusdienstondernemer, geeft een vroeg twintigste-eeuws beeld van de manier waarop een netwerk van onderlinge schulden de sociale cohesie tussen ondernemers versterkte. In de tijd van D.A. Wassenaar Sr. zal het nauwelijks anders zijn geweest. Francis Fukuyama (1995) stelt dat onder zulke omstandigheden een omgekeerde kapitaalconversie kon optreden: geen omzetting van economisch in sociaal kapitaal maar van sociaal kapitaal (of krediet) in economisch kapitaal, dat weer kon bijdragen aan de welvaart van de gemeenschap. Een voorwaarde was wel dat het gemeenschapsgevoel stevig was verankerd in sociale netwerken.¹⁰⁵ Dit was in de kleibouwstreek met zijn rijke familie-, verenigings- en genootschapscultuur zeker het geval. In dit *convivium* gedijden persoonlijk gekleurde verhoudingen tussen crediteuren en debiteuren. In zijn memoires wekt Dijkstra de indruk dat deelnemers aan zo'n schuldennetwerk dit eerder als symbiotisch ervoeren dan als parasitair – een heel ander verhaal dan dat van de landbouwcommissie in 1890.

Maar wat voor de plaatselijke middenstand werkte, werkte niet voor de grotere boeren en de eerste industriële ondernemers op het platteland, die doorgaans

¹⁰² Het agentschap Leeuwarden (verslagen in NA/2.25.08) had correspondenten in Dokkum (1865), Harlingen (1865), Hereenveen (1865), Sneek (1867), Bolsward (1890), Drachten (1890), Franeker (1904) en Lemmer (1904).

¹⁰³ Van Zanden en Van Riel, *Nederland* 373-374.

¹⁰⁴ Dijkstra, *Klaine Germ* 53, 55; Tresoar/26/66037 (12-11-1906); Tresoar/26/66040 (25-10-1909).

¹⁰⁵ Graeber, *Debt*; Fukuyama, *Trust*.

tot dezelfde groep behoorden. Krediet voor een boerderij of fabriekje was letterlijk ver te zoeken. Soms trad een Friese notabele op als tussenpersoon ('acceptant'). Zo sloot in 1879 Watze Bierma te Oudebildtzijl, voor zover nu bekend als eerste Bildtbewoner, een lening af bij de Rotterdamsche Hypotheekbank van de familie Mees *cum suis*. Een Groningse tak van deze notabelfamilie was in 1832 buiteneigenaar in Vrouwenparochie (de kadastrale gemeente waaronder Oudebildtzijl valt) en Sint Annaparochie. De Groningse mevrouw Mees was een zuster van de Leeuwarder mr. Bernardus Dorhout, zelf een van de grootste buiteneigenaars in Het Bildt.¹⁰⁶ Via deze familieconnectie konden de Mezen waarschijnlijk de nodige inlichtingen over Bierma inwinnen en zo de kenniskloof overbruggen. Watze Bierma was boer, maar hij en zijn broer Kornelis bezaten sinds 1876 ook een steenfabriek. Zijn ondernemingszin bleek andermaal in 1892, toen hij samen met vier boeren in Oudebildtzijl de coöperatieve stoomzuivelfabriek 'De Broederschap' (de tweede in de gemeente) oprichtte.

Een kleinzoon van mevrouw Mees-Dorhout stichtte in 1890 in Groningen de Friesch-Groningsche Hypotheekbank.¹⁰⁷ Al in 1880 was in Leeuwarden een soortgelijke bank actief, maar deze heeft maar kort bestaan. Van geen van beide banken zijn kredieten aan Bildtse aanvragers bekend, maar van 1879 tot 1900 nam het aantal Bildtse leningen bij banken buiten Friesland toe.¹⁰⁸ In 1898 was de Leeuwarder advocaat mr. J.L. van Sloterdijck acceptant voor een hypotheek van H. Damstra uit Sint Annaparochie bij de 's-Gravenhaagsche Hypotheekbank. Van Sloterdijck werd in 1900 zelf medeoprichter van de N.V. Algemeene Friesche Hypotheekbank te Leeuwarden, die in 1904 hypothecaire leningen verstrekke aan drie Bildtse boeren.¹⁰⁹ Zoals de landbouwcommissie in 1890 al had opgemerkt, werden bij plaatselijke instellingen zoals de in 1898 in Sint Annaparochie opgerichte Voorschot- en Spaarbank vrijwel geen agrarische kredieten aangevraagd. Mogelijk was er teveel schroom om opening van zaken te geven aan een coöperatie van dorpsgenoten.¹¹⁰ Ook de bewaring van spaartegoeden en effecten werd liever toevertrouwd aan gedistingeerde kassiersfirma's zoals de Gratama's, die echter in 1904 aan ongedekte leningen failliet gingen. De BC volgde de berichtgeving op de voet en waarschuwde op 17 april 1904:¹¹¹

Het faillissement van Gebroeders Gratama, een der grootste en oudste bankiershuizen te Leeuwarden, heeft grote ontroering teweeggebracht[.]

¹⁰⁶ Neltje Mees-Dorhout (Harlingen 1794 – Appingedam 1865); NP 77 (1993) 215-216.

¹⁰⁷ Kuiken, *Monument* 30. De FGH Bank is nu onderdeel van de Rabobank.

¹⁰⁸ Tresoar/26/80027/61 (26-1-1880) en ~/26/80055/5152 (26-4-1900); bijlage 20, hierna.

¹⁰⁹ Bijlage 20, hierna.

¹¹⁰ Sannes, *Geschiedenis* III 451-452; Bokma en De Hen, *Meer dan geld* 5. Katholieke boerenleenbanken waren echter elders in Nederland in eigen kring van meet af aan zeer in trek als financiers (zie b.v. Groot, *Roomsen* 215-116).

¹¹¹ Vr. med. L. Ferwerda te Sint Annaparochie.

Dat deze financiële ramp voor [een] deel van de provincie van grote betekenis [is, blijkt] wanneer men bedenkt dat 12 mei [nadert], de datum waarop veel huur- en kooppennings moeten worden betaald.

Onder de ruim 1600 gedupeerde crediteuren waren 57 inwoners van Het Bildt, die samen bijna 130.000 gulden verloren.¹¹² De grootste verliezers waren de broers Klaas en Douwe Wassenaar en hun oom Rienk Wassenaar uit Vrouwenparochie, die samen voor ruim 43.000 gulden het schip in gingen. De moeder van Klaas en Douwe rentenierde in Leeuwarden. De deposito's van haar en haar in 1893 gestorven man Arjen stonden samen in de boeken voor 53.000 gulden, de op één na hoogste individuele vordering op de lijst.¹¹³ Tellen we deze op bij de vorderingen van haar zoons en zwager, dan was het tegoed van deze familie Wassenaar bij deze kassier groter dan dat van alle andere Bildtse crediteuren samen. Bij die laatste groep was de krantenuitgever Johannes Kuiken uit Sint Annaparochie. Hij had een deposito bij de Gratama's van ruim 3000 gulden – en nog een vordering van tien gulden en acht cent voor onbetaalde advertentiekosten. Veruit de meeste gedupeerden waren 'landbouwers en particulieren uit dorpen [rondom] Leeuwarden, waaronder, helaas, vele *kleine luyden*'. Zo'n modale spaarder was de schildersknecht Auke van Zandbergen (1866–1929) te Oudebildtziel, die in 1904 een deposito van ruim 100 gulden had.

Een grotere Bildtse crediteur was Jarig Kramer uit Sint Jacobiparochie, die in 1877 het boerenbedrijf van zijn vader bij Zwartehaan had overgenomen. In 1889 had hij een hypothecaire lening van f 5000 afgesloten bij jhr. mr. Idzard Frans Humalda van Eysinga (1843–1907) in Den Haag. Deze Friese edelman was het schoolvoorbeeld van een *absentee landlord*. Als lid van de Raad van State woonde hij in Den Haag, maar hij was onder meer gegoed in Sint Jacobiparochie.¹¹⁴ In 1905 trok de 61-jarige Kramer zich terug uit zijn bedrijf. Hij verkocht de inventaris maar bleef in Sint Jacobiparochie wonen. Daar leefde hij tot zijn dood in 1916 van de verhuur en verkoop van land. Met dit onroerendgoedbezit overleefde Kramer niet alleen de landbouwcrisis maar ook de bankcrisis. Maar ook voor kleinere spaarders was de bankcrisis niet altijd onoverkomelijk. Zo kon schilder Van Zandbergen al in 1909 weer een huis in Oudebildtziel kopen.¹¹⁵

Het bankroet van de Gratama's stond niet op zichzelf. Overal ter wereld kregen traditionele kredietinstellingen in het begin van de twintigste eeuw te maken met een snel groeiende en steeds grilliger internationale economie. Zo ging in 1910 in Shanghai een reeks traditionele Chinese bankfirma's failliet toen de in-

¹¹² Van der Werf en De Vries, 'Modernisering'; Tresoar/18-02/1170/11; bijlage 20, hierna.

¹¹³ Vleer, *Wassenaars* nrs. XIII-1577, XIII-1578, XIV-2018, XIV-2019. Arjen (Klases) Wassenaar te Vrouwenparochie was in de jaren 1880 een van de hoogstaangeslagenen in Friesland.

¹¹⁴ *Parlement & Politiek*; Kuiper, *Adel* 470.

¹¹⁵ Tresoar/26/79131/506 (d.d. 12-10-1909).

ternationale rubbermarkt instortte.¹¹⁶ In Friesland leidde strenger toezicht van De Nederlandsche Bank na 1904 tot een concentratie en de uiteindelijke sanering en verdwijning van de traditionele kassiersfirma's ten gunste van moderne bank-firma's of -coöperaties. De Coöperatieve Voorschot- en Spaarbank in Sint Annaparochie ging in 1911 op in de Bildtsche Bank. Deze werd in 1994 onderdeel van de Friesland Bank, de voortzetting van de in 1913 in Leeuwarden opgerichte Coöperatieve Zuivelbank, die in zijn eerste vijftig jaar werkte onder de vleugels van de Coöperatieve Centrale Raiffeisenbank. Met deze moderne banken organiseerden de boeren hun eigen kredietverlening zoals dat ook in de tijd van D.A. Wassenaar Sr. was gegaan, maar nu binnen de regels van de gesaneerde financiële markt.¹¹⁷

Notabiliteit en memoriecultuur

Dorpsnotabelen zoals de Wassenaaers schaakten op verschillende borden tegelijk. Zo zagen we in de vorige paragrafen de Nannestak als internationale vee-fokkers, liberale gemeentebestuurders, voortrekkers in de ontwikkeling van de landbouwindustrie en leden van een landelijke financiële elite: de hoogstaangeslagenen in de rijksbelastingen. In de twintigste eeuw maakten de politieke functies plaats voor bestuursfuncties in het landbouwwezen. De Annestak was lang verbonden met de graanmarkt in Franeker, maar de hoofdstaak woonde tot 1905 in Sint Jacobiparochie, waar vier generaties van 1787 tot 1873 bijna onafgebroken in het dorps-, kerk-, waterschaps- of gemeentebestuur zaten. Hetzelfde gold voor de Bierma's uit Oudebildtzijl. Watze Bierma (1843-1919) was boer, steen- en zuivelfabrikant en van 1877 tot 1884 gemeenteraadslid. Zoals te verwachten, was hij in zijn woonplaats een trouw lid van het leesgezelschap *Ledige uren*.

Voor de overheid was notabiliteit in de eerste plaats een geldkwestie: vanaf 1814, toen 600 notabelen (onder wie Pieter Cats en K.A. Wassenaar, een oudoom van Atzes vader) werden opgeroepen om in Amsterdam de grondwet van het Koninkrijk der Nederlanden aan te nemen, tot 1917, toen het censuskiezerecht werd afgeschaft en daarmee de publicatie van de lijsten met hoogstaangeslagenen. Bij de selectie in 1814 speelde grondbezit een hoofdrol. Dit gold evenzeer voor de lijsten van die vanaf 1848 werden gepubliceerd. Tot 1887 werden alleen de grootste grondbezitters opgenomen, maar vanaf 1888 ook bekleders van 'hoge gewichtige openbare betrekkingen', dus niet alleen economisch maar ook sociaal notabelen.¹¹⁸ In Friesland kwam een en ander neer op ruim duizend (vanaf 1888: ruim tweeduizend) personen. De vermogenstoets was, zoals Schutte (2004) vaststelt, tamelijk willekeurig. De lat lag per provincie verschillend. Aandelenbezit en buitenslands vermogen telden bovendien niet mee. Schutte ver-

¹¹⁶ Bergère, *Crise financière*.

¹¹⁷ Van der Werf en De Vries, 'Modernisering' 253.

¹¹⁸ Aldus art. 90 van de *Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden* (1887).

moedt daarom dat vermeldingen op de lijsten niet statusverhogend werkten.¹¹⁹ Toch werden deze ongetwijfeld goed gelezen: zeker tot 1888, toen de rangschikking op de hoogte van de aanslag werd vervangen door een alfabetische rangschikking. In een tijd waarin *Ebenbürtichkeit* vaak de doorslag gaf bij verlovingsen, zullen vaders van huwbare kinderen de lijsten aandachtig hebben gevolgd. Was de beoogde schoonvader van zoon of dochter gegoed en was zijn bezit stabiel? Het zal bijvoorbeeld Nanne Wassenaar in 1890 niet zijn ontgaan dat de Leeuwarder hotelier Cees van Wely (1841-1908), de beoogde schoonvader van zijn zoon Atze, net zoals hijzelf al jaren op de lijst stond.

De lijsten van hoogstaangeslagenen van 1848 tot 1917 vermelden zowel adellijke als niet-adellijke notabelen. Pim Kooij (1987) vond in de stad Groningen een vergaande integratie tussen deze 'oude' en 'nieuwe' elites. Het huwelijksportret Gockinga-Fränckle uit 1884 getuigt ervan dat 'paarse' huwelijken onder Groninger notabelen vrij gewoon waren.¹²⁰ Zo trouwde de dochter van Atze Wassenaar in 1919 met een zoon van jhr. Quirijn de Marees van Swinderen, een adellijke studie- en sportvriend van haar vader. Ook in Leeuwarden werd paars getrouwd. Een dochter van de adellijke Bildtse grietman De Kempnaer huwde de notariszoon Willem Albarda, haar broer een meisje uit de doopsgezinde patriciersfamilie Cats. In beide voorbeelden werd wel 'oud geld' getrouwd. De gevoelens waren niet altijd in harmonie met de gepretendeerde oecumene. Zo bleef Albarda voor zijn schoonfamilie een ongemanierde *parvenu*.¹²¹ Het omgekeerde kwam ook voor. Een kleinzoon en naamgenoot van Quirijn van Swinderen memoreerde in 2008 dat zijn moeder Jeannette van Swinderen-Wassenaar na haar huwelijk weinig van de 'Wassenaarkant' wilde weten en dat zij in de opvoeding van haar kinderen veel standsbewuster was dan haar man.

Het bekleden van 'hoge gewichtige openbare betrekkingen' getuigt van sociaal krediet. Continuïteit speelde daarbij een belangrijke rol. In sociaal opzicht was de Annestak, gezien de lange reeks lokaal beklede ambten, een geslacht van dorpsnotabelen van vader op zoon. Met deze continuïteit hing het sterk ontwikkelde geslachtsbesef van deze familie samen. Dit laatste blijkt onder meer uit een stamboom die in 1790 is opgesteld voor Anne Dirks Wassenaar en uit een gedenksteen uit 1875, toen vier generaties samen een boerderij bij Sint Jacobiparochie inwijdde: D.A. Wassenaar Sr., A.D. Wassenaar, D.A. Wassenaar Jr. en de vijfjarige Anne Wassenaar.¹²² De Nannestak had een nog oudere *lieu de mémoire*: de wapenstein op de boerderij uit 1787, waaraan bij de verbouwing tot vee- teeltbedrijf in 1854 een tweede inscriptie werd toegevoegd. Deze twee teksten

¹¹⁹ Schutte, 'Hoogstaangeslagenen' 203.

¹²⁰ Kooij, *Groningen*; Baarsen, 'Lelijke tijd' nr. 56.

¹²¹ Kuiper en Wagter, 'Uitgaande wereld'.

¹²² Tresoar/347/39 (vrijwel zeker van de hand van notaris dr. Kornelis Wassenaar); Hoogland, 'Wandeling' nr. 32.

vormen samen met het familiewapen een soort stamboom in steen van de Annestak. (afb. 28)

Met bovenstaande observaties zijn we van het sociale veld overgestapt naar het culturele: het gebied van levensstijl, normen en waarden, van *Selbstdarstellung* en zelfbeelden. We zullen hier stilstaan bij één aspect van de negentiende-eeuwse Bildtse notabelencultuur: de memoriecultuur. Deze praktijk, het organiseren en cultiveren van herinneringen, is bij uitstek verbonden met continuïteit. Omdat continuïteit zo'n voorname rol speelt in het begrip (sociale) notabiliteit, zou je met enige overdrijving kunnen stellen dat alle notabelencultuur in beginsel memoriecultuur is. Dit geldt niet alleen voor specifieke genres zoals stambomen, gedenkstenen en portretten, al dan niet met een familiewapen, maar bijvoorbeeld ook voor de overdracht van normen en waarden.

Vormen van memoriecultuur kunnen op twee manieren worden beschreven: passief (wie worden herinnerd en in welke vorm) en actief (wie organiseren en cultiveren deze herinnering). Vanuit een *actor's point of view* is in de laatste decennia veel onderzoek verricht naar het mecenaat als deelgebied van de memoriecultuur: opdrachten aan portretschilders en zerkhouwers, maar bijvoorbeeld ook aan edelsmeden voor geboortelepels, huwelijkszilver, brandewijnkommen en serviezen. Schenkingen aan kerken zoals altaren, miskelken en glasvensters waren vooral in de Middeleeuwen een geliefde vorm van mecenaat.¹²³ Na de Reformatie kwamen schenkingen van avondmaalszilver in zwang. Nog in 1881 liet de graankoopman Anne Wassenaar (1801-1882), broer en vennoot van D.A. Wassenaar Sr., de kerk van Sint Jacobiparochie hiervoor geld na.¹²⁴ Met zo'n schenking kocht de familie zichtbaarheid in de openbare ruimte van de 'publieke kerk'.

Meer nog dan in dergelijke schenkingen is in de grafcultuur de openbare herdenking in de vorm van grafmonumenten verweven met de intieme relatie tussen herdenkers en herdachten. Wanneer we ook rouwadvertenties in deze beschouwing betrekken, spreken we van 'funeraire cultuur', die in zijn geheel een belangrijk deelgebied van de memoriecultuur vormt. Van de graven van de Annestak is vrijwel niets over. Op het in 1875 gesloten kerkhof van Sint Jacobiparochie waren in 1951 nog brokken herkenbaar van een familiegraf voor 'de eerzame Dirk Annes, koopman in granen' († 1776), zijn weduwe Tetje Dirks († 1798) en hun zoon Anne Dirks Wassenaar († 1843). Op de zerk van de in 1874 gestorven moeder van mr. Anne Wassenaar was sprake van een 'grafkelder'. Al deze stenen zijn geruimd, maar de gegevens over dit familiegraf bevestigen hoe sterk het besef van continuïteit bij de Annestak leefde. De vroegste bijzetting in dit graf betrof een neef van de in 1622 als *mercator* vermelde Dirk Arjens.¹²⁵ Uit

¹²³ Onder meer De Moor, 'Schenkers'; Van Bueren, *Leven na de dood*; De Weijert e.a., ed., *Living Memoria*.

¹²⁴ Sannes, *Grafschriften* nr. Me4; Vleer, *Wassenaars* nr. XII-1122; vergelijk Sannes, *Grafschriften* nrs. Z7-8.

¹²⁵ Sannes, *Grafschriften* nr. G47 (= Hoogland, 'Wandeling' nrs. 11, 18, 23); Hoogland, 'Wandeling' nr. 32.

de memorie van successie van mr. Anne Wassenaar blijkt dat hij in 1910 is begraven op de nieuwe begraafplaats even buiten het dorp, maar zijn graf en dat van zijn vader zijn inmiddels eveneens geruimd.¹²⁶

Wel zijn negentiende-eeuwse grafschriften en rouwadvertenties van de Annestak bewaard. In 1929 zijn ze vastgelegd door Sannes en de lokale genealoog S.J. Hoogland. Elders in Friesland en vooral in Groningen varieert de toon van zulke achttiende- en negentiende-eeuwse grafpoëzie tussen orthodox-protestants en uiterst vrijzinnig. Verwijzingen naar zonde en verlossing zijn bijvoorbeeld kenmerkend voor de in hoofdstuk 5, hiervoor, genoemde 'nadere reformatie' en de negentiende-eeuwse afscheidingsbeweging, die zich na 1834 tot kerkgenootschap ontwikkelde. Het andere uiterste vinden we in verwijzingen naar typisch verlichte deugden zoals redelijkheid.¹²⁷

Reeds de rouwadvertentie voor Tetje Dirks († Sint Jacobiparochie 1798) in de *LC* mag voor die tijd als relatief vrijzinnig gelden. De familie noemt 'de vrijmachtige God, aan wie de afmeting onzer dagen bestemd zijn' en wenst de overledene met haar 'beminnelijk en christelijk karakter' een 'volzalig en beter leven'. De opsteller van deze annonce was Anne Dirk Annes, die in 1796 lid werd van het patriotse grietenijbestuur. In 1843 werd hij door zijn weduwe als volgt herdacht:

Toen eerst mijn oog het licht aanzag, / Lag ik al bloot voor deze slag
Die mij onlangs getroffen heeft, / En eens zal treffen al wat leeft.¹²⁸

In 1849 kreeg Jantje Annes Wassenaar, de op veertienjarige leeftijd gestorven oudste dochter van het echtpaar Anne en Tjerkje Wassenaar-Wassenaar, van haar ouders als grafgedicht mee:

Haar levens geest vlood heen, nog nauwelijks aan het gloren,
Het stof viel neer in 't graf, de worm ten prooi beschoren,
Maar de edele, reine geest, begaafd met vele kostbare schatten
Zweefde opwaarts naar omhoog, haar betere post te aanvatten.

De literatuurhistorica Marita Mathijssen mag de lange negentiende eeuw dan de 'gemaskerde eeuw' hebben genoemd, dit gedicht windt er geen doekjes om. Het volgende grafvers mag er ook zijn:

Beweend door echtgenote en telgen, / Ligt hier zijn stof in d'aarde neer.
De dood kwam 't lichaam te verdelgen, / En 't keerde tot zijn oorsprong neer.

¹²⁶ Tresoar/42/8087/4/5635.

¹²⁷ Hoogland, 'Wandeling'; Botke e.a., ed., *Doodstil* 34-35, 52-54.

¹²⁸ Vrijwel gelijkluidend met het grafgedicht voor Maaïke Jans Hiemstra (begr. Bornwird 1871; Mulder, *Grafpoëzie* 22).

Het siert de ‘rustplaats van Klaas Boijens Wassenaar, in leven erfgezet en te Sint Jacobiparochie, assessor van de grietenij Het Bildt, dijksvolmacht van het Nieuw Bildt’. Deze in 1841 begraven kleinzoon en naamgenoot van de kerkvoogd uit 1767 behoorde tot de Nannestak. Zijn zoon Boijen werd hier tien jaar later begraven. Daarbij werd ook zijn raadslidmaatschap op zijn zerk vermeld. Waar de Annestak religieus getinte woorden van troost prefeerde, liet de Nannestak de notabele ambten van de overledene op de zerken beitelen. De in 1841 begraven Klaas was bijzitter in het grietenijgerecht en waterschapsbestuurder, zijn in 1851 begraven zoon lid van de grietenijraad. In het memorieonderzoek wordt deze vorm van herdenken gerangschikt onder het trefwoord *fama*, terwijl verwijzingen naar het eeuwige leven en de hereniging met God worden betiteld als *pietas*. We kwamen deze begrippen in hoofdstuk 5 tegen in verband met de grafkapel van de Van Harens. Bezoekers van deze exclusieve *lieu de mémoire* werden in woord (de epitaaf) en beeld (de alliantiewapens van het stichtersechtpaar) niet alleen aangespoord tot Godsvertrouwen en wereldverachting (*pietas*), maar ook herinnerd aan hun (fictieve) oudadellijke afkomst (*fama*). Naarmate in de negentiende eeuw de religieuze cultuur verlichter werd, maakte de *pietas* in veel grafschriften en rouwadvertenties plaats voor min of meer persoonlijke uitingen van verdriet. De rechtzinnig protestantse reactie van de Afscheiding, en later de Doleantie van 1886, vond wel zijn weerslag in de funeraire cultuur, maar had geen vat op de hier besproken families Wassenaar.¹²⁹

De Nannestak heeft in 1875 op de moderne openbare begraafplaats in Sint Annaparochie een nieuwe *lieu de mémoire* gecreëerd: een grote moderne grafkelder, omheind door een smeedijzeren hek van het type dat in Groningen tegenwoordig oneerbiedig een ‘ledikant’ wordt genoemd. Als eerste is hierin in 1879 de vader van Nanne Wassenaar bijgezet, als laatste in 1979 zijn schoondochter Rigtje Wassenaar-Boelstra. Krachtens een testamentaire bepaling werd de kelder jaarlijks geopend en geïnspecteerd. Dit ritueel doet denken aan de ‘grafgangen’ die we uit middeleeuwse bron kennen. Daarbij werden jaarlijks op een graf kaarsen ontstoken en psalmen gelezen. Hiervan was bij de ‘gemoderniseerde’ Wasse-naars uiteraard geen sprake (het ging om de technische toestand van de graven), maar de zorg voor de doden diende ook hier als leidraad. De aristocratische uitstraling van dit graf maakte verdere investeringen in de *fama* van de familie overbodig: de uniforme grafstenen vermelden alleen namen en leefjaren. Het onderhoud is verzekerd in de vorm van een in 1951 bij testament opgerichte familie-stichting.¹³⁰ Hoewel de Nannestak evenals de Annestak in mannelijke lijn is uitgestorven, is de memorie van de Nannestak hiermee doeltreffend georganiseerd, terwijl die van de Annestak vrijwel is verlopen.

¹²⁹ Vergelijk het zakelijke grafschrift voor Jacob Jans Lont (1811-1871), ouderling (afgescheiden) Christelijk Gereformeerde Gemeente en bestuurslid van de Bijzondere School (Hoogland, ‘Wandeling’ (1937) 77 nr. 11).

¹³⁰ Kuiken, *Boelstra-Olivier* 40-41.

Deze lapidaire vaststelling raakt aan een kernaspect van de memoriecultuur van notablen. Net zoals, in de woorden van Yme Kuiper (2003), ‘het van adel *willen* zijn’ bepalend is voor de adellijke identiteit, is de wil om te blijven investeren in *fama* de voornaamste voorwaarde om bij leven notabel te kunnen zijn en na overlijden memorabel.¹³¹ Op de keper beschouwd ligt deze analyse van de memoriecultuur en het behoud van de *fama* van de hier beschreven elitefamilies in het verlengde van de voorgaande paragraaf over hun economisch overleven. In hoofdstuk 8 zal de memoriecultuur in Het Bildt in groter verband en over een langere periode (1566–2006) worden beschreven en geduid. We sluiten dit hoofdstuk nu af met het beloofde dubbelportret.

De liberaal en de bon-vivant

Sinds jaar en dag publiceert het alumniblad van de Groninger universiteit dubbelportretten van oud-studenten. Dit formaat leent zich ertoe om de twee achterneven Anne en Atze Wassenaar, die in de *belle époque* in Groningen rechten studeerden, hier nader voor te stellen (tabel 7.4).

Tabel 7.4. Biografisch dubbelportret van mr. Anne en Atze Wassenaar

	Mr. Anne Wassenaar (1870)	Atze Wassenaar (1867)
<i>Studie:</i>	Eindexamen gymnasium (1891), propedeuse geneeskunde (1892), daarna rechten (promotie 1896).	Gymnasium (niet afgemaakt), propedeuse letteren (1892), daarna rechten (geen examens afgelegd).
<i>Werk:</i>	Advocaat en procureur, daarna substituut-griffier rechtbank.	Rentenier, bestuurslid Groninger Harddraverij- en Renvereniging.
<i>Huis:</i>	Herenhuis met tuin, Heerenveen.	Villa 't Huis de Wolf, Haren.
<i>Huishouden:</i>	In 1908 getrouwd met Elisabeth van der Meij, zonder beroep; geen kinderen.	In 1892 getrouwd met Riek van Wely, zonder beroep; zoon Nanne (1893) en dochter Jeannette (1894).
<i>Belastbaar jaarinkomen:</i>	(geen fiscale gegevens bekend) ¹³²	f 25.000,= (hoofdelijke omslag)

Omdat Atze Wassenaar in de voorgaande paragrafen vrij uitgebreid aan bod is gekomen, gaan we hier wat dieper in op zijn achterneef Anne, die in veel opzichten zijn tegenpool was. Zo slaagde Anne in 1891 vlot voor zijn gymnasium-examen. Atze maakte het Leeuwarder gymnasium niet af en deed daarom in 1892 in Groningen een aanvullend examen in de letteren. Terwijl Anne ieder jaar keurig collegegeld betaalde, liet Atze zich in 1890 als corplid inschrijven, maar nog niet als student. Veel studenten zagen deze vorm van collegegeldontduiking destijds als een sport. Annes eerste openbare optredens dateren uit 1875,

¹³¹ Kuiper, ‘Naar een antropologie’ 181.

¹³² In het gemeentearchief van Heerenveen zijn geen kohieren van de hoofdelijke omslag na 1889 bewaard.

toen hij als vijfjarige met zijn vader, grootvader en overgrootvader de eerste steen voor een boerderij legde, en 1894, toen hij te paard deelnam aan een grote gekostumeerde studentenoptocht. In 1892, toen Anne aan zijn eerste studie was begonnen, woonde hij op kamers in de Poelestraat en daarna tot zijn promotie in 1896 bij de meubelfabrikant Wachters – net zoals hijzelf een paardensportliefhebber. In hetzelfde jaar werd Anne studentlid van de Groninger Harddraverijen- en Renvereniging, waarvan zijn achterneef Atze toen bestuurslid was. Atze en Anne zaten ook samen in het bittergenootschap *Frisia*, een subvereniging van het corps. Zulke streekgenootschappen, de opvolgers van de klassieke *nationes*, waren tot omstreeks 1945 het voornaamste socialisatiemedium binnen de studentencorpora.

In 1894 bedankte Atze Wassenaar voor zijn corpslidmaatschap en werd Anne lid van de Groninger Juridische Debatingclub. Deze club, evenals *Frisia* een subvereniging van het corps, hield disputen naar het voorbeeld van de oefenpromoties die tot 1795 aan alle hogescholen werden gehouden. Het stramien hiervoor was dat één of twee inleiders een stelling verdedigden. De grote politiek werd niet geschuwd. In 1893 stond de afschaffing van de doodstraf op het programma, maar ook de stelling: ‘De vrouw kan geen afstand doen van de gemeenschap van winst en verlies’.¹³³ Hieruit blijkt wel dat het om oefenpromoties ging, want laatstgenoemde stelling staat letterlijk in het proefschrift dat Anne Wassenaar in 1896 verdedigde. We zagen al dat hij een andere stelling had ontleend aan de dissertatie van De Visser uit 1893. Het gebruik van andermans stellingen wijst in de jaren omstreeks 1900 niet bij voorbaat op luiheid. Het was op zichzelf opmerkelijk dat Anne een proefschrift inleverde, want de meeste rechtenstudenten promoveerden op stellingen. Nadat deze laatste mogelijkheid in 1921 was afgeschaft, daalde het aantal promoties scherp.¹³⁴

Het *moment suprême* van Annes academische loopbaan kwam toen de hoogbejaarde pedel H.J. Kars hem op 30 juni 1896 om drie uur ’s middags voor zijn examinatoren bracht. De promovendus leverde met zijn fraai vormgegeven en aan zijn vader opgedragen dissertatie een getuigschrift af van goede burgerlijk-notabele smaak. Niets wijst erop dat het tevens was bedoeld als opstap voor een wetenschappelijke loopbaan. Vermoedelijk was hiervoor de behandeling van de stof (de overbodigheid van een wetsartikel) te conventioneel en de eerste stelling (tegen de strafbaarheid van *abortus provocatus*) te controversieel. Deze these was ontleend aan een artikel dat de neomalthusiaanse arts Hector Treub in 1895 in het *Tijdschrift voor Strafrecht* had gepubliceerd.¹³⁵

Na zijn promotie opende mr. Anne Wassenaar een advocatenpraktijk in Leeuwarden aan de Lange Marktstraat, op twee minuten van het station en te-

¹³³ GrA/ 467/2084-2085.

¹³⁴ Visser, *Universitas* 15.

¹³⁵ Treub, ‘Abortus’; Van Heteren, ‘Treub’.

genover de bloeiende veemarkt. Hij trad herhaaldelijk op als curator in faillissementen en af en toe als strafpleiter. Daarnaast kreeg hij een aanstelling als klerk bij de Leeuwarder rechtbank, wat als instroomfunctie voor de rechterlijke macht gold. In 1903 was hij als oudste klerk klaar voor bevordering. De eerste geschikte post die vrijkwam, was in Heerenveen. Anne verhuisde in 1904 naar dit 'Friese Haagje' waar een andere achterneef, Arjen Wassenaar (1864-1938), sinds 1903 rentenierde. Deze Arjen zou enige jaren later, evenals Atze Wassenaar vanuit Haren, verhuizen naar het renteniersparadijs Den Haag.

Terwijl Atze Wassenaar een prominente en kleurige persoonlijkheid was in de Groninger (en waarschijnlijk ook landelijke) paardensport, is van het sociale netwerk van Anne Wassenaar na zijn studietijd bijna niets bekend. Hij ontbreekt bijvoorbeeld op de ledenlijsten van de in 1863 opgerichte Leeuwarder Debatingclub, een voornaam medium voor de opname van nieuwe notabelen in wat onder ingewijden 'het Leeuwarder circuit' heette. In de *belle époque* was dit netwerk sterk in beweging. De uittocht van de Friese adel ging gepaard met de instroom van nieuwe industriële elites. Ook predikanten en rechters kwamen en gingen. In het jaar waarin Anne Wassenaar zijn advocatenpraktijk opende, nam de club vijf nieuwe leden aan. In die tijd waren vooral kuyperianen en socialisten welkom: vers bloed in een vanouds overwegend liberaal herengezelschap. Anne zou zich bij veel van de behandelde onderwerpen hebben thuisgevoeld: van 'de leer van Malthus en staatsarmenzorg' (1864) en 'regeringssteun voor de landbouw' (1892) tot 'pachtcontract' (1895 en 1904) en 'invoerrecht op granen' (1897).¹³⁶ Zelfs de strafbaarheid van homoseksualiteit werd hier ter discussie gesteld. Dat gebeurde onder meer in 1908, vijf jaar nadat de Middelburgse advocaat en rechter-plaatsvervanger jhr. mr. J.A. Schorer (1866-1957) zijn praktijk en positie had moeten opgeven vanwege zijn 'zeer onzedelijke neigingen'.¹³⁷ Het staat niet vast dat Anne Wassenaar dezelfde neigingen had, maar in 1904, toen hij substituut-griffier in Heerenveen werd, was hij 38 jaar oud en ongehuwd. De vergelijking met zijn onfortuinlijke oud-collega Schorer kon, zeker in het kleinsteedse Heerenveen, licht worden getrokken. Wat in de 'gemaskerde' negentiende eeuw stilzwijgend werd getolereerd, was nu hoe dan ook ontoelaatbaar.

Hoe dit ook zij, Annes uitgebreide familienetwerk leverde weldra een passende partner, zoals dit in zijn tak in de voorgaande eeuw al zo dikwijls was gebeurd. In 1908 nam Anne zijn 33-jarige achternicht Elisabeth van der Meij als zijn verloofde op in zijn testament.¹³⁸ De zakelijke contacten gingen terug tot 1842, toen Elisabeths overgrootvader in opdracht van Annes overgrootvader een bouwplan maakte voor de nieuwe kerk van Sint Jacobiparochie. Dit plan werd in 1843 door de waterstaatsarchitect Romein (vermoedelijk op aandrang van

¹³⁶ Van Lennep e.a., *Debatingclub*.

¹³⁷ Van der Meer, 'Schorer'.

¹³⁸ Tresoar/26/ 075111/34 (d.d. 18-08-1908).

grietman De Kempenaer) afgekeurd en vervangen door een modieus classicistisch ontwerp.¹³⁹ Net zoals Elisabeths overgrootvader was ook haar vader aan-nemer. Haar huwelijk duurde maar kort. Eind 1910 overleed Anne in Gronin-gen. Er waren geen kinderen en er was geen vermogen. Zijn vader deed de suc-cessieaangifte.¹⁴⁰ Elisabeth keerde terug naar Leeuwarden. Zij was de eerste Leeuwarder vrouw naar wie bij haar leven een straat is vernoemd: de door haar vader in 1902 aan de gemeente verkochte Elizabethstraat.¹⁴¹ De goed bewaarde gevelwand is behalve een voorbeeld van vroege speculatiebouw een *lieu de mémoire* voor deze Friese projectontwikkelaarsdochter.

Kort na Annes overlijden verhuisde Atze met vrouw en dochter naar Den Haag. Zijn zoon Nanne Hendrik, die in Alkmaar het gymnasium bezocht, kwam in 1915 als *élève* op de boerderij van een oom in Jelsum. Het jaar daarop overleed Atze in Den Haag. Op 12 mei vertrok zijn rouwstoet van het Leeu-warder station, tegenover het hotel waar zijn vrouw was opgegroeid, naar Jel-sum. Daar is hij bijgezet in de grafkelder van de Hoekstra's, de familie van zijn moeder. Zijn zoon is hier in 1966 begraven als 'Nanne Atzes Wassenaar'. De vermelding van zijn patroniem in plaats van zijn moderne dubbele voornaam spreekt boekdelen. Bij deze laatste mansoor uit de Nannestak won de 'boerse' traditie het zodoende toch van het notabel willen zijn.

Afbeelding 31. An-sichtkaart uit 1904 van de in 1892 gebouwde villa van Atze Wasse-naar te Haren

¹³⁹ Kuiken, 'Symbolenstrijd'.

¹⁴⁰ Tresoar/42/ 8087 (Heerenveen 1911), nr. 4/5635.

¹⁴¹ Kamminga, 'Nijverheid' 222; Visscher, *Leeuwarden*, hoofdstuk 6.

8.

Slotbeschouwing: migratie en memoriecultuur¹**Inleiding**

In het voorgaande is de constructie van een Bildtse cultuur opgevat binnen de rooilijnen van een breed cultuurbegrip zoals omschreven in hoofdstuk 1. Er zijn enige lange ontwikkelingslijnen met een translokale context geschetst: migratieketens, handelsnetwerken en *absentee landownership*. In hoofdstuk 1 is onder meer ook de vraag gesteld hoe het min of meer vrije verkeer van personen, zaken en ideeën van en naar Het Bildt daar de ontwikkeling van identiteiten heeft beïnvloed en welke andere sociale parameters hierbij van belang waren. In de daarop volgende hoofdstukken zijn migratie en translokaliteit beschouwd vanuit een *actor's point of view*: niet als passieve, min of meer mechanische processen, maar als al dan niet rationele beslissingen van actieve migranten. Daarbij is vastgesteld dat verschillende aspecten van de vroegmoderne Bildtse woon-, huwelijks-, lees-, studie- en grafcultuur nauw verweven waren met zulke translokale processen.

In de migratie van en naar Het Bildt zijn drie verschillende fasen benoemd. In 1505 was sprake van contractmigratie van enige duizenden seizoenarbeiders, waarschijnlijk per dijkvak georganiseerd in 'homanschappen', die op zijn laatst omstreeks 1508 zijn vertrokken. In de daarop volgende jaren werden niet alleen Friese boeren uit de omgeving actief als Bildtmeiers, maar arriveerde ook een stroom van kettingmigranten uit Holland en elders. De hiermee gepaard gaande 'ontfriesing' van de polder kwam omstreeks 1550 tot stilstand. Onder deze nieuwkomers ontwikkelde zich in de tweede helft van de zestiende eeuw een welvarende en zelfbewuste elite. In de eerste helft van de zeventiende eeuw werd hun politieke rol aan banden gelegd, maar economisch bleef deze groep wel prominent, onder meer in de translokale graan- en bierhandel. In hun trouw-, woon-, lees- en grafcultuur sloten zij zich aan bij de praktijken van de adellijke en burgerlijke elites die ook als 'buiteneigenaars' een rol speelden in lokale Bildtse bestuursgrema.

Ten opzichte van deze laatste groepen ontwikkelden de Bildtmeiers wel een achterstand in het bezoek van universiteiten, waardoor zij werden uitgesloten van de bijbehorende translokale netwerken. Sommige Bildtmeiers die naar de

¹ Het begin en slot van dit hoofdstuk is niet eerder in druk verschenen. Een eerdere versie van het middendeelte verscheen in 2010 in *DVF* als Kuiken, 'Memoriecultuur'.

stad migreerden, konden zich handhaven in de bestuurselites, althans in middelgrote Friese steden, maar niet in grotere steden zoals Leeuwarden of Amsterdam. Kenmerkend voor deze groep elitemigranten waren de voortgezette banden met Het Bildt. Deze blijken onder meer uit het ontstaan van kettingmigratie in stedelijke beroepssectoren die aan de graanteelt waren gerelateerd: vooral bakkers in Friesland en grutters in Amsterdam.

In het algemeen lijken deze migratiepatronen in de periode 1650-1750 op die in de jaren 1750-1805, toen migratie in Friesland voornamelijk diende als een regulatiemechanisme voor de arbeidsmarkt. Deze functie werd nog duidelijker tijdens de landbouwcrises van de negentiende eeuw, waarvoor de toen dominante 'liberale' bestuurselite geen oplossing kon aanbieden. Deze crisis hield verband met voor Nederland ongunstige internationale prijsontwikkelingen. Het gevolg was massale kettingmigratie van arbeiders, vooral naar Noord-Amerika. Omstreeks 1890 vond daarnaast elitemigratie plaats van Het Bildt naar de rand van Leeuwarden, waar enkele Bildtse exporteurs van hoogwaardig rundvee een ideale uitvalsbasis vonden voor hun internationale handel. De schaalvergroting waarvan zij profiteerden, was een extra aanslag op de traditionele moedernegotie van Bildtse graanboeren en -handelaars. Tot de aanleg van het Noord-Nederlandse spoorwegnet was het nabijgelegen Franeker voor hen de voornaamste beursstad. Na 1866 vond de graanhandel vooral in Groningen plaats, tot nadeel van veel Bildtse handelaars.

De integratie van immigranten in de Bildtse poldersamenleving was, zoals we in de vorige alinea zagen, in de zestiende eeuw betrekkelijk succesvol. Het 'boerenpatriciaat' profiteerde van het absentisme van de door de regionale overheid aangewezen grietmannen, waardoor Het Bildt enige decennia lang het voorkomen had van een tot op zekere hoogte autonome 'graanrepubliek'. De teugels werden vooral aangetrokken onder het bewind van de Van Harens *cum suis* (1652-1795), Oranjeklanten uit de Zuidelijke Nederlanden die zich voortvarend opwerkten tot regenten. Hoewel de Van Harens hun eigen (publieke) kerk sterk bevoordeelden en het aantal katholieken en menisten in Het Bildt onder hun *régime* snel afnam, bleef de grietenij openstaan voor nieuwe migranten zoals (protestantse) wevers uit Westfalen. In een enkel geval wist zo'n ambachtsman zich op te werken tot onderwijzer en uiteindelijk tot boer. Omstreeks 1750 woonde in Het Bildt zelfs een Poolse medicus die de lokale, laag opgeleide chirurgijns met succes beconcurrerde. Er waren vrij veel passanten, doorgaans werkzaam in de agrarische of huishoudelijke dienstensector.

Migratie en translokaliteit lopen zo als een rode draad door het verhaal van ruim vijf eeuwen Bildtse bewonings- en cultuurgeschiedenis dat in de voorgaande zeven hoofdstukken is verteld. Tussen dit verhaal en het uitvoerige feitenreelaas dat Hartman Sannes nu ruim een halve eeuw geleden schreef, ligt een wereld van verschil. Dit verschil heeft te maken met de recente paradigmaverschuif

vingen in de Friese geschiedschrijving, het voornaamste referentiekader voor Sannes' werk, en in de Europese historiografie als geheel. Het proefschrift van J.A. Faber (1973) introduceerde in Friesland de sociaaleconomische benadering van de *Annales*-school, dat van Yme Kuiper (1993) de sociaalantropologische aanpak van de mentaliteitsgeschiedenis.² Op dit gebied heeft ook Goffe Jensma vanaf 1998 baanbrekende studies gepubliceerd waarin, al dan niet uitdrukkelijk benoemd, het Engelse begrip *invented tradition* als *organising concept* diende.³ Hiermee zijn twee belangrijke recente vernieuwingen in de Friese historiografie aangeduid waarmee een onderzoeker die pretendeert een Bildtse cultuurgeschiedenis te schrijven, zijn voordeel kan doen.

De *longue durée*, een spraakmakend concept uit de *Annales*-school, vindt minder weerklank in deze nieuwe Friese geschiedschrijving. Daarin ligt het accent toch meer op discontinuïteiten, zowel in de pre- en protohistorie als ten aanzien van de romantische constructie van een Friese identiteit. In de slotbeschouwing die nu voor u ligt, mag u niettemin een poging verwachten om de lange lijnen in de breed opgevatte Bildtse cultuurgeschiedenis beter uit te lichten. Het gemis van zo'n synthese in het werk van Sannes vormt een extra reden om deze poging te wagen. Als verbindend cultuurhistorisch concept stel ik de in hoofdstuk 7 geïntroduceerde memoriecultuur voor. Binnen dit ruime raamwerk kunnen zowel sociaaleconomische als sociaalantropologische continuïteiten en discontinuïteiten in hun onderlinge samenhangen worden beschreven. Het raamwerk van de memoriecultuur opent ook vensters op tradities en praktijken buiten Friesland.

Memoriecultuur: fasen en facetten

Het begrip *Gedächtniskultur* of memoriecultuur, dat al even ter sprake kwam in hoofdstuk 7, kan worden omschreven als de georganiseerde en/of geïnstitutionaliseerde herinnering van een groep of gemeenschap.⁴ Hoewel memoriecultuur volgens deze definitie is gericht op continuïteit, zijn in de Nederlandse memoriecultuur op het eerste gezicht drie historische breuklijnen te onderscheiden: de Reformatie, de Revolutie van 1795 en de Tweede Wereldoorlog.⁵ In de zestiende eeuw – en 1566 was letterlijk een 'breukjaar' – maakte de Hervorming een einde aan de middeleeuwse zorg voor vrome werken en zielenheil. Daarvoor in de plaats kwam een cultuur die in wapens, portretten, beelden en teksten niet vroomheid (*pietas*) centraal stelde maar status en rijkdom (*fama*). Kenmerkend voor de middeleeuwse praktijk was de instelling van jaarlijkse gebeden of complete missen voor het zielenheil van de overledenen, die soms ook in gebed

² Faber, *Drie eeuwen*; Kuiper, *Adel*.

³ Onder meer Jensma, *Rode tasje*; Jensma, *Gemaskerde god*; Hobsbawm en Ranger, ed., *Invention*.

⁴ Onder meer Assmann, *Erinnerungsräume*; Oexle, ed., *Memoria*; De Weijert e.a., ed., *Living Memoria*.

⁵ Kuiken, 'Voorouderonderzoek'.

zijn afgebeeld op een schilderij of glasraam boven het altaar waar deze ‘memoriediensten’ werden uitgevoerd. (afb. 7) Deze middeleeuwse memoriecultuur met zijn gebedsportretten en zielmissen leefde nog in Friesland toen in 1505 de eerste Bildtdijk werd aangelegd. Het aantal vrome stichtingen voor de nagedachtenis en het zielenheil van overledenen nam hier in de zestiende eeuw echter snel af. Er zijn dan ook geen berichten gevonden over jaargetijden, zielmissen, familiealtaren of andere memoriestichtingen in de Bildtse kerken. Voor zover nu bekend werden *Bildtgänger* uit Holland zoals de Van Koudekerks ook niet op deze wijze herdacht in de kerken van hun stamdorpen.⁶

Met de opkomst van het Bildtse patriciaat als lokale elite onstrond in en om de Bildtse kerken wel een rijke vroegmoderne graf- en wapencultuur. In de heraldische verbeelding van deze groep vallen de vele verwijzingen naar de Hollandse adellijke en patricische wapencultuur op. Het hoogtepunt van de lokale vroegmoderne memoriecultuur is de grafkapel van de Van Harens in de naar hen genoemde en onder hun leiding gebouwde kerk te Sint Annaparochie. In hoofdstuk 5 zagen we dat het lokale boerenpatriciaat de toon bleef aangeven in de memoriecultuur in Sint Jacobiparochie, waar de *fama* van dorps- en kerkbestuurders werd herdacht in glasramen en avondmaalszilver. Maar juist in Sint Jacobiparochie sloeg de Frans-Bataafse revolutie van 1795 het hardst toe. Ook in andere Bildtse kerken werden familiewapens blindgekapt en verdwenen de wapenborden, op een enkel na: het rouwbord voor een lid van de vroegere grietmansfamilie Van Loo in de kerk van Vrouwenparochie, dat daar in 1843 voor het eerst is beschreven door de dorpsonderwijzer.⁷ Sommige families uit het patriciaat waren inmiddels vergeten hoe hun wapen er vóór 1795 had uitgezien. Zo liet Klaas Boiens Wassenaar in 1853 op zijn boerderij aan de Oude Bildtdijk een gevelsteen in metselen met een wapen waarop drie lachende mondjes prijken: een vage schim van het wapen met drie maansikkels dat zijn betovergrootvader en naamgenoot in 1761, vóór de revolutie, had laten afbeelden op een raam in de kerk van Sint Jacobiparochie.⁸

Inmiddels had in heel Nederland de particularistische memoriecultuur van het *ancien régime* plaats gemaakt voor een nationale cultuur van gedenken en herdenken, met een ereplaats voor helden van de vaderlandse geschiedenis. De in 1827 geopende Zuiderbegraafplaats in Groningen moest bijvoorbeeld een ‘Nationaal Pantheon’ worden met *lieux de mémoire* voor grote mannen.⁹ In Friesland kwam deze vorm van herdenking relatief laat op gang, maar het bronzen standbeeld voor de zestiende-eeuwse Friese stadhouder Willem Lodewijk in Leeuwarden (1906) is er een uitgesproken voorbeeld van. Veel later, in de *BC* van 12 juni

⁶ Mol, ‘Friezen en het hiernamaals’ 207–210; Kuiken en Van Poelgeest, ‘Memory’.

⁷ Kuiken, ‘Denkend aan Holland’; A.J. van der Wal aan het Fries Genootschap, gedrukt in Ferwerda, *Uytland* 180.

⁸ Bijlage 2, hierna, en Zwart, ‘Boerenplaatsen’ nr. 21; Vleer, *Wassenaars* nrs. X–742, XIV–1973.

⁹ Maring, ‘Wandelaar’.

1942, riep een anonieme ‘Bildtster’, mogelijk Sannes, op om straten te vernoemen naar ‘Bildtse nationale personen’. Maar toen was Nederland bezet door nazi-Duitsland en was de hardhandige onderdrukking begonnen van alles wat naar vaderlandse memoriecultuur reikte. Bij deze zeer radicale breuk is niet alleen cultuur vernietigd maar zelfs een hele bevolkingsgroep. Slechts één op de vier joodse Nederlanders overleefde de *sjoa*. In de naoorlogse ‘vaderlandse’ memoriecultuur is pas na vele jaren, en dan nog soms schoorvoetend, plaats ingeruimd voor hun herdenking. Zelfs het in 1956 postuum uitgegeven laatste deel van Sannes’ Bildtse geschiedenis wordt ontsierd door antisemitisme.¹⁰ In Het Bildt waren overigens in de oorlogsjaren geen personen met joodse wortels ingeschreven.¹¹

De anonieme oproep om ‘Bildtse nationale personen’ in straatnamen te gedenken, bleek na de Bevrijding niet vergeten. De *post-war baby boom* leidde in de Bildtdorpen tot een golf van sociale woningbouw en de meeste nieuwe straten kregen namen van historische personen – of van personen aan wie een historische rol in de Bildtse geschiedenis werd toegedicht. De drie vanaf 1951 verschenen delen van Sannes’ *magnum opus* vormden de inspiratiebron. Sannes, zelf een geboren ‘Stannebuurster’, werd in 1963 postuum vereerd met een Hartman Sannesstraat. Ook de vier bedijkers uit 1505, de koster-kartograaf Jan Jans uit 1570, de zeventiende-eeuwse dagboekschrijver Dirk Jans en de grietmandiplomaat Willem van Haren kregen ‘hun’ straat. Een vreemde eend in de bijt was ‘Steven Huygen’. Naar hem is een in de jaren 1950 aangelegde straat langs het toen nog dienstdoende vrachtspoorstation van Sint Annaparochie genoemd.¹² Hij zou volgens de overlevering omstreeks 1500 in Zuid-Holland hebben geleefd en is voor zover bekend nooit in Het Bildt geweest, maar volgens Sannes ‘stammen van [zijn] kleinzoons [...] enige voorname [...] oud-Bildtse families af, hetzij via de mannelijke, hetzij via de vrouwelijke lijn.’ Het betreft hier de in hoofdstuk 5 beschreven *sumame group* Wassenaar *cum suis* die, in de woorden van Sannes, ‘allicht [is] gesproten uit een bastaard van het adellijke geslacht Van Wassenaar.’¹³

Het probleem met ‘Steven Huygen’, of Steffen Huigs, zoals zijn naam in de in dit boek voor persoonsnamen van vóór 1811 gehanteerde standaardspelling luidt, is dat hij alleen postuum genoemd wordt in één enkel document waarvan het origineel verloren is gegaan: de in hoofdstuk 5 besproken akte van bekendheid uit 1566, waarvan slechts een kopie uit 1775 bewaard is. In contemporaine Hollandse bronnen is hij niet teruggevonden: wel zijn zoon Willem Steffens, die eveneens in de akte uit 1566 voorkomt. Zijn naam staat in een hele reeks Hol-

¹⁰ Sannes, *Geschiedenis* III 378.

¹¹ Bosma en Dijkstra, *Net ferjitte* 83.

¹² Deze en andere Bildtse raadsbesluiten over straatnaamgeving in Wijmenga-Van Dijk, *Ferklaring*.

¹³ Sannes, *Geschiedenis* I 27.

landse leen- en huurakten.¹⁴ (afb. 32) Maar juist door de overlevering van de Wassenaars *cum suis* heeft Steffen Huigs een eigen plaats in de geschiedenis van de Bildtse memoriecultuur – en in de geschiedenis van de ‘Bildtse kwestie’ die vanaf 1843 werd uitgevochten tussen binnen- en buiteneigenaars. In dat jaar verweet de politicus G.W. Wassenaar (1781-1854) de buiten Het Bildt wonende landeigenaars die weigerden mee te betalen aan de armenzorg dat zij ‘niet van Steffen Huigs afgestamd waren’.¹⁵ (afb. 30) In één slag maakte hij Steffen zo tot een icoon van de Bildtse identiteit.¹⁶ In de hierna volgende paragrafen zullen we de ontwikkeling van Steffen analyseren als icoon van deze *invented tradition*.¹⁷

Translokale aartsvaders

Vlak vóór de Beeldenstorm van 1566 reisden drie welgestelde boeren: Klaas Bartelds, Pieter Bonteman en Willem Steffens, van Het Bildt naar Holland, waar hun ouders waren geboren en waar zijzelf nog familie en land hadden. Deze ‘immigranten van de tweede generatie’ waren nog sterk op hun stamgewest gericht. Ze deden zaken in Holland en haalden er bovendien hun huwelijkspartners. Dat ze het in 1566 nodig vonden om hun *roots* te laten vastleggen, blijkt uit een verzoek aan de schout van hun stamdorp Sassenheim. Deze bezegelde op 8 juni een verklaring over hun voorouders. Daarbij werd het wapen beschreven dat de familie vanouds zou hebben gevoerd. Dit wapen doet met zijn drie zilveren maansikkeltjes (‘wassenaars’) op een rood schild denken aan dat van de adellijke heren van Wassenaar. Het in 1566 beschreven wapen, dat ook is afgebeeld op een wapenzerk uit 1557 in de kerk van Sint Annaparochie, vertoont anders dan dit adellijke wapen tevens een dwarsbalk.¹⁸ Daarmee lijkt het op een wapen op een zestiende-eeuwse zerk die nu nog is te zien in de kerk van het nabij Sassenheim gelegen Warmond: het wapen van de Van Woudes, die tot 1525 als heren in dat dorp rechtspraken. Maar de kleuren van hun wapen wijken af van de beschrijving uit 1566, en die tekst spreekt zelfs uitdrukkelijk van ‘Wassenaar’. Eén aspect lijkt bij alle verwarring duidelijk: het vanaf 1557 in Het Bildt gevoerde wapen is *made in Holland* – en daarmee een verbeelding van de translokale wortels van deze migrantenfamilie.¹⁹

De Sassenheimer verklaring uit 1566 geeft deze translokale wortels een gezicht, of althans een naam. Dat Steffen Huigs vanaf 1843 is opgevoerd als aartsvader van de ‘autochtone’ Bildtse bevolking, is achteraf gezien ironisch, want in feite waren deze ‘autochtonen’ afstammelingen van de overwegend Hollandse

¹⁴ Kuiken en Van Poelgeest, ‘Bonteman’ 666-667, 678-680.

¹⁵ Sannes, *Geschiedenis* III 217. Overigens stamde G.W. Wassenaar zelf alleen van moederszijde van Steffen af. Zijn vader Willem Gerrits Wielinga nam pas na 1812 de naam Wassenaar aan (Vleer, *Wassenaars* nr. XI-1000).

¹⁶ Over iconen in deze cultuurhistorische zin: Frijhoff, *Heiligen* 52-55).

¹⁷ Het vervolg van dit hoofdstuk verscheen eerder in iets afwijkende vorm als Kuiken, ‘Clangevoel’.

¹⁸ Sannes, *Grafchriften* nr. G32.

¹⁹ Zie voor een afbeelding van dit wapen in de Leidse Pieterskerk omstreeks 1600 Kuiken, ‘Boshuizenkapel’.

boeren die zich na 1505 in Het Bildt vestigden. Al snel verspreidde het verhaal van deze Bildtse aartsvader zich ook buiten de grenzen van de grietenij. In hetzelfde jaar waarin de politicus Wassenaar zijn tirade tegen de buiteneigenaars afstak, publiceerde ds. A. Wassenbergh, die sinds 1825 in Sint Annaparochie stond, in de *Friesche Volksalmanak* een opstel over de Bildtse geschiedenis. Daarin maakte hij onder meer melding van de Bildtse ‘stamvader’, met verwijzing naar een in 1834 verschenen boek over de geschiedenis van de Friese Middelzee. De Dongjumer dorpsonderwijzer H.W. Steenstra, die in 1845 een ‘volksleesboek’ over de Friese geschiedenis uitbracht, maakte het in een bijlage over de inwoners van Het Bildt nog bonter:²⁰

Hun geslacht [is zo] vermenigvuldigd en uitgebreid, dat [het] meest aanzienlijke deel der Bildtingezetenen [tot] tot de genoemde eerste Bildtbeldijkers in staat zijn op te klimmen en aldus hun afstamming van Steffen Huigs, als hun algemeen stamhoofd, te bewijzen.

De Friese volksschrijver Waling Dykstra, in 1821 geboren in Het Bildt, dichtte in 1861 zelfs:²¹

*Zij spreke nog die ouwe tael, / de tael van Steven Hugen:
Dit is 'en taiken dat de loi / daer benne fan die gekhait foi /
om rondom na te bugen.*

Dykstra prees hiermee niet alleen de onverzettelijkheid van de Bildtboeren tegenover de buiteneigenaars, maar voerde Steffen ook op als eerste spreker van het Bildts-Fries – en dat terwijl dit legendarische ‘stamhoofd aller Bildtingezetenen’ zelf nooit in Het Bildt is geweest. Het verhaal van Steffen ging nu een eigen leven leiden. Een reisgids voor Friesland meldde in 1877:²²

Een [der] eerste volksplanters, Steven Huigen, wordt gewoonlijk als de stamvader der Bildtbewoners beschouwd en sommige hunner, onder andere enkele takken der familie Wassenaar, stammen blijkens hun geslachtsregisters in rechte lijn van deze aartsvader af.

Met ‘geslachtsregisters’ worden de genealogieën bedoeld die zijn opgesteld door de meergenoemde notaris dr. Kornelis Wassenaar uit Sint Annaparochie, die in

²⁰ Wassenbergh, ‘Geschiedenis’ 77; Brouwer en Eekhoff, *Middelzee* 93; Steenstra, *Volksleesboek* 539–540.

Koldijk, *Bildts*; Frijhoff, *Heiligen* 52–55.

²¹ Dykstra, ‘Et Bildt’. Koldijk, *Bildts*.

²² Andreae e.a., *Friesland*, 75.

1775 ook de akte uit 1566 had gekopieerd.²³ In 1787 is de inventaris van zijn bibliotheek opgemaakt. Onder de ruim 200 titels was een Nederlandse uitgave van de *History of Scotland* van William Robertson (1721-1793). Deze verlichte auteur had een scherp oog voor wat we nu *invented tradition* noemen. Over het Schotse clanwezen, dat volgens de overlevering teruggaat tot de middeleeuwen, schreef hij:²⁴

Zo gingen de namen en wapens [over] op allen die hetzelfde opperhoofd erkenden, die zij hielden voor de opperheer hunner landen en het hoofd van hun geslacht. Op deze wijze werden de *clanships* [...] gevormd; en na [...] twee generaties hield men de bloedverwantschap, die eerst voor een groot gedeelte ingebeeld was, voor iets wezenlijks. Een kunstmatige vereniging zag men in een natuurlijke veranderd.

We weten niet of notaris Wassenaar zich heeft laten inspireren door wat Robertson over clans en clanhoofden schreef, maar al zijn ‘geslachtsregisters’ komen linksom of rechtsom altijd bij Steffen Huigs uit. Om een oud zondagsschoolliedje aan te halen: zij waren ‘kinderen van één vader’.²⁵

De opvatting van Robertson over clans als *invented tradition* geldt 250 jaar later nog altijd als modern. Inmiddels beschouwen antropologen het verschijnsel clan overigens niet meer als typisch Schots of zelfs Keltisch.²⁶ Kenmerkend voor clanbesef is dat de precieze stamlijnen naar de ‘oervader’ altijd onduidelijk zijn. Zodra deze lijnen wel aantoonbaar zijn, spreken we van een *lineage*. Je zou een clan derhalve een fictieve *lineage* kunnen noemen. Zoals Robertson al in 1759 schreef, geldt dit ook voor clans in Schotland.²⁷ In Zuid-China zijn de eerste clans aanwijsbaar in zestiende-eeuwse bronnen. Het waren dorpelingen met ongedeelde grondbezit, die zich voor de fiscus gezamenlijk als eigenaar opwierpen. Daartoe stelden ze stamboeken op waaruit moest blijken dat alle dorpelingen afstamden van één stamvader die in de dorpstempel (de gezamenlijke *lieu de mémoire*) werd vereerd. Als ‘oervader’ werd veelal een onduidelijke nazaat of verwant van een beroemde middeleeuwse Chinees gekozen. Ook bij clans in Nigeria steunt het clangevoel bij gebrek aan genealogische kennis vaak op het gebruik van gemeenschappelijke *lieux de mémoire*.²⁸

Was of is het Bildtse ‘Steffen Huigsvolk’ soms ook zo’n *lineage* of clan, en zo ja, in welke opzichten? Om te beginnen was hier aanvankelijk geen sprake van een onverdeeld stamgoed. De eerste generaties kolonisten waren immers geen

²³ GAHB/W/3; zie schema 10, hierna, en Kuiken, ‘Keesen’ 220. Ook het in het vorige hoofdstuk genoemde geslachtsregister voor Anne Dirks uit 1790 (Tresoar/347/39) is vrijwel zeker van de hand van dr. Wassenaar.

²⁴ Robertson, *Geschiedenis* I 34-35; Kuiken, ‘Keesen’ 218 en bijlage 10, hierna).

²⁵ Mossel, ‘Kind’ren’.

²⁶ Zie bijvoorbeeld Kuper, ‘Lineage theory’; Kloos, *Door het oog* 28-29.

²⁷ Donaldson en Morpeth, *Dictionary* 40; Kuiper, ‘Genealogie’ 77-80.

²⁸ Faure, *Emperor*; McCall, *Dancing Histories* 97-113.

landeigenaars maar pachters ('Bildtmeiers'). Pas na de privatisering kregen enkelen van hen, waaronder ook afstammelingen van Steffen, de status van eigenerfden. Het groeiende geslachtsbewustzijn blijkt uit de receptiegeschiedenis van de tekst uit 1566 en uit de vervaardiging van geslachtsregisters. Een ander verschil met clans of *lineages* elders is het huwelijkspatroon. Huwelijken tussen leden van één clan komen bijna nergens ter wereld voor. Bij de nakomelingen van Steffen Huigs waren onderlinge huwelijken daarentegen schering en inslag. We zagen al dat omstreeks 1600 een op de vier nakomelingen was getrouwd met een andere nakomeling en dat tot in de twintigste eeuw in Het Bildt nog Wassenaars met Wassenaars trouwden. Ze vormden dus een *connubium*, maar in antropologische ogen geen clan.

Het optreden van de Bildtse pachterselite als geheel vertoonde tot in de achttiende eeuw wel quasicorporatieve trekken. Zoals David Faure (2007) het ontstaan van clans in China verklaart als reactie op het beleid van de centrale overheid, zo traden de Bildtmeiers vanaf de overdracht van Het Bildt aan de Friese Staten in 1526 tot aan de privatisering in 1752 gezamenlijk op tegen hun pachtheren. Hun belangen werden in de Friese hoofdstad behartigd door delegaties uit het Bildtse patriciaat, waaronder doorgaans een of meer nakomelingen van Steffen Huigs.²⁹ Na de privatisering, die in 1757 werd voltooid, verviel de directe aanleiding voor deze samenwerking. Net zoals elders werd het plaatselijke notabelennetwerk hier weldra het toneel van partijpolitieke tegenstellingen. Het genealogische onderzoek van notaris Wassenaar was mogelijk ook bedoeld om het gevoel van eenheid binnen dit verscheurde familienetwerk te herstellen.³⁰ In 1843 was de politieke agenda wel duidelijk zichtbaar. Met de retorische verwijzing naar Steffen Huigs werd het politieke debat gedefinieerd als een strijd tussen lokale en translokale krachten. Deze polarisatie bracht de 'lokalen' bij de gemeenteraadsverkiezingen van 1851 politieke winst.

Op de ironie van deze territoriale retoriek wezen we hierboven al. De icoon Steffen Huigs verwijst immers ook naar de translokale oorsprong van de eerste Bildtbewoners, in de woorden van de rekening over 1527: uit Holland, Brabant, Zeeland *ende ander diversche nacen*.³¹ Juist in dit opzicht past het 'Steffen Huigs-verhaal' in wat we weten van de stammythen van clans elders. Ook daarin worden lokale identiteiten ingebed in de translokale geschiedenis. De clans in Zuid-China zijn een goed voorbeeld. In de vroege en volle Middeleeuwen is dit gebied gekoloniseerd vanuit de noordelijke hoofdsteden van het rijk. De in clantempels in Zuid-China vereerde oervaders zijn veelal Noord-Chinese generaals of bestuurders, liefst met een adellijke titel.³² Een en ander doet tevens denken

²⁹ Faure, *Emperor*; Sannes, *Geschiedenis* I–III, *passim*.

³⁰ Kuiken, 'Keesen' 222.

³¹ Tresoar/4/5b/f. 13v.

³² Lewis, *Pastoral democracy* 128–129; Faure, *Emperor*.

aan de mythevorming rondom Anneke Jans, bekend als ‘stammoeder’ van de Nederlandse gemeenschap in New York. Na vier jaar als pachtster in de buurt van Albany trouwde zij in 1638 in Manhattan met een predikant. Uit haar twee huwelijken (het eerste met een Noorse matroos) kwam een talrijk nageslacht voort. Zo ontstond in de achttiende eeuw de traditie dat alle Nederlandse Newyorkers van haar afstamden. Als *lieu de mémoire* dient een groepje bomen aan Duane Street, volgens een gedenkplaat ‘*the last remnant [...] of the Annetje Jans farm*’.³³

Ook in dit verhaal speelt adelspretentie weer een rol. Annekes grootvader zou namelijk niemand minder zijn dan Willem de Zwijger en zijzelf zou als bastaard in het *royal palace* in Den Haag zijn opgevoed. Na haar *mésalliance* met de Noorse matroos zou ze in arren moede naar Amerika zijn vertrokken. In werkelijkheid was Anneke evenals haar eerste man van eenvoudige Noorse afkomst. Door deze *urban clan myth* konden de Nederlandse Newyorkers zich echter verbinden met de roemrijke geschiedenis van hun moederland in een periode dat hun eigen rol als stedelijke elite onder druk stond. ‘Nieuw Amsterdam’ was immers in 1674 overgedragen aan de Engelsen. Het verzet tegen het nieuwe bewind kreeg onder meer vorm in een eindeloze reeks rechtszaken over het nage-laten land van Anneke Jans, het vermeende ‘stangoed’ van de clan.

De translokale dimensie in deze kleine bloemlezing van clanmythen uit de gehele wereld is te benoemen als de spanning tussen, maar ook de verbinding van centrale en perifere tradities: de centrale traditie van het Chinese keizerrijk met familietradities in het relatief laat gesinificeerde zuiden, en het zelfbewustzijn van een stedelijke elite die door translokale politieke ontwikkelingen werd teruggeplaatst van het centrum naar de periferie van de lokale koloniale machts-structuur. Het ligt zo bezien voor de hand om de Sassenheimer akte uit 1566 en het bijbehorende wapen op te vatten als kentekenen van een opkomende elite in de periferie van de Nederlandse economie, die hiermee zijn translokale politieke aspiraties in het centrum van de macht (de Friese Staten en zo mogelijk ook ‘politiek Den Haag’) kracht heeft bijgezet. Nadat de politieke rechten van deze elite in 1640 waren beknót, zijn deze aspiraties naar beneden bijgesteld en werden de relatief open bestuurscircuits van enige middelgrote Friese steden het doelwit. In deze lokale elites konden zij zich doorgaans goed handhaven. Wel werd, zoals we zagen, in eigen familiekring de traditie van de translokale adellij-ke herkomst gekoesterd met het doorgeven van het stamdocument uit 1566.

Adelspretentie en fama

De gang van zaken rondom het stamdocument en de geslachtsregisters past binnen het algemene beeld van de memoriecultuur in de Republiek, die vooral draaide om het begrip *fama*. Het in het stamdocument beschreven ‘Wassenaar-

³³ Frijhoff, ‘Jans, Anneke’; dezelfde, *Evert Willemsz.* 842-8451.

wapen' verscheen in de zeventiende en achttiende eeuw in allerlei variaties op Bildtse trouwbekers, geboortelepels en brandewijnkommen, maar ook op de wapenborden van de diakonie en de weeshuisvoogdij in Harlingen.³⁴ Het stamdocument zelf speelde geen rol in de negentiende-eeuwse discussie. Het dook pas in 1907 weer op in de boedel van een kleindochter van notaris Wassenaar. Na 1907 ontstond een debat over de adelspretentie die in het stuk is verwoord: eerst in de *Bildtsche Courant*, waarin de predikant Boekenooogen zijn historische rubriek schreef, en in 1949-1952 in het landelijke tijdschrift *De Nederlandsche Leeuw*. Bijna alle auteurs namen deze vage adelspretentie letterlijk. In 1963 poogde W.T. Vleer de familie aan te sluiten bij een obscure tak van de heren van Wassenaar. Genealogisch berustte deze poging op drijfzand.³⁵ Bovendien bleef de historiciteit van de in het stamdocument genoemde oervader Steffen Huigs twijfelachtig – om maar te zwijgen van diens 'adeldom'. Omstreeks 2000 correspondeerde de Hollandse archiefonderzoekster Aleid van Poelgeest met het *Genealogysk Wurkferbân* van de *Fryske Akademy*. Daar was het vermoeden gerezen dat Steffens zoon Willem uit Sassenheim een door F.J.W. van Kan in 1984 gesignaleerde 'Willem, bastaard van Wassenaar' was die omstreeks 1450 in Leiden woonde. Van Poelgeest betwijfelde deze identificatie. Uit eigen archiefvondsten en uit de gegevens van Van Kan maakte zij op dat Willem de bastaard al vóór 1488 kinderloos was gestorven. Haar twijfel groeide toen zij op aanraden van H.M. Kuypers, de toenmalige hoofdredacteur van *De Nederlandsche Leeuw*, de kloosterrekeningen van Rijnsburg en Leeuwenhorst naploos. Beide instellingen waren grootgrondbezitter in Sassenheim omstreeks 1500, toen Steffen Huigs en Willem Steffens daar volgens de akte van 1566 nog woonden. De kans was dus groot dat een van beiden, of beiden, hier als belender of pachter te boek stond. Dat bleek: Willem was in 1479 belender van een leengoed op de grens van Sassenheim en Voorhout. Hij werd in 1494 kloostermeier in Sassenheim en leefde nog in 1530, toen de pacht overging op zijn zoon Kornelis. (afb. 32) Daarmee was uitgesloten dat hij Willem de bastaard van Wassenaar was.³⁶

Maar wie was dan de 'jonge zoon van Wassenaar' van wie Willem Steffens volgens de akte afstamde? Naar een Steffen van Wassenaar is in allerlei archieven vruchteloos gespeurd, maar in een jongere tak Van Wassenaar kwam omstreeks 1450 een Steffen van Raaphorst voor.³⁷ Was hij soms de Bildtse aartsvader? Er waren zowel argumenten voor als tegen deze hypothese. In de Hollandse naamgevingstraditie van de late Middeleeuwen werd de oudste zoon in beginsel genoemd naar de grootvader *paternel* en de volgende zoon naar de grootvader *ma-*

³⁴ Kuiken en Van Poelgeest, 'Bonteman'; Schutte, *Wapenborden* nrs. 32, 185 (Vleer, *Wassenaars* nr. X-721); Vellinga, *Keysers Orken* 47-48, 354).

³⁵ Vleer, *Wassenaars* 71-85; Kuiken en Van Poelgeest, 'Bonteman' 669-671, 684-685.

³⁶ Van Kan, 'Van Zwieten' 53-55; Kuiken en Van Poelgeest, 'Bonteman' 667, 678.

³⁷ Kuiken, 'Dames' 57, 71; Janse, *Ridderschap* 43-72, 391-392.

ternel.³⁸ De schoonvader van Steffen van Raaphorst heette inderdaad Willem. Een tegenargument is dat uit de verklaring van 1566 volgt dat de vader van Willem Steffens omstreeks 1500 nog leefde. Steffen van Raaphorst was toen echter al 28 jaar dood en bovendien geen Huigs- maar een Arjenszoon. Het familiewapen Van Raaphorst tenslotte lijkt in niets op dat van de 'Friese Wassenars'.³⁹ De 'Raaphorsthypothese' is in 2012 genetisch getoetst door twee Friese afstammelingen van Willem Steffens en een baron van Wassenar. De gevonden genetische afstand tussen de baron en de Friezen sloot een gemeenschappelijke patrilineaire voorvader in de laatste tweeduizend jaar uit. De beide Friezen bleken genetisch nauw verwant, wat klopte met hun gegevens in de parenteel.⁴⁰

De vader van Willem Steffens was blijkbaar geen Van Wassenar of Van Raaphorst. Dat het afstammingsverhaal uit 1566 toch een kern van waarheid bevatte, bleek uit verder onderzoek van de rekeningen van Leeuwenhorst, waarop de genealoog J. van Egmond in 2010 een nadere toegang publiceerde. De akte van 1566 vermeldde als naaste verwanten ('vrienden en mager') van Willem Steffens een Huig Jakobs en diens zoon Floris Huigs in het Sassenheimer buurdorp Lisse. Beiden staan omstreeks 1500 meermalen vermeld als kloostermeier van Leeuwenhorst. Van Egmond vond als vader van Huig Jakobs een Jakob Filippus, kloostermeier van 1436 tot 1465.⁴¹ In een achttiende-eeuws handschrift met tekeningen van middeleeuwse wapenzegels uit Leiden en omstreken staat het zegel van een Jakob Filippus uit 1446 afgebeeld: drie wassenars met als extra toevoeging een lelie in het schildhart. Het wapen van deze Jakob, in 1446 schout van Oegstgeest, lijkt daarmee te wijzen op een afkomst uit een jongere of bastaardtak Van Wassenar – althans voor Huig Jakobs, maar gezien de DNA-resultaten niet voor diens Friese verwanten.⁴²

Uit een en ander lijkt te volgen dat de 'Friese Wassenars' niet in mannelijke maar in vrouwelijke lijn verwant waren aan de Lissers. De laatmiddeleeuwse term 'maagschap' sluit deze laatste mogelijkheid in.⁴³ De tekst uit 1566 wekt de indruk dat de Friese migranten hebben willen meeliften op de adellijke (althans 'welgeboren') afstamming van hun Lisser aanverwanten. Deze pretentie past goed bij de mentaliteit van de inheemse Friese elite uit deze jaren, een groep waarbij de rijkste Bildtmeiers aansluiting zochten – en vonden. In hoofdstuk 4 zagen we hoe de Bildtmeiersfamilie Kuik verzwagerde met de Andringa's, een familie uit de kleine Friese adel, en in hoofdstuk 5 hoe de familieoverlevering van de Friese Wassenars de Bildtmeier Steffen Dirks in 1637 een zeer presti-

³⁸ Dólleman, 'Gewoonten'.

³⁹ Van Raaphorst: gedwarsbalkt van zes stukken (zilver en zwart, onder meer in Adam-Even, ed., *Gelre* nr. 1033); Wassenar (Friesland): in rood een dwarsbalk vergezeld van drie wassenars, alles van zilver (CBG/WR/388).

⁴⁰ Kuiken e.a., 'Friese Wassenars'.

⁴¹ Van Egmond, 'Pachters', geraadpleegd op www.hogenda.nl.

⁴² RAL/LB 7000/03/B/7; over bastaardwapens Van Wassenar *cum suis*: Kuiken, 'Bevoorrechte bastaarden'.

⁴³ Volgens Van Kan, *Sleutels* 115: 'het nageslacht van de overgrootouders van zowel vaders- als moederszijde'.

gieuze Friese Statenzetel opleverde – *nota bene* op de voet van edelman.⁴⁴

Al met al blijft uitgerekend ‘aartsvader’ Steffen Huigs de grote onbekende in dit verhaal. Na grondig onderzoek in Hollandse archieven is slechts één naamgenoot gevonden. Deze leefde omstreeks 1500 in de buurt van Sassenheim: in Sloten, aan de overzijde van het Haarlemmermeer. Vermoedelijk studeerde hij in 1443 korte tijd in Leuven. In 1451 was hij priester. Zijn vader Huig Steffens stichtte toen een familiealtaar in de Sloterkerk, waarvan Steffen de eerste bedienaar werd. Volgens een rekening van het bisdom Utrecht is deze Steffen Huigs in 1505 of 1506 overleden. De akte uit 1566 is de enige bron die hem (achteraf) in verband brengt met Sassenheim, maar bevat geen aanwijzing dat hij priester zou zijn geweest. In theorie kan deze omissie verband houden met de al vroeg geboekstaafde protestantse gezindheid van de familie.⁴⁵ Omstreeks 1500 woonden in de Nederlanden heel wat geestelijken (naar schatting zelfs zo’n 50%) samen met een vrouw bij wie zij vaak ook kinderen hadden. Zulk ‘papenkroost’ werd lang niet altijd erkend of gewettigd. Officieel gebeurde dit in de Habsburgse tijd door de Rekenkamer in Den Haag, met bevestiging in Brussel of Mechelen.⁴⁶ Steffen Huigs komt in deze officiële akten niet voor – en het is maar de vraag of zijn protestantse nakroost dit dan had willen weten. Los hiervan werd men tussen 1500 en 1550 ook in katholieke kring minder toegeeflijk op dit gebied. Zo laakte de humanist Scaliger omstreeks 1530 in een brief aan Erasmus diens geboorte uit een ‘priestertje’ en een ‘hoer’. Deze katholieke mentaliteitsomslag, die werd vastgelegd op het concilie van Trente (1545–1563), is onder meer af te lezen uit Friese testamenten uit deze periode.⁴⁷ Ook in godsdienstig opzicht sloten de drie opdrachtgevers van de Sassenheimer akte uit 1566 zo bezien dus nauw aan bij de nieuwe gewoonten en gevoelens van de Friese elites.

Translokale en lokale beelden

We schreven in de inleiding hoe in het midden van de twintigste eeuw de behoefte werd geuit om ‘Bildtse nationale personen’ te gedenken, in eerste aanleg in nieuwe straatnamen. Hoe het ‘Bildtse’ en het ‘nationale’, ofwel het lokale en het translokale zich toen in de opvattingen van de in hoofdstuk 1 genoemde taalactivist H.S. Buwalda verhielden, blijkt uit een Friestalig boekje van zijn hand uit 1946 over *it Bildt en syn biwenners*. Uit het hoofdstuk *oer folk en tael* parafraseren we:⁴⁸

We moeten nu nog iets zeggen over de ‘echte’ *Bilkerts*. Voor stamvader gaat Steven Huigen door, die in de vijftiende eeuw in de ‘Ambachte van

⁴⁴ Noomen, *Stinzen* 227–230, 235–241; Brouwers, *Andringa* I 29; Kuiken, ‘Compagnons’ nr. P60.

⁴⁵ Kuiken, ‘Memoriecultuur’ 18.

⁴⁶ Mol, ‘Speelkinderen’ 273–274; Kuiken, ‘Bastaarden’ 147–148; Plomp, ‘Legitimaties’.

⁴⁷ Aangehaald in Schoeck, *Erasmus* 34, 40. Scaliger had overigens zijn eigen afkomst duchtig ‘veredeld’.

⁴⁸ Buwalda, *Woun* 28–29.

Sassene' woonde. Uit de genealogie van deze Huigen blijkt dat er nog verscheidene nakomelingen in Het Bildt zitten. Het ligt voor de hand, dat hier thans niet meer van 'geslachtszuiverheid' kan worden gesproken, maar vast staat dat [nu] nog bestaande Bildtse geslachten een sterk Hollandse inslag hebben.

Hierna volgt weer het eerder aangehaalde gedicht van Waling Dykstra. Dykstra, zelf een icoon van de Friese beweging voor de emancipatie van streektaal en -cultuur, heeft met zijn Friese en Bildts-Hollandse wortels een brug geslagen tussen het *Frysk-eigene* (het sleutelwoord van de Friese beweging) en de Bildtse traditie. In het krasse woordgebruik van ons citaat ('geslachtszuiverheid', 'echte' *Bilkerts*) dreunt een echo na van de *Blut und Boden*-genealogie die in de jaren dertig werd gepropageerd. Een mogelijke verklaring is dat Buwalda actief was in de Friese beweging, waarvan sommige leden zoals bekend graag met dit gedachtengoed flirtten. Ook in de oorlogsjaren toonden sommige 'Friese bewegers' een ambivalente houding jegens de bezetters en hun ideologie. Bij nogal wat Bildtboeren had deze ideologie eveneens weerklank gevonden. Bij de provinciale verkiezingen van 1935 behoorde Het Bildt tot de Friese gemeenten met de grootste NSB-aanhang.⁴⁹ Het Bildt leverde in 1940 zelfs bijna 15% van de Friese kaderleden van het Boerenfront van de NSB.⁵⁰ De kern van dit front was een *connubium* rondom de boerenvoorman D.J. Bierma, die in 1945 voor korte tijd NSB-burgemeester van Het Bildt zou worden. In 1941 verloofde zijn dochter zich met frontlid en herenboer J.D. Wassenaar te Marsum, die weer afkomstig was uit de Bildtse Wassenaar-'clan'. In 1942 kreeg het pasgetrouwde paar officieel bezoek van een delegatie Duitse boerinnen en officiersdames, begeleid door de echtgenotes van drie vooraanstaande Friese NSB-boeren. Buwalda, die buiten dit netwerk stond, werd na 1945 voorvechter van een 'Bildtse beweging' die vooral op de Friese beweging was geënt.⁵¹ Uit zijn woorden blijkt dat de identiteit die in deze beginjaren van de Bildtse beweging werd geconstrueerd, niet alleen complex was, maar ook ideologisch nog tamelijk beladen.

In de eerste jaren na de Bevrijding speelde Steffen Huigs nog een bijrol in de constructie van het 'Bildts-*aigene*'. In 1951 echter maakte Sannes, die toen voor de *Fryske Akademy* zijn geschiedenis van Het Bildt schreef, korte metten met het Bildtse clangevoel: 'Wat de bevolking betreft, is het dwaasheid van een "gemeenschappelijke stamvader" te spreken, zoals we in oude genealogieën wel lezen.' Sannes had in 1940 de oudste zerken in en bij de Bildtse kerken opgenomen. Uit de verscheidenheid aan wapens bleek dat van één enkele stamvader geen sprake kon zijn.⁵² In plaats daarvan beschreef Sannes als eerste de Bildtse

⁴⁹ Zondergeld, *Friese beweging*; Van der Wal, *Terschelling* 138-139.

⁵⁰ Vijf van de 36 namen in de oproep van het Boerenfront in de LC van 6 november 1940.

⁵¹ Stelwagen, *Bommen* 64; Vleer, *Wassenaars* nr. 2417; Ferwerda, *Uytland* 369; Hibma, *Bildts aigene*.

⁵² Sannes, *Geschiedenis* I 27; Buwalda, *Bildtse grônd* 26.

boerenelite als een netwerk van onderling verzwagerde families, waarin het 'Steffen Huigsvolk' vanouds een grote rol speelde.

De familie Wassenaar, die in 1963 Vleer opdracht gaf voor een boek waarin de adellijke afstamming werd 'bewezen', behoorde tot dit familienetwerk. De pretentie van dit door het *Genealogysk Wurkferbân* geautoriseerde werk blijkt al uit de titel *De Friese Wassenaars*, een verwijzing naar de onder historici gebruikelijke aanduiding van de Friese stadhouders als 'de Friese Nassaus'. Bij de uitgave trad voormalig frontlid J.D. Wassenaar uit Marsum op als *chef de famille*. Zijn betrokkenheid doet de vraag rijzen of de clanmythe soms besmet was met nationaalsocialistische ideeën. Daarvoor zijn geen concrete aanwijzingen, ook niet in het in 1944 verschenen Friese themanummer van het nazitijdschrift *Sibbe*, dat twee bijdragen bevatte over Bildtse zaken: een kritiek op Kloekes lijst van Friese namen in zestiende-eeuwse Bildtse bronnen (zie hoofdstuk 3) en de migratie van boeren naar Brandenburg omstreeks 1650 (zie hoofdstuk 5).⁵³ De auteurs zijn na de Bevrijding in 1945 gestraft (J.D. Wassenaar ontsprong de dans), maar de strekking van hun artikelen was neutraal en de romantische Steffen Huigscultus speelde er geen ideologische rol in.⁵⁴

Hoe werd *De Friese Wassenaars* in 1963 in en buiten Het Bildt ontvangen? Er was een welwillende bespreking in *De Nederlandsche Leeuw* en enige detailkritiek in *Gens Nostra*, een landelijk genealogenblad voor een wat breder publiek. In Het Bildt bracht het boek echter vrijwel geen tongen of pennen in beweging. De Wassenaars en hun verwanten waren toen ook geen politieke of sociale factor van betekenis meer. Enige rijke en invloedrijke takken waren omstreeks 1900 naar elders vertrokken (zie hoofdstuk 7). Wat nog restte van hun negentiende-eeuwse politieke macht, smolt weg met de kiesrechthervormingen in het begin van de twintigste eeuw. Vooral na 1945 kwam een nieuwe generatie gekozen bestuurders op die zich tooide met nieuwe tradities en iconen. In 1953 verscheen van de hand van Buwalda een door de gemeente gesubsidieerd Bildtstalig leesboekje voor de lagere scholen. Steffen Huigs kreeg hierin één voetnoot.⁵⁵

Het leesboekje van Buwalda was een sterk bindmiddel voor de generatie *baby boom Bilkerts* die na 1953 opgroeide met een nieuw, door de overheid gesterkt taal- en identiteitsbesef. In 1980 richtten zij de Stichting Ons Bildt op om *de Bildtse taal en het Bildts-aigene te hoeden en te noeden*. Alleen al uit deze woorden blijkt, zoals Amarens Hibma (1985) opmerkt, de schatplichtigheid van de Bildtse beweging aan de Friese beweging.⁵⁶ In de grote, door de Stichting uitgegeven Bildtstalige geschiedenisboeken van Aldert Cuperus (1998) en Leendert Ferwer-

⁵³ Zondergeld, *Friese beweging* 442; Van der Molen, 'Het Bildt'; Theunisz, 'Brandenburg'.

⁵⁴ Wassenaars boerderij is echter in 1944 door het verzet in brand gestoken (Bosma en Dijkstra, *Net ferjitte* 77).

⁵⁵ Sannes, *Geschiedenis* I 27; Buwalda, *Bildtse grônd* 26.

⁵⁶ Meijer (red.), *Pâdwizer* 13; Hibma, *Bildtse beweging*.

da (2005) ontbreekt overigens iedere verwijzing naar Steffen Huigs. De Hollandse oorsprong van de Bildtbewoners wordt erin gerelateerd aan drie Zuid-Hollandse dorpjes: Wijngaarden, Altena en Kijfhoek, volgens een plaatselijke traditie tevens de oudste namen van de Bildtse 'parochies'. Deze plaatsnamen zouden in 1505 door de 'polderjongens' naar Friesland zijn meegenomen. In hoofdstuk 3, hiervoor, zijn de argumenten tegen deze invasiehypothese opgesomd. Cuperus blies deze traditie in 1998 nieuw leven in na raadpleging van een Hollands belastingkohier uit 1514, dat voor Kijfhoek een (zij het uiterst geringe) bevolkingsafname opgeeft.⁵⁷ De Stichting liet ook een nieuwe wind waaien door het lokale stamboomonderzoek. Een in 1994 door haar uitgegeven handleiding voor plaatselijke historici geeft als voorbeeld niet meer de Wassenaars, maar de familie van de toenmalige sociaaldemocratische burgemeester Klaas Dankert.⁵⁸ In de Bildtse historiografie heeft de elitewisseling na 1945 blijkbaar geleid tot een kleine culturele revolutie, waarbij Steffen Huigs, Sassenheim en de *memoria* van de 'Friese Wassenaars' nagenoeg geheel zijn weggeretoucheerd.

Van Steffen naar Rembrandt

Daarentegen besteedt het lijvige werk van Ferwerda, uitgegeven bij de viering van het vijfhonderdjarig bestaan van Het Bildt, ruimschoots aandacht aan een nieuwe, minder familie- en klassegebonden, maar niet minder translokale icoon: de schilder Rembrandt van Rijn, die in 1634 in de voorloper van de huidige Van Harenskerk te Sint Annaparochie trouwde met de Friese regentendochter Saske van Uilenburg. Hij kreeg twee volle pagina's in het boek. In 2006, een jaar na de jubileumviering, is zijn bruiloft ter plaatse met veel spektakel nagespeeld. Dagboekschrijver Dirk Jans leefde nog toen op 22 juni 1634 de bruiloftsstoet uit het huis van de grietenijsecretaris dr. Gerrit van Loo naar de kerk van Sint Annaparochie vertrok. De bruid was Van Loo's schoonzuster. De bruidegom werkte voor haar Amsterdamse neef, de kunsthandelaar Hendrik van Uilenburg. De Uilenburgs leefden kosmopolitisch. Ten tijde van haar huwelijk woonde Saske bij haar zwager dr. Jan Makowsky, een Pool die in 1615 hoogleraar theologie in Franeker was geworden. Daarvoor was hij privatdocent in Danzig, waar ook Hendrik van Uilenburg van 1612 tot 1625 woonde.⁵⁹ Dirk meldt deze bruiloft niet in zijn dagboek, maar elders spuwt hij wel zijn gal over de '*siktaris* Loo' die de Bildtmeiers het vel over de oren haalde. Er bestond ook overigens een wereld van verschil tussen zijn leven en dat van de Uilenburgs.

⁵⁷ Cuperus, *Raizen* 42, 89-90. Volgens de door Cuperus geraadpleegde bron bleef echter in bijna alle andere dorpen in de omgeving van Dordrecht, waaronder ook Wijngaarden, de bevolking tussen 1504 en 1514 vrijwel gelijk. Alleen Heinenoord en Oost-IJsselmonde meldden enige emigratie (Fruin, *Informacie* 589-591; zie ook de grafsteen uit 1547 in Vrouwenparochie van de Bildtmeier Louw Arjens van Heinenoord, wiens afkomst in hoofdstuk 3 is besproken).

⁵⁸ Meijer (red.), *Pâdwizer* 49-55.

⁵⁹ Ferwerda, *Uytland* 44-45.

Dirks sociale horizon lag in Leeuwarden, waar hij vaak de markt en soms een chirurgijn bezocht. Dat neemt niet weg dat hij behoorde tot een geletterde middenklasse die zich qua welvaart en beschavingsniveau min of meer met de stedelijke burgerij kon meten.⁶⁰ Toch is niet Dirk Jans, wiens *Aantekeningenboek* in 1993 bij een Hollandse uitgever mooi is herdrukt (en in Friesland nauwelijks aftrek vond), maar de *stranger per excellence* Rembrandt het middelpunt geworden van de Bildtse memoriecultuur.⁶¹

Een en ander is oppervlakkig verklaarbaar als een plaatselijk geval van globalisering.⁶² De invloed van de massamedia, die Rembrandt in 2006 grootscheeps herdachten, is onloochenbaar. Maar Rembrandt is geen Coca-Cola en de Friese Rembrandttraditie was in 2006 al ruim 150 jaar oud. In 1851 bereidde de Amsterdamse archivaris Pieter Scheltema een lezing over Rembrandt voor. Omdat Saske volgens een Amsterdams kerkboek 'van Sint Annaparochie' kwam, vroeg Scheltema zijn Leeuwarder collega Wopke Eekhoff en ds. Wassenbergh om inlichtingen. Wassenbergh vond Saskes huwelijk in een oud kerkboek. Hij publiceerde zijn vondst in 1853, toen ook Scheltema's Rembrandtlezing in druk verscheen.⁶³ De reisgids uit 1877 nam dit bericht gretig over, evenals Buwalda in 1946 (in een apart hoofdstuk voor vakantiegangers) en 1953. Het zaad voor een moderne bedevaartcultus was gezaaid. Bij zo'n cultus, waarbij in veel gevallen ook economische motieven meespelen, horen een *lieu de mémoire* en cultusobjecten.⁶⁴ Die kwamen er: een bronzen beeld van het jonge paar (Suze Boschma-Berkhout, 1989) vóór de kerk en een kopie van de trouwvermelding uit 1634 in de kapel in de kerk. De multimediale cultus van de *praesentia realis* van Rembrandt in Het Bildt beleefde zijn hoogtepunt in juni 2006. Terwijl de stenen getuigen van de oude vooroudercultuur onder de kerkvloer verborgen bleven of buiten lagen te verweren, vierden levende 'getuigen' bovengronds een gekostumeerde renaissancebruiloft.⁶⁵

Breuklijnen of elitewisseling?

De hier beschreven transformaties van de Bildtse memoriecultuur volgen op het eerste gezicht de drie breuklijnen die we in de inleiding noemden voor de Nederlandse memoriecultuur als geheel: 1566, 1795 en 1940-1945. Met de verklaring van 1566 en de verspreiding daarvan werd de toon gezet voor een aristocratisch ogende vroegmoderne familiecultuur die afstand nam van het middeleeuwse verleden. Deze regentencultuur maakte na 1795 plaats voor een notabe-

⁶⁰ Knottnerus, 'Renaissance' 69.

⁶¹ Jansz, *Aantekeningenboek*.

⁶² Over globalisering en 'glocalisering' in Friesland: Kuiken, 'Fryslân' 189-192.

⁶³ Tresoor/9246 Hs (regesten nrs. 580-583); Wassenbergh, 'Uittreksels' 129-130; Scheltema, *Rembrandt*.

⁶⁴ Onder meer Margry e.a., ed., *Bedevaart*; Gosman, 'Cult'; Kuiken, *Neng*.

⁶⁵ Fotoreeksen van deze viering en de voorbereidingen op www.bildtweb.nl, *in voce* 'Rembrandt en Saskia'.

lencultuur die zijn eigen nationale en plaatselijke symbolen en *lieux de mémoire* schiep. Na 1945 verdichtte de nationale memoriecultuur zich rond jaarlijkse dodenherdenkingen, het koningshuis en – sinds heel kort – een historische canon. Daarnaast is een stroom van plaatselijke jubileumvieringen te zien.⁶⁶ Na een wat matte herdenking van vijfhonderd jaar Het Bildt in 2005 bood de historische verbinding met Rembrandt (een held uit de nationale canon) in 2006 een unieke kans om Het Bildt in het kader van het landelijke Rembrandtjaar multimediaal ‘op de kaart te zetten’.

Dit breuklijnmodel doet echter onvoldoende recht aan de sociaalhistorische processen achter deze transformaties. Hoe ‘nationaal’ was de herdenkings- en koningshuiscultuur in een samenleving die achtereenvolgens werd gekleurd door de dynamiek van verzuiling en ontzuiling? Welke rol speelden de opkomst van orthodox-protestantse en geëmancipeerd-katholieke zuilen in dit verband, om nog maar te zwijgen van de doorbraak van de arbeidersbeweging vanaf 1917? Een model dat beter aansluit bij deze processen, is dat van de *elite shift*: de wisseling van sociale elites. In Het Bildt zijn dergelijke *shifts* zowel vóór als na 1566 aan te wijzen. In 1526–1527 maakte het aflopen van de *joint venture* van de Friese landsheerlijke overheid met het Hollandse bedijkersconsortium de weg vrij voor het ontstaan van een lokale boerenelite. Tot dan toe had er een getrapte pachtverhouding bestaan: de Bildtboeren waren onderpachters van de bedijkers en hun consorten. Na 1526 deden zij rechtstreeks zaken met de Friese overheid. Het Bildt kreeg nu als grietenij een eigen gerecht en een officiële vertegenwoordiging op de Friese ‘landdag’. Ook het kerkelijk leven kwam tot ontwikkeling. Dat blijkt vooral uit de vermelding van Bildtmeiers als parochiebestuurders en uit de elitegrafcultuur vanaf de jaren 1540.⁶⁷ De emancipatie van deze bovenlaag kreeg een nieuwe impuls na 1580, toen protestantse *homines novi* in het plaatselijke en provinciale bestuur instroomden. Het is van meer dan symbolische waarde dat de Bildtmeier Jan Bonteman als oudste bijzitter in het gerecht de status kreeg van ‘plaatsvervangend grietman’.⁶⁸

In de eerste helft van de zeventiende eeuw werden de economische en politieke rechten van de Bontemans en andere Bildtmeiers op verschillende manieren ingetoomd. Hun positie als pachters van de Friese Staten werd gelijkgesteld met die van kloostermeiers: geen erfpachters maar ‘blote pachters’, die konden worden onderworpen aan bijzondere pachttoeslagen (‘propijn’). Hun stemrecht werd bovendien beperkt. Bildtmeiers mochten stemmen voor kerk-, dorps- en dijkbesturen maar niet meer voor de Staten, zoals in de eerste jaren van de Republiek. Het georganiseerde verzet van de bovenlaag van de Bildtmeiers (het ‘Bildtse patriciaat’) tegen deze maatregelen versterkte het zelfbewustzijn van deze

⁶⁶ Zie bijvoorbeeld Kuiken, ‘Oudheid’.

⁶⁷ Kuiken, ‘Renaissancepolder’ 19.

⁶⁸ Vleer, *Wassenaars* nr. V-49.

plaatselijke elite, maar had geen succes. Omdat de Staten in 1638 een deel van Het Bildt hadden verkocht, was het plaatselijke stemrecht van de Bildtmeiers bovendien verdund ten gunste van een nieuwe groep ‘buiteneigenaars’. De vestiging van een krachtige grietmansdynastie in 1652 veranderde de boerenrepubliek Het Bildt in een ‘republiek van adel’, om met de adelshistoricus Conrad Gietman (2010) te spreken.⁶⁹ In hoofdstuk 5, hierboven, zijn de gevolgen hiervan voor het Bildtse patriciaat beschreven.

Na een eeuw van betrekkelijke economische stilstand, waarin het Bildtse patriciaat verder verknoopt raakte met stedelijke elites in en buiten Friesland, besloten de Friese Staten in 1752 ook het resterende domeinland in Het Bildt te verkopen. Het aantal buiteneigenaars nam hierdoor opnieuw toe. Ook een deel van het Bildtse patriciaat behoorde tot de kopers. Op deze wijze verwierf deze groep de politieke status van (volledig stemgerechtigde) ‘eigenerfde’ boeren. Dit politieke voordeel ging grotendeels verloren door oplaaierende partijtwisten, waarbij vooral de positie van de adellijke grietman als gekozen vertegenwoordiger in de Staten in het geding was. Elders zijn twee Bildtse protagonisten in deze partijstrijd beschreven: de meergenoemde Kornelis Wassenaar, die tot de naaste omgeving van de grietman behoorde en in 1794 naar West-Indië vluchtte, en D.C. Kuiken, die als lid van de revolutionaire ‘fraterniteit’ in Leeuwarden in 1795–1796 provinciaal representant en lid van de eerste Nationale Vergadering in Den Haag was.⁷⁰

De uitkomst van de Bataafse revolutie van 1795 betekende echter geen versterking maar juist een marginalisering van plaatselijke en regionale elites. In 1798 veranderde de pluriforme Republiek in een centralistische eenheidsstaat, waarin alle lokale en provinciale belangen werden ondergeschikt aan het nationale, translokale belang. Deze stap is na 1813 slechts in beperkte mate teruggedraaid. Hieruit verklaart Jensma (2001) het ontstaan van de Friese beweging: aanvankelijk in kringen van dominees, dokters en notarissen, naderhand ook in lagere, overwegend Friestalige milieus.⁷¹ Zoals de negentiende-eeuwse Friese elite terugviel op historische iconen zoals de kaper Pier Gerlofs († 1520) en de schoolmeester-dichter Gijsbert Jakobs (1603–1666), zo zocht het zich ‘liberaal’ noemende Bildtse patriciaat historische bevestiging in de clanmythe van Steffen Huigs.

Met de invoering van algemeen kiesrecht in het begin van de twintigste eeuw viel het doek voor het Bildtse patriciaat als machtsfactor in de lokale en provinciale politiek. Goed beschouwd valt de twintigste-eeuwse *elite shift* in de Bildtse samenleving uiteen in twee processen: democratisering en ontzuiling/ontkerkelijking. Dit laatste betekende ook dat predikanten zoals Wassen-

⁶⁹ Gietman, *Republiek*.

⁷⁰ Kuiken, ‘Keesen’; Kuiken, ‘Bildtboer’.

⁷¹ Jensma, ‘Erfenis’ 27–32.

bergh en Boekenoogen niet langer de toon aangaven in het plaatselijke culturele leven. De rol van deze *elite shifts* en andere sociale verschuivingen verdient evenzeer aandacht als de dynamiek van de cultuurovergang zelf. Die dynamiek laat zich goed uitdrukken in een recente cultuurhistorische constructie van het begrip iconiciteit. Iconiciteit maakt het volgens Willem Frijhoff (1998) mogelijk om steeds weer nieuwe waarden te hechten aan een historische figuur. Wel moet een icoon een ‘minstens virtuele band met de werkelijkheid onderhouden [die] verwijst naar iets wat werkelijk heeft plaatsgevonden, of althans naar de perceptie van de toeschouwer kan hebben plaatsgevonden. Herkenbaarheid is dan belangrijker dan de werkelijkheidswaarde van het tafereel, het verhaal of de persoon’.⁷² Juist de herkenbaarheid van Steffen Huigs moest het in de eenentwintigste eeuw afleggen tegen die van Rembrandt. Steffens herkenbaarheid werd misschien nog wel het meest belemmerd door het ontbreken van een aantrekkelijke *lieu de mémoire* in het Bildtse namenlandschap. Het in de twintigste eeuw naar hem vernoemde straatje in Sint Annaparochie nodigt in eerste aanleg niet uit tot het gezamenlijk vieren van zijn nagedachtenis, volgens de kerkhistoricus Peter Brown de feitelijke *core business* van de gehele memoriecultuur.⁷³

Desondanks heeft de Steven Huygenstraat een bescheiden rol gespeeld in de naoorlogse herdenkingscultuur. Toen daar in 1955 een christelijke school werd gebouwd, kreeg deze twee gevelstenen met de teksten ‘Strijd de goede strijd’ en ‘God weet en weegt’. De eerste tekst is van de apostel Paulus, maar verwijst hier ook naar de strijd tegen de bezetter.⁷⁴ Omdat Het Bildt nog altijd geen officieel oorlogsmonument had (in 1946 was alleen een door dankbare evacués aangeboden gedenkplaat aangebracht in het gemeentehuis), diende dit christelijke kunstwerk als een voorlopig substituut. De gemeentelijke dodenherdenking bestond uit een jaarlijkse stille tocht van de *Groate Kerk* in Sint Jacobiparochie naar de graven van de verzetsstrijder Jan Kaper († 1945) en vier Britse militairen. In 1993 kreeg het gemeentehuis een gedenkplaat voor zeven verzetsstrijders uit het nabije Sexbierum die in 1943 de Bildtse bevolkingsadministratie hadden gestolen en na verraad in 1944 zijn gefusilleerd. Pas in 2005 kwam er een gemeentelijk oorlogsmonument naast de *Groate Kerk*.⁷⁵ Daar klinken tegenwoordig op 4 mei kindergedichten, de *Last Post* en het Wilhelmus en er worden bloemen gelegd. Dan volgt de zojuist beschreven grafgang: een ritueel dat, zoals we in hoofdstuk 7 zagen, laatmiddeleeuwse wortels heeft.⁷⁶ De hedendaagse Bildtse herdenkingscultuur is anders gezegd een samenstel van continuïteiten en discontinuïteiten, maar tevens van lokale en translokale praktijken, beelden en cultusobjecten.

⁷² Frijhoff, *Heiligen* 55, 77–78.

⁷³ Brown, ‘Enjoying’.

⁷⁴ Sannes, *Geschiedenis* III 415; opschrift naar 1 Timotheüs 6:12.

⁷⁵ LC; Bosma en Dijkstra, *Net ferjitte* 59, 107, 117, 148.

⁷⁶ Van Bueren, *Leven* 60–61.

De historische rol van het vergeetboek

Bij al deze beschouwingen over memoriecultuur zouden we bijna een ijzeren wet van de historiografie uit het oog verliezen: dat het vergeetboek veel dikker is dan alle geschiedenisboeken bijeen. Bijna iedere archivaris weet dat een ordening van het collectieve geheugen pas mogelijk is wanneer veel wordt weggegooid. In een heel ander verband schreef Antoon de Baets (1995) over *the organisation of oblivion*.⁷⁷ Memoriecultuur mag dan georganiseerde en/of geïnstitutionaliseerde herinnering zijn, geschiedschrijving is grotendeels georganiseerd vergeten. Vooral wanneer in een historische tekst continuïteiten of discontinuïteiten worden voorgesteld, mag (en wellicht moet) de lezer erop attent zijn dat dit vrijwel altijd producten betreft van georganiseerd vergeten.

In het bijzondere geval van de in de voorgaande hoofdstukken beschreven geschiedenis is de rol van translokale netwerken het duidelijkste voorbeeld van zo'n vergeten continuïteit. Deze netwerken speelden in de zestiende eeuw niet alleen een rol bij de inrichting en bevolking van de jonge polder (onder meer als medium voor migratieketens vanuit Holland), maar ook in de 'moedernegotie' van wat in de Gouden Eeuw als de rijkste graanschuur van Friesland gold. Bildtmeiers waren zowel betrokken bij de handels- en transportsector als bij de brouwnijverheid en traden door huwelijk en inburgering toe tot de bestuurselites van Friese steden. Vanaf het eerste begin zijn anderzijds buiteneigenaars betrokken geweest bij de economie en het bestuur van Het Bildt: aanvankelijk alleen de stad Franeker, later ook particulieren in en buiten Friesland. De omstreeks 1890 in Friesland veelbesproken kwestie van het absenteïsme kwam dus niet uit de lucht vallen. Voor Het Bildt kunnen we spreken van een historische constante. Hoe belangrijk stedelijke netwerken ook in politiek opzicht waren, blijkt uit de loopbaan van de hierboven kort genoemde patriotse representant D.C. Kuiken. Als lid van het eerste uur van de Leeuwarder fraterniteit drong hij (even) door in het centrum van de Haagse macht. Translokale netwerken speelden na 1813 tevens een rol bij de opkomst van het liberalisme. De liberale boerenelite die omstreeks 1900 de Bildtse politiek beheerste, bestond overigens vooral uit nazaten van het zestiende-eeuwse patriciaat. Hier is eerder sprake van een restauratie dan van een continuïteit, maar het in hoofdstuk 7 beschreven onderzoek van twee families uit deze elitegroep laat weer het belang zien van translokale netwerken in de verschillende ontwikkelingen die zij doormaakten.

In de naoorlogse Bildtse memorie-, lees- en studiecultuur is een spanning voelbaar tussen lokale en translokale tradities. De lees- en studiecultuur is vanaf 1980 vooral Bildtstalig. Daarmee distantieert het Bildtse literaire en historische circuit zich van het Friese en Nederlandse: een contrast met de internationaal georiënteerde leesgenootschapscultuur van omstreeks 1800, maar ook een terug-

⁷⁷ De Baets, *Oblivion*.

keer naar de wieg van de Bildtse schrijfcultuur: het in onmiskenbaar dialect gestelde *Aantekeningenboek* van Dirk Jans. De manier waarop de gemeente in 2010 het culturele erfgoed definieerde, is weer een voorbeeld van het georganiseerd vergeten van translokale geschiedenis.⁷⁸

Al met al schijnt voor Het Bildt de twintigste-eeuwse Oost-Europese tegelwijsheden op te gaan dat de toekomst vastligt, maar het verleden voortdurend verandert.⁷⁹ De toekomst van Het Bildt is zonder twijfel translokaal. Binnenkort gaat de gemeente op in een gloednieuwe Friese gigagemeente. Pogingen om zich hiertegen te verzetten, zullen evenmin lonend zijn als het Bildtse protest tegen de propijnen in de zeventiende eeuw (zie hoofdstuk 4) of tegen de belastingvrijstelling voor buiteneigenaars in de negentiende eeuw (zie hoofdstuk 7). *Resistance is futile*, zoals het in de populaire *science fiction*-filmserie *Star Trek* heet, en enige assimilatie lijkt onvermijdelijk. Het Bildt zal niettemin wel blijven voortleven als *imagined community* met zijn lange geschiedenis van continuïteiten en discontinuïteiten – en zijn oude en nieuwe *invented traditions*.

⁷⁸ Brugman e.a., *CHS*.

⁷⁹ In 1989 opgetekend uit de mond van mijn docent Midden- en Oost-Europese geschiedenis dr. H. Renner.

Summary

Translocality, culture, historiography, lacunae and cesures

The polder (from 1851–2014: municipality) Het Bildt on the Frisian shore, is sometimes dubbed ‘an *enclave* of Hollanders in Friesland’.¹ It was indeed largely populated by farmers from the Dutch province of (South) Holland following the completion of the first dike in 1505, and the local dialect, like the urban Frisian dialects and unlike rural *Frysk*, has strong Hollandish overtones. The discovery that the first generations of immigrants in 16th-century Het Bildt did not live in an isolated *enclave* but were rather active in commercial and kinship networks linked to their region of origin, inspired a revision of the history of Het Bildt in a translocal context.

Its administrative history having been described in great detail by Hartman Sannes in the 1950s, the present study offers a broadly defined cultural history in varying economical and social historical perspectives. The selection of topics follows an analysis of *lacunae* in scholarly literature on Het Bildt from Sannes to date. What was the status of Het Bildt following its first appearance in a written record (1398), and how was this ‘land outside the dike’ used before 1505? Were the layout and settling of this polder based on some *grand design* or on several concurrent processes? How did Het Bildt with its rapidly rising rural elite function in the early modern economy of the (northern) Netherlands? How did this elite maintain itself after 1637, when its political rights were curtailed? Was the rise of a rural ‘liberal’ movement in Het Bildt around 1840 related to this historical trauma, or to more recent translocal social-cultural trends? How did the *bourgeois* culture of local elites around 1900 square with their rustic self-perception? And how did the collective self-perception of people in Het Bildt change in the course of their 500-odd years of history? The answers to these questions show that this polder society has had strong modern traits from the 16th century on, especially when translocal contexts are given their due. In the latter respect, the present study distinguishes itself from traditional local or territorial historiography and contributes to the ‘new rural history’.

¹ In this summary, as in the dissertation summarised by it, ‘Fri(e)s(ian)’ and ‘Friesland’ both refer to what is now the Dutch province of Fryslân. ‘Holland’ refers to the erstwhile County of Holland in the Western Netherlands, now the provinces of North and South Holland. The present Kingdom (before 1795: Republic) of the Netherlands is referred to as ‘the Netherlands’. Het Bildt must not be confused with De Bilt, a town in the Dutch province of Utrecht.

Property and appropriation to 1506

In Dutch historiography, the difference between natural accession (*aanwas*) and progressive reclamation (*opstrek*) is not always clear. It has been suggested, for instance, that the Medieval ownership of lands on the Frisian Wadden Islands and the mainland both derived from some right of progressive reclamation which made the former holdings legal accessories of the latter. Parts of the Wadden Sea between the Frisian mainland and the Wadden Islands have indeed been cultivated by accession or, as it was termed at the Diet of Roncaglia (1158), by alluvion. A letter of enfeoffment of 1398 links the Frisian Wadden island of Ameland to an *uytland gheheten Bil*, a natural alluvion on the shores of the estuary of the river Borne on the Frisian mainland. This 'outland' was transformed into a polder named Het Bildt when a dike was built around it in 1505. The new polder was the property of the Duke of Saxony, but previous users of the alluvions were compensated in 1506. Most were private persons and religious institutions from adjacent villages, whose titles to the outlands as natural accessions to their own landholdings were thus recognized. That this was an established practice under Frisian law also appears from a ruling of 1498 by the *Gemeene Landswarf*, the court of appeal at Groningen, in favour of some sea shore farmers. This practice is summarized by one legal historian as 'islands to the ruler, alluvions to the adjacents'.

By tradition, this matter was treated differently in the County of Holland. In 1492, for instance, the Count of Holland claimed ownership to all alluvions for which no letters of private ownership or enfeoffment could be produced. At that time, the Count had no jurisdiction over Friesland, although one of his predecessors had issued letters of enfeoffment for Frisian assets in 1398. One charter transferred the rights to the island of Ameland together with the 'outland' Het Bildt to a vassal of the Count, who was at that time preparing to invade Friesland. Het Bildt was apparently to serve as the Count's 'Omaha Beach' for landing troops stationed on the island.

In the absence of any historical or geographical traces of progressive reclamation between Ameland and Het Bildt, it must be assumed that geopolitical considerations were the only reason why the island and the 'outland' were juxtaposed in the enfeoffment of 1398. In 1498, however, not the Count of Holland but Duke Albert of Saxony became Lord of Friesland. In 1505, his son Duke George commissioned the building of the Bildt dike. As a modern ruler, he took care to accommodate previous Bildt land users according to Frisian legal practice. This was a major step towards the implementation of the Rule of Law in a society that had long been ruled by feuds.

The making of an early modern polder (1505-1555)

Between 1505 and 1555, the 'outlands' along the Borne estuary were reclaimed, developed, populated and adorned with churches. The reclamation of

Het Bildt, as it was already known, was contracted in 1505 by a resourceful family network with ample experience in large-scale engineering. As the Bildt dike was to be completed within one year, the project was financially split up. The investment and the risk involved was shared among a conglomerate of 13 consorts, each of whom may have subcontracted one kilometre of the dike. An average 100 diggers (one so-called *homanschap*) were thus employed by each consort. Most new consorts in turn attracted co-investors. In 1509 there were 33 of them, each exploiting one *kavel* (lot) of Bildtland.

Two separate processes must be discerned in the development of the young polder. The parcelling in broad strips (initially 13, later 33) was probably the work of chief contractor Thomas Beukelaar, who himself was exploiting four of the 33 lots in 1509. A map of 1584 still shows the size of the original 13 lots: roughly one kilometre in width. This corresponds with the supposed division of the dike into 13 segments. Independently from this parcelling, a road system for Het Bildt was designed in 1505 by a senior military officer who was also a consort. These roads were not congruent with the separations between the several lots and were oriented on existing parish villages outside the polder. No new settlements were planned within the polder itself. As opposed to the parcelling of Het Bildt, the infrastructural plan of 1505 shows a clear Vitruvian modular design. While this infrastructure was obviously designed at a central level, the parcelling into broad strips was commensurate with the growing number of stakeholders. In this way, Het Bildt differs from the much older Mastenbroek polder (1369), which has both a modular parcelling and a modular infrastructure, and also from such paradigmatic early modern polders as the Beemster (1612).

The 1500-odd diggers recruited in 1505 appear to have played no significant part in the polder's settlement history. Around that time, Amsterdam had a well-organised market for seasonal labour to which one or more Bildt consorts from Holland almost certainly had access. There are no indications that contract migrants became permanent settlers, but there is some evidence of chain migration during the first half of the sixteenth century, especially from the Leiden area. This gradual migration may also explain the declining percentages of Frisian names in demographic sources from Het Bildt between 1506 (85%) and 1552 (14%). To establish whether there was also overflow migration from adjacent Frisian towns to Het Bildt, more sources need to be analysed.

The development of a sacral infrastructure in Het Bildt reveals the hand of emperor Charles V. Between 1526 and 1532 he not only paid for the maintenance of churches and parish priests (the latter appointed by himself), put probably also chose the patron saints: St James, St Anne and Our Lady, all members of the Holy Kinship revered by the emperor's entourage. At least until his abdication in 1555, the three parishes enjoyed fiscal immunity. In broader terms of canonical law, they apparently also had a *status aparte*. Speculation that they were

subordinated to one Frisian deaconate or another is not supported by any contemporary sources. As they were established in the imperial domain, Charles obviously treated these churches as his full property.

Charles V had bought Het Bildt from the Saxon dukes in 1515. Especially after all ties with external partners had been severed in 1526, Het Bildt became a major source of revenue for the imperial government. The expenses of the household of governess Mary of Hungary even largely depended on rents collected from Het Bildt. From the onset of her government in 1531, her Frisian stewards have attempted to raise these revenues further by issuing 'Bildt bonds'. A handful of wealthy Bildt tenants also invested in these securities, which enabled them in theory to buy off their rents in perpetuity. In everyday practice, however, these bonds were more valuable as status symbols than as a source of financial profit. That at least some Bildt tenants cared to buy bonds is a first sign of the development of a more or less emancipated elite among them. The rise of a rich funeral culture in the churches of the young polder is another indication.

The rise of a rural patriciate (1550-1650)

In the 1550s, grain from Het Bildt was reportedly traded in Amsterdam, shipped to Groningen to germinate, and then resold to the brewing industry in the Western Netherlands. The interruption of such translocal chains during the Revolt against Spain created opportunities for local brewers in Friesland, including Het Bildt. Trade across the Zuyderzee resumed during the Twelve Years Truce with Spain (1609-1621). From the beginning, investors from Amsterdam and Haarlem had been involved in the exploitation of Het Bildt. On the Frisian side of the Zuyderzee, towns such as Franeker, Leeuwarden and, after 1600, especially Harlingen, were the main nodes of translocal networks in which contracts for the trade in grain, beer, butter and woollens were concluded and commercial information was exchanged. Mennonite urban professionals ('muppies'), some from Het Bildt itself, were important agents, carriers and intermediaries in these translocal networks.

In Het Bildt, the wealth generated by these translocal transactions led to the rise of a rural patriciate of successful market farmers and traders. They were not a landed gentry in the sense that they owned the fields where their grain was grown. Technically, they were tenants, initially of Charles V and his son Philip II of Spain, and after 1580 of the sovereign Frisian States. A first-hand account of the tensions between the farming elite and their landlords was written by Dirk Jans († 1636) of St Annaparochie, the first indigenous voice in the historiography of Het Bildt.

The elite culture of this closely knit patriciate (not only endogamous but also consanguine marriages were frequent among them) is best known through the remnants of their rich funeral culture (the coats of arms on many tomb slabs

reveal provenance from Holland) and through the writings of Dirk Jans, which include a lengthy catalogue of his own library. Some of the great farming families sent sons to university in Heidelberg, Louvain, Leiden, or Franeker. In the late 16th century, this could lead to a career in the States or in senior officialdom. After 1600, however, this window of opportunity closed as the regional elites became more oligarchic. The social network of an early 17th-century elite farmer in Het Bildt, as we know it from Dirk Jans' writings (his diary starts in 1604), already appears rather local, but his commercial network was definitely translocal, with his contacts in Leeuwarden and his own correspondent in Amsterdam.

An aristocratic domain (1650–1795)

A few years into a century which is often described in terms of an international recession, Squire Willem van Haren, the local magistrate of Het Bildt, commissioned the building of a new church in St Annaparochie, shaped more or less after the Medieval palace chapel of Aachen, the city where his medieval ancestors had lived. 'Van Haren's Church', as it is known locally, became the icon of 150 years of a practically hereditary government of the polder by the Van Haren clan. As soon as the States had authorised privatisation of parts of their domain in 1627, the Van Harens had started buying Bildt lands that carried voting rights for the States. They thus minimised the political clout of the local elite. Instead of a republic of farmers, Het Bildt became an actual oligarchy, controlled by the Van Harens and a few other private landowners, most of whom were living outside the polder and using their land mainly to extract economic surplus value from it.

The culture of these absentee landowners was nearly as aristocratic as the court culture of the Van Haren clan. Many of them had a law degree, giving them considerable advantage over the few local farmers who had also become landowners but who now rarely went to university. Most farmers were still tenants with local voting rights, yet without the ballot for (or in) the States. Their material culture, however, was nearly at a par with that of the landed gentry. They commissioned silverware, often engraved with their family crests, and were avid book buyers as well as early newspaper readers, witness a poem dictated by a local woman to her brother in 1717.

The broader populace hardly had access to such sources and resources. Their mobility can be assessed to some degree from rural and urban church registers and from their registration as citizens in nearby Frisian towns, and even as far as Amsterdam. In the 1740s, when the Dutch economy was about to expand again, a general census in Friesland and Holland allows for a first comparison of the wealth of those living in and moving in and out of Het Bildt. Judged by the numbers of people fed by the local churches, Het Bildt was the poorest area in Friesland in 1744. One factor may have been that in the preceding century,

many emigrants to the towns and cities were middle-class entrepreneurs such as bakers, millers, and (especially in Amsterdam) grocers. Instead of investing into the economy of their native polder, they extracted resources from it. A relatively successful family of immigrant grocers were the Scheyffs. Their crested tomb slab has been conserved inside the Old Church at Amsterdam. Migration patterns inside Friesland from 1650 to 1750 appear similar to those found by Anne McCants after 1750. Adolescents often left Het Bildt for temporary jobs as farmhands or maids, to return married a few years later, or the other way around. As McCants puts it, 'this life cycle institution accommodated the needs of the labour market well'. In some Frisian towns, immigrants from Het Bildt soon joined the local ruling elites. Most were from old farming families who had lost their political power back home. Part of their new urban identity were quasi-aristocratic lifestyles and fancy-sounding surnames.

All in all, the stagnation of the Dutch economy appears to have hit hardest on the lower strata of society in Het Bildt. After 1650, the ruling aristocrats and the translocal landed gentry were successful in extracting resources from the polder. Some of the old farming families became part of this translocal elite by moving to a nearby town and/or marrying into the urban gentry. The rule of the Van Haren clan ended in 1795, when self-styled local 'patriots' tore down their aristocratic residence and chopped their crest off their church, which itself remained unharmed.

Protoliberalism and liberalism (1795-1850)

In a typical Whig interpretation of history, early modern processes and ideas are framed as the logical precedents of modern 'liberal' institutions and achievements. The Revolution of 1795 is indeed seen by some as continuous with the rise of constitutional and economic liberalism in the Netherlands during the 1840s. In the years between these events, the label 'liberal' was somewhat haphazardly applied in the northern Netherlands to sundry opposition movements against the increasing powers of a centralist state. In analogy with 'protohistory', we will call those movements 'protoliberal'.

The archetypical protoliberal opposition movement was a network of debating clubs of educated farmers in the province of Groningen. Loosely connected to this network was a middle-class reading circle at Oudebildtzijsl. Both ends of this informal rural network were influenced by liberally-minded professors at the University of Groningen. In Friesland, their intermediaries were a handful of aristocratic members of the Frisian States who had studied in Groningen and shared their ideas with fellow politicians such as G.W. Wassenaar of Het Bildt, for many years the only farmer who held a seat in the Frisian States. The opposition from these 'liberals' was driven by particularist instincts rather than by a strategy of constitutional reform. In the 1830s, their main issue in the Frisian

States was excessive taxation. Meanwhile the Wassenaar faction in Het Bildt was attacking a historical privilege which allowed absentee landowners to evade local taxes.

In the late 1840s, the Wassenaar faction eventually identified itself with constitutional liberalism. In 1851, they won the first direct election of a local council. Unlike Sannes has suggested, this rural liberal movement remained intrinsically elitist. The opinions of the broader populace were expressed in a vitriolic pamphlet by farmhand J.C. Hoitsma in 1849. Yet the particularism and elitism of the liberals do not imply that they were a purely local movement. Their political success was facilitated by a translocal network of scholars, aristocrats and farmers in Groningen and Friesland. In the political rhetoric of G.W. Wassenaar and his faction, however, this complex situation was effectively reduced to a Manichean struggle between 'local' and 'translocal' forces.

Local and translocal elite cultures around 1900

The educated, liberal and often wealthy farmers described in the preceding section are called *herenboeren* (literally: 'gentlemen-farmers') in Dutch. Although their material culture was largely urban bourgeois, they did not identify themselves as such but rather as 'modern' farmers. In late 19th-century Het Bildt, they were still dominating local politics and, to some extent, local culture. Economically and financially, they had coped with the agrarian crises of the past decades in different ways. Some had shifted their core business from grain culture to the global trade in high-end ('pedigreed') cattle, or to the industrial processing of milk in small cooperatives. Yet even these innovative men also depended on land ownership for their economic survival. For various reasons, some had joined the ranks of the absentee landowners described above. Around 1900, some 62% of Bildt lands were owned by investors residing outside the polder. The economic and financial elite of Het Bildt was still a largely translocal elite, as it had been before.

Two families from this class are analysed here in some detail. Both belonged to the Wassenaar surname group which was still at the core of local liberal politics, both were based in St Jacobiparochie, and both sent a son to Groningen to study law in the 1890s. One family traded in grain. They owned a warehouse in Franeker, next to the city's grain exchange. The other family changed to cattle-breeding in the 1850s. This strategy paid off well. Between 1864 and 1890, their income more than tripled. In the 1890s they moved to the outskirts of Leeuwarden, the hub of the Frisian railway and canal network – and of the global cattle trade. They also built modern representative villa farms where they received their often sophisticated international customers.

Throughout the 19th century, the highly consanguine marriage pattern of the grain-trading Wassenaars led to a consolidation of financial capital, a major factor

in their economic survival. Land acquisitions but also money-lending were ways to put this capital at work. As long as banks hardly catered to the needs of agrarian enterprise, the family remained active in this niche market which not only added to their financial capital, but also to their social capital in farmer circles. A direct relation between this social credit and their political activities could not be substantiated. The cattle-breeding Wassenars were not only more outgoing but also rather more exogamous, although all of them eventually married within the *connubium* of progressive Frisian *herenboeren*.

In the cultural field, apart from the monumental quasi-bourgeois residences of the cattle-breeding Wassenars, the memorial culture of both families was representative of their sense of family and of their social ambition. The grain-trading Wassenars had their *lieu de mémoire* in their native St Jacobiparochie. The tone of their funeral inscriptions was moderately religious, but special attention was paid to their status as wealthy merchants and local office-bearers. In 1875, the cattle-breeding Wassenars commissioned a large private crypt in St Annaparochie which is now maintained by a family trust. The tombs of the grain-trading Wassenars are gone, but the doctoral dissertation of their son A.D. Wassenar, stylishly printed in Groningen in 1896, stands as testimony of their bourgeois 'good taste' and of their willingness to invest in cultural assets.

Synthesis: migration and memorial culture

From an actor's point of view, the migration history of Het Bildt is characterised by an initial wave of contract migration around 1505, followed by chain immigration during most of the 16th century and a pattern of intraregional labour migration among the lower classes, combined with middle-class migration to towns and cities in Friesland and Holland, especially to Amsterdam. The agricultural crises of the 19th century inspired massive chain emigration to North America, but also elite migration to towns better connected with the logistic networks of the global trade.

Migration and translocality can be the cornerstones of a new diachronic synthesis of the history of Het Bildt, beyond the extensive factual narratives of Sannes and other local historians. A third, rather more experience-near dimension of this proposed synthesis is *Gedächtniskultur*: the ways in which collective memories were and are organised and/or institutionalised in Het Bildt. One example is the romantic invention of one 'Steven Huygen' (fl. ~1500) as the common ancestor of all 'genuine Bildt people', much in the way 'Annetje Jans' († 1663) has been adopted as the 'clan matriarch' of all New Yorkers of Dutch descent. In the 1840s, the clan rhetoric about 'Steven' served a political purpose: the resistance of local farmers against absentee landowners. A claim to aristocratic descent was part of this rhetoric in both examples: Annetje was supposedly a granddaughter of William of Orange, Steven a scion of the baronial house of

Wassenaer. In 2012, DNA-testing by descendants of Steven and a baron van Wassenaer discredited the latter claim.

From the 1840s through the 1910s, the Steven Huygen ‘clan’ dominated local politics in Het Bildt. Most notably after World War II, electoral reform and progressive secularisation gave rise to new local elites which in turn adopted new collective symbols. Not common descent but the local dialect became a major cohesive element, and the rhetoric about Steven Huygen gave way to the cult of a new translocal icon: the famous artist Rembrandt van Rhijn, whose first marriage happened to be solemnised at St Annaparochie in 1632. A statue of Rembrandt and his bride was commissioned in 1989 and their wedding re-enacted in 2006 in Van Haren’s Church.

The continuities and discontinuities of five centuries of *Gedächtniskultur* in Het Bildt are apparently predicated on a series of elite shifts. The expiration of the joint venture between the Frisian government and external private investors in 1526–1527 cleared the way for a new elite of market farmers who became particularly influential in the early Protestant era (after 1580). After 1600, however, their political rights were gradually reined in. From the 1650s to 1795, Het Bildt was ruled by an aristocratic oligarchy whose imposing *Gedächtniskultur*, especially in the church of Sint Annaparochie, all but eclipsed the rich funeral icons of the great farming families. As the Revolution of 1795 and the establishment of subsequent centralist monarchies further weakened their position, local elites throughout the Netherlands sought refuge in romantic particularism. In the 1950s, the 19th-century Frisian movement for the emancipation of local language and culture served as a paradigm for a similar movement in Het Bildt, which is also active in historiography.

It can be argued that the organisation of oblivion, as Antoon De Baets calls it (albeit in a quite different context), is an essential part of historiography in particular and of *Gedächtniskultur* as a whole. The way in which an official report for the local government in 2010 defined and described the cultural heritage of Het Bildt, can indeed be read as an organised attempt to forget five centuries of translocal history. The immediate future of Het Bildt as an administrative entity appears even more translocal. Before long, it will almost certainly be absorbed into in a new Frisian mega-shire and merely survive as an imagined community, with some old, and still more new traditions.

Bildtse samenfetting¹

De polder (fan 1851–2014: gemeente) 't Bildt an de Friese Waddenkust is wel *een Hollandse enclave in Friesland* noemd. Na de eerste bediking in 1505 is de polder inderdaad foor 'n part befolkt deur boeren út (Súd-)Hollând. 't Bildts-Fries is krekt as 't Stâdsfries Hollâns kleurd. De fônst dat de immigranten in de sestynde eeuw niet op 'n 'ailând' leefden, maar nag 'n groat netwerk fan hannels- en familybetrekkings met Hollând ônderhouden, waar reden de geskidenis fan 't Bildt op 'e nij te ondersoeken fan dut translokale persfektif út weg.

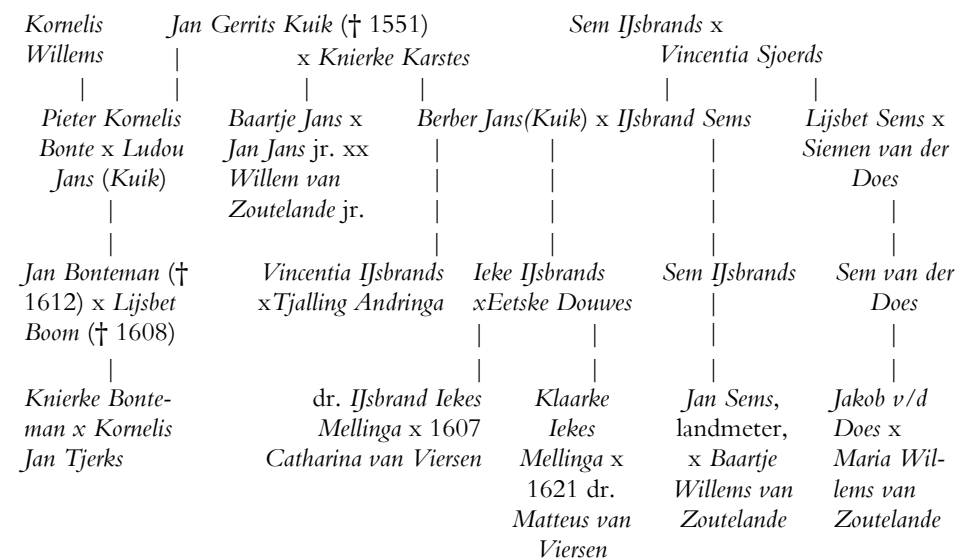
Met dat Sannes de bestuursgeskidenis fan 't Bildt al wiidwaidig beskreven het, is hier koazen foor 'n brede kultuurgeskidenis teugen 'n ekonomys- en sosjaal-historise achtergrônd. De onderwerpen binne koazen na analise fan de hiaten in de wetenskaplike literatuur. Wat waar de status fan 't Bildt na de eerste skriftlike fermelding (1398) en hoe worde dut búttendyks lând ant 1505 brúkt? Laai an de inrichting en 't befolken fan de polder 'n *grand design* ten grôndslag, of waar d'r sprake fan ferskillende prosessen naastnander? Hoe funksjoneerde 't Bildt met syn opkommende boere-elite in de froegmoderne ekonomy fan de (noordlike) Nederlânden? Hoe handhaafde deuze elite hur na 1637, doe't syn poalitike rechten inperkt worden? Hadde 't opkommen fan 't Bildtse 'boereliberisme' om 1840 hine te maken met dut historise trauma, of met translokale, sosjale en kulturele ontwikkelings? Hoe is de groatburgerlike kultuur fan de Bildtse elite om 1900 hine te riemen met syn boerse selfbeeld? En hoe ferânderde 't kollektive Bildtse selfbeeld in de loop fan fjif eeuwen geskidenis?

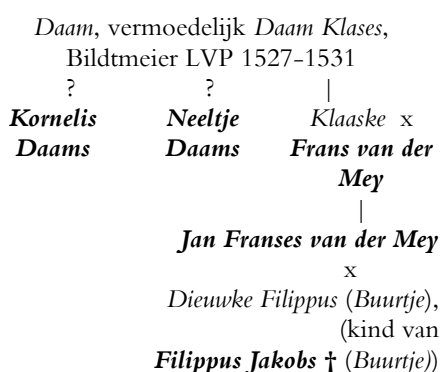
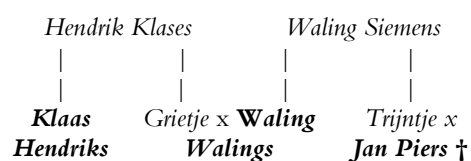
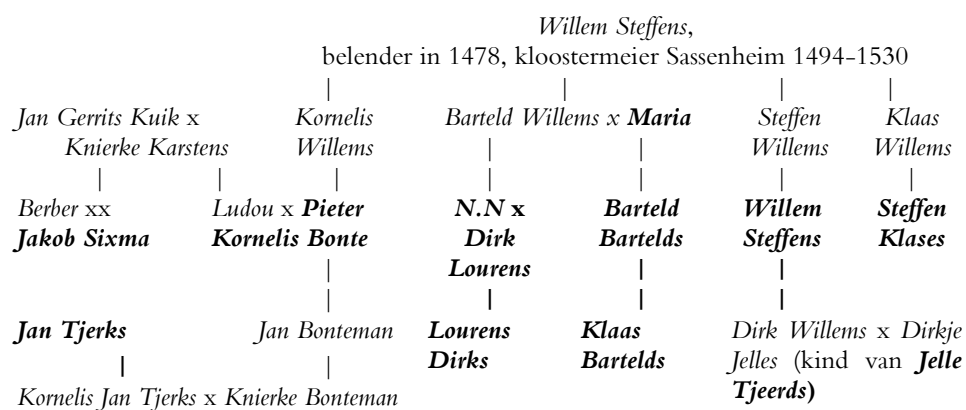
't Onderszoek na deuze fasen en fasetten fan de Bildtse kultuurgeskidenis laat sien dat deuze poldersamenleving in feul opsichten al fan 't begin fan de sestynde eeuw of 'modern' waar, fral wanneer't de translokale konteksten derfan de norige andacht krije. In dut lêste opsicht ônderskait dut boek him fan de tradisjonele lokale en regionale historiografy.

¹ Met dank aan Douwe Zwart voor het nakijken van deze tekst.

Genealogische schema's

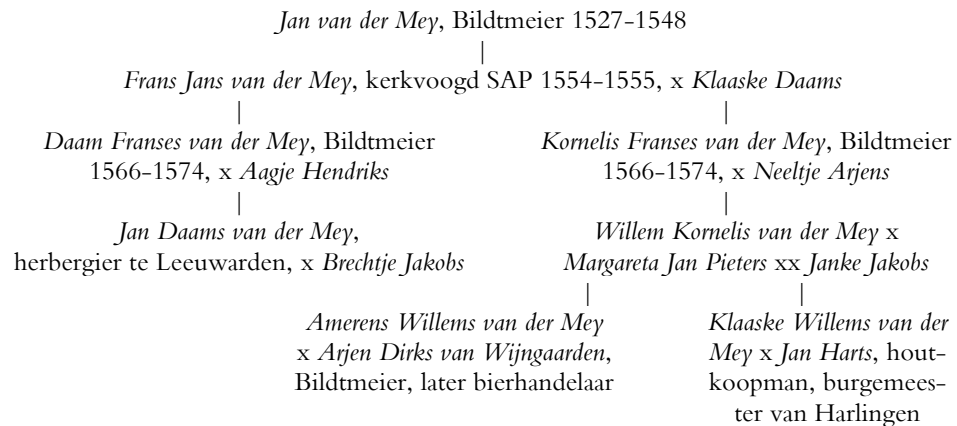
Schema 1: Geneagram Bonteman-Kuik-Van Zoutelande-Van der Does-Van Viersen

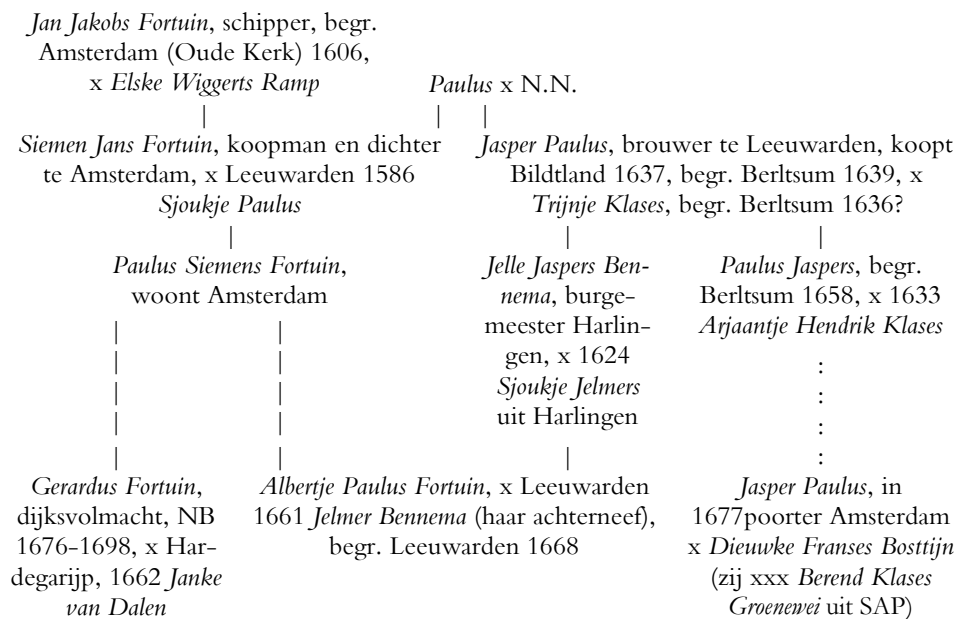

¹ Namen van hoogstaangeslagen zijn *vet* gezet. Bronnen o.a. Vleer; Kuiken en Van Poelgeest; Schutte en Brouwers.

Schema 3. Fragmentparenteel Van der Mey naar Schutte en Brouwers (2009)

Schema 4. Geneagram Fortuin–Bennema 1606–1698

Schema 5. Fragmentparenteel Van Viersen (met Van Haren) 1564-1728

- I.** *Willem van Viersen* (Vianen 1564 – Leeuwarden 1641), muntmeester, tr. *Tietje Godefridi*, hieruit:
1. *Magdalena*, volgt IIa.
 2. *Catharina van Viersen* x Leeuwarden 1607 *Ijsbrand Iekes Mellinga*, weduwnaar van *Anna Druivestein*.
 3. Dr. *Matteus van Viersen*, advocaat, x Leeuwarden 1616 *Lutske Jans*, xx Sneek 1641 *Ieskje Jochems*.
 4. *Apollonia van Viersen* x Leeuwarden 1617 *Hobbe Baard*, grietman Haskerland.
 5. *Matteus jr.*, volgt IIb.
 6. *Teetske van Viersen* x Heerenveen 1622 *Jakob van Oenema*, hopman.
 7. *Haaske van Viersen* x Leeuwarden 1624 *Tiberius van Oenema*, grietman Utingerdeel.
 8. *Jurjen*, volgt IIc.
 9. *Maria van Viersen* x Leeuwarden 1626 jhr. *Abraham Schuirmans*.
 10. *Assuerus*, volgt IId.
- IIa.** *Magdalena van Viersen* x 1606 jhr. *Willem van Haren* (Arnhem 1581 – Den Haag 1649), hofmeester/ritmeester van de Friese Nassau's, lid Friese Staten en Staten-Generaal, hieruit zes jong gestorven kinderen en:
7. *Evert van Haren* († Moerschans (Vlaanderen) 1640), kapitein stadhouderlijke garde.
 8. *Ernst*, volgt IIIa.
 9. *Willem van Haren*, grietman Het Bildt x 1658 *Lijsbet van Hemmema*.²
 10. *Sofie* ('Pieke') *van Haren* († 1649), x 1648 *Willem Vosbergen* († 1653), ritmeester.
- IIb.** Dr. *Matteus van Viersen jr.*, advocaat, x Leeuwarden 1621 *Klaartje Iekes Mellinga*, hieruit:
1. *Willem van Viersen*, secretaris, x 1647 *Knierke van Scheltinga*, xx 1670 *Lucia van Bouricius*.³
 2. *Arnoldus van Viersen*, kapitein, x Leeuwarden 1659 *Sibbeltje van Jongestal*.
 3. Dr. *Ijsbrand van Viersen*, secretaris Friese Rekenkamer, x Harlingen 1659 *Aaltje Laut*.⁴
 4. *Adam van Viersen*, 1642-.
 5. Jkvr. *Anna Maria van Viersen*, x 1650 *Koert van Beyma*, xx 1668 *Gerrit van Ammama*, kapitein.
- IIc.** *Jurjen van Viersen*, muntmeester, x Leeuwarden 1626 *Antje Boners*, hieruit:
1. Jkvr. *Uilkje van Viersen*, x Harlingen 1658 dr. *Theodoricus Ket*, stadssecretaris van Harlingen.⁵
 2. *Jaaike van Viersen*, x Leeuwarden 1651 *Iente van Kingma*, in garnizoen.

² Hieruit één jonggestorven zoonje Willem (Sannes, *Geschiedenis* I 290).

³ Visser, *Album* 60-61.

⁴ Visser, *Album* 121.

⁵ Visser, *Album* 101-102; Kuiken, 'Doopsgezinden' 22. Ket bezat in 1655 twee halve stemmen in Het Bildt.

- IIId.** Dr. *Assuerus van Viersen*, advocaat en rentmeester-generaal, x Leeuwarden 1631 Uilkje Boner, xx Harlingen 1637 *Ieskje Geersma*, hieruit:
1. *Tietje van Viersen*, x 1655 *Schelte van Rispens*, burgemeester IJlst, xx 1677 *Frans van Burum*, raadsheer.
 2. *Bruin van Viersen*, kapitein, x Workum 1674 *Joukje van Inthiema*, x 1682 *Genoveva van Wissema*.
 3. *Gijsbert van Viersen*, secretaris Gedeputeerde Staten van Friesland, x 1662 jkvr. *Catharina van Kinnema*.⁶
 4. *Hillegonda van Viersen*, x Middelburg 1682 *Johannes Honingh*.⁷
- IIIa.** Jhr. *Ernst van Haren*, lid Friese Staten 1673-1700, grietman Weststellingwerf, x 1650 *Catharina van Oenema*, hieruit vijf jong gestorven kinderen en:
6. *Willem*, volgt IV.
- IV.** Jhr. *Willem van Haren*, grietman Doniawerstal (1679), Weststellingwerf (1688-1711), Het Bildt (1718-1723), x Heerenveen 1683 *Froukje van Burmania*, xx Wolvega 1708 *Rikstje van André*; uit het eerste huwelijk:
1. *Adam Ernst van Haren*, grietman Het Bildt, x Leeuwarden 1709 A.H.W. barones *du Tour*.
 2. *Doeke Gerrolt van Haren*.
 3. *Catharina van Haren* x 1708 *Jan Sirtema van Grovestins*.
 4. *Doeke van Haren*, grietman Weststellingwerf.
 5. *Edwer Lijsbet Lucia van Haren* x *J. van Canter* xx 1728 *J.R. Sighers tot Vennebroek*.
 6. *Lijsbet Tietje van Haren* x 1721 *Hendrik Casimir baron van Plettenberg*.
-

⁶ Visser, *Album* 150.

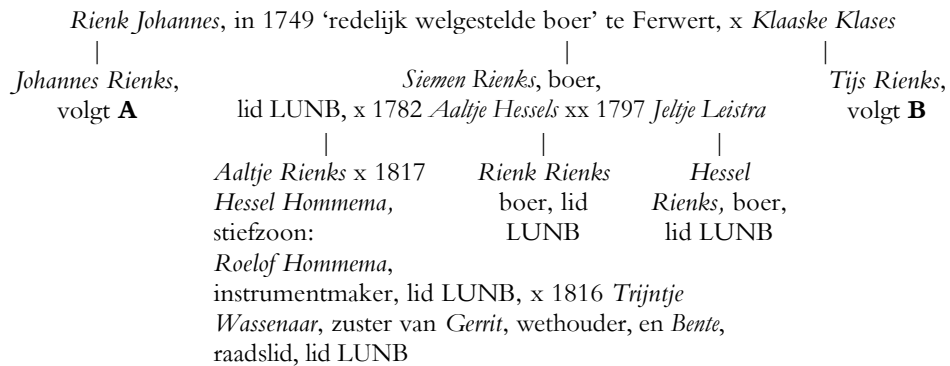
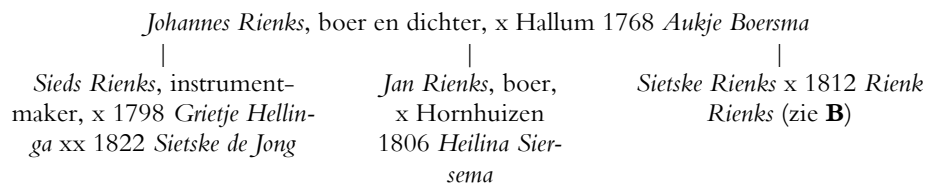
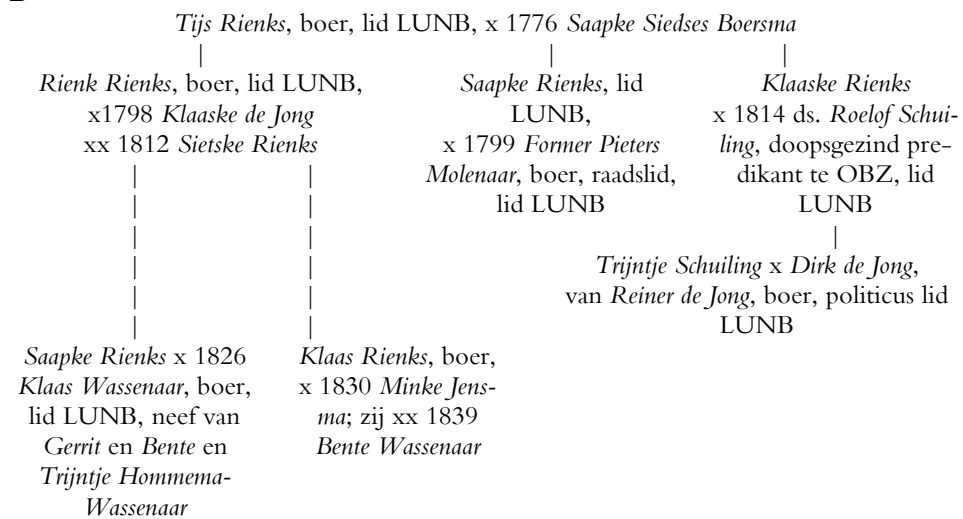
⁷ De Walle, *Friezen* nr. 1508.

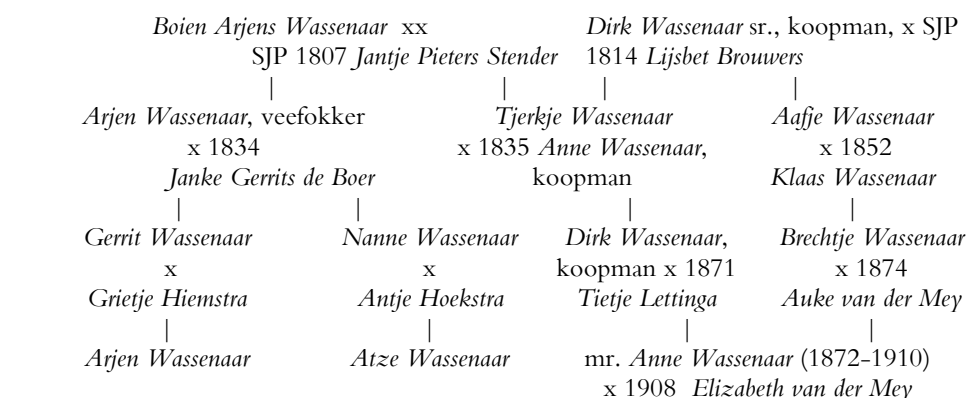
Schema 7. Fragmentparenteel Dirk Boiens (Het Bildt-Amsterdam) 1610-1710

Schema 8. Stamboomfragmenten Rienks 1749–1839

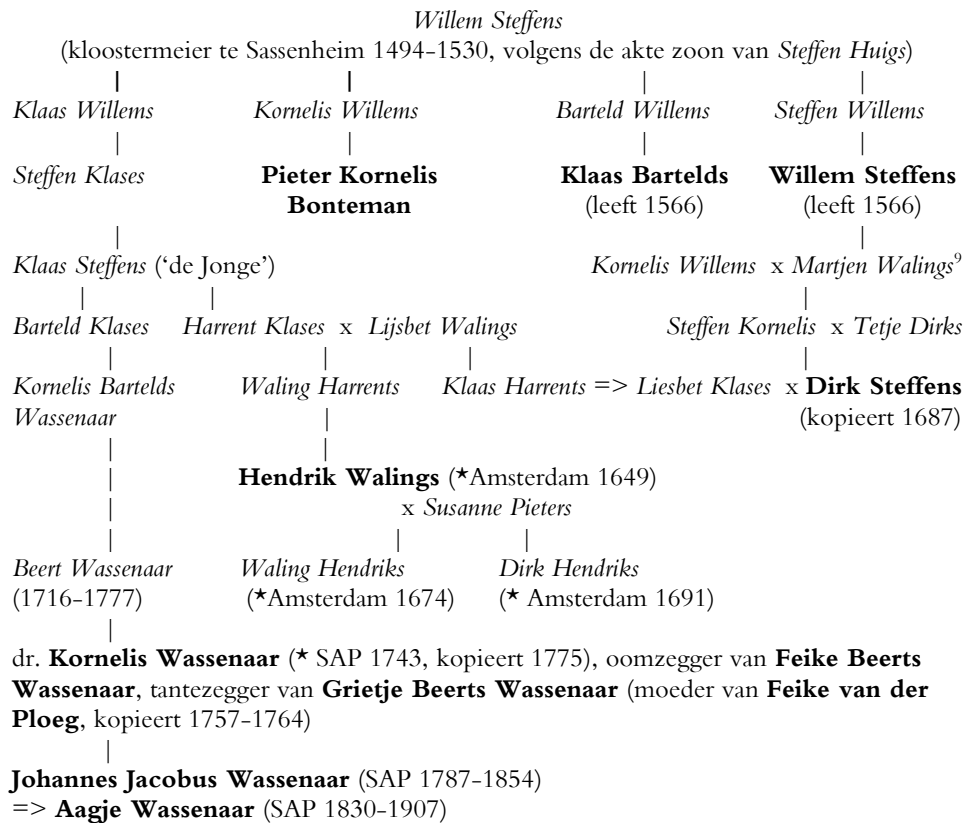
A**B**

Schema 9: Geneagram Wassenaar-van der Mey 1807-1908

[illegible]

Afbeelding 32. Bildtmeier Kornelis Willems volgde in 1530 zijn vader op als kloostermeier van Rijnsburg in Sassenheim. Nationaal Archief, Den Haag (foto: Aleid van Poelgeest)

Schema 10. Kopieergeschiedenis van de Sassenheimer akte van bekendheid uit 1566.⁸

⁸ Namen van opdrachtgevers, kopieerders en destinatarissen of bezitters van de akte zijn **vet** gezet.

⁹ Deze generatie is per abuis weggevalen in het schema zoals gepubliceerd in *DVF* 90 (2010) 12 ('Tabel 1').

Lijst van gebruikte afkortingen

- Aletta = Aletta, Instituut voor Vrouwengeschiedenis, Amsterdam
 ASAF = Andreac, S.J. Fockema, en T.J. Meijer ed. *Album studiosorum Academiae Franekerensis* (Franeker 1968).
 BC = *Bildtsche Courant* (Sint Annaparochie 1869-1942).
 BDS = Bildts Dokumentasy Sintrum, Sint Annaparochie
 BMGN = *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden* (Den Haag 1969-)
 BMHG = *Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap* (Utrecht)
 BP = *Bildtse Post* (Sint Annaparochie 1935-).
 BWN = *Biografisch woordenboek van Nederland 1880-2000* (www.biografischportaal.nl.)
 BWSA = *Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland* (www.biografischportaal.nl).
 CBG = Centraal Bureau voor Genealogie, Den Haag
 DG = doopsgezind
 DVF = *De Vrije Fries* (Leeuwarden 1839-, oudste jaargangen op www.wumkes.nl).
 Fries zilver = tentoonstellingcatalogus Fries Museum Leeuwarden (1968), Arnhem 1985).
 FVA = *Friesche volksalmanak* (Leeuwarden 1836-1852, 184-1899, op www.wumkes.nl).
 HB = Het Bildt
 HJG = *Historisch Jaarboek Groningen* (Groningen (1994) 2001-)
 HN = Brood e.a., ed., *Homines novi*
 HR = Vries e.a., *Heeren van den Raede*
 GAHB = Gemeentearchief Het Bildt, Sint Annaparochie
 GJ = *Genealogysk Jierboek(je)* (Leeuwarden 1951-)
 Gxx = nummer grafzerk naar Sannes, *Grafschriften*
 JCBG = *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie* (Den Haag 1946-)
 JMNL = *Jaarboek Maatschappij Nederlandsche Letteren*
 KB = Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
 KNAW = *Levensberichten Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen*
 LC = *Leeuwarder Courant* (Leeuwarden 1752-).
 LUNB = Ledige Uren Nuttig Besteed (leesgezelschap te Oude Bildtzijl)
 LVP = Vrouwenparochie (*Froubuurt*)
 (LVP*)= in 1552 gemonsterd te Vrouwenparochie met harnas en ringkraag

lvp = in 1552 gemonsterd te Vrouwenparochie: geen ploeggang
mo. =morgen

NAb= *Nederland's Adelsboek* (Den Haag 1903-).

NB =Nieuw Bildt (ingepolderd 1600)

NBZ = Nieuwe Bildtzijl (*Nije-syl*)

NFV = *Nieuwe Friesche Volksalmanak* (Leeuwarden 1853-1866, op
www.wumkes.nl)

NH = Nederlands-Hervormd (vóór 1848: gereformeerd)

NL = *De Nederlandsche Leeuw* (Den Haag 1883-).

NNBW = *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*

NP =*Nederland's Patriciaat* (Den Haag 1910-).

OB = Oud Bildt (ingepolderd 1505)

OBZ = Oude Bildtzijl (*Ouwe-syl*)

OFO = Sipma, P. en O. Vries, ed., *Oudfriesch Oorkondenboek* I-IV (Den Haag
1927-1977).

PCV = Schwartzenberg thoe Hohenlandsberg, G.F. van, *Groot Plakkaat- en
Charterboek van Vriesland* I-IV (Leeuwarden 1768-1795,
www.cartago.nl/edities#pcv).'

pm. = pondsmaat

Quotisatie = Nieuwland, P., ed., *De quotisatiekohieren* I-VIII (Leeuwarden 1980)

RF = *Rechterlijk Friesland*

\$ = vermeld in Stenvert e.a., *Fryslân*

SAP = Sint Annaparochie (*Sint-Anne*)

(SAP*) = in 1552 gemonsterd te Sint Annaparochie met harnas en ringkraag

(sap) = in 1552 gemonsterd te Sint Annaparochie: geen ploeggang

SJP = Sint Jacobiparochie (*Sint-Jabik*)

(SJP*) = in 1552 gemonsterd te Sint Jacobiparochie met harnas en ringkraag

(sjp) = in 1552 gemonsterd te Sint Jacobiparochie: geen ploeggang

x = gehuwd met

xx = hertrouwd met

= aflevering van Zwart, 'Boerenplaatsen'

Lijst van geraadpleegde archieven en collecties

Amsterdam

Stadsarchief (SAA/)

329/	Ned. Herv. Kerk Sloten
1398/	collectie bruikleen Haarlem
30494/	archief dr. S. Hart

Brussel

Algemeen Rijksarchief (ARAB/)

Charters van Brabant (CB/)

Den Haag

Centraal Bureau voor genealogie (CBG/)

GHS/	genealogische handschriften
------	-----------------------------

WR/	wapenregister
-----	---------------

Nationaal Archief (NA/)

1.08.06/	Nassause Domeinraad/Anna van Buren
----------	------------------------------------

1.08.11/	toeg. Nassause Domeinraad/Staats Brabant en Prinsen- land
----------	--

2.25.08/	Nederlandsche Bank
----------	--------------------

4.VTH	kaartencollectie Hingman
-------	--------------------------

Groningen

RHC Groninger Archieven (GrA/)

449/	genootschap <i>Omne tulit</i>
------	-------------------------------

Haarlem

Noord-Hollands Archief (NHA/)

SH/	stadsarchief Haarlem
-----	----------------------

Harlingen

Centrum voor Harlinger Cultuur en Historie (Hannemahuis/)

HS	handschrift F.E. van Ruijven (stadsbestuur tot 1814, in- dex op www.kleinekerkstraat.nl)
----	---

Leeuwarden

Fries Museum (FM/)

- FZ/ collectie Fries zilver (nummers volgens de catalogus *Fries Zilver* uit 1985)
 G/ collectie glas- en wapenvensers

Historisch Centrum Leeuwarden (HCL/)

- 25/ inspecteur woningtoezicht
 119B/ Ritske Boelema Gasthuis
 190-B-I/ handschriften bekende Leeuwarders
 730/ bouwvergunningen en bouwtekeningen 1904-1920
 F192 wapenboek Hesman (gedeeltelijke editie in *GJ* (1993) 49-192)
 K25 nadere toegang oud stadsarchief ('grote gemengde klapper')

Tresoar (Tresoar/)

- 1/ gewestelijk bestuur 1498-1515
 2/ gewestelijk bestuur (1498) 1522-1581 (1598)
 4/ rekeningen Hollandse rekenkamer 1515-1575
 5/ Staten van Friesland 1580-1811
 7/ Friese stadhouders
 8/ gewestelijk bestuur Franse tijd
 11/ Gedeputeerde Staten 1814-1879
 13.07/ nedergerrecht Het Bildt
 13.13/ nedergerrecht Franeker
 13.16/ nedergerrecht Harlingen
 14/ Hof van Friesland (gedeeltelijke namenindex op www.tresoar.nl)
 16/ nieuwe rechterlijke archieven, 1811-1838
 18-02/ arrondissementsrechtbank Leeuwarden
 26/ notariële archieven 1809-1925 (namenindex op www.tresoar.nl)
 38/ commissies herziening grondbelasting
 42/ memories van successie (namenindex op www.tresoar.nl)
 318.19/ familie Hoogland
 318.22/ familie Kuiken
 318.23/ Johannes Kuiken
 333/ familie Van Haren
 344/ verzameling Fries Genootschap
 345/ verzameling kleine aanwinsten Rijksarchief in Friesland
 347/ verzameling handschriften Provinciale Bibliotheek Friesland

Tresoar (Tresoar/)

348/	verzameling kopieën van elders
6185	Hs brieven aan J.H. Halbertsma
9246	Hs brieven aan W. Eekhoff (regesten op http://home.wanadoo.nl/mpaginae/WopkeE).
BR/	microfiches bevolkingsregister
BS	burgerlijke stand vanaf 1811 (www.tresoar.nl)
DTB	klappers doop-, trouw- en begraafboeken tot 1811 (www.tresoar.nl)
FLMD/	<i>Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaasjesintrum</i>
NT	nadere toegangen

Leiden

Regionaal Archief Leiden (RAL/)	
501A/	stadsarchief II (1574-1816)
506/7000/03	oud notarieel archief
LB/	geslacht- en wapenboeken Gijsbert van Rijckhuysen
Universiteitsbibliotheek (UBL/)	
COLLBN/	collectie Bodel Nijenhuis

Sint Annaparochie

Gemeentearchief Het Bildt (GAHB/) ¹	
	~ grietenij- c.q. gemeentebestuur na 1816
HS/	collectie H. Sannes
V/	besturen Vrouwenparochie
W/	familie Wassenaar
	klappers domeinrekeningen OB (1527-1574, 1629-1647)
	klapper domeinrekeningen NB (1547-1638)
	klapper <i>Register van 's Lantschaps Bildtlanden</i> (1738)

Utrecht

Het Utrechts Archief (HUA/)	
222/	toeg. 222: kapittel van Sint Jan

¹ Volgens R.L. Hutter, *Het Bildt. Inventaris der archieven* (Sint Annaparochie 1969).

Lijst van geraadpleegde literatuur¹

- Abrahamse, J.E., *De grote uitleg van Amsterdam. Stadsontwikkeling in de zeventiende eeuw* (Amsterdam 2010).
- Adam-Even, P., *L'armorial universel du Héraut Gelre* (geïllustreerde herdruk Leuven 1992).
- Albada, B.L. van, *Uit de oude en nieuwe doos. Herinneringen uit de School en het Leven van een 80jarigen Oud-Hoofdonderwijzer. Ernst en Luim* (Groningen 1875).
- Albarda, B., *Dissertatio iuridica inauguralis, continens selecta ad locum codicis civilis de bonorum parte, quae liberis ex parentum et parentibus ex liberorum hereditate debetur* (Groningen 1819).
- Albarda, B., *Het heil van den Staat de hoogste Wet. Bijdrage tot eene verbeterde Staatshuishouding in Nederland* (Leeuwarden 1834).
- Algra, N.E. en H.R.W. Gokkel, *Fockema Andreae's juridisch woordenboek* (Alphen a/d Rijn 1990).
- Amstel-Horák, M.H.V. van, en R.W.G. Lombarts, *Regestenboek van het hoogheemraadschap van Rijnland* (Leiden 1992).
- Anderson, B.R., *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Londen 1983).
- Andreae, A.J. e.a., *Friesland en de Friezen. Gids voor reizenden* (Leeuwarden 1877).
- Anema, J.T., 'De hoogstaangeslagenen in Friesland in 1812', in: *Liber amicorum jhr. mr. C.C. van Valkenburg* (Den Haag 1985) 2-21.
- Anema, J.T., 'Registratie, handel en kopersbedrog in de heraldiek', *JCBG* 4 (2000) 148-170.
- Anema, J.T., 'Adel en heraldiek in Friesland van de Middeleeuwen naar de Nieuwe Tijd', in: R. Alma e.a., ed., *Adel en heraldiek in de Nederlanden. Adellijke identiteit en representatie* (Hilversum 2012) 109-140.
- Appadurai, A., *Modernity at large. Cultural dimensions of globalization* (Minneapolis 1996).
- Assmann, A., *Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses* (München 1999).
- Ast-Boiten, L., *Stad tussen verlichting en romantiek: Groningen 1780-1850* (Assen 2011).

¹ Een *sterretje voor een auteursnaam betekent: wetenschappelijke (geannoteerde) publicatie over Het Bildt, verschenen na 1956 en in 2010 betrokken in het leemtenonderzoek voor dit proefschrift (zie hoofdstuk 1).

- Aston, T.H. en C.H.E. Philpin ed., *The Brenner debate. Agrarian class structure and economic development in pre-industrial Europe* (Cambridge 1995).
- Avest, H.P ter, *Harlinger zilver* (Harlingen 1996).
- Baarsen, R.J. ed., *De 'lelijke tijd': pronkstukken van Nederlandse interieurkunst 1835-1895* (Amsterdam 1995).
- Baets, A. de, *De figuranten van de geschiedenis. Hoe het eerleden van andere culturen wordt verbeeld en in herinnering gebracht* (Berchem en Hilversum 1994).
- Baets, A. de, *The organisation of oblivion. Persecuted and censored historians in Africa, Asia and Latin America* (Groningen 1995).
- Bakker, P., *De Friese schilderkunst in de Gouden Eeuw* (Zwolle 2008).
- Baks P., e.a., *Inventaris van stukken betreffende het bestuur van de Saksische hertogen over Friesland (1488) 1498-1515 (1520)* (Leeuwarden 1998)
- Baks, P., 'Saksische heerschappij in Friesland, 1498-1515: dynastieke doelstellingen en politieke realiteit', in: Frieswijk e.a., ed., *Fryslân* 85-106.
- Baks, P. en E.O. van der Werff, *Saksers yn Fryslân. Saksisch bestuur in Friesland 1498-1515* (Leeuwarden 1998).
- Balen, M., *Beschrijving van Dordrecht* (Dordrecht 1676).
- Bank, J. en M. van Buuren, 1900. *Hoogtij van burgerlijke cultuur* (Den Haag 2000).
- Bavel, B. van, *Goederenvererving en goederenbeheer van de abdij Mariënweerd (1129-1592)* (Hilversum 1993).
- De Beaufort, F., en P. van Schie, *Het liberalenboek* (Zwolle 2011).
- Beetstra, W., *Ynventarisasje fan streekblêden yn Fryslân* (Drachten en Leeuwarden 1985).
- Belozerskaya, M., *Rethinking the Renaissance. Burgundian arts across Europe* (Cambridge 2002).
- Benedek, J., 'The Emergence of New Regions in Transitional Romania', in: J.W. Scott ed., *De-coding new regionalism: shifting socio-political contexts in Central Europe and Latin America* (Aldershot 2009) 233-246.
- Bergère, M.-C., *Une crise financière à Shanghai à la fin de l'ancien régime* (Parijs 1964).
- Bergsma, E.J., *De uitvoering der armenwet in Friesland: en de bijzondere oorzaken voor den grooten omvang der burgerlijke armverzorging in die provincie; proeve van onderzoek* (Leeuwarden 1896).
- Bergsma, W., *De wereld volgens Abel Eppens. Een Ommelander boer uit de zestiende eeuw*. (Leeuwarden en Groningen 1988).
- Bergsma, W., *Oer Fryske skiednis nei de midsieuwen. Net alles witte, wol fine kinne* (Leeuwarden 1993).
- Bergsma, W., 'Suffridus Petrus als landshistorieschrijver', *It Beaken* 56 (1994) 80-123.
- *Bergsma, W., 'Dirck Jansz syn Memorijen', *Bydragen pleatslike skiednis* 4 (1996) 57-78.

- *Bergsma, W., 'Een dorp op Het Bildt. Gereformeerden in St.-Annaparochie in de zeventiende eeuw', in: M. Bruggeman e.a. ed., *Mensen van de nieuwe tijd. Een liber amicorum voor A. Th. van Deursen* (Amsterdam 1996) 147-168.
- Bergsma, W., 'Kerk en staat in Friesland na 1580', in: Frieswijk e.a., ed., *Fryslân* 158-172.
- Bergsma, W., *Tussen Gideonsbende en publieke kerk* (Hilversum-Leeuwarden 1999).
- Berkenvelder, F.C., 'Frieslands handel in de late middeleeuwen', *Economisch-historisch jaarboek* 29 (1963) 136-187.
- Bieleman, J., *Boeren in Nederland. Geschiedenis van de landbouw 1500-2000* (Amsterdam 2008).
- Blaas, P.B.M., *De burgerlijke eeuw. Over eeuwwenden, liberale burgerij en geschiedschrijving* (Hilversum 2000).
- Blaeu, W. en J., 'Delflandia, Schiellandia et insulae trans Mosam illis objacentes', in idem, *Theatrum Orbis Terrarum* (Amsterdam 1645, ongepagineerd).
- Blauw, M.J.E., *Van Friese grond. Agrarische eigendoms- en gebruiksverhoudingen in de Friese landbouw in de negentiende eeuw* (Leeuwarden 1995).
- Blockmans, W., 'Zeehavens als drijvende kracht van de stedelijke regio's', in: H. Brand e.a., ed., *Stedelijk verleden in veelvoud. Opstellen over laatmiddeleeuwse stadsgeschiedenis in de Nederlanden voor Dick de Boer* (Hilversum 2011) 13-26.
- Boeschoten, W.C., *Hoofdpijnen van de economische geschiedenis van Nederland, 1900-1990* (Amsterdam 1992).
- Bokma, A., en P.E. de Hen, *Meer dan geld alleen. Friesland Bank 1913-1988* (Leeuwarden 1988).
- Bonnema, E., 'Jelsum, sporen uit een recent en ver verleden', *Noorderbreedte* 23/1 (1999).
- Boo, J.A. de, 'De Friese halve adelaar', *Heraldisch Tijdschrift* 3 (1997) 49-54, 4 (1998) 1-5.
- Boomsma, C., 'Het Leeuwarder stadsbestuur van 1580 tot 1795', *LHR* 6 (1997) 267-296.
- Boon, J., 'Steenen kamers', *West-Friesland oud & nieuw* (1936) 94-96.
- Borger, G.J. e.a. ed., *Van Groningen tot Zeeland. Geschiedenis van het cultuurhistorisch onderzoek naar het kustlandschap* (Hilversum 2010).
- Borges, J.L., 'De analytische taal van John Wilkins', in: idem, *De cultus van het boek en andere essays* (Amsterdam 1990) 119-124.
- Bos-Rops, J.A.M.Y., *Graven op zoek naar geld. De inkomsten van de graven van Holland en Zeeland 1389-1433* (Hilversum 1993).
- Boschloo, T.J., *De productiemaatschappij: liberalisme, economische wetenschap en het vraagstuk der armoede in Nederland, 1800-1875* (Hilversum 1989).
- Bosma, K. e.a. ed., *Bouwen in Nederland, 600-2000* (Amsterdam/Zwolle 2007).

- Bosma, A. en H. Dijkstra, *Net ferjitte... niet fergete. Menaldumadeel en Het Bildt in de jaren 1940-1945* (Franeker 1995).
- Botke, IJ., *Boer en heer. 'De Groninger boer' 1760-1940* (Assen 2002).
- Botke, IJ. e.a., ed., *Doodstil. Dood en begraven in Groningen* (Groningen 2007).
- Bourdieu, P., *Opstellen over smaak, habitus en het veldbegrip* (Amsterdam 1989).
- Bovenkerk, F. e.a., *IJscmannen en schoorsteenvegers. Italiaanse ambachtslieden in Nederland* (Amsterdam 2004).
- Bremer, J.T., 'De genese van de Kop van Noord-Holland en het westelijk Wadengebiet', in: Borger e.a. ed., *Van Groningen tot Zeeland* 91-103.
- Bremmer, R.H., 'Het ontstaan van het Fries en het Hollands', in: Ph. H. Breuker en A. Janse, ed., *Negen eeuwen Friesland- Holland. Geschiedenis van een haatliefdeverhouding* (Zutphen 1997) 67-76.
- *Breuker, P., 'Acht eeuwen kaatsen: van Frans kloostervermaak tot Fries cultuurbezit', *Leidschrift* 23-3 (2008) 39-62.
- Breuker, Ph.H., 'Over de Nadere Reformatie in Friesland', *Documentatieblad Nadere Reformatie* 25/1 (2001) 19-38.
- Breuker, Ph., 'Ds E.H. Tenckinck en syn kostleerlingen om 1800 hinne te Britswert', *Klaaikluten* 9/1 (2005) 21-23.
- Breuker, Ph.H., 'Rinse Posthumus syn plak yn it opkommende liberalisme te Dokkum en Westdongeradiel', *Us Wurk* 54 (2005) 3-23.
- Broer, C.J.C., *Het Utrechtse kerkenkruis. Feit of fictie?* (Utrecht 2001).
- Broersma, D. en G. Jensma, 'Groninger leegte. De verbeelding van een randgewest', *HJG* (2000) 19-40.
- Broersma, M.J., *Beschaafde vooruitgang. De wereld van de Leeuwarder Courant, 1752-2002* (Leeuwarden 2002).
- Broersma, M., en J.W. Koopmans ed., 'Media en identiteitspolitiek. Ter inleiding', in: dezelfde ed., *Identiteitspolitiek. Media en de constructie van gemeenschapsgevoel* (Hilversum 2010) 9-18.
- Brotton, J., *The Renaissance: A very short introduction* (Oxford 2006).
- Brouwer, P., en W. Eekhoff, *Naspeuringen betreffende de geschiedenis der voormalige Middellzee in Friesland* (Leeuwarden 1834).
- Brouwers, Y., *Geschiedenis van de verschillende families Andringa I* (Exloo 1984).
- Brown, P., 'Enjoying the Saints in Late Antiquity', *Early Medieval Europe* 9 (2000) 1-24.
- *Brugman, B.A. e.a., *Cultuurhistorische hoofdstructuur (CHS) gemeente Het Bildt* (Leeuwarden 2010).
- *Bruin-Bekius, B., *De pong sit net yn't rjocht mar it rjocht sit yn'e pong: landeigenaren, armenzorg en kerk op het Bildt in de negentiende eeuw* (ongepubliceerde doctoraalscriptie 1990)
- Bueren, T. van, *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen* (Turnhout 1999).

- Bueren, T. van, e.a., 'Researching Medieval *memoria*: prospects and perspectives', *Jaarboek voor middeleeuwse geschiedenis* 14 (2011) 183-234.
- Buma, T.J., 'De wapens Buma', *GJ* (1975) 6-14.
- Buma, W.W., 'Schiermonnikoog – de Lauwers – de Scholbalg', *DVF* 12 (1873) 339-412.
- Buma, W.W. en J.W. Telting ed., *Register van den aanbreng van 1511 en verdere stukken tot de floreenbelasting betrekkelijk I-IV* (Leeuwarden 1879-1880).
- Buning, L., *Het herenbolwerk: politieke en sociale terreinverkenningen in Drenthe over de periode 1748-1888* (Assen 1966).
- Burg, V.A.M. van den, en C.E.G. ten Houte de Lange, *De hoogstaangeslagenen in 's Rijks directe belastingen 1848-1917* (Zeist 2004).
- Burchardt, J., 'Agricultural history, rural history, or countryside history?', *The Historical Journal* 50 (2007) 465-481.
- Burghardt, F.R.C., *Familie-archief Gratama* (Assen 1996).
- Butterfield, H., *The Whig interpretation of history* (Londen 1931).
- Buwalda, H.S., *Woun op 'e weagen. It Bildt en syn biwenners* (Sneek 1946).
- Buwalda, H.S., *Fan de Bildtse grônd. 'n Leerleesboek foor de hoogste klassen fan de L.S.* (Sint Annaparochie 1953).
- Buwalda, H.S., e.a., *Woordeboek fan 't Bildts en list fan toponimen* (Leeuwarden 1996).
- Buwalda, S.H., *Geskiedenis fan de Bildtse waddenfisserij* (Sint Annaparochie 1986).
- Caljé, P.A.J., *Student, universiteit en samenleving. De Groningse universiteit in de negentiende eeuw* (Hilversum 2009).
- Carr, E.H., *What is history?* (Harmondsworth 1964).
- Childers, E., *The riddle of the sands. A record of secret service recently achieved* (Londen 1903, www.gutenberg.org).
- *Colenbrander, H.T., 'Drie aantekeningen bij het huwelijk van Rembrandt van Rijn en Saskia Uylenburgh in St.-Annaparochie', *DVF* 90 (2010) 33-64.
- Collenteur, G., e.a. ed., *Stad en regio. Opstellen [voor] prof. dr. Pim Kooij [...]* (Assen 2010).
- Coster, J.J., *Kaart fan 't Bildt* (Sint Annaparochie (1570) 2005).
- Crane, J.W. de, 'Levensschets van Mr. Daniel Hermannus Beucker Andreae', *Vaderlandsche letteroefeningen* (1829) 281-300.
- Cruyningen, P. van, *Boeren aan de macht? Boerenemancipatie en machtsverhoudingen op het Gelderse platteland, 1880-1930* (Hilversum 2010).
- Cruyningen, P. van, 'Boeren en bestuurders. De familie Erasmus (1830-1970)', *JCBG* 61 (2007) 85-108.
- Cuperus, A., *Raizen deur de Bildtse geskiedenis* (Sint Annaparochie 1998).
- Cuperus, A., A.G.D. de Jong en E. Kuiken, *Symbolen van een eigenzinnig volk: Bildtdijken, Oudebildtzijl* (Leeuwarden 1993).

- Daalder, H., 'Oud-Republikeinse veelheid en democratisering in Nederland', *BMGN* 102 (1987) 516-532.
- Daalder, R., ed., *Goud uit graan. Nederland en het Oostzeegebied 1600-1850* (Zwolle 1998).
- Dam, P.J.E.M. van, 'Digging for a dike. Holland's labor market ca. 1500', in: Hoppenbrouwers en Van Zanden, ed., *Peasants* 220-255.
- Dam van Isselt, E.W. van, *Quelques observations* (Leeuwarden 1832).
- Dekker, C., *Zuid-Beveland. De historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen* (Assen 1971).
- Deleuze, G. en F. Guattari, *Rhizome* (Parijs 1976).
- Diederiks, H., e.a., ed., *Het platteland in een veranderende wereld. Boeren en het proces van modernisering* (Hilversum 1994).
- Dijkstra, G. (ed. W. Winters), *Klaine Germ: landarbeider, winkelier, busondernemer* (Leeuwarden 1991).
- Doets, J., *De geslachten Doets en Beets uit de Beemster* (z.p. 1992).
- Dólleman, M. Thierry de Bye, 'Het geslacht Van Soutelande', *JCBG* 19 (1965) 134-157.
- Dólleman, M. Thierry de Bye, 'Gewoonten en gebruiken met betrekking tot de naamgeving aan kinderen vóór 1600', *Holland* 6 (1974) 289-297.
- Dólleman, M. Thierry de Bye en O. Schutte, 'Het Haarlems geslacht Van der Laen', *NL* 86 (1969) 311-345, 350-376.
- Donaldson, G. en R. Morpeth, *A dictionary of Scottish history* (Edinburgh 1977).
- Donkersloot-De Vrij, Y.M., *Topografische kaarten van Nederland voor 1750* (Groningen 1981).
- Drentje, J., *Thorbecke: een filosoof in de politiek* (Amsterdam 2004).
- Duijvendak, M.G.J., *Rooms, rijk of regentesk. Elitevorming en machtsverhoudingen in oostelijk Noord-Brabant circa 1810-1914* (Utrecht 1990).
- Duijvendak, M.G.J., 'Een nieuwe cultuurgeschiedenis op maatschappijhistorisch en wijsgerig fundament? Naar aanleiding van twee dissertaties en één nieuwe reeks', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 21 (1995) 86-91.
- Duijvendak, M.G.J., *Wijde horizon, scherpe blik. Regionale geschiedenis en Noord-Nederland: over rurale problematiek, sociale wetenschap en geschiedschrijving* (Groningen 2002).
- Duijvendak, M.G.J., 'Bevolking, economie en sociale verhoudingen. Divergente ontwikkelingen in Europa', in: W. Frijhoff en L. Wessels ed., *Veelvormige dynamiek. Europa in het Ancien Regime. 1450-1800* (Amsterdam 2006) 51-82.
- Duijvendak, M.G.J. en M. Peterzon, 'Nederlandse elites in de negentiende eeuw. Een vergelijking van netwerken rondom het provinciebestuur in Groningen en oostelijk Noord-Brabant', *Mens en Maatschappij* (1995) 3-22.
- Dürer, A., *Etliche Unterricht zu befestigung der Stett, Schloss und Flecken* (Neurenberg 1527).

- Dussel, M., 'Engelsmanplaat en Schier vroeger een geheel', *LC* (19 oktober 2009) 10.
- Dyck, H. van, 'Caarte van de Ambachtsheerlykheyt van Dirckxlandt', in: J. Klok, ed., *Caartboek van Voorne* (Alphen a/d Rijn 2001) 2.
- Dykstra, W., 'Et Bildt bezongen in zyn aigen tael', *NFV* 9 (1861) 24-26.
- Egmond, J. van, *Rijnlandse pachters van de abdij Leeuwenhorst gedurende de periode 1410-1660* (Zoetermeer 2010).
- Elias, J.E., *De vroedschap van Amsterdam* (Haarlem 1903-1905).
- Engels, M.H.E., 'Werken van Suffridus Petrus in de Provinciale Bibliotheek van Friesland', *It Beaken* 56 (1994) 239-251.
- Engels, M.H.E., 'Gesigeneerde grafstenen – Friesland, 16^e en 17^e eeuw, i.h.b. Leeuwarder zerkhouwers', <http://home.wanadoo.nl/m.bourgonjen/Ligtenberg/artVFaanWD.htm>.
- Engels, M.H.E., Frieze advocaten, bestuurders en andere naamlijsten (<http://home.wanadoo.nl/mpaginae>)
- Enthoven, G., *Hoe vertellen we het de Kamer? Een empirisch onderzoek naar de informatierelatie tussen de regering en parlement* (Delft 2010).
- Esser, W., *Die Heilige Sippe. Studien zu einem spätmittelalterlichen Bildthema in Deutschland und den Niederlanden* (Bonn 1986).
- Eysinga, I.F. van, *Disputatio juridica inauguralis de secundis nuptiis ex ratione codicis civilis* (Groningen 1817).
- Faber, J., "'Uit eersugt en om geld en hoge staat". De familie Bourboom [...] (1652-1791)', *LHR* 6 (1997) 99-209.
- Faber, J.A., *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800* (Leeuwarden 1973).
- Faber, S.J., De toegankelijkheid van de elf Friese vroedschappen (1700-1750), *It Beaken* 68 (2006) 23-41.
- Faure, D., *Emperor and Ancestor. State and Lineage in South China* (Stanford 2007).
- Feenstra, H., *Spinnen in het web. Groningse regenten in relatie tot het omringende platteland tijdens de Republiek* (Assen 2007).
- Ferwerda, L., *Een Uytland gheheten Bil. De geskiedenis fan de gemeente 't Bilt* (St.-Annaparochie 2005).
- Flach, R., 'De kwelderkwesie. Er gaat niets boven (procederen in) Groningen', in: idem e.a. ed., *Amice (Rutgers-bundel)* (Deventer 2005) 103-114.
- Fokkema, D., en F. Grijzenhout, 'Inleiding', in: dezelfde, *Rekenschap 1650-2000* (Den Haag 2001) 15-43.
- Formisma, W.J., *Beklemrecht en landbouw. Een agronomisch-historische studie over het beklemrecht in Groningen, in vergelijking met ontwikkelingen elders* (Groningen 1981).
- Formisma, W.J., 'Van patriottisme naar liberalisme, 1795-1848', in: idem e.a., ed., *Historie van Groningen Stad en Land* (Groningen 1981) 425-456.

- Formsma, W.J., en R. van Roijen, ed., *Diarium van Egbert Alting, 1553-1594* (Den Haag 1964).
- Freitag, U., en A. von Oppen, 'Introduction: "Translocality"', in: *dezelfden*, ed., *Translocality. The Study of Globalising Processes from a Southern Perspective* (Leiden 2010) 1-21.
- Friedkin, N., 'A Test of Structural features of Granovetter's Strength of weak Ties Theory', *Social Networks* 2 (1980) 41 1-422.
- *Frieswijk, J., 'De beweging van Broedertrouw op Het Bildt', *Jaarboek voor de geschiedenis van socialisme en arbeidersbeweging* 3 (1978) 83-139.
- Frieswijk, J., 'Kuiken Jzn., Johannes', *BWSA* 4 (1990) 114-117.
- Frieswijk, J., e.a., ed., *Geschiedenis van Friesland 1750-1995* (Leeuwarden 1998).
- Frieswijk, J., 'Cultuur in Friesland en Friese cultuur na 1917', in: *idem* e.a., ed., *Geschiedenis* 298-334.
- Frieswijk, J., e.a., ed., *Fryslân, staat en macht 1450-1650* (Hilversum en Leeuwarden 1999).
- Frijhoff, W., *Wegen van Evert Willemsz. Een Hollands weeskind op zoek naar zichzelf 1607-1647* (Nijmegen 1995).
- Frijhoff, W., *Heiligen, idolen, iconen* (Nijmegen 1998).
- Frijhoff, W., 'Jans, Anneke', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (www.vrouwenlexicon.nl)
- Fruin, R.J., ed. *Informacie up den staet faculteyt ende gelegentheyt van de steden ende dorpen van Hollant ende Vrieslant om daerna te reguleren de nieuwe schiltale gedaen in den jaere MDXIV* (Leiden 1866).
- Fruin, R., *Enqueste ende informatie upt stuck van der reductie en de reformatie van den schildtaelen ... over de landen van Hollant ende Vrieslant. Gedaen in den jaere MCCCCXCIII* (Leiden 1877).
- Fukuyama, F., *Trust* (Londen 1995).
- Furnée, J.H. ed., *Stijlen van burgers. Historisch tijdschrift Groniek 176bis* (Groningen 2007).
- Galema, A., *Frisians to America 1880-1914. With the Baggage of the Fatherland* (Groningen 1996).
- Gelder, G.J. van, 'Het riddermatig geslacht Van Wendelnesse uit de Grote of Zuidhollandse Waard. Een onderzoek naar de herkomst van het Dordtse patriciërsgeslacht Oem', *De Nederlandsche Leeuw* 127 (2009) 113-129.
- Gent, M.J. van, en A. Janse, 'Van ridders tot baronnen', in: H.M. Brokken, ed., *Heren van Stand. Achthonderd jaar Nederlandse adelsgeschiedenis* (Zoetermeer 2001) 2-75.
- Gids voor de bezoekers der Historische Tentoonstelling van Friesland* (Leeuwarden 1877).
- Gietman, C., *Republiek van adel. Eer in de Oost-Nederlandse adelscultuur (1555-1702)* (Utrecht 2010).

- Gort, M. en A. van Oostrom, *Uitverkoren. De kolonisatie van de Noordoostpolder 1940-1960* (Zwolle 1987).
- Gosman, M., 'The Cult of Saint James at Santiago de Compostela', in: H. Bakker ed., *The Sacred Centre as the Focus of Political Interest* (Groningen 1992) 31-52.
- Gottschalk, M.K.E., *De Vier Ambachten en het land van Saafte in de Middeleeuwen: een historisch-geografisch onderzoek betreffende Oost-Zeeuws-Vlaanderen* (Assen 1984).
- Graeber, D., *Debt: the first 5.000 years* (Brooklyn 2011).
- Granovetter, M., 'The strength of weak ties: a network theory revisited', *Sociological Theory* 1 (1983) 201-233.
- Granovetter, M., 'The Myth of Social Network Analysis as a Special Method in the Social Sciences', *Connections* 13 (1990) 13-16.
- Groenendijk, H., 'Groningen in de prehistorie', in: M.G.J. Duijvendak e.a., ed., *Geschiedenis van Groningen I: Prehistorie – Middeleeuwen* (Zwolle en Groningen 2008) 23-99.
- Groenendijk, H., en W. Schwartz, 'Mittelalterliche Besiedlung der Moore am Dollart-Rand', in: O. Knottnerus e.a. ed., *Rondom Eems en Dollard. Historische verkenningen in het grensgebied van Noordoost-Nederland en Noordwest-Duitsland* (Groningen en Leer 1992) 84-97.
- Groenveld, S., "'Natie" en "patria" bij zestiende-eeuwse Nederlanders', in: Van Sas, ed., *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 55-81.
- Groot, F., *Roomsen, rechtzinnigen en nieuwlichters: verzuiling in een Hollandse plattelandsgemeente, Naaldwijk 185-1930* (Hilversum 1992).
- Haan, H. de, e.a., *Engelsmanplaat* (Moddergat 1983²).
- Haar, B.J. ter, *Het hemels mandaat: de geschiedenis van het Chinese keizerrijk* (Amsterdam 2009).
- Haks, D., *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw* (Utrecht 1985).
- Halbertsma, J.J., 'Rinse Posthumus, in leven kerkleeraar onder de hervormde gemeenten van Waaxens en Brantgum', *DVF* 9 (1862) 207-269.
- Halma, F., *Heilige feestgezangen [...]* (Leeuwarden 1718 (Amsterdam 1708)).
- Halpern, D., *Social capital* (Cambridge 2005).
- Visser, P., 'Introduction', in: A. Hamilton e.a., ed., *From martyr to muppy. A historical introduction to cultural assimilation processes for a religious minority in the Netherlands: the Mennonites* (Amsterdam 1994) vii-xii.
- Harper, P.B., *Framing the Margins: The Social Logic of Postmodern Culture* (Oxford 1994).
- Hart, S., 'Migratie uit Friesland naar Amsterdam 1578-1810: een historisch-demografisch onderzoek', *It Beaken* 37 (1975) 143-166.
- Harzig, C. en D. Hoerder, *What is Migration History?* (Cambridge 2009).

- Heel, S.A.C. Dudok van, *Van Amsterdamse burgers tot Europese aristocraten. De Heijnen-maagschap 1400-1800* (Den Haag 2008).
- Heeringa, R. en Mol, J.A., 'Oanbringregisters fan Harns en Harnzer Utbuorren [...] út 1546/1547', *Bydragen ta Pleatslike Skiednis* 2 (1987) 62-142.
- Heeroma, K. en J. Naarding, *De ontfriesing van Groningen* (Zuidlaren 1961).
- Hemmema, R. (ed. P. Gerbenzon), *Rekenboek off memoriaal* (Groningen 1956).
- Hengeveld, G.J., *Het rundvee, zijne verschillende soorten, rassen en veredeling* II (Haarlem z.j.).
- Hesman, G. (ed. J.C. Terluin e.a.), 'Borgerlijke Wapenen', *GJ* (1993) 49-192.
- Hettema, F. Buitenrust, 'Friese plaatsnamen, tegelijk een bijdrage tot de oude aardrijkskunde van Friesland', *Nomina geographica neerlandica* 4 (1899) 1-300.
- Hettema, M. de Haan, *Beneficaalboeken van Oostergoo en Westergoo* (z.p. 1850).
- Heuvel, C.M.J.M. van den, 'De mathematische ordening van stad en land', in: Bosma e.a. ed., *Bouwen* 270-295.
- Heteren, G. van, 'Treib, Hector (1856-1920)', *BWN* 4 (1994).
- *Hibma, A., 't *Bildt aigene: over het ontstaan van de 'Bildtse beweging' in Friesland* (ongepubliceerde doctoraalscriptie Groningen 1985).
- Historisch Geografisch Informatiesysteem van Fryslân (www.hisgis.nl).
- Hobsbawm, E. en T. Ranger ed., *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983).
- Hoitsma, J.C., *Roskam voor schurftige boeren: gesprek tusschen een Friesche boer en een arbeider van het Bildt* (Leeuwarden 1849).
- Hofstee, E.W., *Het Oldambt. Vormende krachten* (Amsterdam 1937).
- *Holsbrink, J.H., 'Een vroege schetskaart van de wegen van Het Bildt', *It Beaken* 68 (2006) 1-22.
- Hoogland, S.J., 'Wandeling langs de oude grafsteenen [...] in de gemeente Het Bildt', *DVF* 33 (1935) 51-78, 34 (1937) 73-96.
- Hoppenbrouwers, P.C.M., *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden, ca. 1360 – ca. 1515* (Groningen 1992).
- Hoppenbrouwers, P.C.M. en J.L. van Zanden ed., *Peasants into farmers? The transformation of rural economy and society in the Low Countries (Middle Ages - 19th century) in light of the Brenner debate* (Turnhout 2001).
- Hoppenbrouwers, P.C.M., 'Van waterland tot stedenland. De Hollandse economie ca. 975-ca. 1570', in: T. de Nijs en E. Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland tot 1572* (Hilversum 2002) 103-148.
- Houwink, J., *De staatkundige- en rechtsgeschiedenis van Ameland tot deze eeuw* (Leiden 1899).
- Huizinga, J., *Hoe verloren de Groningsche Ommelanden hun oorspronkelijk Friesch karakter?* (Groningen 1914).
- Huizinga, J.J., 'De geschiedenis van Harlingen', in: idem e.a., ed., *Harlingen: bijdragen tot de geschiedenis van de laatste twee eeuwen* (Harlingen 1989) 15-39.
- Hulkenberg, A.M., *Het Huis Dever te Lisse* (Zaltbommel 1966).

- Hulkenberg, A.M., *Hillegomse geschiedenissen* (Hillegom en Alphen a/d Rijn 1985).
- Institutiones Justiniani*
- Israel, J.I., *The Dutch Republic. Its Rise, Greatness, and Fall 1477-1806* (Oxford 1998).
- Israel, J.I., *Radical enlightenment: philosophy and the making of modernity 1650-1750* (Oxford 2001).
- Janse, A., *Grenzen aan de macht. De Friese oorlog van de graven van Holland omstreeks 1400* (Den Haag 1993).
- Janse, A., *Ridderschap in Holland. Portret van een adellijke elite in de late Middeleeuwen* (Hilversum 2000).
- Janssens, J. e.a., *Renaissance in meervoud: als dwergen op de schouders van reuzen?* (Leuven 1995).
- *Jansz, Dirck (ed. P. Gerbenzon), *Aantekeningenboek van Dirck Jansz (1604-1636)* (Hilversum 1997).
- Japikse, N., 'Een onuitgegeven levensbericht van Johannes Lambertus Huber', *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 5-10 (1923) 42-79, 227-247.
- Jensma, G., *Het rode tasje van Salverda. Burgerlijk bewustzijn en Friese identiteit in de negentiende eeuw* (Leeuwarden 1998).
- Jensma, G., 'Om de erfenis van Friso', *DVF* 82 (2002) 9-117.
- Jensma, G., [recensie van Botke, *Boer en heer*], *HJG* (2005) 132-135.
- Jensma, G.T., *De gemaskerde god. François HaverSchmidt en het Oera Linda-boek* (Zutphen en Leeuwarden 2004).
- Jeu, A. de, 'Sibylle van Griethuysen (1621-1699). Een dichteres in Groningse en Friese kringen', *HJG* (2002) 73-84.
- Joas, H. en W. Knöbel, 'Between Structuralism and Theory of Practice: The Cultural Sociology of Pierre Bourdieu', in: S. Susen en B.S. Turner ed., *The Legacy of Pierre Bourdieu. Critical Essays* (Londen 2011).
- Johnston, T.S.B., 'The Old Frisian Law Manuscripts and Law Texts', in: H.H. Munske e.a. ed., *Handbuch des Friesischen/Handbook of Frisian Studies* (Tübingen 2001) 571-587.
- Jong, A.P. de, *Knooppunt Halbertsma. Joast Hiddes Halbertsma (1789-1869) en andere Europese geleerden over het Fries en andere talen, over wetenschap en over de samenleving* (Hilversum 2009).
- Jong, H. de, *Jelsum troch de tiden hinne* (Drachten 1965).
- Jong, R. de, *Droogmakerij de Beemster (Beemster Polder), The Netherlands* (z.p. (Zeist) 1998).
- Jonge, J.A. de, *De Industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Amsterdam 1968).

- Jonghe, A. de, *De taalpolitiek van koning Willem I in de Zuidelijke Nederlanden (1814-1830). De genesis der taalbesluiten en hun toepassing* (Brussel, 1943).
- Kalma, J.J., 'Stap, Jan Abrahams', *BWSA* 2 (1987) 153-155.
- Kalma, J.J., e.a., ed., *Geschiedenis van Friesland* (Leeuwarden 1968).
- Kam, J.G., *Waar was dat huis in de Warmoesstraat* (Amsterdam 1968).
- Kamminga, L., 'Ontwikkeling van de nijverheid in Menaldumadeel', in: Sante-
ma en Ypma ed., *Menameradiel* 217-253.
- Kan, F.J.W. van, 'Het middeleeuwse riddermatige geslacht Van Zwieten', *JCBG*
38 (1984) 49-96.
- Kan, F.J.W. van, e.a., 'Het nageslacht van Willem Luutgardenzn., schepen van
Leiden', *NL* 110 (1993) 109-148.
- Kan, F.J.W. van, *Sleutels tot de macht. De ontwikkeling van het Leidse patriciaat tot
1420* (Hilversum 1988).
- Kan, F.J.W. van, 'De politieke elite van Dordrecht', in: Herwaarden, J. van, ed.,
Geschiedenis van Dordrecht tot 1572 (Hilversum 1996) 249-282.
- Kannegieter, J.Z., *Geschiedenis van de vroegere Quakergemeenschap te Amsterdam*
(Amsterdam en Haarlem 1971).
- Kempius, C., *De origine, situ, qualitate et quantitate Frisiae et rebus a Frisius olim
praeclare gestis libri tres* (Keulen 1588).
- Kennedy, P. en V. Roudometof, 'Transnationalism in a global age', in: dezelf-
den ed., *Communities across borders: new immigrants and transnational cultures*
(Londen 2002) 1-26.
- Ketner, F., *Handel en scheepvaart van Amsterdam in de vijftiende eeuw* (Leiden 1946).
- Kistemaker, R.E., en V.T. van Vilsteren ed., *Bier! Geschiedenis van een volksdrank*
(Amsterdam 1994).
- Klein, P.W., [recensie van Van Tielhof, *Baltic grain trade*], *BMGN* 118 (2003)
364-366.
- Klep, P.M.M., e.a., *De kohieren van de gemeentelijke hoofdelijke omslag, 1851-1922*
(Arnhem en Nijmegen 1982).
- Klock, E., *Vrouw des huizes. Een cultuurgeschiedenis van de Hollandse huisvrouw*
(Amsterdam 2009).
- Klock, J., en K. Tilmans ed., *Burger. Een geschiedenis van het begrip 'burger' in de
Nederlanden van de Middeleeuwen tot de 21ste eeuw* (Amsterdam 2000).
- Kloos, P., *Door het oog van de antropoloog. Botsende visies bij heronderzoek* (Muider-
berg 1988).
- *Knibbe, M., *Lokkich Fryslân. Landpacht, arveidsloon en lndbouwproductiviteit in het
Friese kleigebied, 1505-1830* (Groningen en Wageningen 2006).
- Knol, E., *De Noordnederlandse kustlanden in de vroege Middeleeuwen* (Groningen
1993).
- Knol, E., *Zilver in Groningen* (Groningen 2011).

- *Knottnerus, O., 'Renaissance op het Bildt. Over een boerenzoon die rederijker wilde zijn', *DVF* 84 (2004) 65-132.
- *Koldijk, J.D., *Het Bildts, zijn wezen, herkomst en problematiek* (Leeuwarden 2004).
- Kooij, P., *Groningen 1870-1914. Sociale verandering en economische ontwikkeling in een regionaal centrum* (Assen 1987).
- Kooij, P., 'Agrarische geschiedenis in de actualiteit', in: idem e.a., ed., *De actualiteit van de agrarische geschiedenis* (Groningen en Wageningen 2000) 1-24.
- Kooijmans, L., 'Patriciaat en aristocratisering in Holland tijdens de zeventiende en achttiende eeuw,' in: J. Aalbers en M. Prak, ed., *De bloem der natie. Adel en patriciaat in de Noordelijke Nederlanden* (Amsterdam 1987) 93-103.
- Kooijmans, M., e.a., *Repertorium van ambtsdragers en ambtenaren 1428-1861* (www.historici.nl).
- Kooy, T.P. van der, *Hollands stapelmarkt en haar verval* (Amsterdam 1931).
- Koppmann, K. ed., *Seebuch* (Bremen 1876).
- Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van de hofstede Voorne in Overflakkee en Westvoorne 1220-1665', *Ons Voorgeslacht* 33 (1978) 265-297.
- Kort, J.C., 'Repertorium op de lenen van de graaf van Holland in Friesland ten oosten van het Vlie, 1308-1641', *Ons Voorgeslacht* 42 (1987) 517-520.
- Kroeschell, K., *Deutsche Rechtsgeschichte Band 1: Bis 1250* (Keulen enz. 2008).
- Kronenberg, H.G., *Rechtsgeschiedenis van den aanwas* (Leiden 1911) 59-63.
- Kruithof, B., 'De deugdzame natie. Het burgerlijk beschavingsoffensief van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen tussen 1784 en 1860', in: B. Kruithof e.a., ed., *Geschiedenis van opvoeding en onderwijs. Inleiding; bronnen; onderzoek* (Nijmegen 1983) 371-385.
- Kuehn, T., *Heirs, kin and creditors in Renaissance Florence* (Cambridge 2008).
- Kuiken, B., *Familie Kuiken: 100 jaar in landbouw en industrie* (Emmeloord 1993).
- Kuiken, C.J., *The Other Neng. Topography and Hagiography of the Sixth Ancestor* (Haren 2002 (CD-PDF) en <http://dissertations.ub.rug.nl/faculties/theology/2002/c.j.kuiken>).
- *Kuiken, C.J., 'Een wapenglas in de Boshuizenkapel te Leiden', *NL* 126 (2009) 40-42.
- *Kuiken, C.J., 'Bildtboer op het Binnenhof. De burger D.C. Kuiken (1746-1811) in Den Haag', *NL* 127 (2010) 38-44.
- Kuiken, K., 'Nazaten van Gerrit van Berlikum', *NL* 118 (2001) 329-344.
- Kuiken, K., 'In Lucht opgegaan? Een analyse van 16de-eeuwse Rijnlandse leenregisters, morgenboeken en belastingkohieren', *NL* 120 (2003) 26-40.
- *Kuiken, K., 'Harlinger en Bildtse doopsgezinden. Kettingmigratie en elitevorming in Friesland ca. 1600', *DVF* 83 (2003) 9-46.
- *Kuiken, K., 'Van "copers" tot compagnons. Aannemers en aandeelhouders van Het Bildt 1505-1555', *JCBG* 57 (2003) 78-112.

- *Kuiken, K., ““De Keesen zijn weeder considerabel moedig”. Een Friese platte-landsjurist onder de Van Harens c.s.,” *DVF* 86 (2006) 199–242.
- Kuiken, K., ““Copers” of krakers? Een bijdrage aan het ontginningsdebat”, *Holland* 38 (2006) 97–101.
- Kuiken, K., *Als een blijvend monument. Honderd jaar Dorhout Mees Stichting (1857) 1907–2007* (Haren 2007).
- Kuiken, K., ‘Laatmiddeleeuwse dames. Van genealogie tot groepsportret’, *Virtus* 14 (2007) 57–75.
- *Kuiken, K., ‘De burgerlijke glorie van Atze Nannes Wassenaar (1867–1916)’, *DVF* 88 (2008) 117–138.
- Kuiken, K., ‘Antonius als adelsheilige. Liefdadigheid en memoriecultuur in de late Middeleeuwen’, *Virtus* 15 (2008) 30–42.
- Kuiken, K., ‘Heer en heraldiek. Ereplaatsen in Ommelandse kerken en hun beeldtaal’, in: J. Kroesen and R. Steensma, eds., *De Groninger cultuurschat* (Groningen en Assen 2008) 135–144.
- Kuiken, K., ‘Fryslân in Asia? “Bilingual” Hong Kong from Bowring to Frisolac’, *It Beaken* 70 (2008) 179–194.
- Kuiken, K., ‘Revolutie en romantiek: elitegrafcultuur in Friesland 1795–1917’, *Keppelstok* 76 (2008) 4–29.
- Kuiken, K., ‘Bevoorrechte bastaarden: hun identificatie en sociale identiteit’, *Virtus* 16 (2009) 133–152.
- *Kuiken, K., ‘Het Bildt (1505). De oudste renaissancepolder van Nederland?’, *Tijdschrift voor waterstaatsgeschiedenis* 18 (2009) 7–19.
- *Kuiken, K., ‘Memoriecultuur en clangevoel in Het Bildt 1566–2006: van Steven tot Rembrandt’, *DVF* 90 (2010) 9–31.
- Kuiken, K., ‘Memorie, memoriecultuur en voorouderonderzoek’, *Genealogie* 16 (2010) 22–25, 62–65, 106–108, 144–147.
- Kuiken, K., ‘De oudheid van Haren’, *HJG* (2010) 6–19.
- Kuiken, K., ““Het werk aan de revolutie zal wel druk zijn!” De eerste Chinese kong-si in Groningen”, *HJG* (2011) 98–113.
- Kuiken, K., *Als een blijvend monument. Honderd jaar Dorhout Mees Stichting (1857) 1907–2007* (Haren 2007).
- Kuiken, K., ‘Symbolenstrijd op Het Bildt: de Groate Kerk, jonker Tjaard en de “liberalen”’, *Alde Fryske Tsjerken* 2 (2011) 6–8.
- Kuiken, K., ‘Van “niemandslân” tot Meerschop: duizend jaar waterstaat in Haren bewesten de Hondsrug’, *Tijdschrift voor Waterstaatsgeschiedenis* 20 (2011) 45–56.
- Kuiken, K., *Boelstra-Olivier Stichting 1952–2012: ‘alles in de beste staat van cultuur’*. (Stiens 2012).
- Kuiken, K., ‘Nagedachtenis en naastenliefde: van middeleeuwse hospitalen tot moderne gasthuizen’, in: L. Oldersma, ed., *Dr. Henricus Popta: over zijn leven en nalatenschap* (Marsum 2012) 117–129.

- Kuiken, K., 'Opstrek of aanwas? Bezits- en rechtsverhoudingen in en om Het Bildt tot 1506', *Pro Memorie* 14 (2012) 31-54.
- Kuiken, K., 'Zelfde wapen, andere Jacob', *Genealogie* 18 (2012) 20-21.
- Kuiken, K., "'Zijne vrijzinnige denkbeelden omtrent de staatshuishouding". Bildts protoliberalisme en liberalisme 1814-1851', *DVF* 92 (2012) 105-128.
- Kuiken, K., "'Denkend aan Holland": grafcultuur van immigranten in Het Bildt (Friesland) 1547-1649', in: P. Bitter e.a., ed., *Graven spreken. Perspectieven op grafcultuur in de middeleeuwse en vroegmoderne Nederlanden* (Hilversum 2013) 221-233.
- Kuiken, K., 'Neef en nicht vrijt licht. Consanguïne huwelijken op het vroegmoderne platteland', *Genealogie* 19-2 (2013) 22-25.
- Kuiken, K., 'Twee Groninger humanisten en hun duistere Middeleeuwen', *HJG* (2013) (ter perse).
- Kuiken, K., D.J. van der Meer en R.H. Postma, *Van Fûgelsang tot Fogelsanghstate. De renaissance van een Friese boerenfamilie* (Kollum en Heerenveen 2003).
- *Kuiken, K., en A. van Poelgeest, 'Bonteman alias Wassenaar: fictie en verbeelding van een 16^e-eeuwse migrantenfamilie', *De NL* 118 (2001) 665-710.
- Kuiken, K. en A. van Poelgeest, 'Memory ende hueghenisse: middeleeuwse memoriecultuur in een Hollands adelsdorp', *Virtus* 18 (2011) 45-64.
- Kuiken, K., M. van Oven en A. Ralf, 'De Friese Wassenaars en hun afstamming', *NL* 129 (2012) 6-7.
- Kuiper, J., *Een revolutie ontrafeld. Politiek in Friesland 1795-1798* (Franeker 2002).
- Kuiper, Y., 'Adel in Friesland. Opkomst en ondergang van de Friese ridderschap', *It Beaken* 45 (1983) 157-195.
- Kuiper, Y., *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen 1993).
- Kuiper, Y., 'Genealogie, familiebesef en afstamming. Verkenningen van een cultureel antropoloog', *JCBG* 49 (1995) 73-84.
- Kuiper, Y., 'Politiek en bestuur, 1795-1848', in: Frieswijk e.a. ed., *Friesland 1750-1995* 105-141.
- Kuiper, Y., 'Naar een antropologie van adellijke identiteitsvorming', *Virtus* 10 (2003) 164-183.
- Kuiper, Y., 'Onder notabelen. Buitenplaatscultuur in Friesland in de korte negentiende eeuw', in: Laarse, R. van der, en Y. Kuiper ed., *Beelden van de Buitenplaats. Elitevorming en notabelencultuur in Nederland in de negentiende eeuw* (Hilversum 2005) 149-174.
- Kuiper, Y., en M. Wagter, 'De uitgaande wereld van Leeuwarden, 186-1900. [Jeugdherinneringen] van jkvr. Adriana Wilhelmina van Andringa de Kempenaer', *LHR* 6 (1997) 211-266.
- Künzel, R.E. e.a., *Lexicon van nederlandse toponymen tot 1200* (Amsterdam 1989).
- Kuper, A., 'Lineage theory: a critical retrospect', *Annual Review of Anthropology* 11 (1982) 71-95.

- Kusssmaul, A., *Servants in husbandry in Early Modern England* (Cambridge 1981).
- Lambooy, H.Th.M. en J.A. Mol (ed. en vert.), *Vitae Abbatum Orti Sancte Marie. Vijf abtenlevens van het klooster Mariëngaarde in Friesland* (Hilversum en Leeuwarden 2001).
- *Langen, G.J. de, *De terpenreeks Lidlum-Tzummarum-Minnertsga (groep 14B), gemeenten Franekeradeel en Het Bildt: waarderend archeologisch onderzoek* (Amsterdam 1998).
- Landbouwcommissie, *Uitkomsten van het onderzoek naar den toestand van den landbouw in Nederland*, I (Den Haag 1890).
- Larsson, B., en J. Myrdal, ed., *Peasant diaries as a source for the history of mentality* (congresbundel Stockholm 1995).
- Leeuwen, J. van, ed., *Beneficiaal-boeken van Friesland, [opgemaakt] 1542, [vernieuwd] 1543 [...]* (Leeuwarden 1851).
- Lennepe, M.J. van, 'Genealogie Olivier', *GJ* (1967) 50-100.
- Lennepe, M.J. van, e.a., *Debatingclub Leeuwarden, 125 jaar standpunten in stelling* (Leeuwarden 1988).
- Lesger, C., 'De mythe van de Hollandse wereldstapelmarkt in de zeventiende eeuw', *NEHA-jaarboek* 62 (1999) 6-25.
- Lesger, C., *Handel in Amsterdam ten tijde van de Opstand. Kooplieden, commerciële expansie en verandering in de ruimtelijke economie van de Nederlanden ca. 1550-ca.1630* (Hilversum 2001).
- Lewis, I.M., *A pastoral democracy: a study of pastoralism and politics among the Northern Somali of the Horn of Africa* (Münster 1999).
- Lokin, J.H.A., *Prota. Vermogensrechtelijke leerstukken aan de hand van Romeinsrechtelijke teksten* (Groningen 1999).
- Lokin, J.H.A., 'Hoe Rooms waren de Friezen?', in: De Vries en Nieuwland ed., *500 jaar Hof van Friesland* 75-85.
- Lombarts, R.W.G. ed., *Memorialen [...]* Rosa IV-V-VI (Leiden 1982).
- Lorenzen-Schmidt, K.-J., en B. Poulsen, ed., *Writing peasants. Studies on peasant literacy in early modern northern Europe* (Kerteminde 2002).
- Louman, J.P.A., *Fries waterstaatsbestuur: een geschiedenis van de waterbeheersing in Friesland* (Amsterdam 2006).
- Lucassen, J., en L. Lucassen, ed., *Migration, Migration History, History: Old Paradigms and New Perspectives* (Bern 2007).
- Luijt, J., e.a., *Dokkumer, Kollumer en Amelanders Zilver* (Dokkum 2002).
- Lüpkes, W., *Ostfriesische Volkskunde* (Emden 1907).
- Mak, G., en M. Mathijse, *Lopen met Van Lennep. De zomer van 1823. Dagboek van zijn voetreis door Nederland* (Zwolle 2000).
- Margry, P. e.a. ed., *Bedevaart en bedevaartplaatsen in Nederland* (www.meertens.knaw.nl/bedevaart).

- Maring, H., “Wandelaar betred dezen grond met eerbied”. De Zuiderbegraafplaats als pantheon van helden te Groningen’, in: Botke e.a., ed., *Doodstil* 80–88.
- Martena, K. van, *Annael of lantboek van Vriesland* uit 1528 (gedrukt in PCV II 1–208).
- Martindale, D. en R.G. Hanson, *Small Town and the Nation: The Conflict of Local and Translocal Forces* (Westport 1969).
- Mast, J. van der, *De kleine Keizer* (Amsterdam 2012).
- Mathijsen, M., *De gemaskerde eeuw* (Amsterdam 2002).
- McCall, J.C., *Dancing Histories. Heuristic Ethnography with the Ohafia Igbo* (Ann Arbor 2000).
- McCants, A., ‘Internal Migration in Friesland, 1750–1805’, *Journal of Interdisciplinary History* 22 (1992) 387–409.
- Meer, D.J. van der, *Grafschriften tussen Flie en Lauwers 4: Menaldumadeel* (Leeuwarden 1959).
- Meer, P.L.G. van der, e.a. ed., *Administrative en fiskale boarnen oangeande Fryslân yn de ier-moderne tiid* (Leeuwarden 1993).
- Meer, T. van der, ‘Schorer, jhr. mr. Jacob Anton (1866–1957), BWN 6.
- *Meijer, G. ed., *Pâdwizer voor de Bildtse bronnen* (Sint Annaparochie 1994).
- Meijer, T.J., *Album promotorum Academiae Franekerensis* (Franeker 1972).
- Mekking, A.J.J., ‘Herkomst en betekenis van het concept en de hoofdvormen van de elfde-eeuwse kerk’, in: idem, ed., *De Grote of Lebuinuskkerk te Deventer. De ‘dom’ van het Oversticht veelzijdig bekeken* (Zutphen 1992) 50–70.
- Mekking, A.J.J., ‘Keizerlijke kerkbouw’, in: Bosma e.a. ed. *Bouwen* 61–68.
- *Miedema, H.T.J., ‘De naam van de gemeente Het Bildt (of Bil) in Friesland’, *Naamkunde* 12 (1980) 41–56.
- Moch, L.P., *Moving Europeans: Migration in Western Europe since 1650* (Bloomington 2003).
- Moes, J., ‘Absenteeisme van grondbezitters in Friesland en Zeeland 1850–1890’, in: Diederiks e.a. ed., *Platteland* 255–276.
- Moes, J., *Onder aristocraten: over hegemonie, welstand en aanzien van adel, patriciaat en andere notabelen in Nederland, 1848–1914* (Hilversum 2012).
- Mol, J.A. ed., *Leeuwarderadeels aenbrenghe gemaect int jaer 1540* (Leeuwarden 1989).
- Mol, J.A., ‘Besitzerwerbungen der friesischen Zisterzienserklöster Klaarkamp, Bloemkamp und Gerkesklooster’, in: K. Elm ed., *Erwerbspolitik und Wirtschaftsweise mittelalterlicher Orden und Klöster* (Berlijn 1992).
- Mol, J.A., ‘Mittelalterliche Klöster und Deichbau im westerlauwersschen Friesland’, in: Th. Steensen ed., *Deichbau und Sturmfluten in den Frieslanden* (Bredstedt 1992) 46–59.
- Mol, J.A. ed., *Zorgen voor zekerheid. Studies over Friese testamenten in de vijftiende en zestiende eeuw* (Leeuwarden 1994).

- Mol, J.A., 'Friezen en het hiernamaals. Zieleheilsbeschikkingen ten gunste van kerken, kloosters en armen in testamenten uit Friesland tot 1580', in idem, ed., *Zorgen voor zekerheid* 175-214.
- Mol, J.A., 'Speelkinderen en papenkroost. Testamentaire beschikkingen ten gunste van bastaarden', in: idem, ed., *Zorgen voor zekerheid* 273-274.
- Mol, J.A., 'Hoofdelingen en huurlingen. Militaire innovatie in de aanloop tot 1498', in: Frieswijk e.a., red., *Fryslân* 65-84.
- Mol, J.A., 'It kleaster Anjum en syn oergong nei Windeshiem yn 1439', in: R.H. Bremmer e.a. ed., *Speculum Frisicum. Stúdzjes oanbean oan Philipppus H. Breuker* (Leeuwarden 2001) 23-30.
- Mol, J.A., 'Bezitsverwerving en goederenbeheer van de abdij Aduard', in: J. van Moolenbroek en J.A. Mol ed., *De abtenkroniek van Aduard. Studies, editie en vertaling* (Hilversum en Leeuwarden 2010) 173-202.
- Molen, S.J. van der, 'Vreemde volksplantingen in Friesland. I. Het Bildt', *Sibbe* (1944) 311-318.
- Moor, G. de, 'Schenkers van glasramen aan de abdij Leeuwenhorst', *JCBG* 45 (1991) 41-98.
- Moor, T. de, en J.L. van Zanden, *Vrouwen en de geboorte van het kapitalisme in West-Europa* (Amsterdam 2006).
- Mossel, J.F.D., 'Kind'ren van één vader', in: M. Bruijtel-de Favauge e.a., *Ons lied. Een nieuwe bundel voor de zondagsschool* (Nijmegen z.j.) 88.
- Mulder, M., *Grafpoëzie van het Friese land* (Bedum 2005).
- Muldrew, C., *The Economy of Obligation: The Culture of Credit and Social Relations in Early Modern England* (New York 1998).
- Mulier, E.O.G. Haitzma en W.R.E. Velema, ed., *Vrijheid. Een geschiedenis van de vijftiende tot de twintigste eeuw* (Amsterdam 1999).
- Muller, S., 'Het Oude Register van Graaf Florens', *BMHG* 22 (1901) 90-357.
- Muller, S., *Geschiedkundige atlas van Nederland. De kerkelijke indeeling omstreeks 1550: het bisdom Utrecht* (Den Haag 1921).
- Münkler, H., 'Protoliberalismus und Republikanismus in der italienischen Renaissance', in: R. Faber, ed., *Liberalismus in Geschichte und Gegenwart* (Würzburg 2000) 41-58.
- Muntinga, G., 'Dat wij als boeren hier tennissen is wel een merkwaardigheid. Lawntennis op het Groninger platteland 1900-1960', *HJG* (2005) 45-72.
- Naamlijst voor den telefoondienst* (Den Haag 1915).
- Nierop, L. van, 'De handeldrijvende middenstand te Amsterdam in 1742', *Jaarboek Amstelodamum* 45 (1953) 193-230.
- Nieuwland, P., e.a., *Inventaris van de archieven van de gewestelijke bestuursinstellingen van Friesland 1795-1813 (1815) deel I: 1795-1807* (Leeuwarden 1998).
- Nieuwland, P., 'De eerste volksvertegenwoordigers van Friesland in 1795', in: P. Brood e.a. ed., *Homines novi: de eerste volksvertegenwoordigers van 1795* (Amsterdam 1993) 125-239.

- Nieuwland, P., *Friezen gezocht. Gids voor stamboomonderzoek in Friesland* (Leeuwarden en Den Haag 2005).
- Nijboer, H., 'Leeuwarden tussen middeleeuwen en moderne tijd. Verkeersnetwerken, stedelijke systemen en economische ontwikkeling ca. 1500-ca. 1800', *LHR* 5 (1995) 39-189.
- Nijboer, H., en Y. Kuiper, 'Merchants, Mennonites & Marriage. Commercial and family networks in the Dutch port town of Harlingen in the 17th century' (European Social Science History Conference, Amsterdam 2006).
- Nijboer, H., *De fatsoenering van het bestaan. Consumptie in Leeuwarden tijdens de Gouden Eeuw* (Groningen 2007).
- Nijboer, H., 'Gateway voor het Noorden of haven in de Zuiderzeeregio? Over de positie van Harlingen in het Nederlandse stedensysteem in de zeventiende en achttiende eeuw', in: Collenteur e.a., ed., *Stad en Regio* 313-322.
- Noomen, P.N., 'Consolidatie van familiebezit en status in laat-middeleeuws Friesland', in: Mol, ed., *Zorgen voor zekerheid* 221-225.
- Noomen, P.N., 'De goederen van de abdij van Echternach in de Friese landen', *Jaarboek voor Middeleeuwse Geschiedenis* 2 (1999) 7-37.
- Noomen, P.N., *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners* (Hilversum 2009).
- Noomen, P.N., *Stinzen in middeleeuws Friesland: een voorlopige inventarisatie* (CD-PDF, Hilversum 2009).
- *Norder, M., *Het leesgezelschap Ledige uren nuttig besteed 1792-1992* (Sint Annaparochie 1992).
- Oakes, T., en L. Schein, ed., *Translocal China: lineages, identities and the re-imagining of space* (Abingdon 2006) 1-35.
- Obreen, H.T., *Franeker: inventaris der archieven* (Franeker 1974).
- Oexle, O.G., 'Memoria in der Gesellschaft und in der Kultur des Mittelalters', in: J. Heinzle, ed., *Modernes Mittelalter. Neue Bilder einer populären Epoche* (Frankfurt/Main en Leipzig 1994) 297-323.
- Oldenhof, H.J., 'Tsjerke en wrâld yn de Midsieuwen', in: Santema en Ypma, ed., *Menameradiel* 15-41.
- Oldewelt, W.F.H., *Kohier van de personeele quotisatie te Amsterdam over het jaar 1742* (Amsterdam 1942).
- Onnela, J.-P., e.a., 'Structure and tie strengths in mobile communication networks', *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 104 (2007) 7332-7336.
- Oost, A.P., *Dynamics and sedimentary developments of the Dutch Wadden Sea with a special emphasis on the Frisian Inlet: a study of the barrier islands, ebb-tidal deltas, inlets and drainage basins* (Utrecht 1995).
- Oosterhout, M. ed., *De Snitser recesboeken 1490-1517* (Assen 1960).

- Ottenheym, K.A., 'Opdrachtgevers, architecten en de traditie van het classicisme', in: Bosma e.a. ed., *Bouwen* 232-269.
- Paasi, A., *Territories, boudarie and consciousness: the changing geographies of the Finnish-Russian border* (Chichester 1996).
- Paping, R.F.J., 'Die waardige man': prof. H.C. van Hall (1801-1874) (Groningen 1996).
- Paping, R., 'Parasiteren op het platteland? De stad Groningen en de Ommelanden in de tweede helft van de achttiende eeuw', in: Collenteur e.a., ed., *Stad en Regio* 56-70.
- Parlement & Politiek (www.parlement.com).
- Pas, W. van de, en F.D. Zeiler, 'De vorming van de polder: inrichting van het Mastenbroeker land na de verdeling', in: F. Pereboom e.a., ed., *Omarmd door IJssel en Zwartewater: zeven eeuwen Mastenbroek* (Kampen 1995) 57-67.
- Pieterse, J. Nederveen, 'Globalization as hybridization', *International Sociology* 9 (1995) 161-184.
- Pieterse, J. Nederveen, *Globalization or Empire?* (New York 2004).
- Plomp, N., 'Legitimaties in de noordelijke Nederlanden', *JCBG* 41 (1987) 80-135.
- Post, J. en J. Spoelstra, *Beste aardappelen/ Bête ierappels / Beste eerpels* (Leeuwarden 2008).
- Posthumus, N.W., *De uitvoer van Amsterdam 1543-1545* (Leiden 1971).
- Postma, O., *De Friesche kleihoeve. Bijdragen tot de geschiedenis van den cultuurgrond vooral in Friesland en Groningen* (Leeuwarden 1934).
- Postma, O., *Veld, huis en bedrijf. Landbouwhistorische opstellen* (Hilversum 2010).
- Prak, M., *Gouden Eeuw. Het raadsel van de Republiek* (Amsterdam 2012).
- Prak, M., en Hesselink, 'Stad van gevestigden 1650-1730', in: Frijhoff, W., en M. Prak, ed., *Geschiedenis van Amsterdam. Zelfbewuste stadstaat 1650-1813* (Amsterdam 2005) 88-149.
- Prins, L., en M. Koenders, *Cultuurhistorische Hoofdstructuur Zuid-Holland 1-8* (Den Haag 1997-2003).
- Reh, W. e.a., *Zee van land: de droogmakerij als atlas van de Hollandse landschapsarchitectuur* (Wormer 2005).
- Renes, H. van, *Op zoek naar de geschiedenis van het landschap. Handleiding voor onderzoek naar onze historische omgeving* (Hilversum 2011).
- Rengers, W.J. van Welderen, *Schets eener parlementaire geschiedenis van Nederland van 1849 tot 1901* (Den Haag 1948).
- Rij, H. van (ed. en vert.), *Een verhaal over Groningen/Quedam narracio* (Hilversum 1989).
- Robertson, W., *Geschiedenis van Schotland I* (Amsterdam 1779, oorspronkelijk Londen 1759).

- Rostow, W.W., *The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto* (Cambridge 1960).
- Royaards, H.J., *Geschiedenis van het gevestigde christendom en de christelijke kerk in Nederland I* (Utrecht 1849).
- Rulof, B., 'A land unlike the rest of France. Southern mentality and politics observed from the peaks of nineteenth-century governmental perspective', in: T. Dekker e.a. ed., *Roots & Rituals. The Construction of Ethnic Identities* (Amsterdam 2000) 175-190.
- Said, E., *Culture & Imperialism* (Londen 1993).
- Sannes, H., 'Het heerlijk Leen Nijefenne op 't Bildt, en zijne bezitters uit de geslachten Van Hemmema en Du Tour', *DVF* 28 (1928) 472-521.
- Sannes, H., 'De Bildtrenten', *DVF* 39 (1948) 91-118.
- Sannes, H., *Geschiedenis van Het Bildt I-III* (Franeker 1951-1956).
- Sannes, H., *Grafschriften tussen Flie en Lauwers II: Het Bildt* (Leeuwarden 1952).
- Santema, O. en Y.N. Ypma ed., *Skiednis fan Menameradiel* (Leeuwarden 1972).
- Sas, N.C.F. van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).
- Schema, S., *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands, 1780-1813* (Londen 1977).
- Scheltema, P., *Redevoering over het Leven en de Verdiensten van Rembrandt van Rijn* (Amsterdam 1853).
- Schmidt, C., *Om de eer van de familie. Het geslacht Teding van Berkhout 1500-1950: een sociologische benadering* (Amsterdam 1986).
- Schoeck, R.J., *Erasmus of Europe. The Making of a Humanist 1467-1500* (Edinburgh 1990).
- Schoorl, H., 'De uithoven van Ludingakerke op Texel', *DVF* 76 (1996) 86-108.
- Schotanus, C., *Beschryvinge van de heerlyckheydt van Frieslandt tusschen 't Flie end de Lauwers* (Franeker 1664).
- Schroor, M., 'Een lijst met Leeuwarder burgers uit 1492', *DVF* 73 (1993) 82-102.
- Schroor, M., *De wereld van het Friese landschap* (Groningen 1993).
- Schroor, M., *Van Middelzee tot Bildt: landaanwinning in Fryslân in de Middeleeuwen en de vroegmoderne tijd* (Abcoude 2000).
- Schroor, M., *De Atlas van Kooper: oude kaarten van de provincie Groningen* (Bedum 2003).
- Schroor, M., 'Tussen Geologie en Geakunde. Historische geografie van Friesland in de periode 1850-1950', in: Borger e.a. ed., *Van Groningen tot Zeeland* 28-60.
- Schroor, M. e.a., ed., *Fontes Leovardienses* (Leeuwarden 2002).
- Schulze, W., 'The Emergence and Consolidation of the "Tax state". I. The Sixteenth Century', in: R. Bonney, ed., *Economic Systems and State Finance* (Oxford 1995) 261-278.

- Schutte, O., *De wapenborden te Harlingen* (Leeuwarden 1984).
- Schutte, O., [recensie van Van der Burg en De Lange, *Hoogstaangeslagenen*], *Virtus* 11 (2004) 201-203.
- *Schutte, O. en Y. Brouwers, 'Kwartierstaat Van der Mey in parentelen', *GJ* (2009) 147-307.
- Schuurman, A.J., *Materiële cultuur en levensstijl: een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19e eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant* (Utrecht 1989).
- Schuurman, A.J., [recensie van Nijboer, *Fatsoenering*], *BMGN* 125 (2010) 139-141.
- Shore, C., 'Introduction', in: idem en S. Nugent, ed., *Elite cultures. Anthropological perspectives* (Londen 2002) 1-21.
- Sigmond, C., 'Landpoorters van Dordrecht 1521-1527', *Ons Voorgeslacht* 49 (1994) 215-228.
- Sijs, N. van der, *Chronologisch woordenboek* (Amsterdam en Antwerpen 2001).
- Sleebe, V.C., *In termen van fatsoen. Sociale controle in het Groningse kleigebied 1770-1914* (Assen 1994).
- Sluis, J. van, 'Collectievorming nu', in: idem, ed., *PBF. De Provinsjale Biblioteek fan Fryslân, 150 jaar geschiedenis in collecties* (Leeuwarden 2002) 185-191.
- Smit, P., *Dissertatio juris publici Frisici inauguralis de Agro Biltano* (Franeker 1749).
- Smith, R.M., 'Kin and Neighbours in a Thirteenth Century Suffolk Community', *Journal of Family History* 4 (1979) 219-56.
- Smits, A., 'Instructies aan en rapporten van gouverneurs uit 1830', *BMHG* 67 (1949) 157-360.
- Spanninga, H., 'Patronage in Friesland in de 17de en 18de eeuw: een eerste terreinverkenning', *DVF* 67 (1987) 11-26.
- Spanninga, H., 'Friesland in de nadagen van het Ancien Régime', in: Frieswijk e.a., ed., *Friesland 1750-1995* 18-39.
- Spanninga, H., 'Om de vrije magistraatsbestelling. Machtsverhoudingen en politiek in Leeuwarden', in: Kunst, R., e.a., ed., *Leeuwarden 750-2000. Hoofdstad van Friesland* (Franeker 2000) 128-158.
- Spanninga, H., 'Kapitaal en fortuin. Hessel van Sminia (1588-1670) en de opkomst van zijn familie', *DVF* 81 (2001) 9-52.
- Spanninga, H., 'De Vrije Fries. Vlaggeschip van het Fries genootschap', *DVF* 82 (2002) 390-396.
- Stabel, P., 'De stad in de middeleeuwse Nederlanden. Enkele opvallende tendensen in het recente onderzoek', *Stadsgeschiedenis* 1 (2006) 69-78.
- Statistiek van het Koninkrijk der Nederlanden: opgaven betreffende de verdeling van het grondbezit* (Den Haag 1880).
- Statistisch Jaarboek voor het Koninkrijk der Nederlanden* (Den Haag (1851) 1857-1868).

- Steensma, R., *Het klooster Thabor bij Sneek en zijn nagelaten geschriften* (Leeuwarden 1970).
- Steenstra, H.W., *Algemeene geschiedenis van Friesland: een volksleesboek* (Minnertsga 1845).
- Stelwagen, J., *Bommen op Saakstra's brug: oorlog en bevrijding in Noordwest-Friesland* (Leeuwarden 2008).
- Stenvert, R., e.a., *Monumenten in Nederland: Fryslân* (Zeist en Zwolle 2000).
- Stoter, M., *De Zilveren Eeuw. Fries pronkzilver in de zeventiende eeuw* (tent. cat. Leeuwarden) Franeker 2000).
- Stratingh, G. Acker, en S.A. Venema, *De Dollard, of geschied-, aardrijks- en natuurkundige beschrijving van dezen boezem der Eems* (Groningen 1855).
- Swierenga, R.P., 'The new rural history: defining the parameters', *Great Plains Quarterly* (1981) 211-223.
- Taverne, E., *In 't land van belofte: in de nieuwe stad. Ideaal en werkelijkheid van de stadsuitleg in de Republiek 1580-1680* (Maarssen 1978).
- Terpstra, G., *De Rienksen* (Leeuwarden 1950).
- Theissen, J.S., *Centraal gezag en Friesche vrijheid. Friesland onder Karel V* (Groningen 1907).
- Theunisz, J., 'De Nederlandsche kolonisatie in Brandenburg in de 17de eeuw', *Sibbe* (1944) 326-334.
- Tielhof, M. van, *The 'mother of all trades': the Baltic grain trade in Amsterdam from the late 16th to the early 19th century* (Leiden 2002).
- Timmermann, U., 'Rinke, Rink in Süd- und Nordfriesland', *Fryske Nammen* 8 (1989) 115-122.
- Tjessinga, J.C. ed., *De Aanbreng der Vijf Deelen van 1511 en 1514 I-VI* (Assen 1942-1954).
- Treub, H., 'Abortus provocatus en strafwet', *Tijdschrift voor Strafrecht* 9 (1895) 1-24.
- Trompetter, C., *Eén grote familie. Doopsgezinde elites in de Friese Zuidwesthoek 1650-1850* (Hilversum 2007).
- Tuinen, S. van, 'Het is aan u, mijnheer de Maire! 1813-1814', *It Beaken* 26 (1964) 135-176.
- Vance, J.E., *The Merchant's World: The Geography of Wholesaling* (Englewood Cliffs 1970).
- Valk, L., '700 jaar bouwen in Leeuwarden', *Huis aan Huis* nr. 24/30 (1-12-1993) 3.
- Vellinga, E., *Keysers orkenen. Bijdragen tot de geschiedenis van het notariaat [...] in Friesland tot [...] 1811* (Leeuwarden 1995).
- Ven, F.A.J. van der, *Een omstreden eiland. De eigendom van het eiland Schiermonnikoog in geding* (Groningen 1993).

- Ven, F.A.J. van der, "It takes three generations to make a gentleman" ofwel enige opmerkingen en mededelingen over de rechtsgeschiedenis van Ameland', *Groninger Opmerkingen en Mededelingen* 25 (2008) 51-74.
- Verbeek, A.M., 'Landpoorters van Dordrecht 1429-1490', *Ons Voorgeslacht* 50 (1995) 12-29.
- Verdugo, F. (ed. J. van den Broek), *Verslag over mijn jaren als legerleider en gouverneur namens Filips II in Stad en Lande van Groningen, Drenthe, Friesland, Overijssel en Lingen (1581-1595)* (Groningen 2009).
- VerLoren, J.P. De Monté en J.E. Spruit, *Hoofddlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (Hilversum 2000⁷).
- Versfelt, H.J., 'De kerken van het Oldambt in 1545', *Groninger Kerken* 18 (2001) 4-17.
- Vervloet, J.J., e.a., *De parenteel van Doen Beyens* (Rotterdam 1989).
- VHVR (= Heussen, H.F. van, vert. H. van Rijn), *Oudheden en Gestichten van Vriesland I* (Leiden 1723).
- Visscher, R., *Leeuwarden van 1846 tot 1906* (Den Haag 1906).
- Visser, E. e.a., *Universitas Groningana MCMXIV-MCMLXIV* (Groningen 1964).
- Visser, J., 'Adel en "Adel" in de Staten van Friesland in de 17de en 18de eeuw', *NL* 78 (1961) 430-457.
- Visser, J., e.a., 'Wapens út de Conscriptio exulum (1584)', *It Beaken* 31 (1969) 151-190.
- Visser, J., *Album Collegii Studiosorum ex Gymnasio Leovardiensi* (Franeker 1985).
- Vitruvius Pollio, M., (vert. F. Granger), *On architecture I (Books 1-5)*, Londen en Cambridge MA 1934).
- Vleer, W.T., *De Friese Wassenaars* (Drachten 1963).
- Vliet, P. van der, *Onno Zwier van Haren (1713-1779). Staatsman en dichter* (Hilversum 1996).
- Vos, R.A., 'De Kwelderkwestie', in: *Pro Excolendo iure patrio 1761-1961* (Groningen 1961) 157-192.
- Vos, M. de, 'De Siciliaanse eigendunk en de literatuur', *Cultureel Supplement NRC Handelsblad* (21 juli 2000).
- Vriend, E., *Het nieuwe land. Het verhaal van een polder die perfect moest zijn* (Amsterdam 2013).
- Vries, A. de, e.a., 'It Pier en Sipke Hoitesfolk. Parenteel fan in boerefamylje fan de Greidhoeke', *GJ* 1984 (1985) 5-57.
- Vries, O., *Naar ploeg en koestal vluchtte uw taal: de verdringing van het Fries als schrijftaal door het Nederlands (tot 1580)* (Leeuwarden 1993).
- Vries, O. e.a., *De Heeren van den Raede. Biografieën en groepsportret van de raadsheren van het Hof van Friesland 1499-1811* (Hilversum en Leeuwarden 1999).

- Vries, O., 'Een communalistische voorloper van het Hof van Friesland: de colleges van recht en raad van Oostergo en Westergo', in: De Vries en Nieuwland ed., *500 jaar Hof van Friesland* 25-40.
- Vries, O., en M.G. Oosterhout, ed. *De Leeuwarder stedstiole 1502-1504* (Groningen en Leeuwarden 1982).
- Vries, D.P. de, en P. Nieuwland ed. *500 jaar Hof van Friesland* (Hilversum en Leeuwarden 2000).
- De Vries, H., *Landbouw en bevolking tijdens de agrarische depressie in Friesland (1878-1895)* (Wageningen 1971).
- Vries, J. de, 'Zeventiende-eeuwse Staversen, naar aanleiding van het inventariseren van de grafschriften in de Nicolaaskerk te Stavoren', *GJ* (2011) 7-124.
- Vries, J. de, en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815. De eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995).
- Vries, R. de, *Tussen liberalisme en conservatisme. Gemeentebesturen in De Marne (Leens en Ulrum 1830-1880)* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Groningen 1993).
- Van der Wal, T., *Op zoek naar een nieuwe vrijheid. Een kwart eeuw arbeidersbeweging in Friesland (1870-1895)* (Leiden 1972).
- Wal, J. van der, *We vieren het pas als iedereen terug is. Terschelling in de Tweede Wereldoorlog* (Franeker 2007).
- Waldron, A., *The Great Wall of China: From History to Myth* (Cambridge 1992).
- Walle, H. de, *Friezen uit vroeger eeuwen. Opschriften uit Friesland, 1280-1811* (Franeker 2007 en www.walmar.nl/links).
- Wassenaar, A., *Eenige opmerkingen omtrent art. 162 Swb.* (Groningen 1896).
- Wassenaar, C., *Dissertatio [...] de his quae in fraudem leges fiunt* (Franeker 1767).
- Wassenbergh, A., 'Geschiedenis en beschrijving van de grietenij Het Bildt', *FVA* 8 (1843) 69-99.
- Wassenbergh, A., 'Uittreksels uit een oud kerkeboek', *NFV* 1 (1853) 127-131.
- Wassenbergh, A., *Tentoonstelling van antieke goud- en zilverwerken in het Friesch Museum, aug.-sept. 1927* (Leeuwarden 1927).
- Wassermann, E., 'Siedlungsgeschichte der Moore', in: K.-E. Behre en H. van Lengen ed., *Ostfriesland. Geschichte und Gestalt einer Kulturlandschaft* (Aurich 1996) 93-111.
- Water, J.W. te, *Historie van het Verbond en de Smeekschiften der Nederlandsche edelen* (Middelburg 1779).
- Weijert, R. de, e.a., ed., *Living Memoria. Studies in Medieval and Early Modern Memorial Culture* (Hilversum 2011).
- Werf, D.C.J. en J. de Vries, 'De modernisering van de Friese economie door de Nederlandsche Bank en de Friese kassiers van 1865 tot 1919', in: Diederiks e.a. ed., *Platteland* 235-254.

- Wester, H., *Schoolboek der geschiedenissen van ons vaderland* (Leiden enz. 1818).
- Westerhoff, R., *De kwelder-kwestie nader toegelicht [...]* (Groningen 1844).
- Westra, F., *Johan Sems 1572-1635* (ongepubliceerde doctoraalscriptie, Groningen 1980).
- Wijmenga-van Dijk, G., *Straatnameboek. Ferkling fan de straatnamen op 't Bildt* (Sint Annaparochie 2008).
- Wijsenbeek-Olthuis, T., *Achter de gevels van Delft. Bezit en bestaan van rijk en arm in een periode van achteruitgang (1700-1800)* (Hilversum 1987).
- Willem Frederik (ed. J. Visser), *Gloria parendi. Dagboeken van Willem Frederik, stadhouder van Friesland, Groningen en Drenthe, 1643-1649, 1651-1654* (Den Haag 1995).
- Winkel, M. de, 'Rembrandt's clothes – dress and meaning in his self-portraits' in: E. van de Wetering, ed., *A corpus of Rembrandt paintings IV* (Dordrecht 2005) 45-87.
- Winkler, J., *Friesche naamlijst (onomasticon Frisicum)* (Leeuwarden 1898).
- Winsemius, J.P., *De historische ontwikkeling van het waterstaatsrecht in Friesland* (Franeker 1947).
- Winsemius, P., *Chronijck van Vrieslant* (Franeker 1622).
- Winter, J.M. van, *Ministerialiteit en ridderschap in Gelre en Zutphen* (Groningen 1962).
- Wit, C.H.E. de, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848, kritisch onderzoek van een historisch beeld en herwaardering van een periode* (Heerlen 1965).
- Witte, E., *De constructie van België (1828-1847)* (Leuven 2006).
- Wolf, M.M. de en M. Watts de Wolf, 'Het Enkhuizer regentengeslacht Van Loosen en aanverwante geslachten', *NL* 88 (1971) 238-290, 302-324.
- Woud, A. van der, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798-1848* (Amsterdam 2010⁸).
- Woude, R. van der, 'De sociaal-economische ontwikkeling 1795-1917', in: Frieswijk e.a. ed., *Friesland 1750-1995* 61-104.
- Woudstra, J., *Siderius: de Familie en het Handschrift* (Engelum 2002).
- Wumkes, G.A., *Stads- en dorpskroniek van Friesland* (twee delen, Leeuwarden 1930-1934).
- Wumkes, G.A., 'Worp van Peyma en zijn Vrienden. Een bladzijde Friesche cultuurgeschiedenis', *DVF* 22 (1914) 150-177.
- Wumkes, G.A., 'Het Natuurkundig Gezelschap van St. Anna Parochie, 1854-1887,' *DVF* 27 (1924) 385-392.
- Ypey, A., en I.J. Dermoût, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk I* (Breda 1819).

- Zanden, J.L. van, 'De economie van Holland in de periode 1650-1805: groei of achteruitgang? Een overzicht van bronnen, problemen en resultaten', *BMGN* 102 (1987) 562-609.
- Zanden, J.L. van, *The Long Road to the Industrial Revolution. The European economy in a global perspective 1000-1800* (Leiden 2009).
- Zanden, J.L. van, en A. van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Amsterdam 2000).
- Zeischka, S., *Minerva in de polder. Waterstaat en techniek in het Hoogheemraadschap van Rijnland (1500-1856)* (Hilversum 2007).
- Zijlstra, S., *Het geleerde Friesland – een mythe? Universiteit en maatschappij in Friesland en Stad en Lande ca. 1380-1650* (Leeuwarden 1996).
- Zondergeld, G., *De Friese beweging in het tijdvak der beide wereldoorlogen* (Groningen 1978).
- Zuthem, J. van, 'Een nieuwe provincie 1815-1848', in: M.G.J. Duijvendak e.a., ed., *Geschiedenis van Groningen II: Nieuwste Tijd - Heden* (Zwolle 2009) 55-121.
- Zwart, D., 'De 52 boerenplaatsen aan een 500 jaar oude zeedijk', *BP* 2004-2005 (diverse nummers).
- Zwart, D., '451 Jaar ouwe Bildtse stenen opdoken', *BP* (19 december 2012).
- Zwart, P.T., *Protocol Cleuting* (Leeuwarden 1970).

Over de auteur

Kees Kuiken (Leeuwarden, 1954) studeerde aan de Rijksuniversiteit Groningen sociale wetenschappen en algemene letteren. Tussen zijn kandidaatsexamen (1979) en doctoraalexamen (1992) werkte hij als bureauredacteur, tekstschrijver en tolk/vertaler en docent Chinees. Na twee jaar als manager in Hongkong begon hij een onderzoek naar de topografie en hagiografie van een vroegmiddeleeuwse Zuid-Chinese zenheilige, waarop hij in 2002 in Groningen promoveerde.

De door dit onderzoek gewekte belangstelling voor genealogische en hagiografische tradities en memoriecultuur mondde uit in een reeks publicaties, waarvan een aantal in opdracht. Aan zijn Groninger *alma mater* doceerde hij daarnaast Indische godsdienstgeschiedenis en Chinees.

In 2001, nog voor zijn promotie, publiceerde Kuiken samen met een Nederlandse genealoge een uitvoerige studie over de translokale netwerken van de eerste bewoners van Het Bildt, gevolgd door een dozijn cultuurhistorische en biografische opstellen over deze vroegmoderne polder.

Omdat hij zich voor een historische synthese van deze *capita selecta* methodologisch en theoretisch onvoldoende toegerust achtte, vroeg hij in 2010 de Groninger hoogleraar sociaaleconomische en regionale geschiedenis Maarten Duijvendak hem hierin te begeleiden in de vorm van een tweede promotieonderzoek. Het resultaat hebt u nu in handen.

Historia Agriculturae

In deze serie verschenen tot nu toe:

1. *De landbouw-enquête van 1800*. Deel I: Noord- en Zuid-Holland. Vragenlijst als bijlage. 1953.
2. *De landbouw-enquête van 1800*. Deel II: Zeeland, Noord-Brabant, Utrecht, Gelderland en Overijssel. Internationale landbouwhistorische bibliografie over 1951. 1954.
3. *De landbouw-enquête van 1800*. Deel III: Drenthe, Friesland en Groningen. 1956.
4. *Beschrijving der boerderijen op de kleilanden in Friesland door D. Fontein te Salvert, 1779-1835*. 1957.
5. *De landbouwkundige gegevens uit het Journaal der reize van den Agent van Nationale Economie der Bataafsche Republiek, J. Goldberg*. 1959.
6. *Bouwstoffen bibliografie Nederlandse landarbeider in de 19e eeuw*. I. 1962.
7. *Bouwstoffen bibliografie van de Nederlandse landarbeider in de 19e eeuw*. II. 1963.
8. *Beschreef Staat van de Meijerije (1794)* door Mr. C. van Breugel. 1965.
9. *Beschrijvende lijst van landbouwhistorisch belangrijke kaarten uit het archief der Genie in het Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage* door T.W. Bieze. 1968.
10. *Een landbouwwerktuigkunde-dictaat van de Landhuishoudkundige School te Groningen*. 1976.
11. W. Tijms, *Prijzen van granen en peulvruchten te Arnhem, Breda, Deventer, 's-Hertogensbosch en Kampen*. 1977.
12. H. van Zon, *Bibliografie van op Nederland betrekking hebbende landbouwhistorische literatuur verschenen in de jaren 1975 tot en met 1977*. 1978.
13. W.J. Formsma, *Beklemrecht en landbouw*. H. van Zon, *Bibliografie over beklemrecht*. 1981.
14. J. de Bruijn, *Plakkaten van Stad en Lande... 1594-1795*. 1983.
15. H. van Zon, *Bibliografie van literatuur over Nederlandse agrarische geschiedenis, verschenen in de jaren 1978 tot en met 1980, met aanvulling uit voorgaande jaren*. 1983.
16. H.M.F. Krips-van der Laan, *Praktijk als antwoord. S.L. Louwes en het landbouwcrisisbeleid*. 1985.
17. IJ. Botke, *Het 'Schrijf-boek' van Marten Aedsges (1742-1806)*. 1988.
18. *Noorderlicht*, Berichten uit het verleden van Noord-Nederland. 1988.
19. D. Pilat, *Dutch agricultural export performance (1846-1926)*. 1989.

20. W.H. Vermeulen, *Europees landbouwbeleid in de maak. Mansholts eerste plannen, 1945-1953*. 1989.
21. J.L. Van Zanden, 'Den zedelijken en materiëlen toestand der arbeidende bevolking ten platten lande'. 1991.
22. *Het Oldambt deel II. Nieuwe visies op geschiedenis en actuele problemen*. Onder redactie van J.N.H. Elerie en P.C.M. Hoppenbrouwers. 1991.
23. *Een loopbaan in de landbouw. Twaalf portretten van markante figuren in agrarisch Nederland*. Onder redactie van P.C.M. Hoppenbrouwers. 1991.
24. Peter R. Priester, *De economische ontwikkeling van de landbouw in Groningen, 1800-1910. Een kwalitatieve en kwantitatieve analyse*. 1991.
25. P.C.M. Hoppenbrouwers, *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden, 1360 - 1515*. 1992.
26. H.M.C. Gooren en L.J.B. Heger, *Per mud of bij de week gewonnen. De ontwikkeling van beloningssystemen in de Groningse landbouw, 1800-1914*. 1993.
27. R.F.J. Paping, "Voor een handvol stuivers": *Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei, 1770-1860*. 1995.
28. P. Kooij e.a., *Where the twain meet, Dutch and Russian regional development in a comparative perspective 1800-1917*. 1998.
29. J. Kok e.a., *Levensloop en levenslot, Arbeidsstrategieën van gezinnen in de 19de en 20e eeuw*. 1999.
30. P. Kooij e.a., *De actualiteit van de agrarische geschiedenis*. 2000.
31. W. Tijms, *Groninger graanprijzen. De prijzen van agrarische producten tussen 1546 en 1990*. 2000.
32. H.M.L. Geurts, *Herman Derk Louwes (1893-1960) Burgemeester van de Nederlandse landbouw*. 2002.
33. M.A.W. Gerding (red.), *Belvedere en de geschiedenis van de groene ruimte*. 2003.
34. P. Kooij e.a., *Where the twain meet again, New results of the Dutch-Russian project on regional development 1750-1917*. 2004.
35. S.M. van den Bergh, *Verdeeld land. De geschiedenis van de ruilverkaveling in Nederland vanuit een lokaal perspectief, 1890-1985*. 2004.
36. J.E. van Kamp, *Dien Hoetink. 'Bij benadering'. Biografie van een landbouw-juriste in crisis- en oorlogstijd*. 2005.
37. E.H. Karel, *De maakbare boer. Streekverbetering als instrument van het Nederlandse landbouwbeleid 1953-1970*. 2005.
38. M. Knibbe, *Lokkich Fryslân. Landpacht, arbeidsloon en landbouwproductiviteit in het Friese kleigebied 1505-1830*. 2006.
39. F.J. Dijksterhuis en B. van der Meulen, *Tussen coördineren en innoveren. De Nationale Raad voor Landbouwkundig Onderzoek, 1957-2000*. 2007.
40. W. Coster, *Baron op klompen. Mr. B.W.A.E. baron Sloet tot Oldhuis (1807-1884): aan de hefboom tot welvaart*. 2008.

41. M. Duijvendak, E.H. Karel en P. Kooij (red.), *Groen onderwijs. Terugblik en uitzicht naar aanleiding van het 100-jarig bestaan van de Vereniging voor Hoger Onderwijs*. 2008.
42. P. Kooij, *Town and countryside in a Dutch perspective*. 2010
43. D. Broersma, *Het Groene Front voorbij. De agrarische belangenbehartiging door LTO Nederland 1995-2000*. 2010.
44. E.H. Karel, *Boeren tussen markt en maatschappij. Essays over effecten van de modernisering van het boerenbestaan in Nederland (1945-2012)*. 2013